

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושמונה, התשנ"ד-התשנ"ה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

מאמרים	
59	שרגא אברמסון ספר הערוך לר' נתן בלבוש ערב (מתוך מילון לשלוש לשונות)
235	שרגא אברמסון מדריך המתרגמים מן הערבית לעברית לשונות מתן תורה: מתן תורה, יום סיני, מעמד הר סיני
317	אילן אלדר קטע חדש של "פתרון שבעים מלים בודדות" לרב סעדיה גאון
215	שולמית אליצור חריזת הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים
323	ישראל בן-דוד שמות שנתגקדו במקרא ניקוד נסמך ואין השמות שאחריהם ביחסת־שָׁל
25	ישראל בן-דוד עוד למילון המקרא
101	ישראל בן-דוד שתי הערות בתורת הצורות
297	מרדכי ברויאר מקראות שאין להם הכרע
189	מרדכי ברויאר ספקות שאין להם הכרע
283	רוני הנקין כינויי רמז משווים ושימושם לדירוג
119	דוד הנשקה לשון "התעמר" בפרשנות התנאים
201	דוד טלשיר ואלישע קימרון
339	מרדכי כסלו שמות העופות וסדרם בכתובת דיר עלא
105	ראובן מירקין לזיהוי החרחבינא והעקרבים רשק"ן - פועל עברי מרובע שנתחדש במאה הי"ב
251	מרדכי מישור מאותיותיה של מילה צרפתית עתיקה
335	משה פלורנטין גשילת יו"ד סופית אחר שורוק במסורת ליטא
243	משה פלורנטין לקראת מהדורה חדשה של ה"תולידה"
309	שמא יהודה פרידמן הערה לעניין שם החיבור השומרני "תיבת מרקה"
49	זוטות לארמית הבבלית

	גד בן-עמי צרפתי	ראשית אימות-הקריאה בכתב השמי המערבי
13		ניסיון של סיכום
	אלישע קימרון	שיש במקום פלוני = שבמקום פלוני -
313		מבנה ארמי "מאוחר" בתעודות מימי בר כוכבא
	אורה (רודריג) שורצולד	
145	ואלה נרדים	שפעל עברי
		מן העבודה במילון ההיסטורי
257	אליקים וייסברג	לעניין הקשר האישי בין אביי ובין רבא בר יוסף
		ביקורות
347	אסתר בורוכובסקי	על 'מילון הפועל' מאת נפתלי שטרן
	יהושע בלאו	ההיסטוריה הארוכה והיחידה במינה של הלשון העברית
87		
167	יהושע בלאו	סוגיות בתחביר המקרא
	יהושע בלאו	מחקר על מעמדם של טעמי המקרא
259		בפרשנות המסורתית
153	אהרן ממן	'מאור עין' ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית
		תגובות
367	מיכל אפרת	היש לשמות יישובים דקדוק?
365	יוחנן ברויאר	תשובה לתגובה
267	גדעון גולדנברג	על שורשים, בניינים ו"שפעל"
	יחזקאל דוד	על "פטרוה - פיטרוה..." מאת יוחנן ברויאר,
363		לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 21-11
		הערות
273	מאיר חבצלת	"ישראל שבטא לא כלי"
171	מרדכי עקיבא פרידמן	שתי הערות
275		תוספות ותיקונים
369		ספרים שנתקבלו

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

85/8 אב'ס

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושמונה, התשנ"ד-התשנ"ה

58
1993/95

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

17

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם.

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשנ"ה

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

ל ש ו נ נ ו

כרך חמישים ושמונה, חוברת א, תשרי התשנ"ד

תוכן העניינים

מ א מ ר י ם

	ראשית אימות-הקריאה בכתב השמי המערבי	גד בן-עמי צרפתי
13	ניסיון של סיכום	
	שמות שנתגקדו במקרא ניקוד נסמך ואין השמות	ישראל בן-דוד
25	שאחריהם ביחסת-של	
49	זוטות לארמית הבבלית	שמא יהודה פרידמן
	ספר הערוך לר' נתן בלבוש ערב (מתוך מילון	שרגא אברמסון
59	לשלוש לשונות)	

ב י ק ו ר ת

	ההיסטוריה הארוכה והיחידה במינה של הלשון	יהושע בלאו
87	העברית	

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' גד בן-עמי צרפתי, רח' רמב"ן 38, ירושלים 92 268

ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223

פרופ' שמא יהודה פרידמן, רח' הרב ברלין 38, ירושלים 92 506

פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים 92 461

פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542

ראשית אימות-הקריאה בכתב השמי המערבי ניסיון של סיכום

א. הבעיה

"באלף הראשון לפסה"נ רווחו בסוריה ובארץ-ישראל שלושה כתבים אלפבתיים, שהתפתחו ממקור משותף: הפניקי, העברי והארמי" (נוה תשמ"ט, עמ' 51). כתבים אלו נולדו בסוף האלף השני; נראה שהכתב הפניקי הוא "צאצאו הישיר של הכתב הפרוטו-כנעני" (שם), ושני הכתבים האחרים – לפי הדעה המקובלת על החוקרים – התפתחו מן הכתב הפניקי (אגדרסן, עמ' 31; ראה גם נוה תשמ"ט, ציור 1), ואף על פי שלעברית ולארמית היה מספר עיצורים גדול מלפניקית, לא הומצאו בעבורם גרפמות נוספות. שלושת הכתבים היו בראשיתם דומים ביותר זה לזה, ורק בחלוף הזמן נוצרו הבדלים בצורת אותיותיהם. הכתב הפרוטו-כנעני היה עיצורי לחלוטין, וכן הכתב הפניקי נשאר עיצורי טהור זמן רב; נראה שכך היה גם הכתב העברי בראשיתו, אם נקבל את הקביעה שהלשון של לוח גזר היא עברית; אשר לכתב הארמי – כבר בתעודותיו הקדומות ביותר הוא סטה מדרך ייצוג העיצורים בלבד והשתמש בסימני עיצורים לציון תנועות סופיות של מילים. במרוצת הדורות קנתה שיטה זו שביטה בשלושת הכתבים, אשר התפתחותם מראה שימוש הולך ורווח בגרפמות עיצוריות מעיקרן כדי לציין תנועות – במונח המקובל, באימות-קריאה.

אנו מבקשים לעסוק כאן בשתי שאלות: (1) מתי התחילו להשתמש באותיות לציון תנועות ומה היה המניע לכך? (2) מהן הסיבות לקביעת התאמה בין אותיות מסוימות לתנועות מסוימות?

עלינו לציין מראש שיש משהו מתסכל בדיון זה, כפי שהעיר ויינברג (ויינברג, עמ' 459, וראה הערה שם), מחמת העובדה

שהמעמד של כל אות ואות מן האותיות אהוי בכתבים הקדומים, כלומר אם היא עדיין עיצורית או כבר נהפכה לתנועתי, הוא לעתים קרובות עניין של היפותזה או של השערה, אפילו של אקסיומה או של מעגל קסמים, יותר מעובדה מוכחת או ניתנת להוכחה.

ייאמר מראש שבמאמר זה לא ימצא הקורא חידושים, מלבד אולי בכמה פרטים

והדגשות, אלא ניסיון להציג תמונה כוללת של התהליך, מתוך החומר שלפנינו ומדברי החוקרים שעסקו בו¹.

ב. אימות-הקריאה – תוצאה של כתיב היסטורי

ספרי הדקדוק הקלסיים של העברית הסבירו את התהוות אימות-הקריאה בדרך של אטימולוגיה ושל כתיב שמרני. כבר גזניוס תיאר את תחילתן של אימות-הקריאה כתהליך היסטורי (גזניוס, 7b,e), וביתר פירוט תהליך זה מבואר בדקדוק של ברגשטרסר (ברגשטרסר, 7f; תרגום עברי, עמ' 78):

הכתיב המלא נוצר על ידי כך שבמקרים שונים אבדו בשמית ובייחוד בעברית עיצורים מקוריים ותוך כדי כך הם יצרו תנועה ארוכה; אם שמרו למרות זאת על הכתיב הקדום, הרי נראה העיצור מעטה כביטוי לאריכות התנועה. שלושת המקרים החשובים ביותר לעברית הם:

1. כיווץ הדיפתונגים ai ו- au ל- e : ול- o ;
2. שימוטה של אל"ף תוך הארכת התנועה הקודמת;
3. ביטולה של h הסופית של סיומת הנקבה ah – וביטולה של h של הסיומת hu – ha .

כך נוצר סימון של התנועות e ו- o , ולהלן גם של i ו- u : הקרובות להן, על ידי יו"ד ווי"ו, של תנועות שונות על ידי אל"ף ושל a בסוף מילה על ידי ה"א. בפועל ל"ה העבירו מן ה- a הסופית של צורת העבר את ה"א אל צורות בעלות תנועה סופית אחרת, ולאחר מכן אל תנועות סופיות אחרות גם במילים בודדות אחרות.

סימון של ה- a : המצעית על ידי אל"ף, כמו בערבית, לא יכול היה להתפתח בעברית, שהרי העברית לא שמרה כמעט על שום a קדומה (ה- o), שנתפתחה ממנה, נכתבה בוי"ו, בדיוק כמו $o > au$. הסימון המשוער של o סופית על ידי ה"א, שנבע מן הסיומת של גוף שלישי, נשאר מוגבל למקרה הבודד הזה וגם בו נדחק במשך הזמן על ידי הסימון הרגיל של o בוי"ו.

כיוצא באלה אנו מוצאים גם בדבריהם של פאול קאהלה הכלולים בדקדוק של באואר-ליאנדר (באואר, 7a), של האריס (האריס, עמ' 25), של ויינברג (ויינברג, עמ' 458) ושל אחרים.

1. תודתי לעורך "לשוננו", פרופ' יהושע בלאו, על עצתו החשובה בדבר מבנה מאמרי זה.

ג. אימות-הקריאה – שמרנות וחידוש

על הרעיון שהכתיב ההיסטורי היה הגורם היחיד להתהוות אימות-הקריאה חלקו קרוס ורידמן. ואלו דבריהם:

יש לבטל, לכל הפחות חלקית, את ההשקפה שהתפתחותן (של אימות-הקריאה – ג"צ) היא תוצאה ספונטנית של כתיב היסטורי (קרוס ופרידמן, עמ' 32).

ונימוקיהם:

יש סיכוי קטן שהכתיב ההיסטורי התאבן בצורה כה שלמה בכתיב הארמי בפרק הזמן הקצר שבין שאילת האלף-בית (מן הפניקים – ג"צ) לכתובות הארמיות הראשונות הידועות לנו, באופן שתיווצר שיטה מושלמת לחלוטין של אימות-קריאה. הנחה זו תחייב דחייה גמורה של העיקרון הפונטי השולט בכתיב הפניקי, ולא זו בלבד אלא תחייב גם התפוררות מהירה ביותר של הפונולוגיה הארמית, שבלאו הכי אין אנו יודעים עליה דבר (שם).

וזו השיטה החלופית שהם מציעים:

פשוט יותר להניח שכתב היסטורי מקרי (כגון נשילת a סופית של כינוי החבור של גוף ראשון $-iya < i$) רמז לאפשרות לייצוג התנועה הסופית. ... כיוון שנקלט הרעיון של ייצוג התנועות, הוכנסו במהירות לתפקיד חצי-תנועות ועיצורים חלשים שהיו הומוגניים לתנועות מסוימות: י"ד בשביל i: סופית, וי"ו בשביל u: סופית (ייתכן שאחת מהן או שתיהן נרמזו בכתיב היסטורי), ה"א בשביל a: סופית (אולי רמזה לכך ה"א עיצורית הבאה אחרי a בסיומת הנקבה, או בצורה דומה) ובשביל e: סופית (נרמזת אולי בסיומת הזכר או בצורה דומה). ... באותה הדרך נראה שגם השימוש באימות-קריאה תוכיות לא נוצר מתוך כתיב היסטורי של דיפתונגים מכווצים אלא כהרחבת העיקרון של ייצוג התנועות מן המעמד הסופי למעמד התוכי (שם, עמ' 32–33).

בסיכום הספר הם שוב כותבים:

התפתחה שיטה לציון תנועות סופיות על-ידי סימנים של עיצורים שהיו הומוגניים לצלילי התנועות: י"ד בשביל i: סופית, וי"ו בשביל u: סופית וה"א ליתר קולות התנועות (שם, עמ' 58).

פירוש "הומוגניות" הוא הקרבה הפונטית שבין העיצור w לתנועה u ובין y ל-i: אשר לשימוש בה"א לסיומן כל תנועה סופית יפים לו דבריו של רלפס (Rahlf) שהביאו שני המחברים: "כאשר מבטאים בעצמה תנועה סופית, היא יכולה בקלות לגרום אחריה לנישוף" (שם, עמ' 6).

קרוס ופרידמן ביקשו אפוא לחולל מהפכה בתאוריה של יצירת אימות-הקריאה: לא התפתחות היסטורית אלא חידוש פתאומי, "הברקה", בהטלת תפקיד נוסף על כמה גרפמות מלבד תפקידן העיצורי המסורתי: לפי השיטה החדשה לא היו אימות-הקריאה פרי שמרנות, מעין עצלות רוחנית, אלא חידוש מודע לשם שיפור הכתיבה. ואולם נראה ששני המחברים הרצו את שיטתם החדשה בחצי לב, ולא הפיקו את מלוא משמעותה. הדבר מוכח לא רק מביטויי הסתייגות רבים הבאים גם בקטעים שהבאנו ("לכל הפחות חלקית" ועוד) אלא גם מכמה מטענותיהם, כגון

אימות-קריאה תוכיות אינן משמשות בהרחבה בארמית וביאודית עד שהתהווה הכיוון הכללי של הדיפתונגים. ציוני העיצורים המייצגים דיפתונגים אלו נשמרו בכתיב היסטורי, ומשום כך נעשו אותיות תנועותיות, כלומר יו"ד בשביל e: ווי"ו בשביל o: (שם, עמ' 33).

ועוד, בנוגע לעברית:

כאשר דיפתונגים אלו (ay, aw – ג"צ) התכווצו, נשמרו בכתיב וי"ו ויו"ד, ולכן נעשו סימנים ל־o: ול־e: (שם, עמ' 52, הערה 37).

קרוס ופרידמן תלו אפוא את מוצא אימות-הקריאה בשני גורמים: האחד – כתיב היסטורי, והאחר – חידוש.

ד. אימות-הקריאה – חידוש מכוון

אנדרסן ופורבס קיבלו את שיטתם של קרוס ופרידמן, הוסיפו ראיות על ראיותיהם, אבל יותר מהם הפחיתו את חלקו של הכתיב ההיסטורי בהנהגת אימות-הקריאה, עד שביטלו השקפה זו לגמרי. שם ספרם – *Spelling in the Hebrew Bible* – מודיע שעיקר עיסוקו אינו הנושא שלנו, ומכל מקום נושא זה נידון בפרק השני, במעין מבוא ששמו *The History of the Hebrew Spelling*.

אולם מן הדין שלפני שנדון בטיעוניהם על אודות מוצא אימות-הקריאה, נזכיר שהם הראשונים המבדילים הבדלה ברורה בין השימוש בשלוש האותיות וי"ו, יו"ד וה"א כאימות-קריאה ובין האות אל"ף (אנדרסן, עמ' 32, וראה גם בעמ' 49): "אל"ף לא הייתה אס-קריאה בצעדים הראשונים (של העברית הקלסית – ג"צ) ומעולם לא קיבלה תפקיד דומה לזה של שלוש האחרות". היא התחילה לשמש אס-קריאה רק בזמן מאוחר, כנראה בהשפעת הארמית. נדירות במקרא דוגמות לאל"ף לא-אטימולוגית לציון תנועה: קאם (הושע י, יד), דאג (נחמ' ג, טז) ועוד מעטות (ראה גזניוס, 9b). האות אל"ף נשארה – כאשר נשארה – רק כאות אטימולוגית, ואם נאמר

שהיא מציינת כל תנועה ארוכה שהיא – כגון: o: (ראש), i: (ראשון), a: (ראשים), e: (ראשית), נצטרך לומר שהיא מציינת אפס גם במילים שוא, חטא וגיא².

אנדרסן ופורבס חוזרים על הטענות של קרוס ופרידמן שמן השעה שאימצו הארמיים את הכתב הפניקי עד שהתחילו להשתמש באימות־קריאה לא היה פרק זמן מספיק להתפתחותן מן הכתיב ההיסטורי. התפתחות זו מצריכה שלושה שלבים:

1. שלב עיצורי טהור (פניקית ולוח גזר),
2. שלב שכתבים היסטוריים שימשו בו לכתוב תנועות ארוכות אחדות אשר התפתחו אחרי השימוש בכתיב עיצורי;
3. שלב שנכתבו בו תנועות ארוכות (אחדות מהן ארוכות מעיקרן, אחרות הן תנועות שהתארכו מחמת שינויים מאוחרים) באם־קריאה כחיקי לכתוב ההיסטורי של אותה תנועה (שם, עמ' 52).

והנה, לדעתם אין כל הוכחה לשלב 2,

ואלו אחדות מטענותיהם:

1. הטענה של האריס שהמעבר $yadiya < ya:di$ בכינוי הקניין למדבר הוא שהגיע את הפיכת יו"ד מציון של עיצור לציון של תנועה אינה, לדעתם (שם, עמ' 37), אלא השערה בלתי מוכחת.

2. כמו כן הם טוענים שאין כל יסוד פונולוגי לתהליך $*uw < u$: בסוף מילה, שכביכול גרם להפיכת וי"ו לאם־קריאה, והם אף מביאים את דברי גרביני (Garbini) המדגיש שלא הוכח כל בסיס לטענה שוי"ו שימשה לציון: u: ככתיב היסטורי (שם, עמ' 37).

3. האות וי"ו שימשה לציון: u: בטקסטים ארמיים קדומים, וגם בעברית של הכתובות – כגון בסיומת התאופורית –"יהו" או בצורת הגסתרים של עבר (הכו, הלכו), בלי שנוכל לראות בזה כל אנלוגיה לכתיב היסטורי (שם, עמ' 38). ובכלל – ה"א, וי"ו ויו"ד כבר שימשו לכתובת a: u: i: סופיות, בהתאמה, לפני שהיה כל רמז שוי"ו ויו"ד (ה"א מעולם לא שימשה בדרך זו) שימשו לכתובת: o: e: תוכיות שהתפתחו מכיוון של דיפתונגים ראשוניים (שם, עמ' 50).

4. רוב המילים שה"א מציינת בהן תנועה סופית לא התפתחו ממילים שה"א זו הייתה בהן עיצורית, ודוגמה לדבר צורות רבות של פועלי לרי" (שם, עמ' 38–39).

5. הדוגמה המקובלת להתפתחות פונטית שהביאה לידי שימוש בוי"ו לסימון: o: היא התהליך שחל בכינוי הקניין לנסתר: $*yadahu < *yadau < *yadaw < yado$: אולם "השלבים המשוערים מלאכותיים והיפותטיים" (שם, עמ' 39).

2. צבית (עמ' 18, 21, 22) רואה את האלף שבמילים ראש, צאן, זאת, לא שבכתובות עבריות אם־קריאה ל-o: אולם נראים יותר דברי החוקרים הדואים בה שריד אטימולוגי. על זאת ראה מוראוקה, עמ' 93–94, ובן־חיים, עמ' 48, הערה 90; על לא ראה וזאון, 102j, הערה 1.

ההשקפה שהכתיב ההיסטורי היה סיבה עיקרית להתהוות אימות-הקריאה מוכחשת גם מתוך העובדה שבמקרים רבים אין בכתובות מגמה יציבה בכיוון זה: בחרסי שומרון כתבו ין ולא יין, והסיומת התאופורית היא "י" ולא "יהו"; בכתובת מישע מצאנו השעני (עברית הושיעני, שורה 4), ללה (עברית לילה, שורה 15), רשה (עברית ראשו, שורה 20), בתה (עברית ביתו, שורה 7 – אבל גם ביתה בשורה 25); בכתובת השילוח נמצא אש (= איש – לעומת איש בחרס 3 מלכיש ובחרס 40 מערד) ועוד דוגמאות רבות.

לדעת אנדרסן ופורבס (אנדרסן, עמ' 32), העובדה שהארמים היו צריכים להשתמש לעתים בגרממה אחת כדי לציין יותר מפונמה אחת (למשל, באות זיין כדי לציין גם z, כמו בפניקית, וגם d) הקלה עליהם להעמיס על גרפמות אחרות יותר מהגה אחד, כלומר עיצור ותנועה.

אין לשכוח שבין פרסום ספרם של קרוס ופרידמן לפרסום הספר של אנדרסן ופורבס נתגלתה (בשנת 1979) ופורסמה (בשנת 1982) הכתובת הדו-לשונית (אכדית וארמית) של תל פח'ריה. המהדירים הראשונים שייכוה לאמצע המאה התשיעית לפני הספירה (אבוראסוף ואחרים), אך יוסף נוה (נוה תשמ"א) מקדים אותה מטעמים פלאוגרפיים לסוף האלף השני; ב'תולדות האלפבית' מיתן נוה את דבריו וכתב: "אם אכן הקביעה שהפסל והכתובת הדו-לשונית הם מהמאה ה' לפסה"ג היא בלתי נמנעת, ניאלץ להתייחס אל כתב הכתובת הארמית שעל הפסל כאל חיקוי מוצלח ביותר, כאל ארכאיזציה מכוונת" (נוה תשמ"ט, עמ' 78). מכל מקום, הארמיים הנהיגו את אימות-הקריאה זמן קצר ביותר, כמאתיים שנה, אחרי שאימצו את הכתב הפניקי (שם, עמ' 76). והנה בחלק הארמי של הכתובת הזאת ניכר שימוש נרחב באימות-קריאה. נסתפק בסיכום של דברי מוראוקה, הטוען שה"א, יו"ד וי"ו מציינות, כמובן, את העיצורים המתאימים, אך גם תנועות; ה"א מציינת a: סופית ואולי אף e: סופית; יו"ד מייצגת את הדיפתונג ay ואת i: הן סופית הן תוכית. למקרה האחרון חשיבות רבה, אף על פי שיש לו חריגים; וי"ו מציינת u: סופית, אולי את הדיפתונג aw, "ובלי ספק /u:/, /u:/ או /o:/ תוכיות מסומנות בכתובתנו באות וי"ו... כאן אין אף מקרה אחד של חוסר עקיבות" (מוראוקה, עמ' 84–85).

עוד הוא אומר: "בכתובתנו השימוש באימות-קריאה תוכיות הוא הכלל יותר משהוא החריג" (שם עמ' 87), ומשער שחידוש אימות-הקריאה נבע מן המגע בין הסופרים הארמיים לסופרים האשורים:

בייחוד הסופרים שעסקו בתרגום טקסטים אשורים לא יכלו שלא לשים לב לאופי השיטה רבת הפנים של האכדית, שבה היו התנועות מיוצגות כולן והתנועות הארוכות היו לפעמים מוצגות בסימניהן המיוחדים, לא בצירוף עם עיצור או עיצורים (CV, VC, CVC).

אולם לדעתו, אל"ף לעולם מציינת עיצור, והוא אף סבור (שם, עמ' 93) שגם אל"ף בכינוי זאת אינה אס-קריאה אלא עיצורית. אנדרסן ופורבס טוענים:

אם נדון מן החלק הארמי של הכתובת הדו-לשונית של תל פח'ריה, עקרון השימוש בשלוש אותיות עיצוריות כדי לכתוב הגאים תנועתיים מסוימים עתיק הוא כראשיתה עצמה של הכתיבה הארמית (אנדרסן, עמ' 33).

מכאן שכתובת זו היא הוכחה סופית שאימות-הקריאה לא נבעו מתהליך היסטורי אלא היו חידוש חד-פעמי, כשם שהכתיבה האלף-ביתית עצמה הייתה חידוש ולא פרי התפתחות מורגת. כלומר, המניע הראשון לשימוש בגרפמות אחדות לציון תנועות לא היה שמרנות הכתיב. חשוב לציין שאין להסיק מכאן שהכתיב ההיסטורי לא מילא כל תפקיד שהוא בקביעת אימות-הקריאה: אנדרסן ופורבס עצמם מציינים שכווץ דיפתונגים עתיקים היה אף הוא שינוי היסטורי אשר פיתח שימוש מיוחד של וי"ו ויו"ד בתור אימות-קריאה (שם, עמ' 44).

ה. השמות הפרטיים

מוראוקה מעיר שייתכן שמילים זרות ושמות פרטיים שימשו וְרָז חשוב ביותר לפיתוח אימות-הקריאה, הן תוכיות הן סופיות (מוראוקה, עמ' 86). אנדרסן ופורבס כותבים: "ציון מיוחד של תנועות ארוכות על ידי שימוש פונטי גרידא באימות-קריאה הוכנס במערכת הכתיב מחמת אילוצ – הוא בעיית ההגייה של השמות הפרטיים" (אנדרסן, עמ' 68). ואכן, עיון בכתובות העבריות של ימי הבית הראשון מראה שהשימוש באימות-הקריאה נפוץ בשמות העצם הפרטיים (אישים ומקומות) הרבה יותר מבמילים אחרות. גם מכאן ראייה שאימות-הקריאה לא נכתבו מסיבות אטימולוגיות אלא לשם הקלת הקריאה.

בראשית דברינו אמרנו שבמילים רבות אות אחת עשויה להתפרש כנחה (כלומר, אס-קריאה) או כעיצורית, כמו וי"ו של עוד שבכתובת השילוח, הנקראת 'od או 'awd, כל קריאה לשיטתה. לכן כדי להוכיח את טענתנו יש לחפש שמות שנכתבה בהם אות אחת שסברה חזקה נותנת שהיא נחה. בין היתר שמות כאלה הם השמות הבאים בכתובות בשני כתיבים: בכתיב אחד אות העשויה לציון הן עיצור הן תנועה, ובכתיב אחר אין אות זו מופיעה, ומכאן ראייה שהיא אס-קריאה. והנה כמה דוגמות:

השם שמידע נמצא 11 פעמים בחרסי שומרון (חרסים מס' 3, 29–40, 49(?), 62, 63 – דירינגר, מפתח), וגשאלת השאלה אם יש לקראו לפי ניקודו שבמקרא ביו"ד

כאם-קריאה, או שמא הייתה הגייתו הקדומה 'Shemyada' או 'Shemiyada'; אולם הכתיב החסר שמדע שבחרס 57 מעיד על ההגייה המקראית.

לעומת אחיקם שבערד (חרס 31) נמצא בחרס מחורבת עוזה (אחיטוב, עמ' 102) אחקם המאשש את הניקוד המקראי ביו"ד נחה.

זיף וזף הם שמות של אותה העיר בחותמות למלך (אחיטוב, עמ' 139), גם כאן לפי הניקוד המקראי.

בחרסי ערד מצאנו אלישב עשרות פעמים, אולם הכתיב החסר אלשב שבאחד החותמות (אהרונ, מס' 107) רומז להגייה 'Elishav' – במקרה זה בסתירה לניקוד המסורה, אם לא נקבל את דעת אהרונ הרואה כאן השמטה, שאינה היחידה בחותם זה.

כך אנו מוצאים אוריהו (ערד, 31) כמו במקרא, ולעומתו אוריהו בחרבת אל-קום (אחיטוב, עמ' 111), אליאר (ערד, חרס 21) לעומת אלאור (חרס 13 מחשבון; אחיטוב, עמ' 231).

מספר הדוגמות ניכר ביחס לכמות הלא-גדולה של החומר האפיגרפי, ולכן לא סביר להניח שבכל המילים שחסרה בהן אות לעומת מקבילותיהן, לפנינו השמטה של הסופר.

קטגוריה אחרת היא קבוצת שמות אשר משקלם מעיד על וי"ו נחה לא אטימולוגית. כאלה הן טביעות החותם שוחר (נוה תשכ"ו, עמ' 80), חורץ (דירינגר, עמ' 182), חונן (שם, 181), שסביר לראותן שמות במשקל פועל.

על אלה אפשר להוסיף את השמות הרבים שבכתובות שהם בעלי תחילית תאופורית כגון יהואב, יהואחז, יהוזר, יהוידיע (ראה את מפתח השמות בספר של אחיטוב), שאין להבין בהן את הוי"ו אלא כציון ל־u.

על פי כל אלה אפשר לקרוא בנחת בחרסי ערד אלישע (חרס 24) כמו שמידע ביו"ד תנועתית על דרך הכתיב והניקוד במקרא, ואין צורך להמציא את השם 'elyasha'; על דרך אחיקם נוכל גם לקרוא אביחי (ערד 39) ואדניחי (טביעת חותם; אחיטוב עמ' 136) ביו"ד (ראשונה) נחה. גם את יאוש שבחרסי לכיש (חרסים 2, 3, 6) אפשר לקרוא Yaush או Yeosh (טורסיני, עמ' 26) בלי להזדקק לכל ההתעמלות הדקדוקית של קרוס ופרידמן (קרוס ופרידמן, עמ' 51, 52).

ו. אימות-הקריאה בכתובות העבריות

קרוס ופרידמן מסכמים שבכתובות העבריות מראשית המאה הס' ואילך כל התנועות הסופיות מסומנות באם-קריאה: i ביו"ד, u בויו", התנועות האחרות בה"א. ההגבלה בזמן באה מלוח גזר, אשר לרוב הדעות, אין בו אימות-קריאה אפילו בסוף מילה (קרוס ופרידמן, עמ' 56–57). עד כאן דבריהם מקובלים בדרך כלל עד היום הזה.

אולם אפשר להסתייג מהמשך דבריהם, שהתנועות האמצעיות כמעט אינן מסומנות לעולם, שרק i: תוכית מסומנת לעתים רחוקות ביו"ד ושרוב הדוגמות הן בחזקת ספק. אין חולק שהשימוש באימות-קריאה תוכיות נדיר בשלב זה, אולם ראינו למעלה את המצב בתחום שמות העצם הפרטיים, ועליהם אפשר להוסיף ארור שבכתובת הקבורה של "אשר על הבית" (אחיטוב, עמ' 27)³, הנקידים שבחרס 24 של ערד – בשני המקרים אם-הקריאה אינה אטימולוגית – ולהעיד שבאותו החרס. גם טענתם שוי"ו לא שימשה אם-קריאה לתנועה o בימי בית ראשון (קרוס ופרידמן, עמ' 52), אפשר להטיל בה ספק משום השמות הפרטיים במשקל פועל שהבאנו למעלה. גדולה מזו – טענתם היסודית שהדיפתונגים לא התכווצו בניב העברי של יהודה אלא בימי בית שני אינה מוכחת, והיא דוגמה לאותם מעגלי קסם שהזכיר ויינברג בדבריו שהבאנו למעלה. הנחה זו הייתה לקושיה גם לשני מחברים אלו עצמם, הרואים בכינוי הקניין לנסתר "ה-ציון" o: שהתכווץ מן aw, קושיה המזיקה אותם לתירוץ שתופעה זו חלה בניב הצפוני, שהדיפתונגים התכווצו בו שלא כבניב הדרומי, ואחר כך (שם, עמ' 54)

צורת הכינוי החבור לנסתר אוחדה בשני הניבים, ולכן *-ahu < -aw < o: מופיע בניב של יהודה כמו בניב של ישראל.

מכל הדברים שהובאו עד כה אפשר לסכם בוודאות שבימי בית ראשון שימשו האותיות וי"ו ויו"ד, גם כאשר אינן אטימולוגיות, אימות-קריאה תוכיות אם גם לא לעתים קרובות. השימוש ביו"ד לציון e: ובוי"ו לציון o: ובעיית כיווץ הדיפתונגים ay ו-aw הקשורה עם שימוש זה, עדיין צריכים עיון. בסך הכול, ציון התנועות באימות-הקריאה לא הגיע בלשון הכתובות העבריות לשלב משביע רצון: השימוש המועט באימות-הקריאה התוכיות, חוסר אם-קריאה ל-a תוכית, הדו-משמעות של ה"א סופית, חוסר הוודאות בעניין תפקידה של אות העשויה להיות תנועתית או עיצורית – כל אלה גרמו שהלשון הכתובה לא הייתה לחד-משמעית.

2. סיכום

ננסה לסכם את תהליך המוצא וההתרבות של אימות-הקריאה וגם לרמוז להמשך התהליך הזה בכתוב המקראי, המציג מערכת של אימות-קריאה הדומה ביסודה למערכת שמצאנו בכתובות של ימי בית ראשון, אך בשינויים מסוימים ובהרחבה ניכרת.

3. איני יודע מה הכריח את באנגה (באנגה, עמ' 50, 120) לסבור שאות זו מסמנת a diphthongization of the accented u: in the closed syllable before r

במהלך התפתחות הכתב מן הכתובות העתיקות עד לנוסח המסורה של המקרא הביאו ארבעה תהליכים לידי השימוש באותיות אחדות לציון תנועות, כלומר יצירת אימות-הקריאה, ואחר כך אף גרמו להרחבת השימוש הזה.

1. נראה שהרעיון שגרפמה שנוצרה כדי לציין עיצור יכולה לשמש לציון תנועה הומוגנית לאותו עיצור היה חידוש של הארמים: הם התחילו בדרך זו כמעט בו בזמן שאימצו להם את האלף-בית הפניקי, והשתמשו באות וי"ו לציון: u, באות יו"ד לציון i; באות ה"א לציון: a. תחילה קרה הדבר בעיקר בתנועות הסופיות (וה"א נשארת כזאת תמיד) ופחות בתנועות התוכיות; במקרה האחרון נוצלו אימות-הקריאה בייחוד במילים שאולות ובשמות עצם פרטיים. מן הכתב הארמי עבר חידוש זה לכתב העברי ולכתב המואבי. המילים הכו, וילכו בכתובת נקבת השילוח, ארור בכתובת קבורה של "אשר על הבית", הנקידים בערד הן מן המקרים המובהקים.

2. כעבור זמן תרם גם הכתיב ההיסטורי את תרומתו, בעיקר בכתיב המקרא. התאוריה הישנה של ברגשטרסר ושל קאהלה שהבאנו למעלה לא הייתה אפוא מוטעית מעיקרה, והכתיב ההיסטורי היה אחד הגורמים לשימוש באותיות לציון תנועות, אך לא הגורם הראשון בזמן. אפשר, למשל, שבדרך זו באה ה"א לציין: o בכינוי החבור לנסתר, מחמת התהליך: $-o > -au > *-ahu$ (לשיטת קרוס ופרידמן), וגם וי"ו באה לציין אותה תנועה מחמת כיווץ הדיפתונג aw במילים כגון $sho:r > *shawr$, $ho:l'id > *hawlid$. דוגמה ברורה לכתיב ההיסטורי היא אלף במילה ראש בכתובת נקבת השילוח שנכתבה כאשר כבר לא הייתה הגויה.

אולם ייתכן שעוד מניע היה להתרבות אימות-הקריאה, מניע שלא תמיד קל להפריד בינו ובין גורם הכתיב ההיסטורי, והוא הרצון לשמור על צורת התיבה הכתובה גם משהשתנתה הגייתה בנטייה. לדוגמה, הכתיב בית שבחרסי ערד, כתיב המלא יו"ד גם כאשר השם בסמיכות ניתן לשלושה הסברים: (1) קיום הדיפתונג, (2) כתיב היסטורי, (3) קיום צורת היסוד של המילה. ייתכן שכמה כתיבים מלאים במקרא תלויים בכורח הפרדיגמה.

3. בהמשך פעל גם ההיקש. כיוון ש־o שמקורה aw נכתבה בוי"ו, נכתבה באות זו גם o שמקורה a, כגון בסיומת הרבות (פרות) ובבינוני של בניין קל (כותב). אולם ב־e לא פעל ההיקש הזה אלא מעט, והיא צוינה בדרך כלל ביו"ד כאשר היא תוצאת דיפתונג ולא כשהיא תוצאה של i אלא במקרים מועטים, ומכאן ניתן ללמוד על איחור בכיווץ הדיפתונג ay לעומת הדיפתונג aw, עובדה שגרמה כי $ay > e$ צוינה ביו"ד בזמן מאוחר מאוד, אולי אחרי גלות בבל (אנדרסן, עמ' 138). יתר על כן, האותיות וי"ו ויו"ד, שצינו בתחלה רק תנועות ארוכות, לעתים (אם גם לעתים רחוקות) ציינו גם תנועות קצרות.

4. כל הזמן הזה פעלה מגמה להרחבת השימוש באימות-קריאה, כפי שמראים בעליל ספרי המקרא המאוחרים, החיבורים בלשון חכמים, מגילות מדבר יהודה ויותר

מהם – כתיבים מאוחרים כגון אלה של המנדעית והפוגנית. עם זה פעלה במקרא מגמה "אסתטית", המונעת התרבות של אימות־קריאה במילה אחת וסמיכות של אותיות זהות, ועל כן מילים כגון טובות, ישמרוהו נכתבות בדרך כלל בוי"ו אחת בלבד ומצוות נכתבת בלי וי"ו תנועתית.

גם עם ההתפתחות בשימוש באימות־הקריאה שחלה במרוצת הזמן, עדיין לא באה על פתרונה בעיית הכתיבה החד־משמעית, ולשם כך הומצא הניקוד, כעבור זמן רב.

ציונים ביבליוגרפיים

(א) על הכתיב

Francis I. Andersen & A. Dean Forbes, *Spelling in the Hebrew Bible*, Rome 1986 = אנדרסן

A. Bange, *A Study of the Use of Vowel-Letters in Alphabetic Consonantal Writing*, München 1971 = באנגה

James Barr, *The Variable Spellings of the Hebrew Bible*, Oxford 1989 = באר
W. Weinberg, "The History of the Hebrew Plene spelling: From Antiquity to Haskalah", *HUCA* 46 (1975), pp. 457–487 (=id., *The History of Hebrew plene spelling*, Cincinnati 1985, pp. 1–31)

Ziony Zevit, *Matres Lectionis in Ancient Hebrew Epigraphs*, Cambridge MA 1980 = צבית

Frank Moore Cross & David Noel Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952 = קרוס ופרידמן

(ב) אחרים

Ali Abou-Assaf, Pierre Bordreuil, Alan R. Millard, "La Statue de Tell Fekherie et son inscription bilingue assyro-araméenne", *Etudes Assyriologiques*, n. 7, Paris 1982 = אבו־אסאף

אחרוני = יוחנן אהרוני, כתובות ערד, ירושלים תשל"ז
אחיטוב = שמואל אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג
Hans Bauer und Pontius Leander, *Historische Grammatik des Alten Testament*, Halle 1922 = באואר

בן־חיים = זאב בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כך חמישי, ירושלים תשל"ז
G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1918–1929 = ברגשטרסר (=דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מרדכי בן־אשר, ירושלים תשל"ב)

Gesenius' *Hebrew Grammar*, second English edition, Oxford = גזניוס
1910

גרינפילד (תשמ"א) = ח"י גרינפילד - א' שפר, "הערות לכתובת הדו-לשונית מתל
פח'ריה", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ה-1 (תשמ"א-תשמ"ב), עמ'
129-119

Jonas C. Greenfield & Aaron Shaffer, "Notes on the = 1982 גרינפילד
Accadian - Aramaic Bilingual Statue from Tell Fekherye", *Iraq XLV*
(1982), pp. 109-116

David Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze = דירינגר
1934

Zellig S. Harris, *Development of the Canaanite Dialects*, New = האריס
Haven 1939

Paul Joüon - T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma = ז'ואון
1991

טור-סיני = נפתלי ה' טור-סיני, תעודות לכיש, הוצאה מחודשת, ירושלים תשמ"ח
Takamitsu Muraoka, "The Tell-Fekherye Bilingual = מוראוקה
Inscription and Early Aramaic", *Abr-Nahrain* xxii (1983-84), pp.
79-117

נוה תשכ"ו = יוסף נוה, "כתובות כנעניות ועבריות", לשוננו ל' (תשכ"ו), עמ' 80-65
נוה תשמ"א = יוסף נוה, "זמנה של הכתובת מתל פח'ריה", שנתון למקרא ולחקר
המזרח הקדום ה-1 (תשמ"א-תשמ"ב), עמ' 140-131
נוה תשמ"ט = יוסף נוה, ראשית תולדותיו של האלפבית, ירושלים תשמ"ט

שמות שנתנקדו במקרא ניקוד נסמך ואין השמות שאחריהם ביחסת-שָל

0.1 בפתח דברינו נעיר ונבהיר "נסמך" ו"יחסת-שָל" מהם. ב'תורת ההגה והצורות' ליהושע בלאו, עמ' 203, נמנתה "יחסת-שָל" *genitivus* עם "היחסות המוצרכות", ושם נאמר: "הגניטיבוס מוצרך על-ידי השם (*casus adnominalis*), כלומר היחסה ה'שייכת' לשם). על כן בא הסומך בגניטיבוס, שהרי הוא מוצרך על-ידי שם אחר, על-ידי הנסמך (ועל כן נקרא הוא בעברית 'יחסת-שָל', שהרי 'שָל' משמש לפירוק הסמיכות: בית האיש = הבית של האיש)".

0.2 כך לשיטתם של אחרונים. אנשי לשון הראשונים היה לשון "נסמך" או לשון "סמוך" שלהם רחב יותר. ב'דקדוקי הטעמים', מהדורת בער-שטראק, ליפסיה 1879², סעיף 37, עמ' 36, כתוב לאמור: "סימן סמוך ומוכרת במקרא, כי הסמוך והמקרת לעולם יתיצב בקמץ ופתח, ובשתי נקודות ובשלוש נקודות, אין לו דרך אחרת, כמו הִיכֵל יי הִיכֵל יי (יר', ז, ד)... סמוך, ... ויביאני אל הִיכֵל (יח' מא, א) מוכרת. ... עם הארץ (במ' יר, ט) לעם אחד (בר' לד, טז) סמוך, ... ויכהו קבל עם (מל"ב טו, י) מוכרת. אל אֶרֶץ טובה ורחבה אל אֶרֶץ זבת חלב ודבש (שמות ג, ח) אֶרֶץ מצרים (בר' מא, יט) אֶרֶץ ישראל (שמ"א יג, יט) סמוך, כי שלש נקודות היא פתחה קטנה, ... אבל אמללה אֶרֶץ (יש' לג, ט) מוכרת. אבל הָאֶרֶץ כולו סמוך או מוכרת, לפי שכל המקרא הָאֶרֶץ הוא ואין במקרא הָאֶרֶץ".

הלשונות "היכל יי", "עם הארץ", "לעם אחד", "ארץ טובה ורחבה", "ארץ זבת חלב ודבש" כתוב בהם ב'דקדוקי הטעמים' "סמוך". על כורחנו נמצינו למדים: אין משמע "סמוך" שם נסמך סמיכות של דקדוק בלבד, כדרך שסברו אחרונים, אלא אף שם שאחריו לוואיו במשמע.

* הרציתי עיקרי הדברים בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, שהיה בירושלים בתמוז תשנ"ג. שם ההרצאה היה 'נסמכים' 'מדומים' בעברית שבמקרא.

1. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב.

2. גרפס דפוס צילום בידי "מקור", ירושלים תש"ל.

3. אין הפרק הזה מצוי בגרעין 'דקדוקי הטעמים' שהוציא א' דותן בהוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ז.

0.3 והנה ההגדרה שהגדיר ר' יהודה בן בלעם (?) לשון נסמך, 'ספר טעמי המקרא'⁴, מהדורת מירקיריוס⁵, עמ' 9: "זהו כללו של דבר. כל מלה שנסברת ונקראת עם המלה שלאחריה ננקדת בפתח בר מן י"ג מילין שאע"פ שהן נסמכין לשלאחריהן הן נקמצין. ואלו הן קֶתֶב הַדָּת (אס' ד, ח)... בְּשָׁאֵט בנפש יח' כה, טו)... הִגְלַת יהודה (יר' יג, יט) וְשֵׁשֶׁת את התבואה (וי' כה, כא) וְהִרְצָת את שבתתיה (וי' כו, לד) ואת יֶקֶר תפארת (אס' א, ד) מִתֵּן אדם (מש' יח, טז)..."

0.4 הנה כי כן הגדרת "נסמך" של 'ספר טעמי המקרא' מחזקת יותר מהגדרת "סמוך" של 'דקדוקי הטעמים'. שב'דקדוקי הטעמים' כל הנסמכים שמות הם, ו'בספר טעמי המקרא' "כל מלה שנסברת ונקראת עם המלה שלאחריה" לשון נסמך יפה לה, לרבות שם שאחריו סימן היחס ולרבות פועל.

0.5 ב'קטעים מתוך פירושים לשוניים קראיים לספר ויקרא ולספר ישעיה' שפרסם דן בקר, לשוננו נא (ה'תשמ"ז), עמ' 131–168⁶, תמצא שלוש מידות בשם, שמצא מחבר המאמר במילון 'כתאב גאמע אלאלפאט', שחיבר דוד בן אברהם אלפאסי⁷. אלו שלוש המידות:

- א. "סמוך" או "נסמך", כגון אֵין, אֶתָּה, בֵּית, מִי, מִנְשֶׁק (בְּרָזֶל), קֶטֶן, הִנְנִי;
 - ב. "מוכרת" או "מוכרת לחלוטין", כגון אֵין, אֶתָּה, בֵּית, מִי, קֶטֶן, הִנְנִי;
 - ג. והיא מידת ביניים, "הולך" או "נסמך במשמעות", כגון אֵין, אֶתָּה, בֵּית, מִי, נֶשֶׁק (וּבְשָׁמִים – בצירי) וגם בְּנֶשֶׁק (וּמִגֵּן וְצֶנֶה – בסגול), קֶטֶן, הִנְנִי.
- השם מִיִּם אפשר לו להיות "הולך", כגון מִיִּם (מְצוֹר הַזֵּיל לְמוֹ, יש' מח, כא) וגם "נסמך", כגון מִיִּם (רַבִּים, במ' כ, יא)⁸.

4. ספר טעמי המקרא – תרגום 'הדאיה אלקאר' הקצר המיוחס לר' יהודה בן בלעם, לפי כ"י פאריס 1221.
5. י' מירקיריוס, ספר טעמי המקרא המתייחס לר' יהודה בן בלעם, פאריס 1565.
6. להלן, בקר.
7. לפי מהדורת ש"ל סקוס, ב' כרכים, ניו-האבן 1936–1945.
8. בקר, עמ' 140, סימן VIII "מים": "ויש שה'סמוך' וה'הולך' באים באתנחתא בפתח: יֵשֶׁם מְדָבֵר לְאֻנְסִים (תה' קז, לה); אֶרֶץ לֹא-שִׁבְעָה מַיִם (מש' ל, טז); בְּאֻנְיָ בָּאֵשׁ וּבַמַּיִם (תה' סו, יב)". ניקודי פתח שבשם מִיִּם ובשם וּבַמַּיִם אין בהם משום תמיהה, לפי שבהברת מלעיל פתוחה היחס פתח/קמץ (ולמעט מוטעמי מפסיקים קיסרים ודמויי קיסרים) כך שיעורו: 8:3273, והוא 99.8%:0.2%, ובאתנחתא קטנה היחס: 1:110, והוא 90.9%:9.1%, והוא אתנחתאות של מִיִּם ושל וּבַמַּיִם אינן מפסיקים קיסרים, אתנחתאות גדולות, אלא אתנחתאות קטנות, כלומר קדמן עולה-ויורד: שְׁאוֹל וְעֶצֶר רָחֵם, הִרְכַּבְתָּ אֲנוֹשׁ לְרֹאשֹׁנוּ. עיין במאמרי "כוח ההפסק של טעמי המקרא המפסיקים", מחקרים בלשון ת-1 (ספר היובל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב (להלן, כוח ההפסק), עמ' 383–420. ואילו פתח של (לְאֻנְסִים) מִיִּם שסמוכה לו אתנחתא גדולה אמנם יש בו משום תמיהה, אלא כבר יישבו הרב מ' בריאר, "לבידורן של סוגיות בטעמי המקרא ובניקודו, ג. חילופי הניקוד בין בן-אשר לבן-נפתלי", לשוננו מד (ה'תש"ם), עמ' 243–244, הערה 2, זה לשונו: "הניקוד החרגי של לְאֻנְסִים מִיִּם מתבאר, כנראה, על פי הדמיון של שני הפסוקים: יֵשֶׁם מְדָבֵר לְאֻנְסִים מִיִּם וְאֶרֶץ צִיָּה לְמִצְרַיִם מִיִּם (תה' קז, לה) – אֵשֶׁם מְדָבֵר לְאֻנְסִים מִיִּם וְאֶרֶץ צִיָּה לְמוֹצָאֵי מִיִּם (יש' מא, יח) וכו'.

1. קבוצות של שמות שעטו מעטה נסמך ואין אחריהם שמות ביחסת-של

1.01 משקל פֶּעַל/פִּעֵל

משקל זה לא אאריך בו כאן, שכבר הרחבתי בו את הדיבור במאמרי "משקל פֶּעַל/פִּעֵל", לשוננו מזו (ה'תשמ"ג), עמ' 235–247. רק אומר בקצרה: השמות המוכרתים והסומכים והמצויים בסופו של דיבור ניקודם סגול או קמץ (במפסיקים קיסרים), והשמות המצויים בראשו של דיבור דינם כדין השמות הנסמכים – ניקודם צירי, כגון לָמָּה הִיָּה כְּאַבְלִי נִצַּח (יר' טו, יח), לְמִשְׁאֹת נִצַּח (תה' עד, ג), לְנִצַּח (יש' יג, כ ועוד 30 פעם) – כנגד נִצַּח יִשְׂרָאֵל (שמ"א טו, כט), וְהַנִּצַּח וְהַיְּהוּד (דה"א כט, יא); טוֹבֵת-שֶׁכֶל (שמ"א כה, ג), כִּי-לִבָּם צִפְנָת מִשְׁכָּל (איוב יז, ד) – כנגד שֶׁכֶל אָדָם (מש' יט, יא), שֶׁכֶל וּבִינָה (דה"א כב, יב; דה"ב ב, יא).

1.02 משקל פֶּעַל/פִּעֵל

אף משקל זה, משקל השמות בני הברה אחת בתנועות a קצרה, כבר עסקתי בו (בספר אברהם אבן-שושן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 320–322, ובמחקרים בלשון, ב-ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 352–353). לפיכך אחשוך אמרתי בזה. בתיבה נסמכת ובראשו של דיבור פתח: פֶּעַ. בסופו של דיבור, ואפילו דיבור קטן כגון סומך, קמץ: פֶּעַ:

יִצְעַן בּוֹשֶׁסְכָם עַל-דֹּל (וּמִשְׁאֹת) בֵּרַל (תקחו מִמֶּנּוּ, עמ' ה, יא)
 (אֶל-תִּגְלוֹ-דֹּל (כִּי) דָּלוּ-הוּא, מִשׁ כב, כב); עַם וְעַם... וְעַם וְעַם (אס' ג, יב)
 צוֹ לָצִי צוֹ לָצִי קוֹ לָקוֹ קוֹ לָקוֹ (יש' כח, יג; והשווה שם, יז); הָעַ וְהָעַ (יר' ב, יט).

אין הכלל תופש בכול. מצינו ים (הַמֶּלַח, בר' יד, ג), פָּךְ (וְאַיִל, במ' כג, ב ועוד), נסמך, בראשו של דיבור ובטעם מירכא המשרת, בקמץ. מוחלפת השיטה: (רַע) רַע (ויאמר הַקּוֹנֵה, מש' כ, יד), שני בצמד תיבות ובטעם דחי המפסיק, בפתח.

1.03 שם הנשנה

וְאַתָּה תִּלְקֹטָה (אֶחָד אֶחָד יִשׁ כז, יב); עַלֶּת שֶׁבֶת⁹ בְּשֶׁבֶתוֹ (במ' כח, י)
 לִהְיוֹת שֶׁבֶת שֶׁבֶת (דה"א ט, לב); לִשְׁלֹחַ¹⁰ וְשִׁלְחָן (דה"א כח, טז)
 וְנִתְחַל אֶת-הַיָּרֵךְ שֶׁעִירָה לְשִׁמְמָה וְשִׁמְמָה (יח' לה, ז).

אין שם ראשון ה"נסמך" (או המקוצר) דרך המלך. השווה: יָד לִיד (מש' יא, כא), שְׁנֵים שְׁנֵים (בר' ז, ט), מִשְׁפָּחָה וּמִשְׁפָּחָה מְדִינָה וּמְדִינָה (אס' ט, כח), מִשְׁפָּחוֹת מִשְׁפָּחוֹת (זכ' יב, יב). על אחד כתבו גזניוס-קאוטש, סעיף 96, ב"הערות": "נסמך (constr.) וכן גם בקישור הדוק – אחד".

9. בִּי"תה של שבת פתוחה, אף אל פי שהוטעם השם טעם המפסיק סיפחא. הביא בקר, עמ' 141, סימן XVII ("יהוה'הולך" כמו הנסמך"), משם דוד בן אברהם אלפאסי.

10. הביא בקר, עמ' 142, סימן XVIII ("יהוה'הולך" כמו הנסמך"), משם דוד בן אברהם אלפאסי.

שְׁמָמָה אינה לא שם נפרד ולא שם נסמך אלא מקומה בתווך, בין שְׁמָמָה ובין שְׁמָמָה. הציע לפניי הפרופ' בלאו לקרוא ליצור-ביניים זה "רהיט", שם רהיט¹¹.

1.04 שם ואחריו שם אחר הקשור בוי"ו החיבור

אף גִּילַת וְרָגָן יִשׁ' לה, ב; חֲכָמָה¹² וְדָעַת יִשׁ' לג, ו
פְּרָשׁ¹³ וְגִלְגָּל יִח' כו, י; וצַרְיָה¹⁴ וְלֵאס (בר' לו, כה).

כנגד גִּילַת וְרָגָן הרי הצירוף הרווח שְׁמָמָה וְגִיל יִשׁ' טז, י; יר' מת, לג; יואל א, טז, בקיומה של ה"א. כנגד חֲכָמָה וְדָעַת שבנבואת ישעיהו אמר קוהלת חֲכָמָה וְדָעַת (א, טז), חֲכָמָה וְדָעַת וְשְׁמָמָה (ב, כו). על גִּילַת, חֲכָמָה ועל וְשְׁכָרְתָּ כתבו גזניוס-קאוטש, סעיף b130, שכמדומה יש בהם חזירה מכוננת לסופית ת העתיקה, למנוע את ההיאטוס הַ וּ (ו).

השם פנג אינו מצוי אלא פעם אחת וטעמו קדמא המשרת: ופָּנָג וְדָבָשׁ וְשֶׁמֶן וְצָרִי יִח' כו, יז, ולא ידעתי פתח שתחת נוי"ן ה"קדומה" מה טבו – אפשר בא זכר לתנועת i מקורית, כעדות pannigu באכדית (עיין מילון האכדית של פֶּון זֶוֹדֶן, עמ' b818), ובתקיים הפתח גם בהפסק, כגון בַּת (בר' ל, כא), גַּת (שמ"א כא, יא); ואפשר היו הקדמונים הוגים שלא בהקשר מובהק אלא בהפסק כלשהו נוי"ן קמוצה, מעין *וְדָבָשׁ וְשֶׁמֶן וְפָנָג, הווי אומר ופָּנָג מעין נסמך, "רהיט" הוא, ובמצא ופָּנָג עניינו לכאן. ועיין להלן, סעיף 1.05, סימן ג.

1.05 שם ואחריו לוואיו

וּבְאֵרֶץ הָרְחֵבָה וְהַשְׁמָנָה (נח' ט, לה); וְאֶת-כָּל-בֵּית¹⁵ (ה)גְּדוֹל שָׁרָף בָּאֵשׁ (מל"ב כה, ט; יר' נב, יג)
עַם-גִּבְרָתָם תָּמִים (תה' יח, כו)¹⁶; גִּיא גְדוֹלָה מְאֹד (זכ' ד, יד)¹⁷
בְּחֵיל כְּבֹד (מל"ב יח, יז; יש' לו, ב); חֲלוּצֵי שְׂקָפִים אֲטוּמִים (מל"א ו, ד)¹⁸
כִּיִּן הַטּוֹב (שה"ש ז, י); מוֹסֵר אֲכֹרִי (יר' ל, יד)¹⁹

11. עיין להלן, הערה 37.
12. רד"ק: "בת"י"ו במקום ה"א, כמו ציצת נובל (יש' כח, ד), חלת מצה (וי' ח, כו), מכת בלתי סרה (יש' יד, ו) והדומים להם".
13. עיין פרש, להלן, סעיף 4.05.
14. עיין צרי, להלן, סעיף 4.06.
15. רד"ק ראה בֵּית הוזה נסמך. אלו דבריו: "כל בית אדם גדול, ר"ל בתי הגדולים. וכן ת"י: בתי רברביא".
16. עיין "בן-דוד, "היכל המשקלים" ליצחק אבינרי", לשוננו מח-מט (ה'תשמ"ה), עמ' 69, הערה 16.
17. עיין גיא(א), להלן, סעיף 4.02.
18. רד"ק: "כמו חלוצים".
19. רד"ק: "פירושו מוסר אדם אכזרי... מוסר סמוך לאכזרי כי הוא פתוח", כלומר, לרד"ק מוסר אכזרי נסמך וסמוך הם. לפי מילון המקרא של גזניוס-בול (ב"אכזרי": hart, unbarmherzig) ולפי "אוצר לשון המקרא" לש"א ליונשטס בהשתתפות י' בלאו יבלח"א ולפי הקונקורדנציה למקרא של אבן-שושן הרי מוסר אֲכֹרִי צירוף של שם ולוואיו, של שם ותוארו הוא.

מִכֶּת בִּלְתִּי סָרָה (יש' יד, ו); (מִשְׁלַחַת) מִלְאֲכֵי רָעִים (תה' עח, מט)
 מִמֶּשֶׁחַ הַסּוּכָךְ (יח' כח, יד)²⁰; אֶל-מִקּוֹם פְּלוּנִי (שמ"א כא, ג)
 וּמִמִּקּוֹם קְדוֹשׁ וְקָה' ח, יא; וּמִמִּקְסָם חֶלֶק (יח' יב, כד)²¹; עֲנִין רָע וְקָה' א, יג; ח, ד; ח, ה; יג, א)²²
 שׁוֹשֵׁן הַבֵּינָה (אס' א, ב; ה; ב, ג; ה; ח; ג, טו; ח, יד; ט, ו; יא; יב; דג' ח, ב; נח' א, א)²³
 שָׁכַם אַחֵד (על-אַחִיה, בר' מח, כב)²⁴; שָׁכַם אַחֵד (צפ' ג, ט)²⁴.

ושמות הללו מוקפים לשמות תואר בני הברה אחת:

בְּלִב־טוֹב (קה' ט, ז); (ו)לִב־רָע (מש' כה, כ; כו, כג)²⁵.

על השמות הללו בכלל ועל גִּיא, חִיל, וּמִמִּקּוֹם (קה' ח, י) שהבאנו בפרט העירו
 גזניוס-קאוטש, סעיף 128, עמ' 424, הערה 1: "אין גראה טעמה של המסורה שנקטה
 לשון גסמך במקום לשון מוכרת (אין זאת בלתי אם חִיל, גִּיא הללו צורות מוכרת הן
 שנתקצרו מפאת הצמידות ההדוקה)" (ההדגשה שלי, יב"ד).

כנגד בֵּית (ה)גְּדוֹל הרי: וְהִכָּה הַבֵּית הַגְּדוֹל רְסִיסִים וְהַבֵּית הַקָּטָן בְּקַעִים (עמ' ו, יא),
 וְאַתָּה הַבֵּית הַגְּדוֹל חָפָה עֵץ בְּרוּשִׁים (דה"ב ג, ה). כיוצא בדבר: הַבֵּית הַפְּנִימִי (מל"א ז,
 ב; יח' מא, יז; מב, טו), אֲשֶׁר רָאוּ אֶת-הַבֵּית הָרִאשׁוֹן בִּיָּסְדוֹ (עז' ג, יב).

אמנם אין גֶּבֶר (תַּמִּים) מהלך בדרך המלך של דקדוק הלשון, שכן מצינו וְגֶבֶר חָכָם
 (איוב לד, לד – אף כאן מירכא ורביע מוגרש, כטעמיו של גֶּבֶר תַּמִּים), גֶּבֶר-רָשׁ (מש'
 כח, ג), וְעַל-גֶּבֶר עֲמִיתִי (זכ' יג, ז). אף על פי כן אין גֶּבֶר מהלך יחידי בדרכה של לשון,
 שנאמר פִּזְרַע-גֶּד (במ' יא, ז), ומנגד: פִּזְרַע גֶּד (שמ' טז, לא), זָרַע קֶדֶשׁ (יש' ו, יג), זָרַע
 שָׁקָר (יש' נז, ד)²⁶.

כנגד בְּחִיל כֶּבֶד עֵיין וְחִיל כֶּבֶד (מל"ב ו, יד), בְּחִיל כֶּבֶד מֵאֵד (מל"א י, ב; דה"ב ט, א).
 כנגד וּמִמִּקּוֹם קְדוֹשׁ עֵיין בְּמִקּוֹם קְדוֹשׁ (שמ' כט, לא; וי' ו, ט; יט; כ; ז; ו; י, יג;
 טז, כד; ט).

שלושה רָעִים היו לו לאיוב, אלו הם: אֲלִיפֹז, בְּלִדָד וְצוֹפָר. שלושה שמות ושלוש
 מידות הן.

א. אֲלִיפֹז ניקודו פתח במשרתים, כגון אֲלִיפֹז (הַתִּמְנִיל, איוב ב, יא), במפסיקים הפחותים
 מקיסרים, כגון לְאֲלִיפֹז... לְאֲלִיפֹז (בר' לו, יב), אבל באתנחתא הקיסר ניקודו קמץ של
 הפסק: אֲלִיפֹז (כגון בר' לו, ד; יא).

20. רד"ק: "...ואף על פי שהוא פתח שלא בסמיכות הנה כמוהו וּמִמִּקְסָם חֶלֶק (יח' יב, כד)".

21. עיין הערה 20.

22. עיין ענין, להלן, סעיף 4.04.

23. עיין שושן, להלן, סעיף 4.09.

24. עיין שכס, להלן, 4.10.

25. מִחֶשְׁבֶת רָעָה (יח' לח, י) אין עניינה לכאן, שמצינו מחשבת שם מוכרת, כגון בְּכָל-מִלְאֲכָת מִחֶשְׁבֶת
 (שמ' לה, לג).

26. עיין לעיל, הערה 16.

ב. צופר ניקודו פתח בין במירכא המשרת: צפר (הנצמתי, איוב יא, א; כ, א), בין במפסיקים הפחותים: צפר (הנצמתי, איוב מב, ט), וצופר (הנצמתי, איוב ב, יא). הדעת נותנת, במפסיקים קיסרים ניקודה של פ"א קמץ של הפסק, מעין *צופר, אבל אין הקמץ ודאי.

ג. בלדד ראיתי במקרא חמש פעמים – כולם מוטעמים טעמים משרתים, הלוואי שלהם (השווא) אחריהם והברתם אחרונה פתח ניקודה. מי יודע, אפשר ניקודה של דל"ת הראשונה קמץ מעיקרא, כלומר, שלא בהקשר מובהק אלא בהפסק כלשהו (ובטעם מפסיק פחות) מעין *ובלדד (ילך את-פלוגי). כיצא בו בשם בלדד הרי שמות אחרים שיש בהם מידותיו של בלדד – לא הוטעמו אלא משרתים, לוואים אחריהם, והברתם אחרונה פתח, כגון אלילל (בן-אור, דה"א יא, לה – אין עוד מלבדו), שמגר בן ענת (שו"ג, לא; ה, ו), ועיין למעלה, סימן 1.04, ד"ה "השם פגנ".

1.06 שמות הנסמכים למילות יחס

(ל) אחד מהם (במ' טז, טו; דב' כה, ה; כה, נה; שמ"א יז, לו; מ"א יט, כב; יג, ער' יא; דה"ב יח, ב) כאחד ממנו (בר' ג, כב)²⁷; מאחד מאלה (יח' יח, י) אחד מבניו (וי' יג, ב; שו' יז, ה; יא); כאחד מבני הקהל (שמ"ב ט, יא) לאחד מבני הנביאים (מל"ב ט, א); (ל) אחד מהנערים (שמ"א ט, ג; שמ"ב א, טו) (ל) אחד מעבדיו (מל"ב ו, יב; יח' מו, יז); אלת בשדה (יר' יד, ה) האלהי מקרב אני (יר' כג, כג); בית-לה (יח' א, כז) מבית לאולם (מל"א ז, ח); מבית לכתרת ומעלה (מל"א ז, לא) (ול) מבית לפרכת (שמ' כז, לג; וי' טז, ב; יב, טו; במ' יח, ז); הרי בגלבע (שמ"ב א, כא) חמת-למו (כדמות חמת-נתחש, תה' נח, ה); חמת מין (הו' ז, ז)²⁸ ועל-סהרת לכל-קדש (דה"א כג, כח); מימין לבית (יח' י, ג) מימין להר-המשחית (מל"ב כג, יג); (ולא ימות) מכל-לבני ישראל (דבר, שמ' ט, ד) מגורי אל-חרב (יח' כא, יז); מחמד לכספים (הו' ט, י) ממלכת לבת ירושלם (מ' ד, ח); לממשלת ביום... לממשלות בלילה (תה' קלו, ח-ט) ומשוש את-דצין (יש' ח, ו); למשפחת לבני-קהת (דה"א ו, נה) לגביאי מלכם (יח' יג, ב); (גמולי מחלב) עתיקי משקים (יש' כח, ט) ולפני מזה (נח' יג, ד); (עד-אנה/תשימון) קנצ' למלך (איוב יח, ב) מקצה למטה בני-יהודה (יה' טו, כא); בשאט בנפש (יח' כה, טו) כשחמת בקציר (יש' ט, ב) ותוצבת לאדם לץ (מש' כד, ט)²⁹.

27. עיין נספח, להלן, סעיף 5.

28. רש"י: "מחום היין הבורע בס", אבל ראב"ע: "וטעם חמת מיין בחסרון ביית בחמת מלא יין ופירושו כמו מן החמת (בר' כא, טו) ונסמך ככה כמו דלת: וסגר דלתך בצדך (יש' כו, כ). והעד: מספח חמתך ואף שגר (חב' ב, טו) שהוא כטעם הזה". לענייננו בין חמת שבלשון חמת מיין יסודה חמה, בין יסודה חמת, מכל מקום שם נסמך למילת יחס הוא.

29. מצפון לי, כגון מצפון לצי... מצפון לעיר (יה' ח, יא-יג) – אין עניינו לכאן, שמצינו מצפון מוכרת

אֶחָד שאִינוֹ נִסְמָךְ מִמֶּשׁ, כְּתִבּוּ עָלָיו גִּזְיוֹס-קְאוּטִשׁ: "שֵׁם הַמִּסְפֵּר אֶחָד בֹּא תַמּוּרַת אֶחָד בְּקִישׁוֹר הַדּוֹק וּאִפִּילוֹ בְּטַעֲמִים מִפְּסִיקִים שְׁמֵן הַפְּחוּתִים... סִימָנָם שֶׁל כְּתוּבִים הַלָּלוֹ שֶׁאֵין עֲנִינָם יַחֲסֵת-שֶׁל (Stat. constr.) אֵלָּא קִיצוֹר רִיתְמִי שֶׁל הַצּוּרָה הַרְגִּילָה (שֶׁהֶאֱרִיכָה הַהִטְעָמָה) גִּרִידָא" (סַעֲיָ 130g).

שְׁמוֹת שֶׁמִּשְׁקֵלָם פִּעֵלָה (לִמְעַט שְׁמוֹת פְּעוּלָה, כִּגוֹן נִחְמָה, בְּקִשְׁתָּהּ) וְכִי"ב, מִפְּעֻלָּה וְכִי"ב הוֹפְכִים פִּעֵלָתָּה, מִפְּעֻלָּתָּה כִּשְׁהֵם נִסְמָכִים. וַיֵּשׁ שְׁמוֹת פִּעֵלָה, מִפְּעֻלָּה שֶׁלְצֶדֶם שְׁמוֹת פִּעֵלָתָּה, מִפְּעֻלָּתָּה שֶׁאֵינָם נִסְמָכִים אֵלָּא נִפְרָדִים, כִּגוֹן יִבְשָׁה(ו)יִבְשָׁתָּה (יִדְיו יִצְרוּ, תִּהְיֶה זֶה, הֵא, מִחֲשָׁבָה/מִחֲשָׁבָתָה (שִׁמ' לֵה, לֵג וְעוֹד), מִלְחָמָה/מִלְחָמָתָה (בְּנִים מִלְחָמָתָה וְלֹא מִצָּא חֶרֶב וְחִזְיָתָה, שִׁמ"א יֵג, כִּב), מִעֲרָכָה/מִעֲרָכָתָה (כִּגוֹן וְאֵת-שִׁלְחָן הַמִּעֲרָכָתָה, דִּה"ב כֵּט, יֵד), מִצְבָּה/מִצְבָּתָה (כִּגוֹן וַיִּקְרָא לַמִּצְבָּתָה עַל-שְׁמוֹ, שִׁמ"ב יֵח, יֵח), תִּפְאָרָה/תִּפְאָרָתָה (כִּגוֹן וְלִצְפִּירָתָה תִּפְאָרָה, יֵשׁ כֹּחַ, ה, כִּנְגַד שֵׁם תִּפְאָרָתָה, יֵשׁ סֵג, יֵד).

אֲבֵן-שׁוֹשֵׁן הֵבִיא בְּקוֹנְקוֹרְדִּנְצִיָּה לַתנ"ךְ לְהִבָּה, אֵילָה וְגַם לְהִבָּתָה, אֵילָת בַּחֲזֻקַת שְׁמוֹת נִפְרָדִים, לֹא נִסְמָכִים. בַּעֲרַךְ "לְהִבָּתָה" הֵבִיא שְׁתֵּי מוֹבָאוֹת, וּבִשְׁתֵּיהֶן לְהִבָּתָה נִסְמָכָה הִיא: וְלְהִבָּתָה חֲנִיָּתָה (שִׁמ"א יֵז, ז, לְהִבָּתָה שֶׁלְהִבָּתָה (יֵשׁ כֹּא, ג).

בַּעֲרַךְ "אֵילָה" הֵבִיא אֲבֵן-שׁוֹשֵׁן: אֵילָה, אֵילָת, שְׁתֵּיהֶן בָּאוֹת הַגְּדוּלָה שֶׁל שְׁמוֹת הָעֵרָכִים. תִּמְצָא שֵׁם אַרְבַּע מוֹבָאוֹת לִיחִיד וְלִימִינָן שְׁלוֹשׁ כּוֹתוּרֹת-מִשְׁנָה. אֵלּוּ הֵן (אֵין טַעֲמֵי הַמִּקְרָא רְשׁוּמִים בְּקוֹנְקוֹרְדִּנְצִיָּה): (א) "אֵילָה" – נִפְתָּלִי אֵילָה שֶׁלְחָה (בֵּר' מֵט, כֹּא); (ב) "אֵילָת" – גִּם-אֵילָת בִּשְׁדָּה יִלְדָה וְעֻזָּב (יֵר' יֵד, ה); (ג) "אֵילָת" – אֵילָת אֶהְיֶה וְיִעֲלֶתָ חֵן (מִש' ה, יט); לְמִנְצַח עַל-אֵילָת הַשֹּׁחַר (תִּה' כִּב, א).

שְׁנֵי שְׁמוֹת אֵילָת שֶׁהֵבִיא בְּכוֹתֶרֶת-הַמִּשְׁנָה אֵילָת יִפָּה הֵבִיא, שֶׁשְׁנֵיהֶם נִסְמָכִים הֵם. אֲבָל מֵה שֶׁהֵבִיא בְּכוֹתֶרֶת-הַמִּשְׁנָה "אֵילָת" (נִפְרָד) לֹא דוּקָא. אֵילוֹ רָאָה בַּעַל הַטַּעֲמִים אֵילָת שֵׁם נִפְרָד, כְּשִׁיטַת אֲבֵן-שׁוֹשֵׁן, חֻזָּקָה, הִיָּה מִטִּיל אֶת הַטַּעַם הַמִּפְסִיק הַחֲזָק שֶׁמִּימִין לַאֲתַנְחַתָּה עַל גִּבֵּי אֵילָת, מַעִין *גִּם-אֵילָת בִּשְׁדָּה יִלְדָה וְעֻזָּב. בְּגִרְסָה זוֹ בִּשְׁדָּה בַּתְּחוּם הַנִּשּׁוּא, לֹמַר לָךְ: לֹא בְּפָרֶם יִלְדָה אֵלָּא בִּשְׁדָּה דוּקָא. אֵלָּא מֵה נַעֲשֶׂה וְנִיבֵא יִרְמִיָּה, לִפִּי טַעֲמֵי הַמִּקְרָא: כִּי גִם-אֵילָת בִּשְׁדָּה יִלְדָה וְעֻזָּב – זִקָּף קְטוֹן הַזִּקּוּף עַל גִּבֵּי בִּשְׁדָּה מוֹשָׁךְ בִּשְׁדָּה יִמִּינָה, לַעֲבֹר אֵילָת, וְעוֹשֶׂה הַפֶּסֶק אַחֲרֵי הַשֵּׁם בִּשְׁדָּה. לִשׁוֹן אַחֵר, בִּשְׁדָּה מוֹשָׁבֹו בַּתְּחוּם הַנִּשּׁוּא, מִשָּׁל אִמֵּר הַכְּתוּב "אֵילָת הַשְּׁדָּה". הַטַּעֲמִים בְּרוּר מוֹרִים: כִּי גִם-אֵילָת בִּשְׁדָּה, יִלְדָה וְעֻזָּב. מֵאֲנִדְלָקְרֵן לֹא הֵבִיא בְּקוֹנְקוֹרְדִּנְצִיָּה שְׁלוֹ לְהִבָּתָה, אֵילָת אֵלָּא נִסְמָכִים לַעֲרָכִים "לְהִבָּה", "אֵילָה".

סוֹף דְּבַר: לְהִבָּתָה, אֵילָת, שְׁמוֹת נִפְרָדִים, אֵין לָהֶם רֵאִיָּה בַּמִּקְרָא.

וּמוֹטַעַם רְבִיעַ הַמִּפְסִיק הַמִּשְׁנָה: וְאֵל-הַמִּלְכִּים אֲשֶׁךְ מִצְפּוֹן (בְּהֵךְ וּבְעֶרְבָה נִגְבַּ כְּנָרוֹת וּבִשְׁפִלָּה, יֵה' יֵא, ב). מִצְפּוֹן זֶה שֶׁהוּא בְּסוֹפוֹ שֶׁל דִּיבּוּר מִשְׁכּוֹ בַּעֲלֵי הַקּוֹנְקוֹרְדִּנְצִיּוֹת, מֵאֲנִדְלָקְרֵן וְאֲבֵן-שׁוֹשֵׁן, שֶׁמֵּאֵלָה מִחֲמַת הַשּׁוּא, שֶׁהַעֲמִידוּהוּ בְּרֵאשׁוֹ שֶׁל דִּיבּוּר: "אֲשֶׁר) מִצְפּוֹן בְּהֵר וּבַעֲרָבָה". וְהַשּׁוּא: אֲשֶׁר מִצְפּוֹנָה לְבֵית-אֵל (שֵׁר' כֹּא, יט).

כנגד לממשלות בָּיוֹם... לְמַמְשְׁלוֹת בְּלִילָה שְׂבִמְזוֹר קל"ו הרי בסיפור הבריאה:
לְמַמְשְׁלוֹת הַיּוֹם... לְמַמְשְׁלוֹת הַלַּיְלָה (בר' א, טז) – סמיכות סדירה.
מעמד מיוחד נודע לו לשם אֵין, ומרוב שימושו ומרוב גודלו נצרך לייחד עליו את
הדיבור בפני עצמו. לא נביא בזה אלא מעט מזער:

וּפְתַח אֵין אִתּוֹ (בר' מ, ח; מא, טז); וְלִבָּהּ אֵין אִתּוֹ (ש' טז, טז)
וְאִישׁ אֵין בְּאֶרֶץ (בר' יט, לא); אֵין בּוֹ מִים (בר' לו, כד)
אֵין בְּלִתָּהּ (ש"א ב, בא); אֵין כָּאֵל יִשְׂרָאֵל (דב' לג, כו)
אֵין כְּמֹהוּ בְּכָל-הָעָם (ש"א י, כד); אֵין לָהּ וָלֶךְ (בר' יא, ל)
וְאֵין מִיָּד מִצִּיל (דב' לב, לט); וּמְנוּחַ אִשָּׁה אֵין עִמָּה (ש' יג, ט)
וְנִסְמָךְ לְבִינוּנִי: אֵין נִגְרַע מִעֲבֹדְתְּךָ דָּבָר (ש"ה, יא); תָּבֵן אֵין נִמְלֵץ לְעֹבְדֶיךָ (ש"ה, טז)
וְנִסְמָךְ לְמִקּוֹר: עָלֶיךָ אֵין לְהוֹסִיף וּמִמֶּנּוּ אֵין לְגַרֵּעַ (קה' ג, יד).

1.07 בינונים הנסמכים למילות יחס (למעט בינוני היחיד של פועלי ל"י)

אֲהֵב לָנוּם (יש' גו, י); (יִשְׁבֵּי עַל-מַדְיָן) וְהִלְכִי עַל-דֶּרֶךְ (ש' ה, י)
כְּלִי-חֹכִי לֹו (יש' ל, יח); חֹסִי בָּהּ (תה' ה, יב)
חֹוֹסִי בּוֹ (נחום א, ז; תה' ב, יב); יוֹרְדִי אֶל-אֲבְנֵי-בּוֹר (יש' יד, יט)
עִיר וְיֹשְׁבֵי בָהּ (יר' ח, טז); אֲתֵבֵל וְיֹשְׁבֵי בָהּ (תה' כד, א; צח, ז)
יֹשְׁבֵי בְּאֶרֶץ צִלְמוֹת (יש' ט, א); יֹשְׁבֵי בְּצִלּוֹ (הו' יד, ח)
יֹשְׁבֵי לְבַטַּח (יח' לח, יא); יֹשְׁבֵי עַל-סִבּוֹר הָאָרֶץ (יח' לח, יב)
יֹשְׁבֵי עַל-מַדְיָן (וְהִלְכִי עַל-דֶּרֶךְ, ש' ה, י); עֲבָרִין וְעַמֶּק הַבָּא (תה' פד, ז)
(מִשְׁכִּימִי בְּבֶקֶר...) מֵאַחֲרֵי בְּנִשָּׁף (יש' ה, יא); מִשְׁחָרִי לְסִרְף (איוב כד, ה)
מִשְׁחָרִי אִתִּי (יר' לג, כב); מִשְׁכִּימִי בְּבֶקֶר (...) מֵאַחֲרֵי בְּנִשָּׁף, יש' ה, יא)
כָּל-מִשְׁלִיכִי בְּיָאוֹר חֲכָה (יש' יט, ח); גְּמוּלִי מִחֶלֶב (עֲתִיקִי מִשְׁדִּים, יש' כח, ט)
הַשְׁכֹּונִי בְּאֵהָלִים (ש' ח, יא); וּמְרוֹמָם³⁰ עַל-כָּל-בְּרָכָה (נח' ט, ה).

כנגד וְהִלְכִי עַל-דֶּרֶךְ שבשירת דבורה הרי תשעה לשונות הִלְכִים סמוכים למילות
יחס: הִהֲלִכִים בְּנִפְשׁוֹתָם (ש"מ"ב כג, יז), הִהֲלִכִים בְּחֹשֶׁךְ (יש' ט, א), לִהְלֹכִים בָּהּ (יש' מב,
ח), הִהֲלִכִים בְּשִׁרְרוֹת לָפָם (יר' יג, יא), לִהְלֹכִים בְּתִמִּים (תה' פד, יב), לִהְלֹכִים בְּתוֹרַת ה'
(תה' קיט, א), הִהֲלִכִים לִפְנֵיהָ בְּכָל-לֵבָם (מל"א ח, כג; דה"ב ויד), גַּם אֶת-כָּל-הִהֲלֹכִים
אַחֲרֵי הַעֲדָרִים (בר' לב, כ).

כנגד חֹסִי בָּהּ, חֹוֹסִי בּוֹ הרי פְּעֻלַּת לחסים בָּהּ (תה' לא, כ), מְגוֹן הוּא לְכָל הַחֹסִים
(לחסים) בּוֹ (ש"מ"ב כב, לא; תה' יח, לא; משי' ל, ה), וְלֹא יֵאָשְׁמוּ כָּל-הַחֹסִים בּוֹ (תה'
לד, כג).

כנגד יוֹרְדִי אֶל-אֲבְנֵי-בּוֹר שניבא ישעיה הרי בסיפור כריתת מי הירדן: (מִי הַיָּרְדֵן

30. פתח סמוך למ"ם הסופית, אף על פי שמים עושה קמצים הרבה, כגון ים הַמֶּלֶח (בר' יד, ג ועוד), תִּם
וְיִשָּׁר (איוב א, א ועוד).

יִכְרְתוּן הַמֵּיִם) הַיָּרְדִּים מִלְמַעְלָה... (וַיַּעֲמֵד הַמֵּיִם) הַיָּרְדִּים מִלְמַעְלָה... וְהַיָּרְדִּים עַל יָם
הַעֲרָבָה (יִם-הַמֶּלַח תָּמּוּ בִּכְרָתוֹ, י' ג, יג-טז).

כַּנְגַּד יִשְׁבִּי עַל-טַבּוֹר הָאָרֶץ שְׂנִיבָא יִחְזָקָאֵל וְיִשְׁבִּי עַל-מְהִין שְׁשֶׁרָה דְּבוּרָה נִיבָא
יִרְמִיָּה: יִשְׁבִּים עַל-כֶּסֶף דָּוִד (וְכַבְּים) בְּרִכְבּ וּבִסּוּסִים, י' ז, כה).

כַּנְגַּד עֲבָרִי בְּעֶמֶק הַכָּבָא שְׁזִימְרוּ בְּנֵי קוֹרַח הָרִי הָעֲבָרִים בֵּין בְּתָרִי הָעֶגְל (י' לז, יט),
וְעֲבָרֵי הָעֲבָרִים בְּאָרֶץ (י' לח, טו).

כַּנְגַּד מֵאֲחֶרֶי בְּנִשְׁף שְׂנִיבָא אִמֵּר שְׁלֵמָה: לְמִי אֵוִי... לְמֵאֲחֶרֶי עַל-הֵינָן (מִשׁ'
כג, כט-ל).

כַּנְגַּד מִשְׁרָתִי אֲתִי שְׁבַדְבְּרִי יִרְמִיָּהוּ הָרִי הַמְּשָׁרְתִים אֶת-הַמֶּלֶךְ (דְּה"א כז, א; כח, א;
דְּה"ב יז, יט).

בְּכַתּוּב כָּל-מִשְׁלִיכֵי בִּיאֹר חֲכָה כְּבִיכּוּל נִשְׁתַּבֵּשׁ סֹדֵר הַמִּילִים, וְה"רֹאוּי: כָּל-מִשְׁלִיכֵי
חֲכָה בִּיאֹר.

גַּם בְּלִשׁוֹן חֲכָמִים תִּמְצָא זֶה הַמִּידָה, כְּגוֹן "אֶרְבַּע מִידוֹת) בְּהוֹלְכֵי לְבֵית הַמִּדְרָשׁ" (אֲבוֹת
ה, יד), "מַגְדּוּלֵי הַדּוֹר) וּמִפְרָנִסִי אֶת הַצִּיבּוֹר" (רוֹת רְבֵה א, ד).

וּבִיחֹדֶה הִיָּה שִׁימוּשׁ לִשׁוֹן הַזֶּה חָבִיב עַל הַפִּיִּיטִנִים. עֵינֵי לְמִשְׁל בְּפִיטוֹ שֶׁל אֱלֵעֶזֶר
הַחֹזֵן "חֲדָשׁ אוֹהֵל בַּת צִיּוֹן", שו' 71: חֲדָשׁ לְזוֹרְעֵי בִטְבַּת טוֹב מְגִדִּי (כך לְפִי כְּתָב־יִד
T.S. H11/50, פֶּרֶסֶס ע' פִּלִּיִּשֶׁר, "קְדוּשַׁת־אוֹת י"ח לְרֹאשֵׁי חֲדָשִׁים וּלְחֻנוּכָה מֵאֵת לְעוֹזֵר
הַחֹזֵן", קוֹבֵץ עַל יד, ס"ח ט, תִּשְׁ"ס, ע"מ 96). נִיקֵד פִּלִּיִּשֶׁר: "חֲדָשׁ לְזוֹרְעֵי בִטְבַּת טוֹב
מְגִדִּי". לְפִי כָּל-מִשְׁלִיכֵי בִּיאֹר רֹאוּי לְנִקֵּד בִּטְבַּת, בִּי"ת רְפָה, וּמוֹטָב נִסְמָךְ (טוֹב).

1.08 בִּינוֹנִי הַיַּחֲדִיד שֶׁל פּוֹעֲלֵי ל"י

רִאִיתִי לִיחָד בִּינוֹנִי ל"י מְכַל הַגְּזוֹרוֹת, שְׁמָא יֵשׁ בְּהֵם מִידָה שְׁלֵא הִגְעִיתִי לְסוֹף דַּעְתָּה.
הַלְּשׁוֹנוֹת כִּי-עֲשֶׂה מְלָאכָה הוּא (מִל"א יא, כח), בְּחֹר עֲשֶׂה מְלָחְמָה (מִל"א יב, כא;
דְּה"ב יא, א), קִנְיָה שְׁמִים וְאָרֶץ (בִּר' יד, יט; כב) הָרִי מִשְׁמָשִׁים שִׁימוּשׁ שְׁמִנִי וְהֵם צִירוּפֵי
סְמִיכוֹת סְדִירִים.

לְכָל עֲשֶׂה מְלָאכָה (דְּה"ב לז, יג), עֲשֶׂה מְלָאכָה (נְח' ב, טז; יא, יב; דְּה"א כג, כד;
דְּה"ב לז, יא), אֶל-עוֹשֶׂה מְלָאכָתָּ עֲבוֹדַת בֵּית-ה' (דְּה"ב כד, יב), עֲשֶׂה מְלָחְמָה (דְּה"ב כו,
יא), עֲשֶׂה צְדָקָה (תה' קו, ג), (וְתִנְדְּרוּ) כָּל-רֹאֶה בָּם (תה' סד, ט) – בִּינוֹנִים הִלְלוּ אֵף הֵם
מִשְׁמָשִׁים שִׁימוּשׁ שְׁמִנִי וְהֵם צִירוּפֵי סְמִיכוֹת לְכָל דְּבַר, וְעוֹד, לְשׁוֹנוֹת רִיבּוּי הֵם, מִשְׁל
אִמֵּר הַכְּתוּב עֲשִׂי, רִאִי – יו"ד וְלֹא ה"א.

הוּצָא מִבִּינוֹנֵי הַיַּחֲדִיד שֶׁל פּוֹעֲלֵי ל"י הַצְּרוּיִים אֶת הַבִּינוֹנִים שְׁבַשְׁתִּי הַמִּידוֹת שְׁמִנִינּוּ,
וְעִדְיִין נִשְׁאָרוּ בִּינוֹנֵי ל"י שֶׁהֵם צְרוּיִים כְּדֶרֶךְ שְׁמוֹת נִסְמָכִים, אֵף עַל פִּי שֶׁהֵם מִשְׁמָשִׁים
שִׁימוּשִׁים פּוֹעֲלִיִּים:

בוֹזָה דְּרַכְיָי יָמוֹת (מש' יט, טז); בּוֹנֵה יְרוּשָׁלַם ה' (תה' קמו, ב)
 כָּל-עֲשֵׂה אֱלֹהִים כָּל עֲשֵׂה עֹלָם (דב' כה, טז); עֲשֵׂה אֶרֶץ בְּכֹחוֹ (יר' י, יב; נא, טו)
 הָעֲשֵׂה אֱלֹהִים יִח' (יו, טז); וַיְהִי עֲבָדָךְ עֲשֵׂה הִנֵּה וְהִנֵּה (מל"א כ, מ)
 עֲשֵׂה שְׁחָל עֵיפָה (עמ' ד, יג); עֲשֵׂה גְפִלְאוֹת לְבָדּוֹ (תה' עב, יח)
 עֲשֵׂה פֶלֶא (שמ' טו, יא); עֲשֵׂה צְדָקוֹת ה' (ומִשְׁפָּטִים לְכָל-עֲשׂוֹקִים, תה' קג, ו)
 לְמַחְפָּה-לּוֹ (יש' סד, ג); וְהָאִישׁ מִשְׁתָּאָה לָּהּ (בר' כד, כא)
 מִלֹּהֲ ה' (תוֹנֵן דָּל, מש' יט, יז); מַעֲלָה מִנְחָה (דס-חז"ר, יש' סו, ג); הוּי מִשְׁקָה רַעְיוֹ (חב' ב, טו).

המשכו של הכתוב בונה ירושלם ה': נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל יִכְנָס. מקיש בנייה לכינוס. מה יִכְנָס יחסתו יחסת את, אף בונה יחסתו יחסת את. אף על פי כן יש שראו בונה ירושלם צירוף שמני (עיין להלן). מכל מקום ברכה שלישית של ברכת המזון חסידים ואנשי המעשה אין הוגין בונה בְּרַחֲמֵיו, נו"ן בצירי, ככתוב בסידורים הרבה, כגון סידור שירה חדשה, ערוך ומבואר בידי ח"ד רוזנשטיין, ירושלים תש"ט, עמ' 124, וכגון סידור רינת ישראל, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, ירושלים ה'תשל"ג, עמ' 113, אלא נוצרים לשונם מִרְעַע ומקפידים להגות בונה בְּרַחֲמֵיו יְרוּשָׁלַם, נו"ן סגולה. אמנם כן הניקוד בסדר עבודת ישראל שערך וביאר יצחק (וליגמן) בער, רדלהיים תרכ"ח. אלו דבריו, עמ' 558: "אם היינו חותמים 'בונה ירושלים' אמן' וכגרסת הגמרא³¹, אז היה הנכון בונה בצרי, עכשו שנוהגים לומר 'בונה ברחמיו' אין עוד מקום לצרי וצריך לקרוא בסגול". לשון הברכה בונה בְּרַחֲמֵיו יְרוּשָׁלַם דומה לכתוב כָּל-מִשְׁלִיכֵי בִּיאֹר חֲכָה שראינו קודם. מה בִּית של בִּיאֹר רפה, אף בִּית של בְּרַחֲמֵיו ראויה להיות רפה.

כנגד לְמַחְפָּה-לּוֹ שבנבואת ישעיהו אמר איוב: הַמַּחְכִּים לְמוֹת וְאֵינָנוּ (איוב ג, כא). בלשונות כָּל-עֲשֵׂה אֱלֹהִים, כָּל עֲשֵׂה עֹלָם, עֲשֵׂה פֶלֶא ספק ידה של נסיגת הטעם בהפיכתו של סגול לצירי. ובכתובים עֲשֵׂה אֶרֶץ בְּכֹחוֹ, הָעֲשֵׂה אֱלֹהִים, וַיְהִי עֲבָדָךְ עֲשֵׂה הִנֵּה וְהִנֵּה ספק גרונית המוטעמת שבראש השם שמשמאל עשתה צירי מסגול.

1.09 שמות שבאו בראשו של דיבור (או בתוכו)

שָׁקֵם אֶחָד עַל-אֶחָד (בר' מח, כב)³²; עַד-אֶחָד לֹא נֶעְדָּר (שמ"ב יז, כב)
 לְאֶחָד קְרָאִתִּי נֶעַם וְלְאֶחָד קְרָאִתִּי חֲבָלִים (זכ' יא, ז); וְאַתָּן לֹא נִתְּן לָהּ (יח' טז, לד)³³
 וְגַם-אַתָּן לֹא תִתְּנִי-עוֹד (יח' טז, מא)³³; כָּל-גֵּיא יִנְשָׂא (יש' מ, ד)³⁴
 לְמַצֵּד מִדְּבָרָה (דה"א יב, ט)³⁵; שָׁאֲנָן מוֹאֵב (יר' מח, יא)³⁶.

31. עיין ברכות מח ע"ב.
32. עיין לעיל, סעיף 1.06, ד"ה "אחד"; ולהלן, סעיף 5.
33. עיין אתנן, להלן, סעיף 4.01.
34. עיין גיא(א), להלן, סעיף 4.02.
35. עיין מצד, להלן, סעיף 4.03.
36. עיין שאנן, להלן, סעיף 4.08.

בברכת יעקב, בתוכו של דיבור: שְׁכֶם אֶחָד עַל-אַחֶיךָ (בר' מח, כב). אבל בסופו של דיבור: לְעַבְדּוֹ שְׁכֶם אֶחָד (צפ' ג, ט).

בקונקורדנציות של מנדלקרן ושל אבן-שושן תמצא שם מקום צלע האֶלֶף (יה' יח, כח). וְצִלַּע מוֹטַעַם פֹּזֵר הַשְּׁלִישׁ. הא למדת, אין וְצִלַּע בסמך. ומצינו את שם המקום צלע בהפסק קטן, מוטעם רביע המשנה, ניקודה של למ"ד שבו קמץ ואין אחרייו האֶלֶף: (בְּאֶרֶץ בְּנֵי־מִן) בְּצִלַּע בְּקֶבֶר קִישׁ אֲבִיו (שמ"ב כא, יד). נסמכה של צִלַּע הלווא צִלַּע, הטעם מלעיל וצד"י בסגול, כגון צלע(ר)המשכן (שמ' כו, כו—כז ועוד).

דבר אחר. אם צֶלַע הָאֵלֶף שמו של מקום אחד כביכול, כמו בא בקונקורדנציות, כאמור, אין מניין הערים עולה י"ד, כמה שנאמר שם: צָרִים אֶרְבַּע-עָשָׂר וּחֲצִיָּהּ, אלא י"ג בלבד. נמצא, השם וְצֶלַע ראשון הוא לצמד השמות. נוכל אפוא לראות שלוש מידות: צורת השם הנפרד צֶלַע, הנסמך צֶלַע, וכשהשם בראשו של צמד שמות – צֶלַע, מלרע ופתח, היא הצורה הרהיטה (עיין למעלה, סוף סעיף 1.03). ויכול הטוען שיטען: מחלוקת טעמים וניקוד. מה נפשך. אם וְצֶלַע, למ"ד פתוחה, ראויה התיבה לטעם משרת. אם וְצֶלַע, בפזר המפסיק, ראויה למ"ד להיות קמוצה.

שני שמות מנוקדי פתח ספק עניינם לכאן, שלפי שלא מצאתים אלא פעם אחת, זה בראשו של דיבור והוטעם פשטא המפסיק המשנה, וזה בתוכו של דיבור והוטעם גלגל המשרת, לא ידעתי ניקוד הברה מוטעמת שבצורת היסוד מעיקרה מה הוא, הקמץ אם פתח: (ועל-יובל ויִשְׁלַח שְׂרָשִׁיו, יר' יז, ח) ³⁸, (על-ימין) פרחח (יָקוּמוּ, איוב ל, יב).

1.10 שמות שסופם ת³⁹

וְהַשִּׁיב רְצוֹן... אֶת־אֵילַת (לְאֶרֶס... וְאֶדְמִים בְּאֶר) אֵילַת (וַיִּשְׁבוּ שָׁם, מִלִּב טו, ו) ⁴⁰
 בֶּן־בְּכוֹרֹת (בְּנֵי־אִמִּי, שְׁמֵא ט, א); גִּבְעַת (קִרְיַת עָרִים אֲרֻב־עֶשְׂרָה, י' יח, כח) ⁴¹

37. השם הנפרד: עֲנָה, כגון בְּקֶשׁוֹ עֲנָה (צפ' ב, ג). הנסמך: *עֲנָה (על-פי וְעֲנֹתָךְ – תה' יח, לו). והרהיס (עיין לעיל, סוף סעיף 1.03): עֲנָה. גזניוס-בול, עֲנָה: "הדעת גזנת, נידוד מלאכותי המזויק נפרד ונסמך כאחד" (במקור: Wahrsch. eine künstliche, st. abs. u. cstr. (kombinierende Vokalisation).

38. אני מחזיק טובה לד"ר מ' מישור, שהסב את לבי לשם הזה.

39. לא הבאתי בזה שמות שמשקלם פֻּעֵלִית, כגון אִסַּנְתִּי, בִּשְׁמַתִּי, מַחֲלַתִּי, צָרַפְתִּי, שִׁמְצִינוּ מִבְּצֻקָּתָא (מל"ב כב, א) – פתח בסילוק, וכן לא הבאתי שמות שמשקלם פֻּעֵלִית, כגון תּוֹקְהִית ודה"ב לד, כב). והשווה ואנחתר (יח' יט, יט).

40. וכן אֵילָת (מל"ב יד, כב), מאילת (ומעצין גבר, דב' ב, ח).

41. גבעת קרית שתי ערים הן, שאם לא כן אין מניין הערים עולה י"ד. עיין לעיל, סעיף 1.09, ד"ה "דבר אחר".

(וְהָלַךְ לוֹ...) אֶת גִּבְעַת בְּנוֹ... וַיְהִי גִבְעַת (בֵּית פְּרָעָה, מ"א יא, כ)
 (אֲשַׁכְנֶנּוּ) וְדִפַּת (וְהוֹגְרָמָה, דה"א א, ו); (צִדְקַת יִשְׂרָאֵל תְּצִלֶנּוּ) וְבִהְיוֹת (בְּגִדִים יִלְכְּדוּ, מ"ש יא, ו)⁴²
 (אֶל-תָּתֹן) לְחֵית⁴³ (נֶפֶשׁ תּוֹרֶה חֵית צִנְיָה אֶל-תִּשְׁכַּח לְנֶצַח, תה' עד, יט)
 חִלַּקַת (נִחְלִי, יה' יט, כה); וְחִמַּת (רֶקֶת וְכִנְרֶת, יה' יט, לה)
 (הִמָּה הַקִּינִים הַבְּאִים) מִחִמַּת (אֲבִי בֵית-רֶכֶב, דה"א ב, נה); חִמַּת רֶבֶה (עמ' ו, ב)⁴⁴
 (פִּנְתָּ) יִקְרַת (יֵשׁ כח, טז); (עַל-כֵּן) יִתְרַת (עֲשֵׂה, יר' מח, לו)⁴⁵
 (אֲשֶׁר חָטָא עֲשֵׂה רָע) מֵאֵת⁴⁶ (וּמִפְּאֶרֶךְ לֹה, קה' ת, יב); (לְמִנְצָח) עַל-גִּנְיָת (לְדֹד, תה' סא, א)
 (בָּא עַל-עֵיִת) עֵיִת (עֶבֶר בְּמִגְרוֹן, יש' י, כח); (אֶל-תִּתְּנִי) פּוֹנֵת (לֹךְ, איכה ב, יח)
 (וִירְשֻׁהָ) קָאֵת וְקָפֵד (יֵשׁ לֵד, יא)⁴⁷; (גִּבְעָת) קִרְיַת (יְה' יח, כח)
 רֶבֶת (תַּעֲשֶׂרְנָה, תה' סה, י); רֶבֶת (שְׁכֵנֶה-לָהּ נֶפֶשׁ, תה' כב, ו)
 רֶבֶת (וְשִׁבְעָה-לָהּ נֶפֶשׁ, תה' ככג, ד); רֶבֶת (צִרְרוֹנִי מִנְעוּרִי, תה' ככט, א)
 רֶבֶת (צִרְרוֹנִי מִנְעוּרִי, תה' ככט, ב); (אֲשַׁכְנֶנּוּ) וְדִפַּת (וְהוֹגְרָמָה, בר' י, ג)
 (וְחִמַּת) רֶקֶת (וְכִנְרֶת, יה' יט, לה); וְשָׁכַת (וְלֹא מִיּוֹ, יש' גא, כא)⁴⁸
 (אֶם-אֲתֹן) שִׁנַּת (לְעֵינַי, תה' קלב, ד); (וְיֵרָא אֶת-שִׁפְעָת) יְהוָה בְּבֹאֹ (יֵאמֶר) שִׁפְעָת⁴⁹ (אֲנִי רָאִהּ,
 מל"ב ט, יז).

לא הובאו ברשימת תיבות תיבות שנתבלע בהן עיצור שורש אחרון, תי"ו או דל"ת, כגון מִחְבַּת, מִשְׁרַת (מל"א א, טו), לָלַת (שמ"א ד, יט), שבתִיבוֹת הללו ובשכמותן

42. אל תקרא "ובִּהְיוֹת-בְּגִדִים", שטעם וְבִהְיוֹת רביע מוגרש המפסיק בזמן שטעם בְּגִדִים מירכא המשרת. ועוד, אם קורא אתה וְבִהְיוֹת-בְּגִדִים, כביכול הנושא יִשְׂרָאֵל, כלומר, יילכדו ישרים. רש"י: "בהוות שהם עושים הם נלכדים. והמקרא מסורס הוא, כלומר ובוגדים בהוות ילכדו". ראב"ע: "בהוות הבגידה שיעשו בה ילכדו". ראב"ע לא עמד על טעמי המקרא, ולא פירש הנושא מהו. אבן-שושן בקונקורדנציה שלו אף הוא משך וְבִהְיוֹת שמאלה מחמת השווא, אף הביא ערך-משנה: "הֵינָת בוגִדִים", ומימינה של המובאה הכותרת "ובִּהְיוֹת-", במקף.

43. אייח מאנדלקרן לחברה עם לְחִית הָאֶרֶץ (יח' כט, ה), משל, נסמכה ל-נֶפֶשׁ. אבל דחי המפסיק שמרגלות לְחִית איננו מניח לך לקרוא לְחִית-נֶפֶשׁ, לשון סמיכות. אילו ביקש הכתוב לומר לְחִית-נֶפֶשׁ, הדעת נותנת, הייתה מוחלפת שיטת ההסעמה, היה בעל הטעמים מטיל את הטעם המפסיק ב-נֶפֶשׁ, ואת המשרת – בתיבה לְחִית. ראב"ע: "לחית. פתח כי הוא סמוך והנסמך אליו חסר כמו שפעת אני רואה [מל"ב ט, יז] והטעם חית השדה". כיוצא בזה ראה גם תרגום יונתן לְחִית לשון נסמך המחוסר סומך: "לא תמסור לפלחי מזריא דמתילין לחיות ברא נפשת מאלפי אוריתך", כלומר, אין נֶפֶשׁ סומכתה של לְחִית אלא נסמכתה של תוֹרֶה. גוניוס–בול הציעו תיקון לחיבת לְחִית: לְשַׁחַת או לְהוֹוֹת. אבן-שושן לא נכשל בקונקורדנציה שלו כישלונו של מאנדלקרן, שלא הביא לְחִית הזאת בכלל חִית (הנסמכת).

44. עיין חִמַּת, חִמַּת, להלן, סעיף 3.1; וסעיף 3.3, ד"ה "וילך שלמה".

45. עיין יִתְרָה, יִתְרָה, להלן, סעיף 3.1; וסעיף 3.3, ד"ה "יתרה עֲשֵׂה".

46. רש"י: "מקרא קצר ודבוק לפניו, לומר מאת ימים מאת שנים מאת אלף. וכן ושכורת (יש' גא, כא) מקרא קצר וחסר: שכורת כעס ולא מיין כשאר שכרות".

47. עיין קָאֵת, להלן, סעיף 4.07.

48. עיין לעיל, הערה 46.

49. עיין דברי ראב"ע על חֵית (תה' עד, יט), ולעיל, הערה 43.

פתח האחרון מושבו איתן וקמץ אין לו דריסת הרגל בהן לעולם. פעמים אפילו טעם מפסיק שמן הקיסרים לא הצליח לגבור על פתח האחרון, כגון מִתְּבַת (וי"ז, טו)⁵⁰. השם מתת (> *מִנְתַּנְתָּ) ספק עניינו לכאן אף הוא. ומפני מה ספק? שלא מצאנוה למתת אלא בין בסוף פסוק: (וְאֶתְנָה לָהּ) מִתְּת (מל"א יג, ז), בין נסמכת: מִתְּת אֱלֹהִים (קה' ג, יג; ה, יח), מִתְּת יְדוֹ (יח' מו, ה; יא, בְּמִתְּת־שָׁקָר (שמ' כה, יד), ולא ראיתי מתת נפרדת שהוטעמה משרת או טעם מפסיק שמן הפחותים.

כנגד חֲלָקֶת וְחָלִי, בקו"ף פתוחה, שראינו למעלה, הרי אֶת-חֲלָקֶת וְאֶת-מִגְרָשָׁה (יה' כא, לא), בקו"ף קמוצה. מה ביניהן? חֲלָקֶת שם ראשון בצמד שמות היא, טעמה מירכא המשרת, ואין בין הברתה מוטעמה ובין הברה מוטעמה שאחריה אלא הברה ומחצית ההברה. חֲלָקֶת מוקפה לימינה⁵¹, טעמה המפסיק המשנה פשטא, ובין הברתה מוטעמה לבין הברה מוטעמה שאחריה שלוש הברות ומחצית ההברה.

2. שמות הנסמכים לפעלים ולמשפטים שלמים

הדברים ידועים ומפורסמים, הלוא הם כתובים על ספרי הדקדוקים⁵². מקצתם בזה מובאים:

- 2.1 אַחֲרֵי נִמְכָּר (גֹּאֲלָה תְּהִי־לּוֹ, וי' כה, מח); וַיְהִי אַחֲרֵי־וַהֲסִבּוּ אֹתוֹ (שמ"א ה, ט)
 וַיִּשֶׁל אֱלֹהִים עֲשָׂהוּ (דב' לב, טו); עַל-בְּלִי הַגִּיד לוֹ (בר' לא, כ)
 עַל-דִּבְרֵי אֲשֶׁר לֹא-קִדְּמוּ אֹתְכֶם בְּלֶחֶם וּבָמִים (דב' כג, ה); יִזְכְּנוּ בְּדָרֶךְ יִבְחָר (תה' כה, יב)
 שִׁלַּח-נָא בִּיד-תְּשִׁלַּח (שמ' ד, יג); נִתְּנֵנִי אֲדֹנִי בְיָדִי לֹא-אוּכַל קֹם (איכה א, יד)
 (אֶל-תִּסְתָּר פְּנֵיהֶּי וּמִמֶּנִּי) בּוֹיֹם צָר לִי... בּוֹיֹם אֶקְרָא (מהר ענגי, תה' קב, ג)
 בּוֹיֹם דִּבֶּר ה' אֶת-מִשְׁהָ (במ' ג, א); כְּלִי־יָמִי אֲשֶׁר הִנֵּנִי בְּ (יִסְמָא, וי' יג, מו)
 כְּלִי־יָמִי הַסִּגְרִי אֹתוֹ (יִסְמָא, וי' יד, מו); כִּי־יָמִי אֱלֹהִים יִשְׁמְרֵנִי (איוב כט, ב)⁵³
 (שִׁמְחָנוּ) כִּי־מוֹת עֲנִיתָנוּ (תה' ז, טו); וְכָל-נַפְשׁ דָּאֲבָה (מִלָּאֲתִי, יר' לא, כד)⁵⁴
 לַעֲת תִּמּוֹס רִגְלָם (דב' לב, לה); עַת פְּקֻדָּתִיו (יר' מט, ח)
 עַת פְּקֻדָּתֶיךָ (יר' ג, לא); בַּעַת-פְּקֻדָּתֵים (יכְשָׁלוּ, יר' ו, טו)
 בַּעַת מוֹלִיכֶךָ (בְּדָרֶךְ, יר' ב, יז); קִרְיַת חֲנָה דְּוֹד (יש' כט, א)
 וַיִּפֹּל בְּשִׁחַת יַפְעַל (תה' ז, טו); שְׁנוֹת דָּאֲבָה רָעָה (תה' ז, טו)
 זָאת תּוֹרַת אֲשֶׁר-בּוֹ נִנְּעַ צְרָעַת (וי' יד, לב).

50. עיין ישראל בן-דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא, תחביר וטעמי המקרא, ירושלים (בדפוס. להלן, צורות הקשר), סעיף 2.4.1.1, ד"ה "לא הבאתי".

51. עיין צורות הקשר, סעיף 9.2

52. עיין למשל דקדוק גזניס-קאוטש, סעיף 130; עמיקם גיא, תאורים אדנומינליים בשפות שמיות (עבודת דוקטור), ירושלים תשל"ה, כגון סעיף 3.2.2.

53. אל תקרא: כימי-אלוהים יִשְׁמְרֵנִי. לא כימי נסמך ולא אֱלֹהִים סומך, שהרי רביע מוגרש הטעם המפסיק על גבי כימי. לא "שמור עליי כימי האלוהים" אלא שיעור הכתוב: כימים (שבהם) שְׁמְרֵנִי אלוה.

54. הרישה: כִּי הַרְוִיתִי נַפְשׁ צִיָּפָה. ואכן יש שהציעו תיקון הניקוד, כגון דָּאֲבָה (עיין גזניס-בול).

2.2 שמות אחדים נסמכי משפטים והם ראויים לייחד את הדיבור בהם

2.2.1 מקום (אֲשֶׁר, שֶׁ, זֶה)

וַיִּתְּנֵהוּ (וַיִּתֵּן אֹתָם...) אֶל-בֵּית הַסֵּהר מְקוֹם אֲשֶׁר-אֲסִיּוּרֵי הַמֶּלֶךְ אֲסוּרִים (אֲשֶׁר יוֹסֵף אֲסוּר שָׁם, בֵּר' לֹט, כ; מ, ג; וּבְכָל-מְדִינָה וּמְדִינָה (וּבְכָל-עִיר וְעִיר) מְקוֹם אֲשֶׁר דִּבֶּר-הַמֶּלֶךְ וְדָתוֹ מִגֵּיעַ (אס' ד, ג; ח, יז; וּבְקוֹהֶלֶת שְׁתֵּי פַעֲמִים לְשׁוֹן מְקוֹם שֶׁ: אֶל-מְקוֹם שֶׁהַנְּחָלִים הַלְכִים שָׁם הֵם שְׁבִים לִלְכֶּת וְקָה' א, ז), מְקוֹם שֶׁיְפֹל הַעֵץ שָׁם יְהוּא וְקָה' יא, ג; וּבבִי"ת לִימִינוֹ שֶׁל מְקוֹם: בְּמְקוֹם אֲשֶׁר-הִגְלוּ אוֹתוֹ שָׁם יָמוּת (יר' כב, יב); יַעֲלֶה הָרִים יִרְדּוּ בַקְעוֹת אֶל-מְקוֹם זֶה וְיִסְדֹּת לָהֶם (תה' קד, ח). אֵל תִּקְרָא: אֶל-מְקוֹם זֶה, יִסְדֹּת לָהֶם, אֵלֹא: אֶל-מְקוֹם, זֶה יִסְדֹּת לָהֶם. כֹּל כֵּךְ לִמָּה? (א) שֶׁרַבִּיעַ מוֹגֵרֵשׁ שֶׁעַל-גְּבִי מְקוֹם גְּדוֹל כּוֹחַ הַפֶּסֶק שֶׁלּוֹ יוֹתֵר מִשֶּׁל מִהַפֵּךְ לִגְרָמִיָּה שֶׁל זֶה⁵⁵, (ב) זֶה שֶׁבִפְסוֹק הַזֶּה מִשְׁמַעוֹ אֲשֶׁר. הַשּׁוּוֹה פֶּסוֹק כּוֹ שֶׁבִמְזֻמּוֹר הַזֶּה: שָׁם אֲנִי וְיִלְכּוּן לְוִיתָן זֶה-יִצְרָתָה לְשַׁחֲקֶבֶה, וּבִמְשָׁלִי (כג, כב): שְׁמַע לְאַבְיָה זֶה וְלִדָּה. לְוִיתָן וְלְאַבְיָה הָרִי הַתִּיבוֹת הַיְחִידוֹת שֶׁבַתוֹךְ חֲצֵאי הַפֶּסוֹקִים שֶׁהוֹטְעֵמוֹ טַעֲמִים מִפְּסִיקִים, בּוֹמֵן שֶׁזֶה הוֹקֵף לְשִׁמְאָלוֹ אוֹ הוֹטְעֵם טַעֵם מִשְׁרָת.

וּפַעַם אַחַת בְּמִקְרָא כִּבְר פֶּרֶק צִירוֹף הַלְשׁוֹן "בְּמְקוֹם אֲשֶׁר" אֵת רֵאשִׁית הַמִּשְׁמַע שֶׁל מְקוֹם וְהִיא לִמְעִין מִלַּת קִישׁוֹר: וְהִיא בְּמְקוֹם אֲשֶׁר-יֵאָמֵר לָהֶם לֹא-עֲמִי אֲתָם יֵאָמֵר לָהֶם בְּנִי, אֶל־תִּי (הו' ב, א). הָעִיר רֵאב"ע: "וּפִי(רוֹשׁ) וְהִיא בְּמְקוֹם כִּמוֹ תַּחַת אֲשֶׁר לֹא-עֲבָדָתָ (אֶת־הָ) אֶל־הִיא בְּשִׁמְחָה... וְעֲבָדָתָ אֶת־אֲבִיָּה... בְּרָעַב וּבְצָמָא, דב' כח, מז-מח).

וּבִלְשׁוֹן חֲכָמִים: "קִרְא וְטַעַה יַחֲזוֹר לְמְקוֹם שְׁטַעַה" (בִּרְכ' ב, ג, כֵּךְ לִפִּי כְּתִיב־הִיד הַטּוֹבִים בִּיּוֹתֵר שֶׁל הַמִּשְׁנָה, כְּגוֹן כ"י קֶאֱוֹפֵמֵן וּכ"י פֶּאֶרְמָה 138), "בְּשַׁעַת שֶׁהוּא עֹבֵד" (סִפְרֵי דְּבָרִים, פֶּסֶקָה קכא, לִפִּי כ"י וְאֵטִיקָן 32, 2), "בְּשַׁעַת שָׂאת נֹתֵן לְתוֹךְ כְּלִי שֶׁלְּבַעַל הַבֵּית" (שם, פֶּסֶקָה 266).

2.2.2 בְּרֵאשִׁית, תְּחִלָּת

תִּיבָה הָרֵאשׁוֹנָה שֶׁבַתוֹרָה אֵף הִיא שֶׁם שֶׁנִּסְמַךְ לְמִשְׁפָּט, שֶׁאֵם לֹא כֵן הִיא הַנִּקּוּד הָרֵאוּי בְּרֵאשִׁית. הוּא הָרֵדִין בְּנִסְמַךְ תְּחִלָּת שֶׁבַפְתָּח גִּבּוֹאָתוֹ שֶׁל הוֹשַׁע. עֲמַד עַל הַדְּבַר רֵאב"ע בִּפְרִירוֹשׁ לְבֵרֵאשִׁית א, א: "חֲכָמִינוֹ אִמְרוּ שֶׁבִי"ת נֹסֵף כְּבִי"ת (אֶל־מְקוֹם הַמְּזֻבָּח אֲשֶׁר-עָשָׂה שָׁם) בְּרֵאשִׁיָּה (בר' יג, ד), כִּי נִמְצָא רֵאשִׁיָּה יִסְעוֹ (בִּמ' ב, ט). וְאִילוֹ הִיָּה טַעֲמוֹ כֵּן, הִיָּה הִבִּי"ת קִמּוֹץ בְּקִמּוֹץ גְּדוֹל. וַיֵּשׁ אוֹמְרִים כִּי בְּרֵאשִׁית לְעוֹלָם סִמּוֹן, וְהַטַּעַם: בְּרֵאשִׁית הָעֶרֶב אוֹ הַלֵּילָה אוֹ הַחֹשֶׁךְ... וּלִפִּי דַעַתִּי שֶׁהוּא סִמּוֹן כִּמוֹ בְּרֵאשִׁית מִמְּלַכֶּת יְהוֹיָקִם (יר' עז, א). וְאֵל תַּתְּמָה אֵיךְ נִסְמַךְ עַל פּוֹעֵל עֶבֶר, וְהִנֵּה כֵן תְּחִלָּת דְּבִר־י"י (הו' א, ב), קִרְיַת קֶנָּה דָּוִד (יש' כט, א). וְהַטַּעַם יִתְבָּרֵךְ לֶךְ בִּפְסוֹק הַשְּׁנִי. מִשְׁמַע, אֵין פֶּסוֹק הָרֵאשׁוֹן שֶׁבַתוֹרָה אֵלֹא מִשְׁפָּט טַפֵּל, פֶּסוֹקִית הַזֶּמֶן, מִשֶּׁל נֶאֱמַר: בְּרֵאשִׁית בְּרִיאַת וְכו', וּפֶסוֹק ב

55. עֵינֵן כּוֹחַ הַהִפְסָק (לְעִיל, הָעֵרָה 8), בִּיחּוּד עִמ' 400.

הוא המשפט העיקרי. כיוצא בדבר תחלת דברה' בהושע משפט טפל, משל נאמר מעין: תחילת נבואת ה' בהושע, והמשפט העיקרי בהמשך הכתוב: ויאמר ה' אליהושע.

2.2.3 אֲשֶׁרִי

רוב אֲשֶׁרִי שבמקרא הרי שמות אחריהם, כגון אֲשֶׁרִי אֶדָם (תה' לב, ב), אֲשֶׁרִי (ה)אִישׁ (תה' א, א; קיב, א), אֲשֶׁרִי אֲנֹשׁ (יש' נו, ב), אֲשֶׁרִי הַגִּבֹר (תה' לד, ט), אֲשֶׁרִי הַגּוֹי (תה' לג, יב) אֲשֶׁרִי אֲנִישִׁי (ו)אֲשֶׁרִי עֲבָדְךָ אֱלֹה (מל"א י, ח; דה"ב ט, ז). דבר ברי כחמה. אין השם שאחרי אֲשֶׁרִי ביחסת שָׁל, אלא אֲשֶׁרִי הוא הנשוא, ואחרי אֲשֶׁרִי – הנשוא. ויש אֲשֶׁרִי שבאו לפני פעלים או לפני משפטים שלמים שהם משפטי נושא, כביכול הושמט הנשוא, כגון האיש, ונשאר על כנו המשפט המתאר את הנשוא הנעלם: אֲשֶׁרִי שָׁאֵל יַעֲקֹב בְּעֶזְרוֹ (תה' קמו, ה), ובלא סימן החיבור: אֲשֶׁרִי תִבְחַן וְתִקְרָב (תה' סה, ה). וְאֲשֶׁרִי דְרָכִי יִשְׁמְרוּ (מש' ח, לב) – כאן אין אֲשֶׁרִי נסמך לתיבה הסמוכה, כגון אֲשֶׁרִי שְׁמְרִי מִשְׁפָּט (תה' קו, ג), שהרי לא ביקשה חֲכָמָה לברך את הדרכים שיהו מאושרות, אלא את האנשים שישמרו את דרכיה, משל אמרה חכמה: אשרי ישמרו דרכי⁵⁶.

3.1 מוכרתים ו"נסמכים" המשמשים בלשונות דומים

אֶדָם פִּטְדָה וּבִרְקָת (שמ' כח, יז; לט, י)	סִפֵּר נִפְר וּבִרְקָת ⁵⁷ (וְהָב יח' כח, ג)
וַיֵּלֶךְ שְׁלֹמֹה חֲמַת צוּבָה (דה"ב ח, ג)	וְלָכֹו מִשֶּׁם חֲמַת רִבָּה (עמ' ו, ב)
עֲלִיכֶן יִתְּרָה עֲשֶׂה (יש' טו, ז)	עֲלִיכֶן יִתְּרָה עֲשֶׂה (יר' מח, לו)
מֵאָה אֶלֶף (מל"ב ג, ד ועוד)	מֵאָה אֶלֶף (במ' ב, כד)
מֵאָה כֶּכֶךְ (עז' ח, כו)	מֵאָה כֶּכֶךְ (שמ' לח, כה)
וַיֵּשֶׁב אֶת-אֶלְפָּה וְאֶת-הַכֶּסֶף (ש' יז, ג)	(הַשִּׁיבֹר נָא... וּבְתִיָּהֶם) וְאֶת-הַכֶּסֶף (נח' ה, יא)
מֵאָה שָׁנָה (וְעֵשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעֵי שָׁנִים, בר' כג, א)	מֵאָה שָׁנָה (וְשִׁבְעִים שָׁנָה וְחֲמֵשׁ שָׁנִים, בר' כה, ז)
וַיְהִי בְשָׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ (יר' גב, ד)	וַיְהִי בְשָׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ (מל"ב כה, א)
בְּשָׁנָה הָרְבִיעִית לִיהוֹקִים בֶּן-יִיאֲשִׁיָּהוּ (יר' כה, א)	בְּשָׁנָה הָרְבִיעִית לִיהוֹקִים בֶּן-יִיאֲשִׁיָּהוּ (יר' מו, ב)

3.2 מידה זו, מוכרתים ו"נסמכים" המשמשים בלשונות דומים, רישומה ניכר בעיקר במספרים שבין שתיים ובין שמונה-עשרה:

וְלִשְׁנַיִם הָאֲנָשִׁים (יה' ו, כב)	שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים (יה' ב, כג)
שְׁנַיִם-אֲנָשִׁים מְרָגְלִים (יה' ב, א)	שְׁנֵי-אֲנָשִׁים עֲבָרִים (שמ' ב, יג)
שְׁנַיִם חֲדָשִׁים (ש' יא, לו; לט)	שְׁנֵי חֲדָשִׁים (ש' יא, לח)
שְׁנַיִם טוֹרִים רְמוּנִים לְשִׁכְכָה הָאֵלֶּה (דה"ב ד, יג)	שְׁנֵי טוֹרִים רְמוּנִים לְשִׁכְכָה הָאֵלֶּה (מל"א ז, מב)

56. עיין ישראל בן-דוד, "מפסיקים קיסרים שלא ניכרו בחוצות אמ"ת", ספר היוכל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, סעיף 8 (עמ' 187-189).

57. הבאתי וּבִרְקָת, אף על פי שאין משקלה משקל נסמך דווקא.

וַעֲשֵׂת שְׁנַיִם כְּרָבִים זָהָב (שֹׁמֵר לז, ז)
עַל-פְּנֵי שְׁנַיִם עֵדִים (אֵל עַל-פְּנֵי שְׁלֹשָׁה עֵדִים יָקוּם
דָּבָר, דִּב' יט, טו)

וְשֵׁתִי דִלְתוֹת לְאַחֶרֶת (יח' מא, כד)

וְלֹא-שָׁחֹר... הָיוּ שְׁתֵּי נָשִׁים חֲלָאָה וְנִצְרָה (דה"א
ד, ה)

וְשֵׁתִי שְׁנַיִם מֶלֶךְ עַל-יִשְׂרָאֵל (שֹׁמֵר יג, א)
אֵלֶּה עֲשׂוֹ שְׁלֹשֶׁת הַגְּבוּרִים (שֹׁמֵר כג, יז;
דה"א יא, יט)

שְׁלֹשֶׁת יָמִים (בר' ל, לו ועוד)

עַד-מֵלֶאכֶת שְׁלֹשֶׁת שָׁבָעִים יָמִים (דג' י, ג)
כַּחֲמֶשֶׁת עָשָׂר אֶלֶף (שור' ח, י)

חֲמֶשֶׁת שָׁקָלִים בְּשָׁקֶל הַקֹּדֶשׁ (במ' יח, טז)

שֵׁשֶׁת חֲדָשִׁים (מל"א יא, טז)

וְשֵׁשֶׁת כְּבָשִׁים (יח' מו, ו)

שִׁבְעַת פָּרִים וְשִׁבְעַת אֵילִים

(יח' מה, כג)

שִׁמְנֶה עָשָׂר אֶלֶף אִישׁ (שור' כ, כה)

עֲשָׂרָה יָמִים (יר' מב, ז)

עֲשָׂרָה כֶּסֶף (שור' יז, י)

וְנִתְּנָה לָהּ אֶת עֲשָׂרַת הַשְּׁבָקִים (מל"א יא, לה)

וְלִנְחָבָה עֲשָׂרָה שָׁקָלִים (ו"י כז, ה).

וְעֲשֵׂת שְׁנַיִם כְּרָבִים זָהָב (שֹׁמֵר כה, יח)
עַל-פְּנֵי שְׁנַיִם עֵדִים (אֵל שְׁלֹשָׁה עֵדִים יוֹמֶת הַמֶּת,
דִּב' יז, ו)

וְשֵׁתִים דִּלְתוֹת לְהִיכָל וּלְקֹדֶשׁ

וְשֵׁתִים דִּלְתוֹת לְדִלְתוֹת (יח' מא, כג-כד)

שְׁתֵּים נָשִׁים בְּנוֹת אִסְיָאחָת הָיוּ (יח' כג, ב)

וְשֵׁתִים שְׁנַיִם מֶלֶךְ בִּירוּשָׁלַם (דה"ב לג, כא)
בְּשִׁלּוֹשָׁה הַגְּבוּרִים (שֹׁמֵר כג, כב;
דה"א יא, יב; כד)

שְׁלֹשָׁה יָמִים (שֹׁמֵר ל, יב ועוד)

הַיִּתִּי מִתְּאֵל שְׁלֹשָׁה שָׁבָעִים יָמִים (דג' י, ב)

בַּחֲמֶשֶׁה עָשָׂר יוֹם (שֹׁמֵר טז, א ועוד)

חֲמֶשֶׁה שָׁקָלִים כֶּסֶף (ו"י כז, ו)

שֵׁשֶׁת חֲדָשִׁים (מל"ב טו, ח ועוד)

שֵׁשֶׁת כְּבָשִׁים (יח' מו, ד)

שִׁבְעָה(ו) פָּרִים וְשִׁבְעָה אֵילִים (במ' כג, א; כט;

דה"א טו, כו)

שִׁמְנֶה עָשָׂר אֶלֶף אִישׁ (שור' כ, מד)

עֲשָׂרָה יָמִים (במ' יא, יט)

עֲשָׂרָה כֶּסֶף (שֹׁמֵר יח, יא), וְעֲשָׂרָה הַכֶּסֶף (יר' לב, ט)

וְנִתְּנָה לָהּ אֶת עֲשָׂרַת הַשְּׁבָקִים (מל"א יא, לא)

וְלִנְחָבָה עֲשָׂרָה שָׁקָלִים (ו"י כז, ז)

3.3 לכאורה אין בין הטור הימני ובו השמות המוכרתים ובין הטור השמאלי ובו השמות הנסמכים ולא כלום. אף על פי כן תמצא במקצת השמות הפרש בין המוכרתים ובין הנסמכים. מה ביניהם? יש ביניהם, שהמוכרתים בסופו של דיבור יושבים, והנסמכים בתווך מושבם ונמשך עניינם:

בְּרֶקֶת אַחֲרוֹנָה בַּמִּיָּין הָאֲבֵנִים הַיְקָרוֹת כְּתוּבָה: אָדָם פְּטֹדָה וּבְרֶקֶת הַטּוֹר הָאֶחָד (שֹׁמֵר כח, יז; לט, י). בְּרֶקֶת בַּתוֹךְ מַיָּין הָאֲבֵנִים הַיְקָרוֹת כְּתוּבָה: סִפְרִי גִפְהָ וּבְרֶקֶת זָהָב (יח' כח, יג).

וַיֵּלֶךְ שְׁלֹמֹה חֲמֶת צוּבָה. חֲמֶת צוּבָה סוֹף הַהֲלִיכָה. אַחֲרֶיהָ וַיִּחָזֶק עֲלֶיהָ, עַנְיִין חֲדָשׁ. וּלְפִי שֶׁהַפְּסוֹק מְחוֹסֵר אֶתנַחְתָּא, לְפִיכָךְ זָקָף קָטוֹן הִזְקוּף עַל צוּבָה הַמִּפְסִיק הַגְּדוֹל שְׁמִימִין לְסִילוֹק הוּא, מִשַּׁל הוֹטְלָה אֶתנַחְתָּא מִתַּחַת לְצוּבָה. אֲבָל עֲמוֹס נִבְאָ: עֲבָדוּ כְּלָנָהּ וְרָאוּ וּלְכוּ מִשָּׁם חֲמֶת רַבָּה וְרָדוּ גַּת-פְּלִשְׁתִּים הַטּוֹבִים מִן-הַמַּמְלָכוֹת הָאֲלֹהָ אֲסָרְבָּ גְבוּלָם מִגְּבֻלָּם. אֵף עַל פִּי שֶׁאֶתנַחְתָּא נָחָה תַּחַת רַבָּה, אֵין וּלְכוּ מִשָּׁם חֲמֶת רַבָּה סוֹף צִיּוּיָיו שֶׁל עֲמוֹס, כִּיּוֹן שִׁשִּׁילֹשׁ וְצִיּוּוֹה עוֹד הֲלִיכָה: וְרָדוּ גַּת-פְּלִשְׁתִּים. וְרַק אַחֲרֵי כֵן שָׁאֵל: הַטּוֹבִים

וגו'. תמיה אני על בעל הטעמים, מה ראה לחלק את הפסוק חלוקה שאין הדעת סובלת לכאורה: שני ציוויים מזה, ציווי ושתי שאלות מזה, ולא הטיל אתנחתא בין הציוויים ולשאלות, היינו, תחת פלשתיים.

יתרָה עֲשֶׂה סוּפוּ של דיבור הוא, ועֲשֶׂה הוטעמה אתנחתא: עַל־כֵּן יִתְּרָה עֲשֶׂה (יש' טו, ז). יִתְּרָה עֲשֶׂה תוֹכוֹ של דיבור הוא, עֲשֶׂה הוטעמה טיפחא והמשכו של דיבור אחריה: עַל־כֵּן יִתְּרָה עֲשֶׂה אֲבָדוֹ (יר' מח, לו).

מֵאָה אֶלֶף הרי כל המספר או סופו. (א) אחריו הדבר המנוי, כגון וּמֵאָה אֶלֶף אֵילִים צֶמֶר (מל"ב ג, ד), אֶלֶף אֲלָפִים וּמֵאָה אֶלֶף אִישׁ שֶׁלֶף חֶרֶב (דה"א כא, ה), מֵאָה אֶלֶף גִּבּוֹר חֵיל (דה"ב כה, ו), מֵאָה־אֶלֶף כִּפְרִים (דה"א כט, ז), מֵאָה־אֶלֶף כָּרִים (מל"ב ג, ד), מֵאָה־אֶלֶף רִגְלֵי (מל"א כ, כט). (ב) לפניו הדבר המנוי: זֶהָב כִּפְרִים מֵאָה־אֶלֶף וְכֶסֶף אֶלֶף אֲלָפִים כִּפְרִים (דה"א כב, יד), וּנְפֹשׁ אֲדָם מֵאָה אֶלֶף (דה"א ה, כא). מֵאָה אֶלֶף רק ראשו של מספר, והמשכו בצדו: מֵאָה אֶלֶף וּשְׁמֹנֶת־אֲלָפִים וּמֵאָה לְצַבָּאתָם (במ' ב, כד). מֵאָה אֶלֶף לא מצאתי.

מֵאָה כֶּכֶר נמנו בסוף רשימת הכסף והזהב: וְאַשְׁקֹלָה עַל־יָדָם כֶּסֶף כִּפְרִים... זֶהָב מֵאָה כֶּכֶר (עז' ח, כו). אחרי כן בא מגיין הכלים: וּכְפָרִי זֶהָב... וְכָלִי נְחֹשֶׁת... (שם, כז). מֵאָה כֶּכֶר נמנו בתוך רשימת הכסף: וְכֶסֶף פְּקוּדֵי הָעֵדָה מֵאָה כֶּכֶר וְאֶלֶף וּשְׁבַע מֵאוֹת וַחֲמִשָּׁה וּשְׁבַעִים שֶׁקֶל בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ (שם' לח, כה).

וּמֵאָה הַכֶּסֶף אין אחריו דבר מנוי עוד: אֶלֶף וּמֵאָה הַכֶּסֶף אֲשֶׁר לְקַח־לָהּ... וַיָּשֶׁב אֶת־אֶלֶף־וּמֵאָה הַכֶּסֶף לְאֵמָן (שור' יז, ב-ג). וּמֵאָה הַכֶּסֶף בתוך רשימת דברים מושבה: הַשִּׁיבוּ נָא לָהֶם כֶּהֱיוֹם שְׂדֵתֵיהֶם... וּמֵאָה הַכֶּסֶף וַהֲדַגּוּ וַהֲתִירוּשׁ וַהֲצִיָּהָר אֲשֶׁר אִתָּם נָשִׁים בָּהֶם (נח' ה, יא).

ראינו שְׁנַיִם אֲנָשִׁים מזה, שְׁנֵי אֲנָשִׁים מזה, כגון שְׁנַיִם־אֲנָשִׁים מִרְגָּלִים (יה' ב, א) כנגד שְׁנֵי־אֲנָשִׁים עֲבָרִים (שם' ב, יג), שְׁנַיִם טוֹרִים רְמוּנִים (דה"ב ד, יג) כנגד שְׁנֵי־טוֹרִים רְמוּנִים (מל"א ז, מב), עַל פִּי שְׁנַיִם עֲדִים (דב' יז, ו) כנגד עַל־פִּי שְׁנַיִם עֲדִים (דב' יט, טו). פעמים הלשון שווה ואפילו טעמי המקרא שווים בצמדי הכתובים. דומה, אין בין שְׁנַיִם אֲנָשִׁים ובין שְׁנֵי אֲנָשִׁים ולא כלום.

ראיתי שְׁנַיִם (ה)אֲנָשִׁים בשלושה כתובים. אלו הם: וַיִּשְׁלַח יְהוֹשֻׁעַ־בֶּן־נּוּן מִן־הַשָּׂטִיִּם שְׁנַיִם־אֲנָשִׁים מִרְגָּלִים (יה' ב, א), וְהוֹשִׁיבוּ שְׁנַיִם אֲנָשִׁים בְּגִי־בִלְעֵל נִגְדָּו (מל"א יא, י) וְלִשְׁנַיִם הָאֲנָשִׁים הַמִּרְגָּלִים אֶת־הָאֲרֶץ אֲמָר יְהוֹשֻׁעַ (יה' ו, כב).

כנגד שלושה לשונות שְׁנַיִם (ה)אֲנָשִׁים הללו מצאתי לשון שְׁנֵי אֲנָשִׁים 11 פעמים במקרא. והנה שלושה כתובים ובהם ניקבו שמות שְׁנֵי הָאֲנָשִׁים, וכתוב אחד אין מודיענו שמות האנשים אלא פרטים אחרים על אודותם. אלו הם: וַיִּשְׁאָרוּ שְׁנֵי־אֲנָשִׁים בְּמַחְנֶה שֶׁם הָאֶחָד וְאֶלְדָּד וְשֵׁם הַשֵּׁנִי מִידָד (במ' יא, כו) ושְׁנֵי אֲנָשִׁים שְׂרֵי־גִדּוּדִים הָיוּ בֶן־שָׁאוּל

שם האחד בענה ושם השני רכב (שמ"ב ד, ב), אשר פגע בשני-אנשים צדקים וטבים ממנו ויהרגם בחרב ואבי דוד לא ידע את-אבנך בן-גור שר-צבא ישראל ואת-עמשך בן-יתר שר-צבא יהודה (מל"א ב, לב), שני אנשים היו בעיר אחת אחד עשיר ואחד רשע (שמ"ב יב, א).

מה שראינו בפרשת שנים אנשים כנגד שני אנשים במעומעם סימן מובהק הוא בפרשת שתים נשים כנגד שתי נשים. אחרי כל לשון שתי נשים הכתוב מביא שמותן או פרט אחר על כל אחת ואחת מהן, מה שאין כן אצל שתים נשים. בשתי נשים נחל: ויִקְחֵהֶן לָהֶן שְׁתֵּי נָשִׁים שֶׁם הָאֶחָת צִלָּה וְשֶׁם הַשֵּׁנִית צִלָּה (בר' יד, יט), ולו שתי נשים שם אחת תנה ושם השנית פננה (שמ"א א, ב), ולאשחור אבי תלוצ היו שתי נשים חלצה ונערה (דה"א ד, ה), כִּי־תִהְיֶינָה לְאִישׁ שְׁתֵּי נָשִׁים הָאֶחָת אֲהוּבָה וְהָאֶחָת שְׂנוּאָה (דב' כא, טו). ושתיים נשים: אַז תִּבְאֶנָּה שְׁתֵּי נָשִׁים זָנוֹת אֶל־הַמֶּלֶךְ (מל"א ג, טז), בן-אדם שתיים נשים בנות אס-אחת היו (יח' כג, ב), והנה שתיים נשים יוצאות ורוח בכנפיהם (זכ' ה, ט). האומנם מקרה בעלמא הוא? תיקו.

ששה חדשים תמצא בסופי הדיבורים ובטעמים מפסיקים שמכת הקיסרים. באתנחתא: בחברון מלך על-יהודה שבע שנים וששה חדשים (שמ"ב ה, ה). וימלך-שם שבע שנים וששה חדשים (דה"א ג, ד); ובסילוק: ויהי מספר הימים אשר היה דוד מלך בחברון על-בית יהודה שבע שנים וששה חדשים (שמ"ב ב, יא), בשנת... מלך זכריהו בן-ירבעם על-ישראל בשמרון ששה חדשים (מל"ב טו, ח). ששת חדשים לא מצאתי אלא פעם אחת, והם בראשו של דיבור ולא הוטעמו אלא תביר, המפסיק המשנה: כִּי שֵׁשֶׁת חֳדָשִׁים יֵשֶׁב־שָׁם יוֹאָב וְכָל־יִשְׂרָאֵל (מל"א יא, טז). במה דברים אמורים? בספרי דברי הימים. אבל באסתר ב, יב אין תלמוד לומר ששת חדשים אלא ששה חדשים: ששה חדשים בשמן המר וששה חדשים בבשמים ובתמרוקי הנשים.

ששה כבשים תמימים ואיל תמים... וששת כבשים ואיל תמימים יהיו (יח' מו, ד-ו). בשני כתובים הללו שתי יחידות תחביריות קטנות הדומות זו לזו: היחידות הראשונות הוטעמו דרגא, תביר וטיפחא, והשניות טעמיהן מירכא וסילוק. היחידה הראשונה שבפסוק ד אין בה אלא כבשים, ובפסוק ו היחידה הראשונה מחזקת כבשים ואיל.

דבר אחר. היחידות התחביריות הראשונות שבפסוקים ד, ו גזירות גדרות אבנים גבוהות. בפסוק ו יחזקאל וי"ו הקמוצה עדות בן-איל שמה שזה סופה של יחידה הראשונה⁵⁸. ובפסוק ד שווא של ואיל ומירכא המשרת סימנים הם, שזה ראשה של יחידה השנייה, לשון אחר, תמימים סופה של יחידה הראשונה.

⁵⁸ עיין צורות הקשר, סעיף 10.1.7.

שְׂבָעָה פְּרִים וְשְׂבָעָה אֵילִים הָרִי בִּסּוּפֵי פִּסּוּקִים: וְהָכֵן לִי בִזְהָ שְׂבָעָה פְּרִים וְשְׂבָעָה אֵילִים (במ' כג, א; כט, ויִזְבְּחוּ שְׂבָעָה פְּרִים וְשְׂבָעָה אֵילִים (דה"א טו, כו). שְׂבָעָה פְּרִים וְשְׂבָעָה אֵילִים בְּתוֹכּוֹ שֶׁל פִּסּוּק: שְׂבָעָה פְּרִים וְשְׂבָעָה אֵילִים תְּמִימִם לַיהוָה (יח' מה, כג).

שְׂמֵנָה עֶשְׂרֵה אֶלֶף אִישׁ בִּסּוּפּוֹ שֶׁל דִּיבּוּר: וַיִּפְּלוּ מִבְּגִדֵּי שְׂמֵנָה עֶשְׂרֵה אֶלֶף אִישׁ (שׁו' כ, מד). שְׂמֵנָה עֶשְׂרֵה אֶלֶף אִישׁ בְּתוֹכּוֹ שֶׁל דִּיבּוּר: וַיִּשְׁחִיתוּ בְּבָגֵי יִשְׂרָאֵל עוֹד שְׂמֵנָה עֶשְׂרֵה אֶלֶף אִישׁ אֶרֶצָה (שׁו' כ, כה).

עֶשְׂרֵה הַכֶּסֶף, עֶשְׂרֵה כֶּסֶף – הַכֶּסֶף בִּסּוּפּוֹ שֶׁל דִּיבּוּר וְהוּטַעַם מִפְּסִיק קִיסָר (יח' לב, ט). כֶּסֶף בִּסּוּפּוֹ שֶׁל דִּיבּוּר (קטן) וְהוּטַעַם זָקָן קִטּוֹן הַמֶּלֶךְ: וְעָלִי לָתֵת לָהּ עֶשְׂרֵה כֶּסֶף (וְהַגִּירָה אָחֶת, שִׁמ"ב יח, יא). עֶשְׂרֵה כֶּסֶף בְּתוֹכּוֹ שֶׁל דִּיבּוּר וְאִין כֶּסֶף מוּטַעַם אֵלָּא פִּשְׁטָא הַמְּשֻׁנָּה: וְאֵנִי אֶתֵּן לָהּ עֶשְׂרֵה כֶּסֶף לְיָמֶיךָ (וְעִירָה בְּגָדִים וּמַחֲזִיקָה, שׁו' יז, י).

סִימָנָךְ: (וְהִי-בָרָה) הִפָּךְ (מִן-הַנְּשִׁים) בְּתוֹנִיתֶיךָ... וּבִתְתִּיךָ אֶתְנֶן וְאֶתְנֶן (לֹא נִתְּנָה-וְתִתִּי לְהִפָּךְ (יח' טז, לד).

4. שמות אחדים הנוקטים דרך נסמכים בראשו של דיבור, אף על פי שאין אחריהם שמות ביחסת-של

4.01 אתנן

כשהנשוא קודם ל-אתנן נו"ן הראשונה קמוצה: לְקַלֵּס אֶתְנֶן (יח' טז, לא). יָכוֹל, קִמֵּץ לֵה לְנוּ"ן סִילּוֹק הַקִּיסָר, תִּלְמוּד לומר: אֶתְתֵּב אֶתְנֶן עַל כָּל-גִּירָנוֹת דָּגָן (הו' ט, א), וּבִתְתִיךָ אֶתְנֶן (יח' טז, לד) – לומר לך: כִּשְׁ-אתנן אחרי נשואו נו"ן קמוצה גם בזקף קטון המלך, ואפילו ברביע המשנה.

וכש-אתנן קודם לנשוא נו"ן הכפופה פתוחה: וְאֶתְנֶן לֹא נִתְּנָה (יח' טז, לד), וְגַם-אֶתְנֶן לֹא תִתְּנִי-עוֹד (שם, מא). אִין צִרִיךְ לומר, אֶתְנֶן הַנְּסִמָּךְ בִּיקוּדוֹ פִּתַּח: אֶתְנֶן זֹנָה (דב' כג, יט; מי' א, ז; ז).

4.02 גי(א)

שם זה ארבע פנים לו.

א. בבואו בסופו של דיבור (קצר) גימ"ל שלו פתוחה: עִד-בּוֹאֶךָ גִּיָּא וְעִד שְׁעָרֵי עֲקָרוֹ, שִׁמ"א יז, גב). כיוצא בדבר כשהשם מיודע, ואפילו מושבו בראשו של דיבור, כגון הַגִּיָּא⁵⁹ אֲשֶׁר בְּשִׁדָּה מוֹאֵב (במ' כא, כ), וַיִּקְבֹּר אֹתוֹ בְּגִיָּא בְּאֶרֶץ מוֹאֵב (דב' לד, ו), וְהִגִּי

59. (וממִּתְּנָה נִחְלִיאֵל וּמִנְחִיאֵל בְּמֹות) וּמִבְּמֹות הַגִּיָּא אֲשֶׁר בְּשִׁדָּה מוֹאֵב. אל תקרא וּמִבְּמֹות-הַגִּיָּא, כְּבִיכּוֹל סְמִיכוֹת, כְּחֹתֶרֶת-הַמְּשֻׁנָּה שֶׁהֵבִיא אֲבִן-שׁוֹשֶׁן בְּקוֹנְקוּרִדְנִצְיָה שֶׁלּוֹ לְמִקְרָא בְּעֵר "גִּי, גִּיָּא", שֶׁאִין רִבִּיעַ הַמִּפְסִיק הַמְּשֻׁנָּה שֶׁעַל-גִּבִּי וּמִבְּמֹות מְנִיחַ לָךְ לְקִרְא כֵן. אֵלָּא רִבִּיעַ לְלַמֵּד יֵצֵא

- בִּינֵנוּ וּבִין־הָעַיִן (יה' ת, יא), רָאָה דְרָפָהּ בְּגִיָּא (יר' ב, כג), וְהִגְרַתִּי לְגִי אֲבִלְיָה (מי' א, ו). וכן גִּמְ"ל פְּתוּחָה כְּשֶׁהֵשֶׁם גַּם סוּמָךְ גַּם מִיּוֹדֵעַ: שְׁעָר הַגִּיָּא (נח' ג, יג).
- ב. בְּבוֹאוֹ בִּידוּעַ וּבִטְעָם מִפְּסִיק קִסְר גִּמְ"ל קְמוּצָה: וּנְשָׁב בְּגִיָּא מוֹל בֵּית פְּעוֹר (דב' ג, כט) – לִיתָא אֲתַנְחָתָא, עֵינִין כּוּחַ הַהִפְסָק, עַד לְמוֹרַחַּ הַגִּיָּא (דה"א ד, לט).
- ג. כְּשֶׁהֵשֶׁם נִסְמָךְ נִיקוּדוֹ צִירִי, כְּגוֹן (בְּ)גִיָּא חֲזִיזוֹן (יש' כב, א; ה), וְלֹא־יֵאֱמָר (יִקְרָא לְמִקְלוֹם הַזֶּה) עוֹד הִתְפַּת וְגִיָּא בְּנִי־הֵנָּם כִּי אִם־גִּיָּא הִתְרַגָּה (יר' ז, לב; יט, ו), בְּגִיָּא צִלְמֹת (תה' כג, ד). וּאִפִּילוּ אֵין הֵשֶׁם נִסְמָךְ נִיקוּדוֹ צִירִי, וּבִלְבָד בְּרֹאשׁוֹ שֶׁל דִּיבּוּר יִהְיֶה: גִּיָּא גְדוּלָּה מְאֹד (זכ' יד, ד).
- ד. בְּרֹאשׁוֹ שֶׁל דִּיבּוּר וּבֵאֵין יִידוּעַ פַּעַם אַחַת גַּם סְגוּל: כָּל־גִּיָּא יִנְשָׂא (יש' מ, ד). סוּף דִּבֶּר: בִּידוּעַ לְעוֹלָם תְּנוּעַת a. הַגִּיָּא וְכִי"ב לֹא תִמְצָא.

4.03 מצד

נִיקוּד צַדִּי שֶׁל מִצַּד קִמָּץ לֹא בִּמְפָסִיק קִסְר בִּלְבָד: וַיֵּשֶׁב דְּוִיד בְּמִצָּד (דה"א יא, ז), אֲלֹא גַם בִּמְפָסִיק פְּחוּת מִמֶּנּוּ, בְּטִיפְחָא: וַיֵּבְאוּ... עַד־לְמִצָּד לְדְוִיד (דה"א יב, יז). גַּם בְּרִיבּוּי הַנִּסְמָךְ קִמָּץ: מִצְדוֹת סְלָעִים מְשֻׁנְּגוֹ (יש' לג, טז). גּוֹרֵת מִצָּד עוֹי, וְקִרּוּב הוּא אֶל מִצּוֹר, מִצּוֹדָה, מִצּוֹדָה. אִף עַל פִּי כֵן נִתְכַּוֵּץ הַקִּמָּץ לִפְתָּח כְּשֶׁנִּקְלַע הֵשֶׁם לִשֵּׁם אַחֵר אַחֲרָיו וְטַעְמוֹ מִשְׁרָת: וּמִן־הַגִּיָּא נִבְדְּלוּ אֶל־דְּוִיד לְמִצָּד מִדְּבָרָה גְּבֻרִי הַחֵיל (דה"א יב, ט).

4.04 ענין

כְּשֶׁהֵשֶׁם בְּסוּפוֹ שֶׁל דִּיבּוּר קִטֵּן הָרִי יו"ד קְמוּצָה: נָתַן עֲנָן (קה' ב, כו), קֵל וְחוֹמֶר (א) כְּשֶׁה"א הִידִיעָה לִפְנֵינוּ: רָאִיתִי אֶת־הָעֲנָן (קה' ג, י), וְלִרְאוֹת אֶת־הָעֲנָן (קה' ח, טז); (ב) כְּשֶׁהֵשֶׁם סוּמָךְ וְטַעְמוֹ מִפְּסִיק קִסְר: בָּרַב עֲנָן (קה' ה, ב). כָּל אֱלֹהֵי חֶבְרֹן בְּטַעְמִים מִפְּסִיקִים, לְרִבּוֹת טַעַם שֶׁאֵינּוּ אֲלֵא שְׁלִישׁ, הוּא גִרְשׁ. אֲבָל בְּטַעְמִים מִשְׁרָתִים מִימִין לִרְעַ יו"ד פְּתוּחָה: (בְּ)עֲנָן רָע (קה' א, יג; ד, ח; ה, יג).

4.05 פרש

נִיקוּד רִי"ש שֶׁל פֶּרֶשׁ קִמָּץ מַעִיקְרוֹ, שֶׁהָרִי מִשְׁקֵלוֹ פֶּלֶל, וּאִפִּילוּ בְּרֹאשׁוֹ שֶׁל פֶּסוּק מוֹשְׁבוֹ וְאֵין טַעְמוֹ אֲלֵא מִשְׁרָת: פֶּרֶשׁ מַעֲלָה (נְחוּם ג, ג). לְפִיכָךְ אִף אֲתָה אֶל תִּתְּמָה שְׁנִיבָא יִרְמִיָּה מְקוֹל פֶּרֶשׁ (יר' ד, כט), רִי"ש קְמוּצָה. אֲלֵא יִחוּזְקָאֵל מַה רָאָה לוֹמֵר מְקוֹל פֶּרֶשׁ (יח' כו, י), רִי"ש פְּתוּחָה? מַה בִּינִיָּהֶם? יֵשׁ בִּינִיָּהֶם. שֶׁאִמֵּר יִרְמִיָּה: מְקוֹל פֶּרֶשׁ וְרִמָּה קִשְׁת, פֶּרֶשׁ בְּסוּפוֹ שֶׁל לְשׁוֹן הַסְּמִיכוֹת מְקוֹל פֶּרֶשׁ, טַעְמוֹ גִּרְשׁ, הַמְּפָסִיק הַשְּׁלִישׁ, וְאַחֲרָיו צִירוּף סְמִיכוֹת חֲדָשׁ: וְרִמָּה קִשְׁת. אֲבָל בִּיחֻזְקָאֵל נֶאֱמַר: מְקוֹל פֶּרֶשׁ וְגַלְגָּל

שֶׁהַמִּשְׁפָּט מִשְׁפָּט חֶסֶד וְעִלְיָנוּ לְהַשְׁלִים בִּלְבַב אֶת הַנִּשְׁוֹא הַחֶסֶד, מַעִין "בֹּאוּ", כְּלוֹמֵר, מִבְּמוֹת נִסְעוֹ אֶל הַגִּיָּא וְכו', כֶּשֶׁם שֶׁהַנִּשְׁוֹאִים חֶסֶדִים גַּם בְּפִסּוּקִים הַקּוּדְמִים, כְּגוֹן יט: וּמִמִּתְּנָה נְחִילָאֵל וּמִנְחִילָאֵל בְּמוֹת.

וְכָכָה. נמשך פֶּרֶשׁ לעבר וְגִלְגָל שאחריו יותר משנמשך אל מקוֹל שלפניו. פֶּרֶשׁ וְגִלְגָל צמד שמות הקשור בוי"ו החיבור. עדים הטעמים: על גבי פֶּרֶשׁ קדמא המשרת ועל גבי וְגִלְגָל גרש המפסיק.

4.06 צרי

כלל: אין בין תנועה חטופה לתנועה שוואה אלא שחטופה בעיצורים הגרוניים ושוואה בשאר עיצורים. אבל אורכה של תנועה חטופה שווה לשל שוואה, שתיהן חצאי תנועות הן. לפיכך תנועת קו"ף שפופעל תִּקְבְּנוּ (במ' כג, כה) ושפופעל יִקְבְּהוּ (מש' יא, כו; איוב ג, ח) שוות באורך. זה כלל גדול בדקדוק הלשון, אבל שוברו עמו: בתוכו של דיבור ובהפסק קטן: צָרִי, צָרִי מנוקדת חטף-קמץ: הִצְרִי אֵין בְּגִלְגָל (יר' ח, כב), עֲלִי גִלְגָל וְקָחִי צָרִי בְּתוֹלֶת בַּת־מִצְרַיִם (יר' מו, יא), קָחוּ צָרִי לְמִכְאוּבָה (יר' נא, ח). יעקב אמר להם לבניו: מָעֵט צָרִי וּמָעֵט דָּבָשׁ נִכְאֵת וְלֹט (בר' מג, יא). אבל במכירת יוסף נאמר: נִכְאֵת וְצָרִי וְלֹט (בר' לו, כה). מה ביניהם? צָרִי בסופם של הלשונות מָעֵט צָרִי, וְקָחִי צָרִי, קָחוּ צָרִי, וטעמיו טעמים מפסיקים שאינם קיסרים. הִצְרִי נוכל לראות, משל היו שתי תיבות: (א) צָרִי, (ב) ה"א השאלה. התיבה שאחרי הִצְרִי, אֵין, פניה לעבר בְּגִלְגָל שאחריה. משמע, הִצְרִי עומד לבדו. לפיכך הוטעם בפשטא המפסיק. ואילו וְצָרִי לפניו טעם מפסיק (נִכְאֵת), ראשון הוא בצמד שמות (וְצָרִי וְלֹט) ולרגליו מונח המשרת⁶⁰. ועוד, בסוף מניינם של חמישה מיני מזונות ובזקף קטון המלך צָרִי חלומה ווי"ו החיבור קמוצה: בְּחֹטְרֵי מִנִּית וּפְנֵג וּדְבָשׁ וְשֶׁמֶל וְצָרִי (יח' כז, יז). יושם אל לב: כשם שאין ניקוד ההפסק וְצָרִי במפסיק קיסר, כך אין ניקוד ההקשר וְצָרִי בשם נסמך. הא למדת, כמה גדול כוחו של תחביר לצור צורות הקשר וצורות הפסק למכביר.

4.07 קאת

ניקוד השם מעיקרו קָאת, אל"ף פתוחה: וַיִּרְשׁוּהָ קָאת וְקָפַד (יש' לד, יא), גִּם־קָאת גִּם־קָפַד (צפ' ב, יד). נסמך הרי קָאת: דְּמִיתִי לְקָאת מְדַבֵּר (תה' קב, ז). וכשהשם מיודע,

60. אלמלי היה וְצָרִי ראשון בצמד השמות (וְצָרִי וְלֹט) ואלמלי היה מוטעם טעם משרת, מי יודע, אפשר הייתה הצורה *וְצָרִי, כדרך שמצינו וְהָבָה (הָאֶרֶץ הַהִיא, בר' ב, יב), וְשָׁבָה (שָׁבָה, שו' ה, יב), וְשָׁמַעַ (דנ' ט, יח). שכן דומה, וְצָרִי דבוק לִלֹט יותר משדבוק וְהָבָה לִלֹט וְשָׁבָה לִשָּׁבָה, לפי ש־וְצָרִי לֹט יחידה תחבירית אחת (קטנה) היא, צמד שמות הקשור בוי"ו החיבור. ואילו בלשון וְהָבָה הָאֶרֶץ הַהִיא שלוש תיבות המחזיקות שתי יחידות תחביריות: יחידת הסומך (הָאֶרֶץ הַהִיא) ויחידת הנסמך (וְהָבָה). חלוקה זו אף טעמי המקרא רומזים לה, שהוטעם וְהָבָה טעם מפסיק (משנה), תביר. בלשון וְשָׁבָה שָׁבָה, הלא שתי יחידות תחביריות, נשוא ומשוא. הציור וְשָׁמַעַ מנוקד קמץ של הפסק, מקומו בסופו של דיבור (הִלֵּת אֱלֹהֵינוּ וְשָׁמַעַ פָּקַח עֵינָיו וְגו'), וטעמו סגולתא שהוא ראש למלכים. בכ"י לנינגרד ובכתר תמצא גם וְצָרִי לֹט (תה' נה, כב), ובמקראות גדולות (שוקן תרצ"ז) ובתנ"ך קורן: וְשָׁקֵלִי (בר' כז, כו), וְסַעֲדָה (מלא' יג, ז) - עיין מנחת ש"י, וְצָקִי (יר' כב, כ - עיין מנחת ש"י, ובתנ"ך קורן: וְסָאֵה־לֵלֶת (מל"ב ז, יח).

אל"ף קמוצה: וְאֶת־הַתְנַשְׁמָת וְאֶת־הַקָּאָת וְאֶת־הַרְחָם וי' יא, יח – ליתא זקף ואתנחתא. כלומר, טיפחא של הַקָּאָת מפסיק דמוי קיסר הוא⁶¹. יכול לא קמוצה את האל"ף ה"א הידיעה, אלא ניקוד הפסק הוא בטעם מפסיק דמוי קיסר, תלמוד לומר: וְהַקָּאָת וְאֶת־הַרְחָמָה וְאֶת־הַשִּׁלְחָה ודב' יד, יז, אל"ף קמוצה במשרת מירכא.

4.08 שאנן

כש־שאנן בא אחרי השם שהוא מתאר נו"ן הכפופה קמוצה: נִוְהַ שְׁאֲנָן ויש' לג, כ⁶², לְעִשְׁתּוֹת שְׁאֲנָן (איוב יב, ה). אבל כש־שאנן קודם לו לשם שהוא מתאר ניקודו פתח: שְׁאֲנָן מוֹאֲב (יר' מח, יא).

במילונות ובקונקורדנציות תמצא שְׁאֲנָן זה בפועל, אורח לחברה עם פועלי אמת: וְשָׁקֵט וְשְׁאֲנָן ויר' ל, י; מו, כז, וְשָׁקֵט בְּטַח וְשְׁאֲנָן מִפְּחַד רָעָה (מש' א, לג), יַחַד אֲסִירִים שְׁאֲנָנוּ (איוב ג, יח). המשכם של דברי ירמיהו (מח, יא) ללמד יצא שאין שְׁאֲנָן פועל: שְׁאֲנָן מוֹאֲב מְנַעֲרֵיו וְשָׁקֵט הוּא אֶל־שִׁמְרֵיו. אין תלמוד לומר וְשָׁקֵט או וְשָׁקֵט אלא וְשָׁקֵט הוּא.

גם התרגום ראה שְׁאֲנָן בינוני, זה לשונו: "שלן מואבאי". אבל רד"ק: "הנו"ן פתוחה כי הוא לשון עבר". והשווה: כָּלֹו שְׁלָאֲנָן וְשָׁלְיוֹ (איוב כא, כג). מה שְׁלָאֲנָן בינוני, אף שְׁאֲנָן בינוני.

4.09 שושן

כל שושן שלוווי (הַבִּירָה) אחריה הרי פתוחה, מצאנוה י"ב פעם במקרא. כל שושן שאין לוואי אחריה, כגון "בְּשׁוֹשָׁן", "העיר שושן", לעולם קמוצה, מצאנוה ט' פעמים במקרא (אס' ג, טו; ד, ח; טז; ח, טו; ט, יג; יד, טו; טו, יח). כל שושן פתוחה משרת טעמה.

כל שושן קמוצה טעם מפסיק הוטעמה, למעט אסתר ד, ח: וְאֶת־פֶּתִיחַ שְׁנָן כְּתָב־הַתָּדֶת אֲשֶׁר־נָתַן בְּשׁוֹשָׁן (לְהַשְׁמִידם נָתַן לוֹ). הא למדת: ניקוד שושן מעיקרא שי"ן שנייה קמוצה, ורק כש־שושן בראשה של יחידה תחבירית קטנה, סמוכה לתיבה שאחריה, כגון "שושן הבירה", שי"ן שנייה פתוחה.

61. עיין כוח ההפסק (לעיל, הערה 8) סעיף 1.6.

62. מלמד, השכונה השוכנת בגיא שבין כתפי מוזאון ישראל וגבעת רם שמה נִוְהַ שְׁאֲנָן (לא נִוְהַ שאנן, כדברי הכול, והשכונה הנשקפה על פני החומה המערבית של העיר העתיקה של ירושלים ממערבה אין שמה הראוי מְשַׁנְנוֹת שאננים, כדברי הכול, כביכול משכנם של שאננים, אלא מְשַׁנְנוֹת שאננים.

4.10 שכם

שכם בסופו של דיבור ובמפסיק קיסר הרי שְׁכָם (תה' כא, יג – ליתא עולה-ויורד). נסמך הרי שְׁכָם (שְׁנִיָּהּ, בר' ט, כג). כך צורת השם גם כשנקלע בראשה של יחידה תחבירית קטנה, סמוך ללוואיו: שְׁכָם אחד (בר' מה, כב; צפ' ג, ט). שכם שאין בה מידה משלוש מידות הללו, לא נמשכה ללוואיה או לסומכה, אף לא באה בסופו של דיבור גדול (במפסיק קיסר), אלא בסופו של דיבור קטן מושבה, מעין "כתף ושכם", "עצם השכם" – לא מצאתי.

5. נספח – "אָחֵד" כנגד "אָחֵד" שאינו נסמך

א. רובם של לשונות אָחֵד שאינם נסמכים מ"ם השימוש אחריהם, כגון אָחֵד מָהֶם. לא מצאתי אָחֵד לפני אותיות השימוש ב, כ, ל, מעין אָחֵד בָּהֶם, אָחֵד כָּהֶם, אָחֵד לָהֶם. ויש כמה וכמה לשונות אָחֵד והם בראשי הדיבורים, עיין למעלה, ראש סעיף 1.09.

ב. אימתי תמצא אָחֵד מִ? כשאינו אחד משמש לוואי לשם שלפניו, כגון כָּאֵחֵד מִמֶּנּוּ (בר' ג, כב), אֶת-אָחֵד מִהַנְּעָרִים (שמ"א ט, ג), לְאָחֵד מִהַנְּעָרִים (שמ"ב א, טו), כָּאֵחֵד מִבְּנֵי הַמֶּלֶךְ (שמ"ב ט, יא). אבל חִי"ת אין חובה עליה להיות פתוחה. יש גם אָחֵד מִהַנְּעָרִים (שמ"א טז, יח; כו, כב; שמ"ב ב, כא). וכנגד שמונה לשונות אָחֵד מָהֶם (עיין למעלה, ראש סעיף 1.06) הרי אָחֵד מָהֶם (תה' קו, יא). כן תמצא וַיַּעַן אָחֵד מִעֲבָדָיו (מל"ב ו, יג) כנגד וַיֹּאמֶר אָחֵד מִעֲבָדָיו (מל"ב ו, יב). נלאיתי מצאו מה ביניהם.

אמר האוהב לרעייתו: לְבִבְתִּי בָּאֵחֵת מִעֲיִנָּה בָּאֵחֵת עֲנָק מִצֹּרְנִיָּה (שה"ש ד, ט). לא אמר בָּעֲנָק אָחֵד, כדרך המלך, אלא בָּאֵחֵת עֲנָק, שיכל את אמריו, אף הגדיל לעשות והגה בָּאֵחֵד, חִי"ת "פתוחה". אל תאמר, אהבתו העבירה אותו על דעת לשונו. שני טעמים ללשונו. (א) דימה בָּאֵחֵד עֲנָק ללשון בָּאֵחֵת מִעֲיִנָּה, בין בסדר המילים, בין בהגיית באחד, בין בטעמי המקרא (בָּאֵחֵת, בָּאֵחֵד הוטעמו טעמים משרתים, והשמות שאחריהם הוטעמו טעמים מפסיקים); (ב) בָּאֵחֵד בראשו של דיבור, קודם לשם שהוא מלווה, משל בָּאֵחֵד נסמך הוא. כיוצא בדבר גיבא ישעיה: וְאַתֶּם תִּלְקְטוּ לְאָחֵד אָחֵד (יש' כז, יב). מה לְאָחֵד הזה ראשון הוא לצמד שמות וטעמו מירכא המשרת, אף בָּאֵחֵד (עֲנָק) כן. אָחֵד שבכתוב וְדָבַר-הָאֵחֵד (אִישׁ אֶת-אָחִיו לְאִמֹּר, יח' לג, ל) – שמא גידמתה אף כאן הגיית (א)חֵד לשל חד.

אבל כשיש שם לפני אחד הרי חִי"ת קמוצה, כגון אִישׁ-אָחֵד מִכֶּם (יה' כג, י). אִישׁ אָחֵד מִצֹּרְעָה (שו' יג, ב), אִישׁ-אָחֵד אִישׁ-אָחֵד מִשְׁבֵּט (יה' ד, ב; ד, ו) וְאִישׁ אָחֵד מִבְּנֵי הַנְּבִיאִים (מל"ב כ, לה), נֶעֱרַץ-אָחֵד מִהַנְּעָרִים (שמ"א כה, יד), וְנִשְׂאֵי אָחֵד נִשְׂאֵי אָחֵד מִמֶּטֶה (במ' לד, יח), שְׁבֵט אָחֵד מִיִּשְׂרָאֵל (שו' כא, ו), לֹא-נִפְּלָ דָבָר אָחֵד מִכָּל הַדְּבָרִים הַטּוֹבִים (דְּבָרוֹ הַטּוֹב) אֲשֶׁר דָּבַר (יה' כג, יד; מ"א ח, נו). מצאתי אָחֵד אחד אחרי השם, ולא הגעתי לסוף דעתו של ניקוד זה: וַאֲנִי נָתַתִּי לָךְ שְׁכָם אָחֵד עַל-אֶחָיָה (בר' מה, כב).

ג. לפני מן לעולם אחד. כיוצא בדבר מנִי: אחד מן-החמשים (במ' לא, מז), אחד מן-הנערים (מל"ב ד, כב), אחד מן-העשרה (נח' יא, א), אחד מן-השופים (יש' ו, ו), אחד מנִי-אלף (איוב לג, כג).

בפסוק הראשון של שמואל מנוקד אחד מכוח קל וחומר, שיש בו שתי המידות הנותנות אחד כאחד – שם לפניו, מן אחריו: וְהִי אִישׁ אֶחָד מן-הַרְמְתִּים (שמ"א א, א).

יושם אל לב. ברובם של לשונות "אחד מ-" ח"ת קמוצה, כגון אחד מאַתְּ (נח' א, ב), אחד מאַתְּיוּ (וי' כה, מח), וְהִי לְאֶחָד מִבְּנֵי שִׁבְטֵי בְנֵי-יִשְׂרָאֵל לְנָשִׁים (במ' לו, ג), אחד מִלְמִין ואֶחָד מִחֲשָׁמָאוֹל (דה"ב ג, יז), אחד מִהַכְּהֲנִים (מל"ב יז, כז; כח), וְהַקְּרִיב מִמֶּנּוּ אֶחָד מִכָּל-קָרְבָּן (וי' ז, יד), אֶחָד מִעַבְדֵי מֶלֶךְ-יִשְׂרָאֵל (מל"ב ג, יא), אֶחָד מֵעִיר (וש"נ) מִמִּשְׁפָּחָה, יר' ג, יד), אֶחָד מִפּוֹ (מפּוֹ) ואֶחָד מִפּוֹ (מפּוֹ, יח' מ, כז; מט). אֶחָד מִשִּׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל (שו' כא, ח).

סימן דברי משה לה' כשחזרה לו מאוד: לֹא חָמֹר אֶחָד מֵהֶם נִשְׁאַתִּי וְלֹא הִרְעִיתִי אֶת-אֶחָד מֵהֶם (במ' טז, טו).

אף אתה אל תתמה על הכלל. שכן שם עצם ושם תואר שאחריו הרי יחידה תחבירית לעצמה היא, ואפילו קטנה, ונמצא שם התואר בסופה של אותה יחידה. לפיכך יש לה צידוק לחי"ת הקמוצה.

אין כלל אחד, אחד שאינם נסמכים, מהלך יחידי בדרכי לשון עברי. כיוצא בדבר דרך המקרא בשמות הרב/הרב, הרע/הרע, השר/השר. הרי לרב תרבו נחלתו (במ' כו, נד), לרב תרבו את-נחלתו (במ' לג, נד), מאת הרב תרבו (במ' לה, ח); העשר הרע בעיני ה' (במ' לב, יג), לעיני הרע לשורגי (תה' נד, ז); השר שמות היוצא (דה"א כז, ח), כל אלה בתנועה עיקרית פתח – כנגד על-העם הרב הנה (מל"א ה, כא), לפני המון הרב הנה (דה"ב כ, יב), מפני המון הרב הנה (דה"ב כ, טו), ובטוב הרב (נח' ט, לה); וישמע העם את-הדבר הרע הנה (שמ' לג, ד), העם הנה הרע (יר' יג, י). ואפילו במשרתים קמץ: הִדְבֵּר הָרַע הָהָא (דב' יז, ה; נח' יג, יז); אוֹרִיאל הָשָׂר... עֲשֵׂה הָשָׂר... יוֹאֵל הָשָׂר (דה"א טו, ה–ז), עֲמִינַדָּב הָשָׂר (דה"א טו, יא), עֲדֹנָה הָשָׂר (דה"ב יז, יד), שְׁמַעֲיָה הָשָׂר... אֱלִיאֵל הָשָׂר (דה"א טו, ח–ט), כל אלה בתנועה עיקרית קמץ.

הושיט לך הכתוב בקנה כלל הרב, הרע, השר הזה: כל הרב, הרע, השר, המשמשים לוואים, כלומר, שלפניהם שם עצם, לרבות שם עצם פרטי, תנועה עיקרית בהם קמוצה. כל הרב, השר, שאין לפניהם שם עצם, תנועה עיקרית בהם פתוחה. וכל הרע שאין שם עצם לפניו רי"שו בין פתוחה בין קמוצה, לפי התחביר ולפי טעמי המקרא. כך יובן, מפני מה לשון מעין וַעֲשֵׂה הָרַע בְּעֵינֵי ה', המצוי הרבה, לעולם רי"שו פתוחה.

זוטות לארמית הבבלית

זוטות אחדות בעניין הארמית הבבלית יש בידי, רובן ככולן נרשמו בעקבות עניינים הנידונים במחקרים של הזמן האחרון. שלוש מהן מתפרסמות כאן: (א) מִי – מאי, לניקודה של התיבה מי בצירוף "מי דמי", (ב) אִימא – אִימא וחילוף צירי/חיריק בין עתיד ובין ציווי, (ג) לאלתר וחילופיה.

במאמרו החשוב "ענייני לשון בפרק קמ"ג של 'מבוא התלמוד' לרב שמואל בן חופני גאון¹ האיר משה עסיס מתוך ניתוח לשוני כמה מסורות לשון שנשתקעו בדברי הגאון מתוך מסורות אחרות. במחקר זה נידונים שני העניינים הראשונים שעסק בהם עסיס.

(א) מִי – מאי

על הניקוד בצירי בתיבת מִי שבצירוף "מִי דאמי" המובא בדברי הגאון כתב עסיס: "הרב עמר מנקד מִי דמי, וכן קוראים בני ארס-צובא. והניקוד כאן תמוה. מצד אחר, הרי הגאון כותב לעיל: 'ומאי חשינן...' ... ולהלן שם 'ומי מצית מוקימת לה בפלוני...' ... וכן לעיל, כאן: 'מאי הוא...' ... ולפי זה ייתכן שיש לנקד כאן: מִי דאמי, וצ"ע"².

דומה שהמחבר התמיה בניקוד זה³ והשאירו בצריך עיון, בעיקר משום זרותו ואי-הופעתו במסורות המהימנות, שאליהן השווה את דברי הגאון. ברם יש להעיר שניקוד זה כבר הגיע אלינו בקטע גניזה ממסכת בבא מציעא (ג), המיוחד במסורות לשון קדומות שלו הדומות ללשון הגאונים⁴. באותו הקטע מופיע: "ומי מצית". על ניקוד זה הערתי: "סביר לומר שלפניו כיוון דו-תנועה, ומכאן ראייה שתיבה זו נגזרת ביסודה מן 'מאי'".⁵ גם התייעוד שהביא עסיס ניתן לפתרון בדרך זו. שני המימושים מִי/מאי המתועדים בעותק כ"י של דברי הגאון, אין בהם סתירה מיניה וביה. אדרבה,

1. לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 27–43.

2. עמ' 42.

3. והשווה עמ' 41, שרשם אותו בין התמוהים.

4. ראה ש"י פרידמן, "שיירי כתבי-יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5–55.

5. הנ"ל, עמ' 26, ועיין בעמ' 31 (וראה דקדוקי סופרים השלם למסכת כתובות, חלק א, בעריכת מ' הרשור, ירושלים תשל"ב, עמ' יז). עיין גם בספרות שהבאתי שם (בהערה 104) לעניין מוצאה של מילת השאלה מי, ספרות שנכתבה לפני שנודמן לנו הניקוד הנ"ל. לכתוב "במי עסקינן" עיין י' קארה, כתבי-יד התימניים של התלמוד הבבלי – מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד, עמ' 33.

כשמימושיהן של תנועות מסוימות מתקרבים זה לזה והתנועות נעשות זהות או דומות, הסופרים עשויים להשתמש בשתי התנועות שימוש חופשי, ומכאן: מי/מאי. והדבר דומה לחילופי צירי וסגול באותם מקורות שהתנועות האלה נתקברו זו לזו במימוש⁶.

(ב) אֵימא – אִימא

במקום אחר במאמרו⁷ הביא עסיס מאת הגאון אמרה מפורשת לענייני ניקוד, בקשר לצמד אֵימא–אִימא, וזה לשון תרגומו שכתב שם: "אֵימא, בשתי נקודות תחת האל"ף (= צירי) – אִימא, בנקודה אחת תחת האל"ף (= חיריק) – אָמור", והעיר: "ומכאן שהגאון מבחין בין שני ההומוגרפים על ידי הניקוד: צירי לעתיד וחיריק לציווי". שם סקר המחבר את שאר המסורות שעסק בהן והסיק: "והנה בזמן שבכל המסורות הנ"ל אבדה בצורה זו ההבחנה בין העתיד ובין הציווי בא הגאון והעמיד אותנו במפורש על קיומה". דומה שאף בזאת יכול אותו קטע קדום מבבא מציעא להיות תנא דמסייע. שם בציווי נמצאים ניקודים בחיריק: אִי (ציווי בעניין אפיה); אוּבְעִית אִימא (= איבעית אימא), ואילו בגוף ראשון עתיד מצאנו צירי: אִיִּי⁸. איבי איננה אלא אעביד (אעבוד, אעשה), בערעור העי"ן ובגשילת הדל"ת⁹, והיא מתפקדת כפועלי פ"א (בפסחים נב ע"ב: "והיכי אבי הכי"¹⁰; "די אבה, דיאבא = דיעבד"¹¹), והרי בזמן עתיד האל"ף מנוקדת בצירי. לפנינו אפוא כתב־יד המקיים את הכלל של הגאון: ציווי בחיריק ועתיד בצירי!

(ג) על אתר – אלתר – לאלתר – מן אלתר – מאלתר

בעניין החילוף הידוע בין לשון הירושלמי ללשון בבבלי: על אתר – לאלתר הציע דוד טלשיר בזמן האחרון¹² שתי אפשרויות: האחת היא המקובלת שהצורות קשורות זו

6. עיין מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור וורמייזא", לשוננו כס (תשכ"ה), עמ' 27–46, 80–102 (= קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בר-אשר, עמ' 310–311). לעניין מיווץ קמץ-פתח שהוכיח עסיס בעמ' 40, ראה מה שכתבתי בלשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 122–123.

7. עמ' 41.

8. עלי ספר (לעיל, הערה 4), עמ' 25.

9. עלי ספר שם, עמ' 17; ש"י פרידמן, "תיקוני ערכים למילון התלמודי (א): 'ואימרו פועלים... ואימר בעל הבית', עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל, מוקדש לפרופ' עזרא ציון מלמד, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 165.

10. כ"י קולומביה וכ"י ביהמ"ד 1632.

11. פסחים עז ע"ב בכתב-היד הנ"ל; סוכה ט ע"ב בכ"י אוקספורד 51 heb. e; זבחים לב ע"א בכ"י קולומביה.

12. בלשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 182–183, בסקירה על הספר מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, מוקדשים לזכרו של ד"ר מנחם מורשת, רמת-גן תש"ן, בעריכת מ"צ קדרי וש' שרביט. הגידון מתייחס למאמרו של ש' שרביט, "עיונים בפרשת הגרוניות בלשון חכמים", עמ' 243–255, וראה שם בעמ' 243.

בזו בדרך כלשהי כגון שנתפתחה האחת מחברתה, והאפשרות האחרת – שעניין כאן במילים שונות זו מזו¹³.

שתי הצורות הללו כבר ציינו כחילוף בין הבבלי לירושלמי ז' פרנקל, שלעניין לשון הירושלמי על אתר רשם: "בבבלי לאלתר"¹⁴.

בפירושו הר"ש לפאה פ"ח מ"א הביא לשון הירושלמי (פאה פ"ח ה"א, כ ע"ד) וכתב: "...על ידי שהן חביבין הם באין על אתר, ואית דגרסי לאלתר"¹⁵. דבריו אלו הובאו במבוא הירושלמי הנ"ל, והוסיף: "והיא היא, אבל בירושלמי נמצא כמעט תמיד על אתר". על פי אוצר לשון תלמוד ירושלמי למ' קוסובסקי¹⁶ מצינו לאלתר פעם אחת בלבד, בבבא בתרא פ"ג ה"א, יג ע"ד: "ר' בא בשם רב חסדא, ג' הן שהן נאמנין לאלתר החיה והשיירה והמטהרת חברותיה". אמנם אפשר לטעון ששם אמורא בבלי גורם, והובא הדבר בסגנון בבלי¹⁷. אולם בכ"י אסקוריאל – על אתר¹⁸. וכבר העלו החוקרים שירושלמי מסכת נזיקין בכ"י ליידן הושפע מכתבים של הבבלי, ואילו כ"י אסקוריאל שומר יותר על סגנון הירושלמי כבשאר המסכתות¹⁹. בוודאי גם לאלתר זו

13. מקצת דבריו בהקשרם: "...כך למשל, חילופי עכו-חרגוז הם חילופים מותנים. אפשר שבמקור נתפתחה הצורה האחת מחברתה, אך משום שלא נמצאו מצד אחד צורות מעין חגוז או חכוז, ומצד אחר הצורות ערכו או ערגוז, אין זו עדות פשוטה לחילופי גרוננים, ואפשר גם שעניין כאן במלים שונות זו מזו, וכיר"ב: שוח-שבע, עכנאי-חכיני, על אתר-לאלתר".

14. מבוא הירושלמי, ברסלויא תר"ל (ירושלים תשכ"ז), יב ע"א. בברכות יא ע"ב תוספות ד"ה שכבר: "בירושלמי... והוא ששנה על אתר, פירוש לאלתר, שלמד מיד באותו מקום" (וראה להלן והערה 46). על אתר בירושלמי כמעט תמיד בהקשרים עבריים, ובמיעוט מונח עברי או ציטוט בהקשר ארמי. בוודאי מטעם זה לא מצאתי על אתר במילוננו של סוקולוף לארמית של ארץ-ישראל, לא בערך "אתר" ולא בערך "על" ותת-ערכיו.

15. כדרך בעלי התוספות שגרסתם בירושלמי הושפעה מסגנון הבבלי.

16. כרך ב, עמ' 261-262.

17. כלשון מימרה זו בקידושין עג ע"ב: "שלשה נאמנים לאלתר" וכו'. אשר לשם בבלי כגורם, לא אמרתי אלא לרווחא דמילתא. ולדעתי, אין לטעון טענה זו, ראה להלן. ובדומה לכך, למועד קטן כח ע"א, בקשר לשם ר' יוסי המופיע שם בשינויי הגרסאות הערתי: "וקשה לומר שהשם גורם, אבל יש לבדוק בזה" (מחקרים בלשון ב-ג, תשמ"ז, עמ' 211, הערה 17). כלומר, כל ההקשר שם בבלי, וקשה לומר שהסגנון הנידון בא בגלל דיבור חכם ארץ-ישראלי. ובאמת, דוד הנשקה הוכיח כעת שאכן, אותו רב אסי חכם בבלי הוא! (למי המתין מלאך המות?), סיגי קי, תשנ"ב, עמ' רסו-רע"א.

18. ירושלמי נזיקין, עמ' 85.

19. ראה ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 7; מ' עסיס, "קטע של ירושלמי סנהדרין", תרביץ מו (תשל"ז), עמ' 66, לשו' 24; א"ש רוזנטל, מבוא, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד, עמ' כד-כו; עסיס, תרביץ נז (תשמ"ז), "לבעיית עריכתה של מסכת נזיקין ירושלמי", עמ' 149-150; "זוסמן, "שוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן, עמ' 62, הערה 31 ("בבליזציה").

חלה בה התופעה הזאת²⁰ (והוא הדין ל"אית דגרסי" של הר"ש, שאיננה אלא השפעת הכתיב הבבלי²¹).

והנה, החילוף הזה בין הירושלמי לבבלי הוא אף חילוף המשנה והתוספתא! במשנה גיטין ג, ג: "המביא גט ואבר ממנו, אם מצאו על אתר, כשר". כן הוא בכ"י קויפמן ומקורביו (במשנה שבבבלי ובדפוסים המאוחרים – לאלתר)²². וכך הוא שם ח, ח²³.

20. וכן במקבילה שבבראשית רבה (פרשה פה) – על אתר, אלא שבנוסחים המאוחרים, והדפוס בכללם, גרסו לאלתר (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1048, שו' 3; בפרשה ל בכמה נוסחים – לאלתר, והוא בוודאי שיבוש מן לאסתר, עיין שם, עמ' 275 בשינויי הנוסחאות לשו' 8. לאלתר נמצאת כמה פעמים באיכה רבה. מדרש זה שרד בשני עיבודים, אחד המיוצג בנוסח הדפוס של מדרשי חמש המגלות ואחד המיוצג במדרש איכה רבה, מהדורת בובר, ולכל אחד מהם אף תיעוד בכתב-יד (נכנה אותם כאן עיבוד-בובר, עיבוד-דפוס). בעיבוד-בובר אין הלשון הגידון קיים כלל; בעיבוד-הדפוס הוא מופיע בהקשר של סיפורים אשר יש בהם כמה הרחבות בבליות, ומתועד הן בנדפס עצמו הן בכתב-יד אשר אתו. בפרשה ב ובפרשה ד, בקשר לדמו של זכריה: "לאלתר נח". לשון זה אינו מופיע בעיבוד-בובר, והוא בוודאי על פי הבבלי, גיטין גז ע"ב, שו' 17 (אף שלא מצאנו שם לאלתר; בכ"י – מיד). בהוצאת בובר, עמ' 47 שו' 3: "נחת גביה ושאל בשלמיה", ואילו בנדפס: "לאלתר אפתח ליה ביתיה ונכנס ויהבו שלמא דין לדין". בהוצאת בובר, שם, שו' 22: "קס ויהב ליה פעליה", בנדפס: "לאלתר יהב ליה מה דיליה". והנה, בכ"י קיימברידג' Add. 495 (שנוסחו שייך לעיבוד-הדפוס) – אלתר! הוצאת בובר, עמ' 49, שו' 4: "אזל ואתיב להון", בנדפס: "לאלתר אתא ומגיב לון". ובכ"י קיימברידג' הנ"ל: "אלתא" (סוף שורה) אתר ואגיב לון, וצ"ל: אלתא[ר] (או: אלתר) אתא" וכו'. הרי בכ"י זה תועדה הצורה אלתר, ועליה ראה להלן. אני מודה לפנתס מגדל על שהיטיב למסור לי לפי פניית את הגרסאות במדרש איכה וציין לפניי את אופיים של העיבודים ועדי הנוסח. בקהלת רבה שתי לאלתר בדפוסים: בפרשה י כלשון הנ"ל על דמו של זכריה, אולם בכתב-יד יש קיצורים מכמה סוגים, ואין משפט זה מופיע כלל; בפרשה יב המשפט שנמצאת בו לאלתר הוא בוודאי הרחבה מאוחרת, וליתא כלל בכ"י ואטיקן, ובעדי נוסח אחרים הוא בסגנון אחר, ועל פיו ברור שאין כאן שום מקום ללשון לאלתר אלא ללשון אתר (דפוס קושטא) או לשום אתר (כ"י אוקספורד). אני מודה לד"ר מנחם הירשמן שהעמיד לרשותי את המידע על עדי הנוסח של קהלת רבה.

21. בכ"י ואטיקן של הירושלמי חלו כמה שיבושים בלשון על אתר: על יותר, פעמיים (עמ' 351); על אתי (?) (127); לכל אחד (128). ואף שכידוע, יש בכתב-יד זה שיבושים רבים, שמא רמז יש כאן לזורתו של הביטוי על אתר בעיני המעתיק (כפי שהיה זר בעיני כמה מעיינים לפני הזמן החדש). ועיין מה שהערת על כתב-יד זה בלשוננו לעם מג (תשנ"ב), עמ' 92.

22. ראה מ"ש פלדבלום, דקדוקי סופרים מסכת גיטין, גיריווק תשכ"ו, לדף כז ע"א, שו' 2. וראה מ' בראשר, "הסיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ ג (תשמ"ד), עמ' 210–211. הגרסאות המוחלפות שבמשנה נרשמו במילון בן-יהודה, כדרכו, בכמה ערכים כאילו הן שתי מילים שונות זו מזו לכל דבר, בערך "אלתר" (עמ' 260) ובערך "אתר" (עמ' 258), אף שבערך הראשון גזר כראוי מן על אתר, והוא אף השווה לירושלמי.

23. "ר' לעזר אומ' אם על אתר זמן יצא" אינו גס, ואם לאחר זמן יצא הרי זה גס" (כ"י קויפמן ושכניו, דקדוקי סופרים הנ"ל לדף פ ע"א, שו' 16). תיבת זמן אחרי אתר צוינה רק מכ"י קויפמן ומכ"י קיימברידג', מהדורת לו, ודומה שהיא שיבוש משותף לשני כתב-ידי הללו בהשפעת "זמן יצא" להלן. הביטוי על אתר מופיע אף בספרי זוטא ה, לא (עמ' 239); יס, ט (עמ' 305).

ואילו בתוספתא לאלתר²⁴, כפי שאנו מוצאים בתוספתא מעשר שני ד, ט: "ופורט לו דינר לאלתר"; סוטה ז, ג: "וזה לאלתר"²⁵.

את השינוי הזה בין אבות הגרסה של המשנה ובין אבות הגרסה של התוספתא²⁶ כינינו במכוון "חילוף המשנה והתוספתא" בסגנון חריף, כדי להציע ולברר את עצם הנושא הזה. אפשר להעלות שלושה אופנים לחילוף כזה: (א) חילוף בין לשון המשנה בשעת עריכתה ובין לשון התוספתא בשעת עריכתה; ובכן, חילוף קדום. (ב) חילוף בין כמה סוגים של עדי הנוסח הקיימים בשתי החטיבות. (ג) אף בלא תיעוד החילוף בסוגי עדי הנוסח של שתי החטיבות אין החילוף אלא בגלל אופיים של עדי הנוסח, למרות הסכמת העדים באשר לאחת החטיבות או שתיהן. בנידון שלנו אפשרות ג נראית. עדי הנוסח של התוספתא בדרך כלל משקפים מסירת בבל בתקופת הגאונים, ובכך נמסרה המילה בדרך שהיו מוסרים אלו רגילים בה בתיבה זו²⁷. אולם השפעת בבל בענייני

24. מהדורת ליברמן, עמ' 264. לא צוין שום שינוי לחיבה זו.

25. מהדורת ליברמן, עמ' 191, על פי דפוס וכ"י ערפורט (כ"י וינה חסר שם). להלן שם בנוסח הדפוס: "הוצאתיה מיד", ובכ"י ערפורט: לאלתר, והוא בוודאי על פי בבלי שבועות לט ע"א (ומכאן יש לתקן קצת מה שרשמה חיה נתן, להלן, הערה 26). במסכת עבודה זרה, מהדורת צוקרמנדל, ד, א (עמ' 465): "אין אוצדין בארץ ישראל... אבל בכונס מתוך שלו אפילו עשר שנים מותר לאצור"; לתיבה האחרונה צוין שם גרסת כ"י וינה ודפוס – לאלתר. אבל בכ"י וינה כתוב בצורה ברורה – לאצור, ולאלתר היא גרסת הדפוסים בלבד ואינה אלא שיבוש.

26. חיה נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 338; שרביט (לעיל, הערה 12), עמ' 243.

27. כאחת האפשרויות שהעמיד שרביט שם. וכל זמן שכתוב מסוים היה מקובל בבבל אין צורך לייחס את שימושו בתוספתא לגורם מוקדם יותר, לא למחבר ולא למסדר. על דברי א"ה ווייס (דור דור ודורשיו, ח"ב, ד"צ ירושלים/תל-אביב, עמ' 197–198), שטען לעניין התוספתא, "שארץ מולדתו של המחבר היה ארץ ישראל, ומקום מושבו היה בבל... בארץ בבל יצאה התוספתא לאור עולם", ושבין ראיותיו הפקר ולא הבקר, ודאי ולא ודיי וכיו"ב, כבר השיב ח' אלבק: "ולא ידע וייס שהכתוב בספרים הישנים לא יצא מידי המחבר אלא מידי המעתיקים שכתבו את התיבות כפי שהורגלו לבטאם ולכתבם. נמצא שהכתוב מעיד על מקומו של המעתיק ולא של המחבר" (מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 608).

לא מכבר ביקש יואל אליצור להסביר את לשון התוספתא וסגנונה על סמך האפשרות שסודרה בבבל ועל ידי כך בעניינים מסיימים לאחר את לשונה מלשון התנאים. ראה מאמרו "מפגשי לשון וריאליה בלשון חז"ל ושאלת קדמותה של התוספתא", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 109–121. מתוך דבריו שם (על מסקנות אפשטיין ואלבק): "שניהם נוקטים בסופו של דבר, ולעניות דעתי בלא ראיות מכריעות, שהתוספתא שלנו נסדרה בארץ-ישראל, ושהיא קרובה יותר לירושלמי מאשר לבבלי" (עמ' 109): "...כדאי לבדוק שוב את האפשרות, שמה אין התוספתא מייצג אותנטי של לשון התנאים בארץ-ישראל, כי אם קומפילציה מאוחרת ביחס, אשר עורכיה (הבבליים?) קיבצו ברייתות ממקורות שונים, בבליים וגם ארץ-ישראליים, וסידרום בכישרון רב ומתוך ידיעות מעמיקה, בלשון חכמים נאה כפי שהיתה מוכרת להם; ועם זאת היה עולם החיים של ארץ-ישראל בימי התנאים רחוק מהם, ועל כן חלו, במיוחד בתחומי הריאליה, שינויים שונים במסירת הביטויים המקוריים" (עמ' 117, ועיין הערה 22 שם).

מבטא וכתוב, במילה זו ובאחרות, לא טשטשה את האופי הארץ-ישראלי המקורי שנשתמר בדרך כלל בלשון התוספתא, ובייחוד בסגנונה.²⁸

אשר ללשון התלמוד הבבלי, אף על פי שהמילונים מביאים את הצורה לאלתר בלבד והדגישו שכך באה מילה זו "תמיד עם למ"ד"²⁹, למעשה הצורה בלא למ"ד מתועדת בכתב-יד מסוימים של הבבלי. בגיטין סג ע"א על פי כ"י פירקוביץ 187: "כי מטי גיטא לידה אלתר להוי גיטא"³⁰; בגיטין עו ע"ב, כ"י ואטיקן 140: "אי מטינא לגליל אלתר להוי גיטא, אי משתהינא ביהוד' תלתין יומין ולא אתינא אלתר להוי גטא", אף שגם בכ"י זה מופיעה בשאר המקומות הצורה לאלתר.

במסכת תמיד לב ע"ב מצינו אלתר בגרסת רוב כתב-היד.³¹

יש עוד צורה, והיא מאפיינת את מסכת נדרים בלבד. הצורות מן אלתר או מאלתר מצויות ברוב עדי הנוסח של מסכת זו: כ"י מינכן, כ"י ואטיקן 110, כ"י ואטיקן 487 ואף בדפוס.³² ואנו מוצאים אפילו מן לאלתר (כז רע"ב), אבל בדפוס בלבד, ודומה שהוא גיבוב של שני סגנונות (מן אלתר + לאלתר).³³

לדעתנו, מקצת החילופים שהזכיר שם יש להסבירם על פי המבטא והכתיב של תקופת הגאונים, ובוודאי אין לייחס יותר מזה לאסמכתות שהביא אליצור מליברמן שם. לעניין עקילס/אונקלוס, השווה כבר J. S. Bloch, *Einblicke in die Geschichte der Entstehung der Talmudischen Literatur*, Wien 1884, עמ' 49–50.

מאידך גיסא, חילופי סגנון ומינוח יש לייחס כבר לחסיבות המשנה והתוספתא משעת עריכתן ולא מעט לאופייה של המשנה, שכנראה נערכה עריכה סגנונית מקיפה. משום כך נמצא בהקשרים רבים שהתוספתא משקפת את הסגנון הקדום דווקא של תקופת התנאים, ועל כך הרחבנו את הדיבור במקומות אחרים; והשווה נתן ברוורמן, "בין לשון המשנה ללשון התוספתא", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 31–38.

ראה בהערה הקודמת.

ר"ב מוספא במוסף הערוך, ערך "אלתר": "ובא לעולם בלמ"ד שימושית"; A. Lieberman, *Das Pronomen und das Adverbium des babylonischen-talmudischen Dialectes*, Berlin 1895, p. 28: "Dies adverb ist stets mit ל verbunden", לוי במילוניו: "ל"נur mit vrges. always with ל".

הבאתיו בספר תלמוד ערוך, השוכר את האומנין, הפירושים (ירושלים תשנ"א), עמ' 31, וראה שם הערה 87 (צ"ל: 86). בשאר המקומות שבכתב-יד זה, עד כמה שמצאתים – איתא לאלתר. בדף כז ע"ב צריך בדיקה אם כתוב אלתר (התצלום שלפניי מטושטש שם).

ועדי נוסח אחרים. ראה רישומם כעת אצל דוד רוזנטל, "ערכים נוספים למילון התלמודי [ג]: 'ארזניג' (בבלי, תמיד לב ע"ב), תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 221. שם פרסם רוזנטל קטע גניזה מנוסח התלמוד שם (שנוסחו יחורג ממסגרת נוסח שאר כתב-היד של המסכת, המהווים ענף נוסח אחד", עמ' 219), ובאותו הקטע תיבה זו ליתא.

עיין מסכת נדרים עם שינויי נוסחאות ודק"ס השלם, כרך א, בעריכת מ' הרשליר (ירושלים תשמ"ה), עמ' יב, שר' 15; עמ' יג, שר' 4, 2; עמ' רלד, שר' 1.

וראה בדק"ס השלם (לעיל, הערה 32), עמ' רלה, הערה 2, ששני הסגנונות האלה שרדו בדברי הראשונים לאותו מקום, וכן מאלתר. אפשר שיש רשם: "מאלתר (נדרים ד ב), מן לאלתר (שם כז ב)" (דקדוק ארמית בבבלי, ירושלים תשכ"א, עמ' 139). אבל כאמור, לדעתנו ספק אם הרישום השני יכול לשמש תיעוד לשוני, ואפשר שאינו אלא גיבוב גרסאות.

הצורה אלתר, בלא למ"ד, צוינה מכבר מלשון הגאונים, אצל אליעזר בן-יהודה במילונ³⁴ ואצל י"ג אפשטיין³⁵. אפשטיין אף הסמיך את אלתר שבמסכת תמיד ללשון הגאונים³⁶. בדרך זו הפריד צורה זו מן לשון התלמוד עצמו וקבע: "in the Bab. מאלתר or לאלתר Talmud only³⁷. מכאן שלפי אפשטיין: לאלתר, מאלתר – לשון תלמוד; אלתר – לשון גאונים.

על כך יש להעיר שתי הערות:

א. הצורות מאלתר, מן אלתר³⁸ אינן לשון "תלמוד בבלי" בפשטות אלא הן לשון מסכת נדרים! ראוי אפוא להוסיף ביטוי זה על הלשונות המאפיינים את מסכת נדרים³⁹. לזאת יש להסמיך את המילה הסורית ܠܥܠܐ? ܠܥܠܐ במשמעות זו ממש: statim⁴⁰ כלומר, לשון נדרים, שהיא באה מ"דיאלקט אחר"⁴¹, משתמשת במילת היחס מן, הקרובה במיוחד לביטוי המקביל בסורית⁴².

ב. אשר לצורה אלתר, כעת מצאנו כתיב זה אף מחוץ לתחום המסכתות המיוחדות, מעט מזער בכתב-יד של מסכת גיטין, אשר נוסחה משופע במיוחד היקרויות של מונח זה. מכאן נפתחו אפשרויות חדשות להבנת הצורה אלתר שבגיב הגאונים. אמנם אפשר

34. עמ' 260.

35. דקדוק, עמ' 139, וראה להלן.

36. JQR 12 (1922), עמ' 365 (= מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, כרך א, עמ' 126), והשווה דקדוק שם, והערה 36 (וידוק); רוזנטל (לעיל, הערה 31), עמ' 223. אפשטיין הכיר את גרסת כ"י פירנצה במסכת תמיד מסיפור אלכסנדר מוקדון המובא בליקוט הדוגמאות של מרגוליס מכתב-יד זה (M. Margolis, *Lehrbuch der Aramäischen Sprache etc.*, München 1910), עמ' 37).

37. JQR ומחקרים (לעיל, הערה 36). על מאלתר, ראה להלן.

38. שתי אלה דווקא. אפשטיין לא רשם מן אלתר אלא מן לאלתר, אבל אינה מופיעה אלא בדפוס בלבד, וראה לעיל.

39. כגון אלו שאסף אפשטיין במבואות לספרות האמוראים, עמ' 54 ובדקדוק, עמ' 14, כבראש מאמרו הנ"ל (הערה 36) על השאילתות. והשווה, S. F. Rybak, *The Aramaic Dialect of Nedarim*, dissertation, Yeshiva University, New York 1980.

40. אוצר פיין-סמית הגדול, עמ' 836.

41. אפשטיין, דקדוק, עמ' 16. בראש המאמר על השאילתות (לעיל, הערה 36) כתב על נדרים וחרבותיה: these tractates being distinguished from the others dialectally.

42. על הקבלת הביטויים כבר העמיד גייגר: bietet die einfachste Analogie ... ܠܥܠܐ? ܠܥܠܐ "das mischnaitische, לאלתר אחר = לאל, auf die stelle, alsbald, jets", ZDMG 17 (1863), עמ' 726. אלא שגייגר הקביל "מן דוכתה" עם לאלתר הרגיל, ולא הזכיר מן אלתר (שהייתה טמונה בכה"י) ואפילו לא את מאלתר של הדפוסים, המאפשרות הקבלה שלמה. עוד יש לכאורה לתמוה עליו, שלא הסמיך את לאלתר לסורית ܠܥܠܐ? ܠܥܠܐ שבאותו מובן (פיין-סמית שם). אלא שבאותה שנה (1863) כשם שעוד היו כה"י טמונים, כן טרם יצא האוצר הנ"ל לאור. תגליתו נעשתה אגב קריאת אויסיביוס בסורית, ועל אותו הספר הוסבו דבריו. מכל מקום, אנו רואים שגייגר טרם קשר את לאלתר בפשטות עם על אחר, וכתב לאל אחר! והשווה Strack-Siegfried zur אֶל-אחר" *Lehrbuch der neuhebräischen Sprache*, Karlsruhe/Leipzig 1884: Stelle, עמ' 25. אולם על אחרון ליברמן, שכתב בשנת 1895 ואף הביא את הצורה על אחר שבירושלמי, יש לתמוה יותר.

לסעון שרק לאלתר היא לשון תלמוד אמתית ואלתר לשון גאונים מאוחרת, ואולם אף אפשר שהצורה אלתר היא מתשתית לשון התלמוד וגרסאותיו, ואחר כך נדחתה מפני הצורה המורחבת לאלתר. וכבר מצאנו בדרך כלל בדרכי ההתקנה והעריכה הלשונית שהופעלו על התלמוד הבבלי נטייה להעדיף בארמית את הצורות העממיות דווקא, ובייחוד צורות שאין מוצאן התקני נראה לעין מיד⁴³.

סבירות מסוימת מתוספת על הצעה זו בכך שמבחינה צורנית אלתר היא ראשונית לכל הדעות, וכאן אין כל ספק שאלתר = alatar = על אתר, בהיחלשות עי"ן של על והחלפתה באל"ף⁴⁴ ובמיוזג פשוט של אל אתר < אלתר⁴⁵, כפי שמצינו ממש אצל בתר < באתר – עוד מונח של זמן, הנובע מן "מקום". פתרון הצורה אלתר הרואה בה מיוזג פשוט של על אתר כבר נאמר בפירוש המיוחס לרש"י בנדרים ג סע"ב: "כל אלתר דגרסינן היינו על אתר, באותו מקום, וכן מפ' בירי"⁴⁶. גם לצורה לאלתר מקובל הסבר זה של מיוזג⁴⁷, לאחר שמתחילה התחבטו במוצאה כמה מחברים⁴⁸. אמנם בזאת

43. ראה ש"י פרידמן, "כתב-היד של התלמוד הבבלי – סיפולוגיה על-פי כתיב ולשון", עומד לצאת לאור בספר היובל לפרופ' שלמה מורג, בעריכת א' אלדר, מ' בראשור ואחרים.

44. בעניין על < א, ראה אפשטיין, דקדוק, עמ' 132–135; "שיירי" (לעיל, הערה 4), עמ' 23; מ' עסיס, תרביץ נז (תשמ"ז), מ' 150; י' זוסמן, מחקרי תלמוד א, ירושלים תש"ן, עמ' 62; ש"י פרידמן, מחקרי תלמוד ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 414, הערה 9. ועיין בהערה הבאה.

45. מיוזג רגיל של על בהיחלשות העי"ן היה מולידי: *אאתר. וכזאת מצויות צורות רבות הפותחות באל"ף כפולה (וארעא, אפשטיין, דקדוק, עמ' 133; מפתח אוצר לשון התלמוד, עמ' 1). שמה יד המקרה ושמה חכמה פנימית של הלשון יצרה מיוזג מוצלח יותר, בקיום למ"ד בין שתי a.

46. כן הוא בדפוס ויניציא. בדפוסים המאוחרים (דפוס וילנא): "וכן מפרש בידות". והגיה הב"ח כראוי, וכן קוהוט בערך השלם הנ"ל, בלא הזכרת ד"ו. המדפיס שלא עמד לנכון על הקיצור וסמך על המנהג הרגיל אצל המדפיסים להחליף אותיות ר/ד, נמשך אחר לשון הסוגיה שם: "פתח בכינויין... ומפרש ידות" (ב ע"ב); "...והדר מפרש ידות (ג ע"א); וראה תלמוד ערוך (לעיל, הערה 30), עמ' 403.

47. פרנקל במבוא הירושלמי (לעיל, הערה 14): "על אתר, בבבלי לאלתר אך בבבלי נתחברו הב' תיבות, ועיקרו אל אתר" (והפנה לר"ב מוספא, אף הוא כתב אל אתר, באל"ף, והשווה גיגור [לעיל, הערה 42], אלא דומה שהם כתבו כן בלא שעמדו על הקשר עם על); ש' ליברמן, "חשבון אותיות", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 331 והערה 15.

עוד יש מקום לחקור אם מיוזג זה בראשיתו צורה ארץ-ישראלית היא וולכן אינו בצורת אאתר) שנשתמרה בבבלי, בשעה שבספרות ארץ-ישראל השתמשו בכתיב "על אתר" דווקא. על צורות "בבליות" שמקורן בארץ-ישראל עיין מ' בראשור (לעיל, הערה 22), עמ' 217–218 וכן הנ"ל, "לשון חכמים – דברי מבוא", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 668–669.

48. במוסף הערוך (לעיל, הערה 29): "ואולי טעם מלה זו אלתור, כלומר בלי זמן". וכתב קוהוט: "אולי כוונת ר"ב היתה על מלה יוני" פ"י תיכף ומיד, ודחוק ודחוק הוא" (הערה 5). בספר "מערכה לקראת מערכה" לרא"ז הלוי מוילנא (וילנא תרל"א = ירושלים תשל"ח): "אלתר. עיין בערוך ובל"י αλλοτε מיד". ברם, בוודאי כוונת ר' בנימין לעברית – אל, מילת השלילה + תור, כלשון "תור נערה ונערה" (אס' ב, יב).

ניתן להקשות: אם כן, למ"ד תחילית זו מגיין ומדוע? ברם קושיה זו אינה תקפה בצורה היסודית – אלתר. הימצאותה של למ"ד עם אלתר בצורה לאלתר היא בוודאי שהניעה את טלשיר להעמיד את האפשרות הנגדית – לאלתר ועל אתר הן ממילים שונות זו מזו, שהרי למ"ד זו היא שינוי נוסף על עצם ההסבר הנידון, נשילת עיצור גרוני, וכשאר דוגמאות שהביא, שיש שינוי נוסף על שימוט העיצור הגרוני. הצעתנו שאלתר היא צורת היסוד מצמצמת את האפשרות הזאת, שכן היא מספקת את התוליה החסרה – צורה שאין בינה ובין הצורה התקנית אלא שימוט עיצורים גרוניים⁴⁹.

תוספת למ"ד למילת אלתר יוצרת צורה בעלת גיבוב מילות היחס: ל + על + אתר. תופעה זו ידועה מתקופות שונות של העברית והארמית, כגון מלכתחילה, בעל פה⁵⁰ ועוד⁵¹. ברם אם היו שתפסו את אלתר כמילה בפני עצמה⁵² ולא כצירוף שכבר כולל את מילת היחס על, בוודאי עוד נתחזקה בזאת הנטייה להוסיף מילת היחס ל-. ואילו בגיב של מסכת נדרים: מן + אלתר = מן + על + אתר, ופעם אחת בנדרס בלבד: מן לאלתר, והוא גיבוב לכדי צורה משולשת במילות היחס: מן + ל + על (+ אתר)⁵³.

[בשעת ההגהה: וכעת יצא לאור בידי ג' חסידה 'פתרוני מונחי התלמוד לאחד מהקדמונים', צפונות ה (תשנ"ג), ושם בעמ' יג: "לאלתר... כלום' לא לזמן אלא מיד... ותור זמן כמו ובהג' תור (אס' ב, יב)"]

49. וכפי שכתב טלשיר על חילוף עכוז-חרגוז: "אך משום שלא נמצאו" וכו' (לעיל, הערה 13, הוספתי הדגשה), וכאן בנידון שלנו הרי נמצאו.

50. ראה י' בלידשטיין, "לקורות המונח 'תורה שבעל-פה'", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 496–498; י' אלבוים, סיני פו (תשמ"ב), עמ' קעז-רקפ; בלידשטיין, סיני פז (תשמ"ב), עמ' פח. על לכתחילה, ראה מה שכתב אפשטיין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 1260.

51. *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. Kautzsch-Cowley, Oxford 1910, סעיף 119, d-b, עמ' 377–378.

52. כפי שהעידו המנקדים שניקדו למ"ד שוואית (תיעוד אצל בן-יהודה, עמ' 260).

53. ולדעתנו, איננה אלא גיבוב גרסאות, כנזכר.

ספר הערוך לר' נתן בלבוש לשון ערב

(מתוך מילון לשלוש לשונות¹)

הקדמה

ספר הערוך לר' נתן ב"ר יחיאל, מילון תלמודי שלם שהוא הראשון שהגיע אלינו בשלמותו², פשוט היה בכל תפוצות ישראל ושימש עזר ללומדי תורת חז"ל, בין להבנת הלשון, בין להבנת הסוגיות ובין לפסק הלכה, שכן לא הסתפק המחבר בהסברת פירוש התיבה שעסק בה כדרך מילון, אלא אף פירש את העניין שבו נמצאה התיבה, ולפעמים אף הוסיף בהסברת המשך הסוגיה, אף על פי שאינה נוגעת לפירוש התיבה, וכן הוא מביא הרבה פסקי הלכה, הכול לפי העניין ומה שהביאו המקורות שהשתמש בהם. הראשונים ידעו כי דברי הערוך הם דברי קדמוני חכמי התורה והעידו שרוב דבריו הם מדברי רבנו חננאל, הפרשן הראשון לרוב התלמוד. משום כך אף נוסחאות התלמוד של הערוך שימשו ליסוד גרסתם בתלמוד³.

והנה מצאתי בין פזורי קטעי הגניזה שבספריות שונות שיירי מילון לשלוש לשונות: ללשון המקרא, ללשון חז"ל וללשון הערבית. כל הקטעים הללו כתובים בכתב אחד, ולשון המילון ערבית. ומן אות אחת מצאתי כמה דפים של המילון זה ליד זה, היינו ללשון המקרא וללשון חז"ל וללשון הערבית.

וזה הייתה דרכו של המחבר: לא חיבר מילונות לכל לשון ולשון לחוד אלא צירף אותן בכל אות ואות יחד. דוגמה טובה היא האות ח"ת שמצאתי ממנה את כל הלשונות יחד, ואילו משאר האותיות עדיין לא מצאתי את כל הדוגמאות.

מן המילון הזה אני מבקש לפרסם כאן שני דפים שלמים ללשון חז"ל, ומן השאר לא מצאתי לפי שעה אלא שיירי דפים, כמות שאכתוב לקמן.

כשעיינתי בדפים מצאתי להפתעתי שהמילון הזה לתלמוד עשוי על פי ספר הערוך לרב נתן. למילון זה התכוונתי במחקרי על הערוך, 'לשוננו' כרך לו (תשל"ב), עמ' 122, כשכתבתי על "הערוך בלשון ערב". ומשום מה טרח המחבר ותרגם את הערוך לערבית? דבר זה אנו יכולים לתלמוד מדברי מחבר קדמון והוא רב תנחום הירושלמי,

1. בלתי מצוי במילונות.

2. עיין סיני זה (תשכ"ד), עמ' כז-מב.

3. רגיל הרבה בכל ספרי הראשונים, מפרשי התלמוד ופוסקי הלכות.

שחיבר את ספר 'אלמרשד אלכאפי' (המדריך המספיק) ללשון הרמב"ם במשנה תורה ומצורף אף למקורות חז"ל.

תנחום הירושלמי כותב בהקדמתו (מהדורת ר"ב טולידאנו, תל אביב תשכ"א, עמ' כז) שהשתמש בספר הערוך, אלא שכתב את דבריו בלשון ערבית: "אשרחהא באלפאט אלערבי לאנה אלערוך באללפט אלעבראני פיצעב מנה איצא לדלך בעץ מואצע" [= אבארהו בלשון הערבי, משום שהערוך הוא בלשון העברי ומשום כך הוא אף קשה במקומות מסוימים].

קושי זה עמד אף לאחר מכן, שהלשון העברי היה קשה על הלומדים, ועל כן כתב בעל המילון את דברי הערוך בלשון ערבי.

ועוד יש לתת את הדעת שאין כאן תרגום שלם של דברי הערוך אלא לפעמים דילג המחבר על כמה דברים לצד אחד והוסיף בלשון רחב יתר על דברי הערוך לצד אחר. הכול לפי הבנתו.

והואיל וכן, היה מקום להביא את לשון הערוך, שהוא מקורו של המחבר, ואף לתרגם את לשון המחבר שבערך.

הקטעים מתפרסמים על פי כתבי-היד האלה:

א. כ"י אוקספורד Ms. Heb. d76, סימן 51 (להלן כתב-יד א)

ב. כ"י קיימברידג' T-S NS 169/8 (להלן כתב-יד ב)

ג. קטעים מכ"י אדלר 3644

ד. כ"י אדלר 3629 וכ"י קיימברידג' T-S AS 166/79 – מן המילון למקרא.

א

(1) כתב-יד א

חבט הדה אללפטה מחטהא יקע עלי (אל)כבט אלשי והו צרב אלשי ודקה מתל קולה פי פרק לולב וערבה והו אלד' מן סוכה וחובטין על גבי המזבח אי ידקון מתל קול אלכתאב וחובט חטים ומתל קולהם פי אול מדות וכל משמר שאינו עומד ואמ' (= ואומ') לו איש הר הבית שלום עליך ניכר שהוא ישן חובטו במקלו אי יצרבה באל עצא אלתי בידה. ומתלה קולהם פי פרק המוציא יין והו אלה' מן שבת פי גמ' סיד ניראין דברי ר' יהודה בחבט אי גץ מדקוק. ומן מעני אלכבט בור שחיבה עליו תורה להבלו ולא לחבטו אי מן מאת מן גהה אל [...] אר ואלחרארה אלדי פי אלביר וליס מן גהה

אל [...] אלדי וקע פי אספל אלביר. ומתלה קולהם
או בחבטה נפל או בחבסה אי אן כאן כבטתהם
אלוח ורמתהם מן פוק אלי אספל ואנכס[רם]
ומן אלמעני קולהם פי אכר אלהלכה אלאולי מן כתובות
ההוא דאתא לקמיה דרב נחמן אמר ליה פתח פתוח
מצאתי אמ' להו רב נחמן אסבוה כופרי מברכתא
חביטא ליה יעני במברכתא כנאיה ללעצו אלמשאר
אליה אי אנה קד גאמע נסי קבל הדה אלדפעה ואל
פטן יפהם מעני חביטא ליה לאן מא יחתמל אלמוצע שרח אכתו
מן דלך. ואמא קולהם פי אול גמ' מי שהוציאוהו והו אלד' מן
[ע"ב] עירובין הואיל ותקרת הבית חובטת פקאל ר' נסים ז"ל
מתל בית יכון מפתוח מן גהתינ ופ[...][ת] מאסחתה פי חאגז
אלבית תחת אלסקף אד ואלבית גמיעה מסקף פחכמה
מתל ארבע אמות וגאיז אן יתצרף פי גמיעה ואן קלת
אליס הו מפתוח מן אלגאנב אלגרבי וקד בלגת אלתג.
אלי אלמוצע אלממנוע פקאל רב הונא תקרת הבית
חובטת אי אעתקד כאן אלסקף קד נזל וסד אלגאנב אלגרבי
ואמא קולהם פי אלפרק אלאכיר מן מקוות אלו שאינן צריכין
שיבא בהן המים קישרי העני והנימין וחבט שלסנדל
חבית פקיל שראך אלבעל וקיל עראה. הדה אללפטה תקע
עלי אלכאביה משהור ומתלה קולהם פי אלפרק אלב' מן
כלים הפכים הגלילים והחביונות אי ואלכואב. וקד
תקרא האביונות ישתק מן כאובות חדשים יבקע
ועלי אן צפה אלמדכורה ההנא אנהא כואבי תעמל
עלי עמל אלדנאן ליס להא גואנב תמסך שי בל
מנתצבה וכדלך אסאפלהא מכאלפה לאסאפל גיראה
פלם יגעלו לאסאפלהא מקדאר בל איש מא מסכת מן
אלרגאגיאית ילזמהא חכס אלגאסה. ותקע במעני
חבל אלתאסף כמה תקול ואי יתאה עלי כדי וכדי מתל
קולהם פי פרק נערה המאורסה והו אלי' מן נדרים
פי גמ' בוגרת חבל עליך בן עזאי שלא שימשת את ר'
[עקיבא].

בגיליון לערך "חבית":

וקיל חביונות תצגיר חבית וגמע דלך אן יכון תרגמה אלכלמה כויביאת פקאל שעור קרקרותיהם כל שהן לאן קיעאנהא מחדדה כתיר מתל קיעאן בעץ אכואס אל[וג]אג פאדא בקי מנהא מא יקבל איסר מקדאר

פתגם לאנה יבקי שכל אניה צגירה עמלת מן אוליה חאלהא כדלך ואמא גנאבהא פלא תקבל נגאסה יעני אלבקיה אלתי תבקא מן אגנאבהא אלתי יכן פי אגנאבהא תקעיד מתל אלכואבי ואלקדור בל אגנאבהא אנכסר מנהא בקי שבה אלוח בסיט ואמא קול'

פי אלפרק אלב' מן כלים פי אלהלכה אלג' מנה חבית דפונה בשולי המחץ פקאל ר' האיי ז"ל אנהא כאביה מדפונה אספל אלמעצרה ולפטה דפונה מאכודה מן דופן אי אנהא פי גאנב.

הערות

– הגיליון מן תחילתו עד בסיט לקוח מן פירוש המשניות לרמב"ם לכלים פרק ב מ"ב, בשינויים קטנים: במקום "אן יכון" כתב "אלתצגיר", במקום "פתנגס" – "פהו ינתגס". שם לנכון: "לאן לס יכן". והשלים אצלנו במקום החסר: "מסתויה אלסטה כל מא אנכסר".

– נוסף על העתקת פירוש המשניות לרמב"ם בפירוש המשנה שהובאה נעתק בגיליון פירוש רב האיי גאון לתיבה דפונה שבמשנת כלים פרק ב, ולפי שעה לא הגיע אלינו הפירוש ממקום אחר.

השאלה היא מאין הפירוש לקוח. אפשר שכך פירש רב האיי ב'כתאב אלחאו' שלו, שחלקים חשובים ממנו נתגלו וערכתי אותם לדפוס⁴, ואפשר שהפירוש לקוח מן 'פירוש רב שרירא גאון לזרעים ולטהרות' שידוע לנו מכמה מקורות⁵, ופירוש זה כמוהו ככמה פירושים אחרים המיוחסים בין לרב שרירא ובין לרב האיי.

על כל פנים, יהיה מקום הפירוש מה שיהיה, חשוב לנו ציטט חדש זה מן דברי רב האיי. (מחמת הספק הכנסתיו לליקוטים מדברי 'כתאב אלחאו').

תרגום כתב-היד:

חבט. התיבה הזאת אמיתתה תפול על הכאת הדבר והקשתו, כגון מאמרו בפרק לולב וערבה, והוא הרביעי מן סוכה, וחובטין על גבי המזבח, רצה לומר יקישו, כמו שאמר הכתוב וחובט חטים. וכגון מאמרם בראש מדות וכל משמר שאינו עומד ואמ' (= ואומ') לו איש הר הבית שלום עליך ניכר שהוא ישן חובטו

4. עיין לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 108.

5. עיין תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 172.

במקל, רצה לומר יכהו במקל שבידו. וכגון מאמרו בפרק המוציא יין והוא החמישי מן שבת, בגמרא סיד, ניראין דברי ר' יהודה בחבטו, רצה לומר גיר שחוק. ומעניין ההכאה בור שחייבה עליו תורה להבלו ולא לחבטו, רצה לומר מי שמת מפני... והחום שבתוך הבור ולא מפני ההקשה שנמצאת בתחתית הבור. וכגון מאמרם או בחבטה נפל או בחבסה, רצה לומר אם הקשתם הרוח והפילתם מלמעלה למטה ונשתברו. ומעניין אמרם בסוף ההלכה הראשונה מן כתובות ההוא דאתא לקמיה דרב נחמן אמר ליה פתח פתוח מצאתי אמר להו רב נחמן אסבוח כופרי מברכתא חביטא ליה, רצה לומר במברכתא כינוי לאותו מקום שנרמז אליו, רצה לומר שהוא כבר בא על נשים לפני הפעם הזאת. והמבין יבין ענין חביטא ליה משום שלא יאפשר המקום פירוש יותר מזה.

ואולם מאמרם בתחילת גמרא מי שהוציאוהו והוא הרביעי מן עירובין הואיל ותקרת הבית חובטת, הרי אמר ר' נסים ז"ל כגון בית שהוא פתוח משני צדדין מדתו בחיץ הבית תחת התקרה כגון שהבית כולו מקורה דינו כמו ארבע אמות ומותר שיטלטל בכלו, ואם תאמר כלום אין הוא פתוח מן המערב (= מאחור) כבר הגיעה אל המקום האסור, ואמר רב הונא תקרת הבית חובטת רצה לומר היה סבור כי התקרה יורדת וסותמת את הצד המערבי.

ואשר למאמרם בפרק האחרון מן מקוות אלו שאינן צריכין שיבא בהן המים קישר העני והנימין וחבט שלסנדל, יש אומרים שרוך הנעל ויש אומרים לולאות. חבט התיבה הזאת תיפול על החבית ידוע. וכיוצא בו מאמרם בפרק הב' מן כלים, הפכים הגלילים והחביונות, רצה לומר החביות הקטנות (= הספלים). וכבר יש קוראים והאביונות נגזר מן כאובות חדשים יבקע אלא שתואר הנזכרת כאן הרי היא החבית, יעשו אותה כמות שעושים הכדים אין לה דפנות שיחזיקו דבר אלא עומדת ישר, וכך תחתונה נשענת לתחתית זולתה, פאין עושין לתחתית המדה (= שיעור) כל מה שמחזקת מן הזעזועים יחייב אותה דין הטומאה.

חבל ותיפול במובן הצער כמות וי יתהה על כזה וכזה כגון מאמרם בפרק נערה המאורשה והוא העשירי מן נדרים בגמרא בטגרת, חבל עלך בן עזאי שלא שימשת את ר' עקיבא.

תרגום הגיליון (את פירוש המשנה לרמב"ם אין צורך לתרגם):

ואשר למאמרם בפרק הב' מן כלים בהלכה הג' ממנו חבית דפונה בשולי המחץ. (לדברי רב האי, תרגומם:) ואמר ר' האי ז"ל שהיא חבית בעלת דפנות מתחת ה[... ולשון דפונה לקוחה מן דופן רצה לומר שהיא באחור

(2) לשון הערוך

חבט. בפ' לולב וערבה מה ע"א חריות של דקל היו מלקטין וחובטין על גבי המזבח ואותו היום נקרא יום חיבוס חריות.

בריש מדות (מ"ב) וכל משמר שאינו עומד ואומר לו איש הר הבית שלום עליך ניכר שהוא ישן חובטו במקלו ורשות היה לו לשרוף את כסותו.

ובסוף (גמרא) [פרק ג] דפריה (מ"א) חובטין אותה במקלות וכוברין אותה בכברות. בפ' המוציא יין (פ ע"ב) נראין דברי ר' יהודה בחבוט, פי' סיד שרוף.

בריש גמ' דפרק שהוציאווהו (מב ע"ב) הואיל ותקרת הבית חובטת פ' ר' ניסים כגון שהבית פתוח משני צדדין וכלתה מידתו במקצת הבית תחת התקרה כגון שהבית כולו מקורה הרי הוא כד' אמות ומטלטל בתוכו בכולו ואם תאמר הרי הוא פתוח לצד מערבית וכאלו פרוץ למקום האסור לו קא משמע לן רב הונא דתקרת הבית חובטת ראה כאילו תקרה יורדת וסותמת צד מערבי.

בפ' שור שנגח את הפרה בגמרא החופר בור (נ ע"ב) בור שחיבה עליו להבלו ולא לחבטו פי' שמת מחמת הבל וחמימות שבתוך הבור ולא מחמת המכה שנפל בקרקעית הבור. בריש גמ' דחולין (ח ע"א) הבלא קדים או חבטא קדים פי' חמימות קדים או פציעת המכה. בריש גמ' דפ' הבית והעלייה (קטז ע"ב) בחבטא נפל אי בחבטא נפל פי' שחבטתם הרוח והפילתם מלמעלה למטה ונשתברו. ובפס' דפריה (בובר לה ע"ב) אמר ליה חבוט חבטך דהיא טבא לקילפא פי' רמי ואחבטך שיפה להלקותך בשביל פעם אחרת.

וחבטא בהפקר קני כסוף גמ' דהבית והעלייה (קח ע"ב) כבר פירשנו בערך בט. בפרק אלו גערות בסוף הלכה הבא על אחותו (לו ע"ב) – אמ' ר' זירא מפני שנחבטת על גב קרקע כולוהו נמי מחבטא.

בסוף הלכה ראשונה דכתובות (י ע"א) ההוא דאתא לקמיה דרב נחמן א"ל פתח פתוח מצאתי אמר להי רב נחמן אסבוה כופרי מברכתא חביטא ליה פי' גאון כופרי עצים לחין הנלקחין מן חריות של דקל מברכתא נברכת של כובשין ונעשה כנוי לאותו מקום וכן הוא אמר הכוהו והלקוהו בכופרי כי כבר חבט בנברכת כלומר ידע את הנשים. סבירא לן מקור ונברכת אחד הן לכן כינוהו מברכתא כלומר על מקור חבט עצמו.

חבית. בפ"ב בכלים (מ"ב) הפכים הגלילים והחביונות שיעור קרקעותיהן כל שהן פי' חביות קטנות אית דאמרי והאביונות מלשון כאובות חדשים.

בסוף פרק ב' במקואות (משנה י) ר' אליעזר אמר היוורד בפי הביב פי' המנקין הבורות והביבין מוציאין המים והטיט בחבית ושמה חבית ומריקין לחוץ ופיה צר. בפ' כלל גדול בגמ' הלש והאופה (עד ע"ב) מאן דעביד חביתא חייב ז' חטאות פי' משום חופר החרסית וכששוחקו משום טוחן וכשמשליך צרורות וחרסים שבו

משום בורר וכשלוש היינו הלש וכשמחתך היינו מחתך ועיקר מלאכה בניין וגמר מלאכה והשואתה מכה בפטיש.

ח ב ל. בפרק ר' אליעזר אומ' האורג בגמ' (קו ע"א) כל המקלקלין פטורין ובפרק המניח את הכד בגמ' חייב (לד ע"ב) תני ר' אבהו קמיה דר' יוחנן כל המקלקלין פטורין חוץ מחובל ומבעיר חובל בצריך הדם לכלבו מבעיר בצריך לאפרו לכסות בו צואה.

ובפרק נערה המאורסה בגמרא בוגרת (עד ע"ב) חבל עלך בן עזאי שלא שמשת את ר' עקיבה.

הערוך ממשיך עוד בכמה דוגמאות ל"חבל" בהוראות קצת שונות.

ה ע ר ה

– למברכתא, סוף ערך "חבט": ובשגרת הלשון אצל רב יוסף בן מיגאש לבבא בתרא קמה, שהובא בפירוש אגמאתי לשם: "אבל בנישואי שניה אין לבו טרוד הואיל וכבר היתה לו אשה ודש בדבר וחביטא ליה מברכתא". משמע שפירש אף הוא כפירוש הגאון.

ההשוואה בין הערוך ובין הקטע המתורגם מראה עניינות אלו:

א. המתרגם השמיט מן המובאות שבערוך, כגון מסוכה מה ע"א השמיט את הסוף: "ואותו היום נקרא יום חיבוט חריות".

מן המובאה בראש מדות לא הביא מן ורשות עד כסותו, משום שלא היה לו צורך בקטע זה. כמו כן השמיט את המובאה מן מסכת פרה והוסיף מובאה מן המקרא.
ב. שינה את סדר המובאות: זו של בבא קמא – "להבלו ולא לחבטו" – נמצאת אצלו תכף אחרי זו של שבת – בחבוט. אף זו של כתובות קודמת אצלו לזו של עירובין ושל פירוש רב נסים.

ג. צירף לערך אחד מה שנמצא בשני ערכים, כגון מן מקוות, והשמיט את הערך "חבט" מן מדרש איכה. ואפשר שלא היה בנוסחו, כי הגרסה במדרש היא לפירוש חבט – 'שרוך הנעל', עיין במקואות פ"י מ"ג ומ"ד וברמב"ם שם.

בערך "חבית" לא הביא אלא את המובאה הראשונה. ולנוסח האביונות, שהערוך לקח מן פירוש הגאונים לטהרות (כל הפירוש), רס"ג באיוב מתרגם אקואף = נאדות, ואומר שהיא תיבה בודדת, ואף זו לא הובאה ב'פתרון שבעים מלים' הבודדות. ורב האיי ב'כתאב אלאחאוי' מפרש "כאובות חדשים" (כן צ"ל בכתב-היד – באובת) – 'כואובי' (לשוננו מא, תשל"ז, עמ' 110–113), ועיין בהערה.

ד. מן ערך "חבל" לא הביא את ההתחלה אלא מתחיל מן "חבל עליך בן עזאי".

ב

(1) כתב־יד ב

כל שעה והו' אלב' מן פסחים פי גמ' האוכל תרומה
 חמץ לול קטן היה בין כבש למזבח ששם זורקין
 מש פסולי חטאת העוף. הדה אללפטה תקע עלי אלאסתעדאד
 מתל קולהם פי אכר משקין שלח ליה אי ציתית מוטב
 ואם לאו תימוש וודתא לאידך אי אנפד יקול להא אן
 קד תתחסן ואן לם יתאעדי תע. אל אלכפן ללאכר. לאן כל
 מן בכא עלי מיית אכתר מן חדה [פדלך אלבכא עלי סאי ר]
 לכן תסל תבכי עלי כל ואחד אכתר מן חדה
 וכדלך כאן אלי אן מאתי סבעה אולאדהא ובעד דלך בכת איצא זאיד
 משבוג קאל תהתם בספנהא מאתת תעדרם וכדאך כאן. פי פרק העור
 והרוטב והו' אלט' מן חולין פי גמ' המפשיט בהמה הכא במאי
 עסיקין דקא בעי למישבוג קיל גמשיה אלסרג
 וקיל גלד יעמל עלי כרסי יחתאג [אן י] כון מקדארה
 משבר ה' קבצאת ואן כאן אקל מן הדא פ] ה קדר. פי פרק
 הכדור והו' אלכ' ג' מן כלים כסא של כלה ומשבר שלחיה
 יעני אלכרסי אלדי יכון ללקאבלה מגלס עליה אלהמרעה
 אדא אראדת תלד. משתק מן קול אלכתאב כי באו
 משח בנים עד משבר. הדה אללפטה [...] אלמשהור
 משהור מתל קולהם פי אלפרק אלואל מן מגלה אין בין
 כהן משוח בשמן המשחה למרובה בגדים אלא פר
 הבא על כל המצוות אלגמיע כהני לאן כהנים
 גדולים אלדי כאנו פי בית ראשון [...]
 [ע"ב] בשמן המשחה וכהנים גדולים אלדי כאנו פי בית שני
 כאנו ילבסון ח' אתואב לאן כהן הדיוט ילבס ד' ולם
 יפצ'לון אלא בהדא אד לם יכן להם שמן המשחה לאן שמן
 המשחה גנז מע אלארון ואללה אמר אן לא יעמל שמן סוא
 מא עמל אלסיד משה לקולה שמן משחת קדש יהיה זה
 משח לי לדרתיכם. ותקע עלי אלמסאחין אלדי יקיסו אלארץ
 מתל קולהם פי פרק מי שהוציאוהו והו' אלד' מן עירובין
 שאין המשחות ממצין את המדות אי אן אלמסאחין אלדי
 ימסחו אלארץ ויקיסוהא [...] יסתקצון אלקיאס חדר מן
 משח אלגלט. ותקע עלי אלכית מתל קולהם פי פרק לולב

הגזול והו אלג' מן סוכה ר' מאיר אומ' אפילו במשיחה
 אי ולו בכיס ומתלה קולהם פי פרק הנוגע והו אלכ' א'
 מן כלים בחוט ובמשיחה אי אלכיס אלערוץ אלדי
 יכון להא מתל [...] יסתכדמו בה. וחוט אלואל
 אלכיס אלדי יכון לגמארין (יבלוה פי אלמגרה). יבלוה
 משח פי אלמגרה או פי אל [...] אד יעלמו בה. ואמא קולהם
 פי אכרי כלים משיחות של ארגמן פקיל דלאלאת ארגואן
 משחו הדה אללפטה תקע עלי אלמסן ואלסן מתל קולהם פי פרק
 כל כלי והו אלי"ז מן כלים משחות שיש בה בית קיבול
 שמן טמאה אי אלמסן ומתל קולהם פי פרק אין צדין
 והו אלג' מן ביצה אין משחזין את הסכין אי לא יסנון.

ב ג י ל י ו ן י מ י ן י ש כ מ ה הערות:

- [א] וקיל במשיחה אלחאשיה אלתי יכ[...]
 [ב] משתק מן תרג' ומדתם מחוץ לעיר (במ' לה, ה) ותמשחון מברא ל'קרתא]
 [ג] "מן שאן צנאעתהא אי יגמעו [וממשיך למטה:] מנהא דלאילא גמלהא
 יכטטונהא בכיס כתאן פקאל אנהא כלאים לאן דלך אלכיס יפתלה מע אלארגאן
 ואחדה ירבט בה".

ולצד שמאל:

ואמא קול' פי אול גמ' במה טומנין והו אלד' מן שבת אף עלפי שלא צבען בשמן
 ולא כרכן במשיחה פקאל בעץ אלרוסא כיט מן כיוט אלברירי צבע בשמן וקד
 ידרס שטבל בשמן יריד גמסהא אלדהן ונטמהא פי [...] ואמא משוח מלחמה
 פאנה יכנא בה אל כהן אלמח [...] [וממשיך בראש העמוד:] ינבגי אן יבעד מן
 אלע ר ממן הו מצר עלי אלעונות ביינה פי אכר גמ' בא לו כהן גדול והו אלז'
 מן יומא. [דף עב-עג, ערוך, ערך "משח"]

ה ע ר ו ת

כתב-יד ב כולל חלקים מן אות מ והוא העתק משובש של הספר: הדף מתחיל בסוף
 ערך "לול", ובסיום הערך הזה הוא מתחיל בערך "מש"! ברור שלא היה לפני המעתיק
 העתק שלם, ובהעתק שלפניו חסרו כמה דפיס' והוא לא הרגיש בחסרונם? בדף הזה
 הערכים: "מש", "משובג", "משבר", "משח" (מחולק לארבעה ערכים, ובערך הראשון

6. ראיה לדבר שהדילוג הוא באמצע העמוד.

7. עיין 'מפי בעלי לשונות', ירושלים תשמ"ט, עמ' 97.

לא העתיק את הכול, "משחז" (מחולק לשניים). ע"ב מתחיל באמצע ערך "משחז" ומפרש בפרוטרוט על משוח מלחמה, והשמיט את שאר כל הערך, ממשיך ב"משחז" ב ומביא דוגמה ראשונה בלבד. ובגיליון מביא מן התרגום אבל לא את הדוגמה שמביא ר"ב מוספא, וממילא נחלשה הזיקה בין הוספת ר"ב שנמצאת אף אצל מפרש זה, עיין מש"כ לקמן לערך "משבר", ומוסיף עוד פירוש למשיחה. ואף דברי אחד הראשים, עיין לקמן. וכן פירוש למשוח מלחמה לערך הקודם. ובגיליון כמה הוספות.

– "האוכל תרומה חמץ" (ראש ע"א) – כך אף בכ"י קאופמן ובהוצאת לו, אלא שבכ"י קאופמן נגרדה הרגל של הה"א, משמע שתחילה כתב תרומת ואח"כ תיקן. בשאר הנוסחאות – תרומת.

– משבזג. בבית הבחירה לחולין, עמ' רסד, כתוב: למ שב זב (ז), ר"ל מושב של סמיכות. הפירוש השני שלכאן הוא של הערוך ערך משבזג. את מקור הפירוש הראשון צריך למצוא! על קורותיו שנתבארו כאן בקצרה עיין באריכות בפירוש הגאונים לטהרות כלים פרק טז משנה ד.

– משבר. ולשון הרמב"ם בפירוש המשניות "הו אלכרסי אלדי יעמל ללאמראה אלחמל לתגלס עליה ענד אלולאדה כי באו בנים עד משבר".

– הניקוד בכל כתיב-היד המדויקים הוא סָכין, וכן ראיתי בכ"י כ"ח (פריס), סימן XI: אין משחזין את הסָכין ביום טוב, ועיין קוטשר, 'לשוננו' כרך לא (תשכ"ז), עמ' 112 והערה 30 שם.

– משוחאה. רב ברוך ב"ר שמואל הספרדי, שהובא בפירוש אגמתי לרי"ף בבא מציעא, דף 147 ע"א, מפרש זו של בבא מציעא: "פיר' משיחאה בלשון ישמעאל מרסם (מקסם?) כשתחלוק בין אחים ובין שותפין צמצם מידתן פורתא לקרקע ראוי לזרוע בו ראש כרכום רישקא מלשון ישמעאל אלרשק ויש מפרש כרכום ששוה משקלו כסף". (מקסם – הקריאה מסופקת, והאות הראשונה לא ברורה בתצלום כתב-היד. וצ"ע: מרסם? פירוש "ויש מפרש" ישנו בערוך, ערך "רשק").

– משיחה. "אפילו במשיחה" – וכן במשניות ובירושלמי, שניהם יחד. עיין בהגהות דקדוקי סופרים אות ד. בנוסחאות: "אפילו בחוט במשיחה", ובערוך: "ובמשיחה".

תרגום כתב-היד:

כל שעה והוא השני מן פסחים בגמ' האוכל תרומה חמץ, לול קטן היה בין כבש למזבח ששם זורקין פסולי חטאת העוף.

מש. התיבה הזאת תפול על הכוונות כגון מאמרם בסוף משקין (= מועד קטן) שלח לה אי ציתת מוטב ואם לאו תימוש זודתא לאידך. רצה לומר אם תקיימי דברו אליה שתספוד טוב. ואם לא תתעתד לקונן על אחר, כי כל שבוכה על המת יותר מן המדה (= הגבול) הרי הבכי על... לא הרי הוא על מת אחר. וכך

היה שבכתה על אחד יותר אלו ומתו ששה בניה ולאחר מיכן בכתה אף יותר... משבז. בפרק העור והרוטב והוא התשיעי מן חולין בגמ' המפשיט, הכא במאי עסקינן דקא באעי למישבוג יש אומרים האוכף, ויש אומרים שיעשוהו על כסא יצטרך שיהא שיעורו חמשה טפחים ואם יהיה פחות מזה אינו חשוב (= אין לו חשיבות).

משבר. בפרק הכדור והוא העשרים ושלושה מן כלים כסא שלכלה ומשבר שלקה, כלומר הכסא שיהא למילדת תשב עליו האשה שעומדת ללדת, נגזר מן מאמר הכתוב כי באו בנים עד משבר⁸.

משח. התיבה הזאת ידועה, כגון מאמרם בפרק הראשון מן מגלה אין בין כהן משוח בשמן המשחה למרובה בגדים אלא פר הבא על כל המצוות הכל כהנים... כי כהנים גדולים שהיו בבית ראשון היו משוחים

[ע"ב] בשמן המשחה וכהנים גדולים שהיו בבית שני היו לבושים שמנה בגדים, כי כהן הדיוט היה לבוש ארבעה ולא יתעלו (בעצם) יתכהנו: אלא בזה כי לא היה להם שמן המשחה כי שמן המשחה נגנז עם הארון וה' ציוה שלא יעשו כמות שמן שעשה האדון משה, למאמרו שמן משחת קדש יהיה זה לי לדרתיכם.

משח. ותפול (כל' התיבה) על המודדים אשר ימדדו את הארץ, כגון מאמרו בפרק מי שהוציאורו והוא הרביעי מן עירובין, שאין המשחות ממצין את המדות, רצה לומר שהמודדים שמודדים את הארץ (במקור הערבי יש כאן שני פעלים, מסח וקיס – ביטוי כפול להוראת מדידה) ולא, כן צריך לומר, ידקדקו במדידה משום שבקשו להזהר מן הטעות.

משח. ותפול על (הוראת) החוט, כגון מאמרם בפרק לולב הגזול והוא השלישי מן סוכה, ר' מאיר אומר אפילו במשיחה רצה לומר ואפילו בחוט. וכיוצא בו מאמרם בפרק הנוגע והוא העשרים ואחד מן כלים, בחוט ובמשיחה, רצה לומר חוט הערב שיהא להם כגון... ישתמשו בה. וחוט הראשון הראשון שיהא ל...

משח. ואשר למאמרם בסוף כלאים משיחות שלארגמן הרי אמרו (שהם) לשונות שלארגמן, (פירוש המשניות לרמב"ם: דלאיל מן ארגואן, עיין בהעתקתו בגיליון כתב-היד. הערוך: פי' לשונות של ארגמן).

משחז. התיבה הזאת תפול על אבן משחות והחידוד, כגון מאמרם בפרק כל כלי והוא השבעה עשר מן כלים משחות שיש בה בית קיבול לשמן טמאה, ורצה לומר אבן המשחות. וכגון מאמרם בפרק אין צדין, והוא השלישי מן ביצה אין משחזין, רצה לומר לא ישחזין...

וכאן נפסק הדף.

8. אף רב סעדיה בן דנאן מפרש: משבר – רחם, עיין הערתי ב"שלושה ספרים לרב יהודה בן בלעם", עמ' 98 ועמ' 185.

תרגום הגיליון:

לצד ימין:

[ל"משח" ב:] נגזר מן ומדתם מחוץ לעיר ותמשחון מברא לקרתא.

[ל"משח" ג:] ויש אומרים התכוון במשיחה האמרה אשר...

על "בחוט ובמשיחה" הגיליון ממשיך את לשון הרמב"ם בפירוש המשניות שם (לכלאים): מן שאן צנאעיתהא אלך.

לצד שמאל:

[למשיחה:] ואשר למאמרם בראש גמ' במה טומנין והוא הרביעי מן שבת (נ ע"א) אף על פי שלא צבען בשמן ולא כרכן במשיחה הרי אמר אחד הראשים (=ראשי הישיבות) חוט מן חוטי הפאפירוס צבע בשמן, וכבר פירשו שטבל בשמן כוונתו טבלן בשמן, וסידורם בחוט...

(טבל לפירוש צבע - טבל. מצוי הרבה בהוראה זו בירושלמי ובתרגום ירושלמי והרבה בכתב-יד רומי של התרגום, ורשם הרבה מהם יאסטרוב במילונו ערך "צבע" ב. ועיין במאמרו של שפייער ב'לשוננו' לא, תשכ"ז, עמ' 193. ואתה רואה שמה שכתב מהרש"ל (בשבת שם) שצבען פירשו שטבל אותו, מיוסד הרבה בלשון ארץ ישראל.)

[למשוח:] ואשר למשוח מלחמה (סוטה פ"ח מ"א) הרי הוא... וצריך שירחק מן החיל ממי שהוא על העונות... וביאר אותו בסוף גמ' בא לו כהן גדול והוא השביעי מן יומא (דף עג ע"א).

(2) לשון הערוך

[לול] ... בפרק כל שעה בהלכתא (לד ע"ב) האוכל תרומה חמץ לול קטן היה בין כבש למזבח.

מש. בסו' גמ' ואלו מגלחין (כו ע"ב) תימוש ההיא איתתא זוודתא לאידך. משבזג. בפרק העור והרוטב (קכד ע"א) הכא במאי עסיקי' דקא בעי למשבזג פי' לתקן כסא של עור (שקורין בלעז פלצישטורון) דצריך לצורך אותו כסא ה' טפחים ואי פחות לא הוי חשוב.

משבר. בהכדור פר' כג בכלים (מ"ד) כסא של כלה ומשבר של חיה פי' על האבנים כדכתי' וראיתן על האבנים ותרג' ותחזיין על מתברא.

משח. בפ"ק דמגילה (יט ע"ב) אין כהן משוח בשמן המשחה למרובה בגדים פי' כהן גדול שהיה בבית ראשון היה משוח שהיה להם שמן המשחה בבית שני שלא היה להן שמן היה מתמנה כהן גדול בלבישת ח' בגדים שכל זמן שהיה הדיוט היה משמש בד' בגדים נתרבה בח' נעשה כהן גדול. ומפורש בגמ' דהוריות (יב ע"ב) משוח שעבר כגון שאירע פסול לכהן גדול וגתמנה אחר

תחתיו ואחר כך חוזר ראשון לעבודתו ואותו ששימש כשאיירע פסול לכהן גדול נקרא משוח שעבר.

הערוך ממשיך עוד הרבה בזה, עיין שם.

משח. בפרק מי שהוציאוהו (נב ע"ב) שאין המשוחות ממציין את המדות. בפ' המקבל (נבא מציעא קז ע"ב) אמ' ליה רב יהודה לרב אדא משוחאה פי' מודד הארץ לחלקה.

משח. בסוף כלאים משיחות של ארגמן פי' לשונות של ארגמן. משחז. בכל כלי פרק יז (משנה יז) בכלים משוחות שיש בה בית קיבול שמן טמאה.

משחז. בפ' אין צדין (כח ע"א) אין משחזין את הסכין. בפ"א בע"ז בגמ' בכל מקום אין משחזין להן את הזין פי' אין מחדדין. ושם האבן שמחדדין בה שמה משחז.

ג

מן אות מ נשארו עוד כמה קטעים של שלושה דפים, בכתבייד אדלר שבסמינר בניו-יורק, באותו הכתב של הדפים השלמים. לא ראיתי להעתיק אותם, משום שאין בהם חדש, ולא הבאתי אותם אלא למען יראו אותם, שמא יתגלו משלימיהם מאותו הכתב או מכתבייד דומה. הנני מביא את התצלומים, ומי שירצה לטרוח ולקרוא אותם, הרי הם לפניו! (לקמן, עמ' 80-82).

והם תחתונים של שלושה דפים שנקרעו באלכסון ונשארו מהם שיירים של 9 שורות בעמוד. הערכים שכלולים בדפים האלה הם: "מלאכה", "מלבן" (מחולק לשניים), "מלגז" (ודילג על ערך "מלג" ו"מלגא", "מלזמה", "מלח", "מלחם", "מלטס", "מלטס", "מלס", "מלען", "מלק", "מלק" (שני ערכים).

יש להעיר שאף כאן לא העתיק המחבר את כל הערכים אלא דילג על אחדים מהם. והרי הערכים שנשארו:

(1) כ"י אדלר, סימן 3644 דף 3

ערך "מלבן", שחילק אותו לכמה ערכים, ודילג על הערכים "מלג" ו"מלגא" והמשיך בערך "מלגז".

וזה לשון הערוך בערך "מלבן":

בהשירה פי"ח בכלים מלבן שנתנו על לשונות, פי' יש עץ ארוך ברחבה של מטה ונקוב ב' נקבים בשני צדדים ומכניסין באותן נקבים כרעי המטה ונקליטי המטה ופעמים מוציאין אותן מלבנין ותוקעין באותן נקבים ב' עצים ועושין בו לשון של זהורית.

ובני לוי תולין באותן מלבנין כנורות ומצלתיים. פירוש אחר, מנהג ארץ ישראל עושין מטות וזו צורתן (ומצוירת שם הצורה) אם נפרד זה מן המטה והתקינו לישב עליו לרחוץ המשי היתה פליגא (= מחלוקת) בין חכמים אמרו מה נאמר בשביל שהעמיד אותו לזה הדבר ועשה בו נקבים לתיקון המשי הרי הוא כלי ומקבל טומאה או כשנפרד מן המטה אינו כלי ואינו מקבל טומאה.

וי"א זו המטה היא כמו שעושין בארץ עשו (= אדום) החבלים שנמדדין בה נקראין לשונות. זה פי' ר' מצליח.

ובפ' המוכר את הבית בגמ' אבל לא מכר (ב"ב סט ע"א) מלבנות של פתחים מלבנות של חלונות מלבנות של כרעי המטה, פי' כגון מלבנות המטה כן מלבנות הפתחים שתי ארוכות הן המזוזות ושתי קצרות הן המשקוף והמפתן, ועושין כמותן בחלונות והן לגוי ולחיוזוק. פי' מלבנות של כרעי המטה כגון נקליטי המטה וכיוצא בהן שאינן מטלטלין עמה. פ"א מלבנות של כרעי המטה שלא יתליעו וירקבו מן לחלוחית הקרקע.

הערות

– לנוסח דברי הערוך ולפירושם – עיין לקמן, ולפירוש הערבי עיין לשון הרמב"ם בפירושו למשנה כלים פרק יח מ"ג: "ומלבן הי כשבה מרבעה מסטטילה עלי טול אלסריר מנקושה תרכב עלי וגה אלסריר ממא ילי אלנאט'ר ופיהא אלתקאב ותדכל פי דלך אלתקאב לואלב תת'בהא פי אלסריר, ותרגע תלך אלכשבה מן גמלה אלסריר והי וגה אלסריר".

– פירוש הערוך הראשון לערך "מלבן" הוא פירוש לכלים פרק יח משנה ד, וכך הוא אף פירוש הגאונים לטהרות (ועיין שם בהערות לנוסח דברי הערוך), והוא מפרש את מלבני בני לוי משום שנוכרו במשנה שם, ולא פירש אותם במשנה ג, ואין לציין כאן למשנה ג. ועיין בתוספת הערוך השלם בנוגע לפירושים. ועל ר' מצליח עיין רי"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 265. (קרא שם: בן אלבצק).

המחבר ממשיך בערך את הפירוש על מלבנות של כרעי המטה ומתרגם את הפירוש האחרון, שהוא – כפי שהעיר קוהוט – פירוש של רגמ"ה ורשב"ם.

– מלבנות. הערוך מביא מלבנות של הבצלים, פאה פ"ג מ"ד, והמלבנים שבמשנת תרומה פ"ד מ"ח אחר כך הוא מפרש משנת תרומות: "פי' חתיכי תאנים מרובעות דומין ללבנין המרובעות, וכן דרך העוגות להיות מרובעות". ופירוש זה עשוי למשנת תרומות בלבד ולא לפאה, והרבה כיוצא בו מצוי בערוך.

הגאון ב'תשובות הגאונים' (בתרגום העברי): "זורעין ערוגות מרובעות שנקראות מלבנים מפני שהן דומות להם" (אסף, תש"ב, עמ' 178).

- הוא ממשיך בערך "מלגז": בפרק כל הכלים והוא הי"ז משבת את הרכת ואת 'המלגז, וכאן נגמר הדף.
- בסוף ע"א מובא פירוש שתרגומו הוא "רכוש", והוא נגזר מן "אומר הכתוב לרגל המלאכה אשר לפני" בראשית לג, יד, והוא גיליון לערך "מלאכה" שלא הגיע אלינו לפי שעה.

(2) כ"י אדלר, סימן 3644 דף 2

זה המשך של הדף הקודם (בסידור כתב־היד בספרייה: דף 3).
הקטע שנשאר מכיל את הערכים: "מלומה", "מלח" (כל שלושת ערכיו), "מלטס" ו"מלטס". והנה מה שכתוב בערוך.

[מלומה]. בברכות בס"ג (= בסוף גמרא) דפ' אלו דברים עד שיכיר בין מלומה של טבריה, פ"י מטבע וזה שאמר עולא שיעור אותו דתנן במתניתין, ירושלמי ר' חנינה ענתוניה כדי שיבחין בין מטבע למטבע.

מלח. בר"ג (= בראש גמרא) דפ' הישן (ב ע"ב) ובפ"ג באהילות (מ"ז) או שאכלתו מלחת פ"י חפירה שתהא בארץ ויהיה באותה חפירה כמין עפר לבן דומה למלח כדכתי' (ירמיה ז, ו) ארץ מלחה ולא תשב, ותחתך הכותל מצד לצד, ויתאכל העפר וימלח עד שיעשה בה כמין חור כדכתי' (ישעיה נא, ו) כי שמים כעשן נמלחו. בפ' כיצד מברכין (מד ע"א) הביאו לו מליח פ"י דג מליח כדתנן (גדרים נא ב) הנודר מן המליח אינו אסור אלא במליח של דגים, ואוכלי פירות גינוסר, כמו תאנים שרף התאנים קשה לשפתים ואוכלין המליח דג או ציר והן עיקר והפת טפילה.

ובגמרא' (שם) אמר רב כל סעודה שאין בה מליח אינה סעודה, כלומר שלא שבעו שאין יכולין לאכול אלא מליח אינה סעודה שלא שבעה.

בפ' חבית שנשברה (קמה ע"ב) חוץ מן המליח הישן וקוליים האספנין.

בפ' האומר לחבירו (סו ע"א) צא וקדש לי בגמ' האומר לאשה קדשתך אבותינו היו אוכלין מלוחין בזמן וכו', פ"י ינאי המלך היה מבני חשמונאי וכשחזר מן המדבר הביא עמו ירקות ושמים מלוחים והן חרולין כדמתרגמינן (צפניה ב, ו) ממשק חרול ומכרה מלח משמט חרולין ומחפורין דמלח, אמר לחכמים אבותינו כשעשו המשכן היו במדבר אוכלין מלחין ועושים המשכן, פ"י מלוחין כדכתי' (איוב לד) הקוטפים מלוח עלי שית.

בר"ג דפ' מציאת האשה (סו ע"ב), מלח ממון חסר פ"י כל דבר צריך מלח למלחו שלא יסרח וממון צריך למלחו שלא יכלה ובמה מולחו בגמילת חסד. ואמרי לה חסר, שצריך לחסרו לצדקה ולמצות ולכבוד תורה.

בפ' גיד הנשה בגמ' ירך (צו ע"ב) ובפ' כל הבשר בגמ' הכחל (קיא ע"ב) מלוח הרי הוא כרותח.

בס"ג דפ' במה אשה (סו ע"ב) לזייל למילחתא וליתקל מתקלא מלחא פי' למקום שעושין מלח.

מלח. בר"פ הכותב לאשתו בגמ' הניח פירות (פה ע"א) רב פפא ממלח מלוחי. פי' מנהיג הספינה במשוט כמו המלחים.

מלח (= מלחים). בריש ויק"ר פ' טוב מלא כף נחת (פ"ג) כאדם שמלחים שני נסרים ומדביקים זה בזה, כאדם שהוא מלחים שני כרעי המטה, פי' המדביק שתי חתיכות בין של מתכת בין של עץ שמו בל' ישמעאל לחאם.

מלח. בסוף הלכה ראשונה דפ' מרובה (סו ע"א), צלעות הבית אלו המלטוסין והעובים אילו המרישות פי' המלטוסין הנדבך של עץ שמניחין על הקיר להניח עליו ראשי הקורות. המרישות אילו הקורות שמשימין על המלטוסי אלמא דבבנין נמי איקרו מרישות.

ודילג מחבר המילון על הערך "מלטס", והוסיפו בגיליון בתחתית העמוד:

בפסיקת' את קרבני לחמי (פסיקתא דר' כהנא), ל' כור סולת וס' כור קמח אלו מיני מלטמא.

בב"ר וירא אלי (פרשה מ"ח), שלש סאין קמח סלת ט' סאין איפה ג' עוגות וג' חביץ וג' מיני מלטטומיא.

(3) כ"י אדלר, סימן 3644 דף 1

בדף הזה שירי הערכים "מלס", "מלען", "מלק" ו"מלקט".

בסוף ע"א יש שיריים של ערך "מלק" שאינו בערוך: הבא לימלק אין מורין לו, סנהדרין דף פב ע"א. הערוך:

מלס. בפ' המוכר את הבית בגמ' המוכר את החצר (סו ע"א) לא מכר [אלא] מילוסא של חצר פי' רווחא דחצר וכי דקאמר במתניתין לא מכר אלא אוירא של חצר.

מלען. בריש עוקצין ובריש פרק העור (קט ע"א) מלעין שלשבלים מיטמין ומטמאין ומצטרפין. ס"א מלאין פי' הוא שיער השבולת שהו זקן השבולת כמו לחיים, כדמרגמינן והלחיים (דברים יח, ג) ולועא לפיכך יש ששונין מלעין והוא כמו שיער עבה דמי לסאסא, כדאמרינן (חולין יז ע"ב) סכינא חריפא דמיא לסאסא כשרה. ואמרי מלאי למאי חזא א"ר אלעאי (במלאי) שבין המלאין כלומ' נימא שבין הנימין שמגינין ושומרין.

מלק. בצלוחית פ"ט בפרה, חוץ מן החולדה מפני שהיא מלקת פי' לוקקת.

מלקט. בפ' י"ג בכלים (משנה ח') ובפ' החולץ בגמ' וכן שאר (מג ע"א) ניטלו ממנו שתיים ועשאן למלקט טמאות פי' היא מכלי הספר והגרע והיא לוקטת השער כמו ששנינו בפ' אלו הן הלוקין (כ ע"א) ר' אליעזר אומר אפי' ליקטן במלקט וברהיטני חייב. וכן בפ' שלשה מינין בנזיר בגמ' נזיר שגילה. (מ ע"ב) מלקחיה ומחתתיה (שמות כה, לח) תר"י מלקטתהא ומחתיתהא. מלקחיה דבמדבר סיני (ד, ט) תר"י ומלקטתהא.

הערות

– מלעין שלשבלים. אף בפירוש רב שרירא ורב האי לזרעים כתוב: "מלעין... וידרס איצא מלאין שלשובלין, והי אטראף אלסנבלה כמא קד בין פי תלמ' העור" (אסף, תשובות הגאונים תש"ב, עמ' 174). ובעברית: "וגורסין גם כן מלאין של שובלין והם קצוות (=ראשי) השבלת כמו שמבאר בתלמוד העור" (שם, עמ' 177). וכך בפירוש הגאונים לטהרות ובערוך.

ויש כאן שני שינויים בנוסח: מלעין – מלאין, שבלים – שובלין. שובלין חדש, ואינו מצוי בעברית אלא בארמית.

ד

מן מה שהגיע אלינו עד עכשיו אין לעמוד בוודאות לא על מחבר המילון ולא על זמן חיבורו. הכתב תימני, ואין להוציא מכאן כל מסקנה על מקום חיבורו, שכן אפשר שלפנינו העתקה מן החיבור ולא החיבור המקורי, כל שכן שכבר העירותי לעיל שככל הנראה, המעתיק העתיק מן עותק פגום ולא הרגיש שהוא מדלג הרבה. ואשר לזמנו של החיבור, אנחנו צריכים לעיין בפרט אחד, משום שאפשר שהוא יכול ללמדנו מתי חובר הספר.

בערך "משבר" המחבר מביא את משנת כלים פרק כ"ג: "כסא של כלה ומשבר שלחיה", ומפרש מהו "משבר", שהוא הכיסא שעליו תשב העומדת לילד, ומוסיף: הוא נגזר מן דברי הכתוב כי באו בנים עד משבר (ישעיה לו, ג). הערוך, שהביא את המשנה בכלים, פירש: "פי' אבנים, כדכתי' וראיתן על האבנים (שמות א, טז) ותרג' ותחזיין על מתברא".

בעל הערוך לא הביא את הכתוב בישעיה, כי היה מסופק בפירושו, ראה לקמן בסמוך, והעדיף את התרגום. ומי הסמיך את המקרא ללשון חז"ל? רב בנימין מוספיא הוא שקירב את הכתוב והעיר על הערוך: "זוה ל[שון] מ[קרא] כי באו בנים עד משבר". זוה מעורר אותנו לחשוב שמא העתיק מחבר המילון מן הוספות ר"ב מוספיא שהדפיס את הספר בשנת ושקט, היינו בשנת 1655. נמצא שחיבור זה שלפנינו מאוחר, אלא

שאינן להרחיק לכת כל כך ולומר שהמחבר צריך היה לדברי מוספיא לעניין זה. לכאורה הדבר פשוט, ולא עוד אלא שכבר ראינו שהחיבור כלל אף מילון למקרא, ואין אפוא פלא שעלה על דעת המחבר לקרב את שתי הלשונות. ועוד, שכבר מצאנו קירוב זה בפירוש המשניות לרמב"ם, ולשון הפירוש כאן קרובה ללשון הרמב"ם בפירוש המשניות, וקרוב להניח שהושפע המחבר מן הרמב"ם ולא מן מוספיא.

נשוב לעניין הפירוש. רס"ג לשמות א, טו (אבנים) ולישעיה לז, ג (משבר) ובן ג'נאח מדמים את משבר למילה הערבית מת'בר (ב'אלאצול' בן ג'נאח כתב "יוקאל לה אלמת'בר אי משבר"). אבן תבון כדרכו משמיט את הערבית ומתרגם "ויקרא משבר" – שורש אבן, ובשורש 'שבר' – אף שם לא הביא את התיבה הערבית "הו אלמת'בר" וכתב: "והוא מקום נפילת הולד על הארץ". אולם רד"ק בספר שרשים ובביאורו לישעיה לז, ג מפרש שמשבר הוא הרחם⁷, ובמילונו הוא מתווכח עם מי שמפרש שהוא מקום נפילת הולד (היינו, עם בן ג'נאח)⁸. אפשר אפוא שמשום כך הביא הערוך את התרגום על האבנים ולא את משבר העברי, כי אבנים מפרשת יותר שהוא מקום.

נספח א

מן המילון המקראי אביא כאן דוגמה מכ"י אדלר (סימן 3429) לאות ח: חגר, חצב, חצף (!) וחצר. מצאתי עוד כמה קטעים משאר האותיות מן המילון הערבי ומן המילון העברי בכמה כתבי־יד (עיין לקמן, עמ' 83–84).

המחבר מביא את התיבות ומתרגמן לערבית, כמובן, ומביא אף דוגמאות. את התרגום לא הבאתי, כי אין בו שום חדש. הבאתי את הערך בלבד ואת מקור הדוגמה שהובאה. את הערכים הוא מציין בג'ליון, ובפנים הוא מבדיל בין ערך לערך בסימניות, אלא שבמילון המקראי – לאחר שהוא גומר קבוצת אותיות כגון קבוצת "יר" – הוא מציין באמצע השורה: "יש", היינו כאן מתחילה הקבוצה ששורשיה מתחילים בשתי האותיות האלה.

בעל המילון הכניס אף שמות פרטיים, כמות שנהגו אבל לא בקביעות אף בעלי מילונות אחרים, כידוע.

חצב, חוצב, תהלים כט, ז צור חצבתם, ישעיה נא, א.

חצן ישעיה מט, כב.

חצף מן מחצפה, דניאל ג, כב.

חצר, אסתר ו, ד.

חצר, דברי הימים ב ד, ט.

חצר, יהושע טו, מז (חצריה).

חצוצרות, במדבר יז.

(ע"ב)

חקר, כי לא יחקור, טעות סופר וצ"ל: כי לא יחקר, ירמיה מז, כג.

ויחקרו, שם לא, לז.

חרר (= חור) שלח ידו מן החור, שה"ש ה, ד.

חורי, איוב ל, ו.

חור וחור, היינו הך, חר פתן ישעיה יא, ח.

היוצאים מן החורים, שמו"א יד, יא.

אולי הביא אף הזקנים החורים, מלכים א כא, ח. כי שרידי הש ניכרים.

(12 ע"א)

כי חרבך, שמות כ, כה.

חגור חרב, שמו"ב כ, ח.

מחרב, איוב ה, ט.

חרבו אסורים על מתניו, נחמיה ד, יב.

בחרבות, מל"א יח כח.

ונהר יחרב, ישעיה יט, ה (איוב יד, יא).

(ע"ב)

חרד ויחרד כל העם, שמות יט, טז.

החרדים אל דברו, ישעיה כו, ה.

חרדות ילבשו, יחזקאל כו, טז.

ה ע ר ו ת

– יש להעיר שכל המובאות מנוקדות ואין בהן שיבוש ולא שינוי אלא בדף 11 ע"ב: "כי

לא יחקור", וצריך לומר: יחקר, ירמיה מז, כג.

– לציון מיוחד ראוי הערך "ויצר אותו בחרט" (שמ' לב, ד), והוא מפרש: "צורה פי

דריזג והו קאלב ופרג פיה אלדהב ואלפצה ומתלתה", אלפאסי ח"א עמ' 584. סעדיה

גאון: "ואמר מן וצורה פי קאלב. בן ג'נאח: "וצורה פי קאלב". מכאן עולה שכנראה,

המחבר השתמש באלפאסי.

– ערך "חצף" יש אף באלפאסי, וכמובן, אינו בספר השרשים לבן ג'נאח. וצריך עיון

למצוא את מקורו.

– לאות ח של המילון הערבי יש לצייין שהוא מתחיל מן כעב אלאחבאר "ואלחבר ואחד

אחבאר אליהוד, וקאל דלך ללעאלם אלעאלם בתחביר אלכלאם ואלעלם ותחסינה".

נספח ב

לחלק העברי של המילון אני מבקש לצרף ידיעה אחת שנמצאת בדף אחד מן הסדרה החדשה של קיימברידג', כתוב באותו הכתב של שאר הקטעים שמתפרסמים לעיל. סימן כתב-היד T-S AS 186/79, והוא שייך לאות ת.

עמוד א (ראה לקמן, עמ' 85) עסוק ב"חשב" כמעט אות באות כלשון בן ג'נאח בשורשים "שרש", "חשב" (אלאצול, עמ' 253) עד "וקיל פי אלחסאב אלך". ואחר כך הוא מביא מה שפירשו חז"ל ב'מעשה חושב', והביא מבריייתא דמלאכת המשכן: ושרחו אלקדמא כל מקום שנא' מעשה חשב שני פרצופין (והשלים בגיליון מעשה רוקם אינו פרצוף אחד. [בלבד] ומפרש בגיליון מהו פרצוף) והוא מעשה אורג.

העניין נמצא בהרבה מקורות, אבל הלשון שהביא בעל המילון הוא בבריייתא דמלאכת המשכן פרק ד. ועיין באריכות ב'תורה שלמה' לשמות כה, א אות קיז וצח ובהערות שם. בעל המילון ממשיך: "וחשב אפודתו... שפשג (אלאצול) והו שדאד ללכפתאן". אחר כך הוא מביא חושים (ראה לקמן, עמ' 86):

חשים	... אסם מראה כמא
	קאל ושחרים הוליד בשדה מואב מן שלחו אותם
	חושים ואת בערת נשיו. ואלדליל עלי הדא אלתקדיר
	קולה בעד קליל ומחושים הוליד את אביטוב
חשמנים	ואת אלפעל. [...] פסר פיה אלופד והכדא
	כאנת קבילה מא מם אלחכמא קי אן]
חשך	מנה ... מתיתיהו בן יוחנן חשמונאי. אלטלמה
	מחשך אלמכטן אלמטלם אלדי פיה אלטלמה
	ואלאנסאן אלדי וע אלש ל מי זה מחשיך.

ובגיליון יש הוספה בכתב-יד אותו הסופר, על חשמונאי:

קיל רסל ורב סעדיה אכדה מן אלערבי אל אלחשם
וענד גירה אנהם מנסובין אל [חש]מונה אן גירהא.

ולא מצאנו שרס"ג פירש כך. את הפסוק בתהלים הוא מפרש אחרת, כמו שראינו (פסר פיה), ובהקדמתו למגילת אנטיוכוס לא מצאנו את פירוש השם, וכנראה נמצא בחלק החסר.

חשמונה בלתי אפשרי, כי חשמונה היא במדבר סיני (במדבר לג, כט-ל). וכבר הציעו שאפשר שנקראו על שם חשמון (יהושע טו, כז).

הפירוש שמיוחס לרס"ג סתום, והוא הרי מתרגם בתהלים חשמנים – ופד, כמות

שראינו ולא כתב שום ביאור לתרגום זה. ואשר לחשמונאי, חסרה סוף ההקדמה של רס"ג לפירושו למגילת בית חשמונאי, Proceedings של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, כרך 14 (1944). ואפשר ששם הציע רס"ג פירוש לחשמונאי. ב'ענייני לשון' של ילון, ירושלים תש"ג, עמ' 40-41, דיברתי על השורש חש"ם והבאתי את דברי סלמון בן ירוחם במחלוקתו על רס"ג, עמ' 93.

אדרת סעדיה הפיתומי שדודה

וחכמתו גדודה

ומליצה ותבונה וחכמה אבדה

מן ה..מר אשא משלי ואחודה

בטוי חשמונאי חזיתיהו

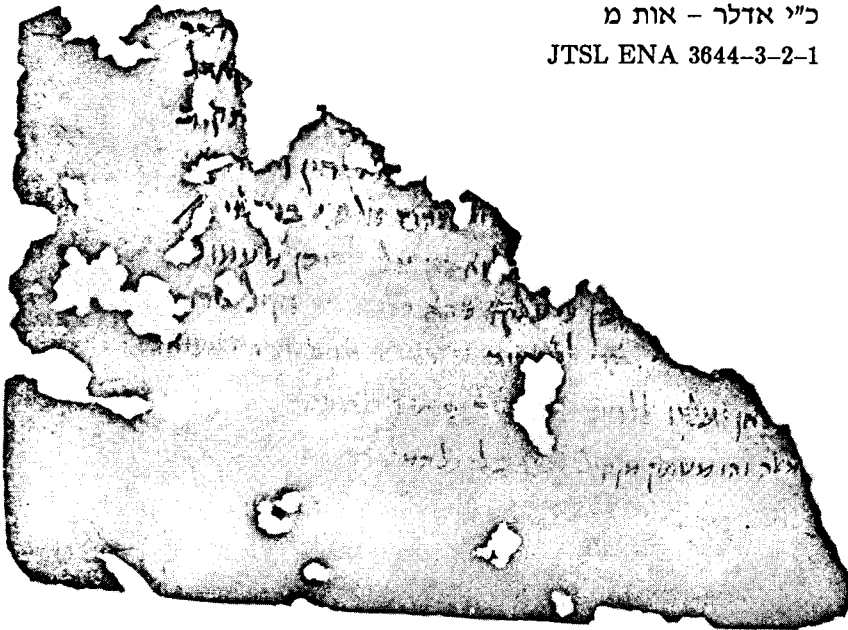
וגם אנכי שאל שאלתיהו

כלו בנוי על תהו

הבל הבלים ובהו.

דוידזון שההדיר את ה'מלחמות' התקשה מאוד בביטוי זה וביקש לתקן הרבה ולא הצליח, והוא גופו פקפק בדבריו, עיין בהקדמתו, עמ' 19. ואני ביקשתי לקרב ביטוי זה לחשמונאים בהוראה של 'חשובים', ורצה לומר ספרך כתוב בלשון (מליצית) חשובה. אף על פי שסלמון בן ירוחם בפירוש תהלים שלו (מהדורת מרוויק, פילדלפיה 1956) אינו מפרש כך אלא אלקבט – קופטים!

י' ברסלבסקי, שלא ידע מה שכתבתי אני, ביקש על פי התרגום לפרש לגנאי – בן חם, ואף זה דחוק מאוד (תרביץ כז, תשי"ח, עמ' 93).

דף 1 ע"א

דף 1 ע"ב

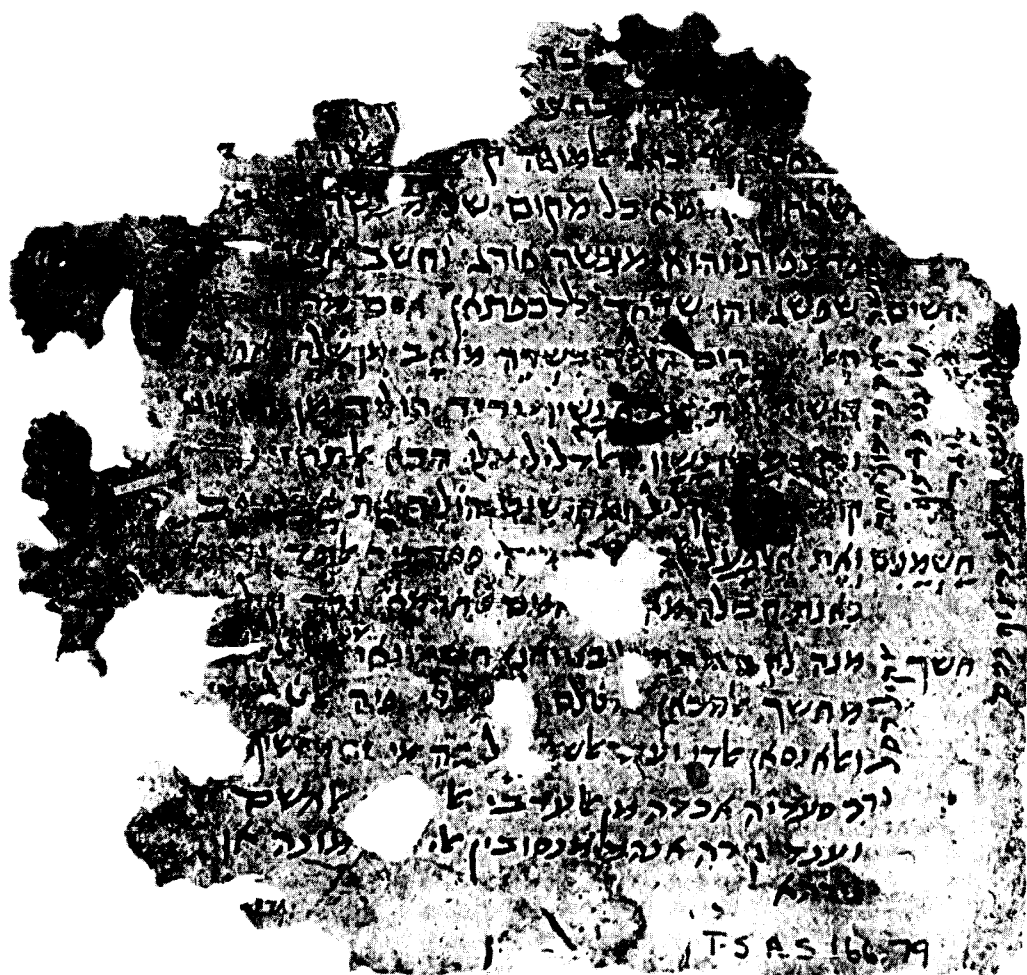
למילון המקרא
אות ח
JTSL ENA 3629

דף 11 ע"א

דף 11 ע"ב

ההיסטוריה הארוכה והיחידה במינה של הלשון העברית

Angel Sáenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*, translated by John Elwolde, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, pp. xii+374

אתגר מיוחד במינו נכון למי שמנסה לכתוב את תולדותיה של העברית, אשר היא מיוחדת בקורותיה בנות אלפי שנים ובאותו שילוב שאין דומה לו, שילוב של שוני ואחדות, של פיצול לתקופות ואחידות תרבות המבריחה את איבריה המפורדים של הלשון העברית לכלל אחידות ולכידות. על ההיסטוריון של העברית להיות בלשן שמי וחוקר מקרא, ברהכי בספרות חז"ל לרבות חלקיה הארמיים ובמגילות מדבר יהודה, מבין בתרבות ערב כדי שיוכל לדרת לעומקה של העברית שנכתבה בארצות ערב, בקי בזרמי התרבות של אירופה בימי הביניים כדי להעריך נכונה את העברית שנכתבה בה, ועוד עליו לטעום את טעמם של מסתרי הקבלה ושל שכלתנות ההשכלה. עליו להבין את תחיית העברית בעת החדשה לכל כיווניה, כשכתיבתם של כמה סופרים בעברית הייתה מכוונת להרחבת ההשכלה הכללית עד שהיה בה להרחיק את בני הדור ממסורת תרבות ישראל, בעת שאחרים כתבו עברית כדי לעשותה ללשון ככל הלשונות וליצור תרבות עברית חדשה. בייחוד חשוב שיהיה המחבר נכון בשכל ישר ויוכל למצוא את דרכו בין כל הזרמים והדעות.

פרופסור סאנז-באדיליוס (להלן ס"ב) עמד בכבוד במשימה שקיבל עליו, והגיש לקורא המשכיל ספר קריא ושקול, אשר אף המשכיל העברי יוכל ללמוד ממנו וליהנות. בשנת 1988 פרסם את הספר המקורי בספרדית¹, והחלטה נבונה הייתה לתרגמו לאנגלית לתועלת הקהל הרחב. הספר כתוב במתינות ובאיפוק, וס"ב הצליח לייצג בהגינות את הדעות המנוגדות, אם כי אני מודה שלא אחת הייתי מעדיף אילו התבטא ביתר תוקף נגד דעות מתמיהות ומופרכות (עיין, למשל, בהערותנו לעמ' 31; 277, הערה 26). בספר כללי יפה להביא את כל הדעות הנוגעות לעניינים הנידונים בו, אך בדיון מדעי יש שהכרעה לטובת דעה אחת עדיפה מפסיחה על שתי הסעיפים (עיין, למשל, בהערותנו לעמ' 52, 54).

בחלק גדול של הספר חסר סימון מדויק של אורך התנועות, ולא אעיר על כך בכל מקרה. אף לא מחוורת לי שיטת סימון אימות הקריאה. מפתיע שבספר מדע לועזי פועלי ל"י בקראים ל"ה (עמ' 44, 2).

שני הפרקים הראשונים דנים לא בהיסטוריה ממש של העברית אלא במוצאה: בהשתייכותה ללשונות שם בכלל (עמ' 1-28) וללשונות השמיות הצפון-מערביות בפרט (עמ' 29-49), בבחינת הקדמה בלשנית היסטורית תאורטית.

עמ' 3: לייבניץ קדם לשלצר בנקיטת השם "שפות שמיות"; עמד על זה, H. Pedersen, *The Discovery of Language*, Bloomington 1931, עמ' 118; במקום חסר מראה מקום, והוא בזיכרונות האקדמיה הפרוסית 1710, *Miscellanea Berolinensia*, עמ' 4.

עמ' 4: נשתמרו להגים ארמיים חיים אחדים ולא רק להג אחד.
עמ' 5: אבן קוריש ואבן ברון ראויים לפחות שיהיו מפורשים בשמותיהם כאבות אבותיהם של מייסדי הבלשנות השמית המשווה.

עמ' 11-12: אכן, נראה לי שהאוגריתית לשון צפון-מערבית, אך לפחות בגלל מעתק $d < \underline{d}$ (ולא $\underline{d} < z$ כמו בלשונות כנען) לא נראה לראותה לשון כנענית. לפי זה, לדעתי, יש לתקן גם בעמ' 39.

עמ' 14: איני מבין מה הקושי לראות במעתק $u < i$ בראש המילה התפתחות פונטית. לדעתי, הצורות הסגוליות הן קוֹל־שון מאוחר (אחרי גשילת התנועות הסופיות הקצרות) ולא־פונמטי. בערבית הקלסית אין סיומת הנקבה at נעתקת ל-ah אלא בהפסק.

עמ' 17: שלושים האותיות של האוגריתית מורכבות מ־27 אותיות מקוריות (מ־א' עד ת') ועוד משלוש אותיות נספחות לסוף הא"ב.

מסתבר ששלוש האל"פין הוכנסו לשימוש כדי לאיית שמות זרים.

עמ' 18-19: אין וודאות שההגה הפרוטו־שמי המשתקף בערבית ב־ \underline{h} היה אטום.

עמ' 20: מסתבר שבמיוחד ההגאים הצדיים נטו להיעלם.

עמ' 21: מילות קריאה, כינויים ושמות קדומים אינם מתאימים להגדרה בשורש + משקל.

עמ' 23: הניסוח של תהליך גשילת ת' של סיומת הנקבה -ת לקוי. בתחילה נאמר שמעתק זה חל בכמה דרכים ובכמה זמנים, ואחר כך נטען: אולם (ההדגשה שלי) תהליך זה משקף התפתחות מקבילה. איזה ניגוד יש כאן!!

עמ' 25: המתנגדים לשם "חמי־שמי" טוענים שהוא מעורר את הרושם כאילו קיימת, ליד המשפחה השמית, גם משפחה חמית.

השמות בהערה 77 קצת מבולבלים. למשל, לא הייתי מזכיר את אוֹלִירי (O'Leary) ליד ברוקלמן.

- עמ' 30: בספרו של באואר משוקעים רעיונותיו ועבודתו של בנו לאנדסברגר.
- עמ' 31: לדעתי, כאן ובעמ' 33 ס"ב מתון מדי בדבריו כלפי דאהוד, וכל שכן בעמ' 44, הערה 85, כשהוא נוטה לקבל כמה מהשערותיו שהן לטעמי דמיוניות.
- עמ' 33, הערה 21: בעניין אל-עמרנה ראוי להזכיר את המהדורה הצרפתית של תרגום מכתבי אל-עמרנה בידי W. L. Moran, *Les Lettres d'El-Amarna*, Paris 1987.
- עמ' 34: אין וודאות שאכן סיומי היחסות בכנענית העתיקה נשתמרו כשם שנשתמרו במכתבי אל-עמרנה; עיין M. Black – G. Fohrer, *In Memoriam Paul Kahle*, Berlin 1968, עמ' 35.
- עמ' 37: לא ברורה שיטת התעתיק של (הת)פועלל, שיש לגזור לא רק מפועלי עו"י אלא גם מפועלי ע"ע.
- עמ' 43: הטקסט המקראי איננו מכיל את כל אוצר המילים של העברית בגלל היקפו המוגבל ולא "למרות גודלו".
- עמ' 43–44: הכוונה להשלט ההברה הסופית בעתיד המקוצר של פועלי ל"י.
- עמ' 45: לדעתי, לא העתיד הרגיל הארכאי שימש בהוראת עבר אלא העתיד המקוצר.
- עמ' 45, הערה 88: על ספרו של ז' הריס כתב ביקורת חשובה מאיר בראפמן, קריט ספר יז (ת"ש), עמ' 370–381.

הפרק השלישי (עמ' 50–75) עניינו הלשון העברית בתקופת בית ראשון.

עמ' 50–51: בשל השינויים המשתקפים בלשון חכמים נראית לי מתונה מדיי הקביעה שעיקר המבנה המורפולוגי והתחבירי של לשון המקרא נשתמר גם בלשון חכמים (בעמ' 50), ועיין בדבריו ס"ב עצמו בסוף עמ' 51, הסותרים את אשר אמר לפני כן. אחדות העברית נשתמרה בעיקר באחידות תרבות העם היהודי. מאידך גיסא, אני מקבל את עיקר תפישתו של ס"ב בדבר אחידות העברית, אך אני חושב שהחלוקה לארבע תקופות היא בעיקרו של דבר מסיבות מעשיות בלבד. אכן, מבנה הלשון ורכיביה השתנו בתקופות אלו, אולם כפי שס"ב קובע, התקופות שולבו יחד בתרבות אחת.

עמ' 52, 54 לעומת עמ' 112: ס"ב פוסח כאן על שתי הסעיפים, ודבריו מעומעמים קמעה.

בעמ' 52 נאמר בפשטות שסביר להניח שבימי בית ראשון היו הבדלים ניכרים בין לשון הספרות ללשון הדיבור, ובעמ' 112 נאמר ביתר דיוק שלפני הגלות הלכו לשון הכתב ולשון הדיבור ונתרחקו, ואילו בעמ' 54 נטען "שגוברת האמונה שאך לפני הגלות הייתה שפת הדיבור נוסח מוקדם של לשון חכמים". לכאורה נראה לי שבתקופת בית ראשון לא התאפיינה העברית בדיגלוסיה, מאחר שלשון הדיבור של סביבות ירושלים לפחות, על אף כל ההבדלים – ההולכים וגדלים – מלשון הכתב, לא הייתה בבחינת לשון שונה אלא נבדלה כהיבדל מושלם לשון דיבור ממשלב לשון הספרות בכל חברה בעלת היסטוריה תרבותית ארוכה. ההבדל

המכריע שגרמה הגלות היה שעברית המקרא נעלמה מן הדיבור (כפי שס"ב אומר, עמ' 52), והתהוותה דיגלוסיה, ובה לשון המקרא (המאוחרת) משמשת בכתב ואם לשון חכמים העתידה – בדיבור; כמובן, אם לשון חכמים הייתה קיימת בצורה ארכאית עוד יותר המשקפת פחות השפעה ארמית², כבר בתקופת בית ראשון, אך מן הסתם הייתה שפת הדיבור של אותו חלק האוכלוסייה שלא בתוכו צמחה ושימשה לשון הכתב, בין שההבדל היה גאוגרפי ובין שהיה חברתי או שניהם.

עמ' 55, הערה 9: לדעתי, הטענה המכרעת נגד ההנחה שהעברית היא לשון מעורבת (Mischsprache) היא טענת ברגשטרסר, המובאת בלשון רפה במקצת (ראה בדקדוקו, כרך ב, עמ' III, הערה 1), שלא ייתכן שבתחום התחביר תקלוט לשון מכל אחת מן השפות המתערבות בה קטע של מערכת תחבירית בלא שינוי (הכוונה לזמנים הפשוטים מצד אחד ולזמנים ב'ו' "ההיפוך" מצד אחר). בייר (פוגט הולך פשוט בעקבותיו) הפריז ביותר בהשפעת הארמית, עיין קרית ספר מז (תשל"ב), עמ' 642 ואילך.

עמ' 58: אם אמנם "ותפל עליהם) אימתה (ופחד)" (שמ' טו, טז) משקפת סיום אקוזטיב קדום, הרי כבר חדל מלפעול, שהרי בפסוק הנזכר אימתה היא נושא. הדעה הנפוצה שאת כסימן מושא ישיר בשירה הארכאית יש לה הוראה דמונסטרטיבית, אינה נראית לי כלל, ואני מסתייג גם ממה שנאמר על את בעמ' 145.

עמ' 59: פועלי מצב שכיחים למדי ולא רק בשירה הקדומה אלא גם בסיפור הקלסי. אין ס"ב מבדיל את ההבדלה ההכרחית בין עתיד רגיל לעתיד מקוצר. עמ' 60: טעות נפוצה לחשוב שאיבר הייחוד מודגש בחזקה. לאמתו של דבר בדרך כלל הוא הנושא הפסיכולוגי (topic, thema) ועל כן אינו מחדש. עמ' 62: עדיין מועיל ביותר ספרו של ג"א קוק (G. A. Cooke) על הכתובות העבריות ודומיהן (המובא בידי ס"ב בעמ' 304).

עמ' 65: גם הכתיב בתורה משקף את כיווץ aw עם קיום ay. צורה מעין שת = שנה בחרסי שומרון אינה משקפת סיומת נקבה קדומה אלא את סיומת הנקבה t – שכידוע נשתמרה גם בלשון המקרא (שלא כסיומת (-at). עמ' 70: בעקבות בנימין קלאר מקובל היום בצדק שגם הקמץ הבבלי היה שונה באיכותו מן הפתח.

עמ' 73: מן הראוי להביא כאן את מאמרו של ח"א גינזברג "מבעד למסורה", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 208–223; ו (תרצ"ה), עמ' 543 ואת מקבילו האנגלי ב-AJSL 46 (1929–30), עמ' 53–58, 127–138.

2. שהרי טול את ההשפעה הארמית מלשון חכמים ותקבל שפה שונה. כמובן, יש להתחשב גם באפשרויות שלעיתים מה שנראה השפעה ארמית עשוי לשקף התפתחות מקבילה.

73, הערה 88: מן הראוי היה להביא כאן את מאמרו של בלוך (המובא בעמ' 299).
 עמ' 74: הניסוח אינו מדויק דיו: התחילית מ משתנה ל-מ במשקל *מַפְעֵל אף לא ב-*מַפְעֵל < מַפְעֵל.
 אכן, משקלי שמות תואר מצומצמים בעברית אך אינם חסרים (למשל, פֶּעַל לציון בעלי מום).

הפרק הרביעי (עמ' 76–111) דן במסורותיה של העברית, והפרק החמישי (עמ' 112–160) – בתקופת בית שני.
 עמ' 116, הערה 11 ועמ' 118, הערה 21: מן הראוי לאחד את שתי ההערות.
 עמ' 119–120: הדעות חלוקות אם אמנם את משמשת נושא.
 עמ' 122: לא מחזור לי כיצד ב-ההרימו או ב-לירושלים משתקפת בבואה ארמית.
 עמ' 125, הערה 41: ראה היום גם M. F. Rooker, *Biblical Hebrew in Transition*, *The Language of the Book of Ezekiel*, Sheffield 1990.
 עמ' 138: לכאורה נראה שלהוב (במקום להב) משקף תהליך פונטי (הידמות ל-ב) ולא מורפולוגי.
 עמ' 156: היחלשות הגרוניות היא שגרמה להיעדר פתח גנובה.

הפרק השישי (עמ' 161–201) עוסק בלשון חז"ל.
 עמ' 162: לעניין 'הערוך' מן הראוי להזכיר את 'תוספת הערוך השלם' בעריכת ש' קרויס, עם הערותיו החשובות של דוב גייגר על מילים שאולות מן הפרסית.
 הניסוח שגם השימוש בארמית כאילו משקף תגובה לאומית נגד שימוש בלשון זרה אינו מוצלח.
 עמ' 170/1: הניסוח אינו ממוקד, שכן בעמ' 170 נאמר שהארמית היטיבה לבסס את מעמדה ביהודה אם גם לא שלטה בה לחלוטין, ואילו בראש עמ' 171 נטען שהשפה הנפוצה ביהודה הייתה לשון חז"ל.
 עמ' 179, למטה: כדברי ס"ב עצמו (עמ' 66, 111), כבר במקרא הולכות אימות הקריאה ומתרבות.

עמ' 188: קרון אינו משקל חדש (השווה למשל גרון).
 עמ' 189: הריבוי – ות אינו סתם ריבוי נקבה בשמות עצם (להבדיל משמות תואר).
 הריבוי של אכר הוא גם אַכְרִים.
 עמ' 192: השפעת עתיד קל על המקור משתקפת גם בדיגוש בגדכפ"ת ב-ע' הפועל, כבר במקרא (כגון לכתב).

עמ' 197: היעדר ה' הידיעה אינו מצטמצם למבנים מעין "שער העליון", עיין למשל גב"ע צרפתי, "התפקיד הפרוסודי של ה"א הידיעה בלשון חכמים", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 185–201.

עמ' 198: על "כיוצא בו" עיין ז' בן-חיים, ספר שמואל ייבין, ירושלים תש"ל, עמ' 435 ואילך.

עמ' 200: בשל ציטוטים רבים כל כך מן המקרא ובהתחשב בשכבה המקראית בתפילה (ס"ב עמ' 128) קשה לקבל את הקביעה שכמעט אין בלשון חכמים עקבות של אוצר המילים של העברית הארכאית.

הפרק השביעי (עמ' 202–266) עוסק בעברית של ימי הביניים.
עמ' 203: קשה לי לקבל את הדעה שהיו קהילות שהשתמשו בעברית בשיחה בחיי יום-יום. מצבות ומסמכים פיננסיים הכתובים עברית משקפים לשון ספרות ולא שפת דיבור. גם הנאמר בעמ' 204 שלעברית של ימי הביניים לא הייתה חיות מספיקה בלשון יום-יום נראה מנוסח ברכות יתרה. העברית פשוט לא שימשה בדיבור אלא בפגישות בין יהודים שלשונותיהם המדוברות היו שונות זו מזו.
עמ' 204: נראה לי שמוגזם התפקיד שבדיליוס מייחס לבלשנות בשגשוג העברית, למרות חשיבותה. הרי גם באירופה מילאה העברית את תפקידה כלשון תרבות בלא התשתית הפילולוגית.

עמ' 205: בדבר הסיבות שמנעו יהודים מלכתוב שירה בערבית עיין בספרי *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*², Jerusalem 1981, pp. 22 ff.; 223.

כאן ס"ב כותב שהמחברים היהודים נטו לכתוב פרוזה בערבית, ואילו בעמ' 206 קביעה זו חלה רק על ספרות מדעית.

עמ' 219: הקדמת מושא מיודע לבינוני לא מיודע המצריך אותו שכיחה בערבית, והיא שהשפיעה על העברית.

עמ' 221: לכנות את שלמה בן גבירול או את יהודה הלוי מלומדים חילוניים, אינו מוצלח.

עמ' 239: זכר במשמעות 'נזכר' אינו חידוש בהשפעת הערבית.

עמ' 243: צורת הרבים חרבים במקום חרבות משקפת סיומת ריבוי שונה ולא שינוי במין הדקדוקי.

עמ' 251, הערה 113: עיין גם בעבודת המוסמך החשובה של ח' גמליאל, תופעות תחביריות בלשוננו של ר' אברהם בר חייא, תל-אביב תשמ"ח.

עמ' 253: אכן, לא אחת קורה שמחבר אינו מסוגל לקיים את הרמה הלשונית שהוא דורש מחברו.

נושא הפרק השמיני הוא העברית החדשה.

עמ' 271: ע' אורנן הכין מילון של מלים מחודשות שנעלמו מן הלשון, אך עדיין ספרו לא ראה אור.

עמ' 273: 'י' קלזונר סבר שהשכבה האחרונה של עברית חיה, רוצה לומר לשון חכמים, צריכה להיות הבסיס של הלשון המחדשת. ז' בן-חיים במאמרו "לשון עתיקה במציאות חדשה" הבין בצדק ששכבות הלשון נמצאות בעברית זו על יד זו ולא זו על גבי זו, ועל כן אין להעדיף דווקא את השכבה האחרונה (לשוננו לעם ד, תשי"ג, קונטרס ג-ה, עמ' 44).

עמ' 276: 'ח' בלנק במאמרו החשובים לא תמיד הבחין בין תהליכי לשון ובין מדיניות לשון.

עמ' 277: מן הראוי להזכיר גם את דברי ג' ברגשטרסר על העברית החדשה בהקדמה לספרו 'מבוא לשפות השמיות'. לנגד עיני ברגשטרסר עמדו יהודי גרמניה, ועל כן לא הבין את חיותה של העברית בחברות המסורתיות היהודיות.

עמ' 277, הערה 26: ביקורתו של ס"ב על פאול וקסלר מתונה מדי, לטעמי.
עמ' 281: מוטב לדבר על היעדר הבחנה בין פתח לסגול בניקוד הבבלי ולא על אבדן ההבחנה הזאת.

עמ' 283: לדאבוני, מבטא ח' ו-ע' הולך ונעלם בתקשורת האלקטרונית.

עמ' 284: בין כללי הכתיב לא הוזכרו כללי הברה.

עמ' 285: ס"ב מתכוון מן הסתם למשפטי זיקה ממשיכים ולא למצמצמים.

עמ' 285, הערה 81: עיין גם ח' רוזן, עברית טובה, מהדורה ב, ירושלים 1967, עמ' 34 ואילך.

עמ' 287: שפעל משמש, כידוע, לתרגום פעלים אירופיים הפותחים ב-re.

ספר מלומד ומועיל זה מסתיים בביבליוגרפיה (עמ' 289-356) ובמפתח (עמ'

SUMMARIES

Gad B. Sarfatti

The Origin of Vowel Letters in West-Semitic Writing A Tentative Recapitulation

The aim of this paper is to clearly and consistently describe, as far as possible, the introduction and development of vowel letters in West-Semitic writing. The "classic" Hebrew grammars, Gesenius, Bauer-Leander, and Bergsträsser, attributed the origins of the *matres lectionis* to phonetic change and historical spelling. In 1952, Cross and Freedman suggested that, when the Aramaeans borrowed the Phoenician alphabet between the twelfth and tenth centuries B.C.E., they began using consonantal signs to indicate final vowels. However, they discounted the idea that *matres lectionis* developed as an outgrowth of historical spelling, the time-period between the borrowing of the alphabet and the earliest Aramaic inscriptions being too short to allow for such a development. Cross and Freedman proposed instead that an occasional historical spelling suggested the principle of final vowel representation; semi-vowels and weak consonants homogeneous with certain vowels were then readily pressed into service.

The publication in 1982 of the Tell-Fekherye bilingual inscription further reduced the time-period between the Aramaean borrowing of the Phoenician alphabet and the introduction of *matres lectionis*. Furthermore, it was shown that in ancient inscriptions, *waw*, *yodh*, and *he* were used to indicate vowels in positions where they never had consonantal value, and that the phonetic changes ostensibly responsible for the emergence of *matres lectionis* were purely hypothetical. Based on these and other arguments, Anderson and Forbes (1986) assert that the Aramaeans immediately adapted the Phoenician writing system, using

the letters ʔ, ʕ, and ʾ to write all vowels at the end of words, and ʔ and ʾ to indicate some long vowels in the middle of words.

It is noteworthy that, from their institution, *matres lectionis* were more frequently used in spelling borrowed words and personal names, thus providing further proof that they were introduced not as a result of spelling conservatism, but as an innovation aimed at making it easier to arrive at the correct pronunciation. Also, in ancient Hebrew inscriptions, medial *matres lectionis* were more numerous than Cross and Freedman recognized. We find evidence for *waw* used to indicate medial *u:* and *o:*.

In summation, four trends that influenced the institution and spread of *matres lectionis* can be detected:

1. The principle of using a consonantal grapheme to indicate a vowel was adopted by the Aramaeans at the time they borrowed the Phoenician alphabet, and spread from their script to others
2. Historical spelling made only a secondary contribution to the development of *matres lectionis*. Also the tendency to retain the spelling of a word in its declination may have led to the retention of letters that no longer represented consonants
3. At a later date, *matres lectionis* may have spread through the process of analogy
4. Over the centuries, *matres lectionis* were consistently and increasingly used for the purpose of eliminating ambiguity in writing, though an opposite "aesthetic" trend is seen regarding the biblical text, which prevented the reiteration of a letter in the same word.

Israel Ben-David

Biblical Nouns Vocalized in the Construct State where the Following Word Is not a Genitival Attribute

This study cites examples from the biblical corpus where nouns (in small syntactical units) vocalized in the construct state lack a genitive relationship (*šel*) between the two members.

1. *Péél péél* pattern:

(a) Nomen regens שָׁקַל (טוֹבֵת) (1 Sam. 25:3); (b) With disjunctive accents, grade I ("Emperors") מֶשֶׁקַל (כִּי-לָבָם צָפְנִיתָ) (Job 17:4); (c) Nomen rectum אָדָם (שָׁקַל) (Prov. 19:11) as well as וְבִינָה (שָׁקַל) (1 Chron. 22:12).

2. *Pa'/pa'* pattern:

עָם (וְעָם) (Esther 3:12); רַע (וְרָע) (Jer. 2:19).

3. Repeated nouns:

שָׁבַת (וְלִהְיוֹת) (1 Chron. 9:32); לֶאֱחָד (אֶחָד) (Isa. 27:12).

4. Nouns which are joined to other nouns by waw ha-ḥibbur:

פָּרַשׁ (וְגִלְגֵּל) (Ezek. 28:10); גִּילָת (וְרִנָּן) (Isa. 35:2);

5. Nouns followed by attributes:

מִכַּת (בְּלִתי סָרָה) (Isa. 14:8); מְקוֹם (פְּלוֹנִי) (1 Sam. 21:3).

6. Nouns in adjunct to prepositions:

לְמַמְשָׁלָת (בַּיּוֹם) ... לְמַמְשָׁלוֹת (בְּלִילָה) (Gen. 3:22); כְּאֶחָד (מִמֶּנּוּ) (Ps. 136:8-9).

7. Participles followed by prepositions:

יֹרְדֵי (עַל-מִדְיָן) וְהֹלְכֵי (עַל-דֶּרֶךְ) (Isa. 58:10); אֲהַבִּי (לָנוּם) (Judg. 5:10); יֹרְדֵי (אֶל-אֲבְנֵי-בֹר) (Isa. 14:19).

8. Singular masculine participles of ל"י verbs in verbal usage:

עָשָׂה (עֲדֻקּוֹת ה' וּמִשְׁפָּטִים לְכָל-עֲשׂוֹקִים) (Ps. 103:6); מָלָה (ה' חוֹנֵן דָּל) (Prov. 19:17).

9. Nouns at the head of phrases:

לֶאֱחָד (קִרְאתִי נָעֻם) וּלְאֶחָד (קִרְאתִי חֶבְלִים) (Zach. 11:7); וּבִתְתֶךָ אֶתְנֶנּוּ וְאֶתְנֶנּוּ (קִרְאתִי נָעֻם) (Ezek. 16:34).

10. Nouns as head to entire clauses:

מְקוֹם (אֲשֶׁר אֲסִירִי) (עַל-דֶּבַר) (Deut. 23:5); מְקוֹם (אֲשֶׁר לֹא-קִדְמוּ אֹתָם בְּלֶחֶם וּבַמֵּים) (תִּמְלֶךָ אֲסוּרִים) (Gen. 39:20); קִרְיַת (תִּנָּה דָוִד) (Isa. 29:1).

Shamma Friedman

Brief Notes on Babylonian Aramaic

מִי – מַאי

Aramaic מִי in questions is usually vocalized with *hiriq*. From Geonic texts, the form מַאי for מִי is also known. However, a third form, מִיִּרְאֵמִי with *šere*, was recently found in R. Shmu'el ben Ḥofni's introduction to the Talmud. Instead of amending to מִי, as has been suggested, reference is here made to וְמִי מַצִּית in a Geniza fragment of the Babylonian Talmud, predicating that this form is an alloform of מַאי, which resulted from contraction of the diphthong.

אִימָא – אִימָא

R. Shmu'el ben Ḥofni wrote that vocalization with *šere* indicates future tense, first person singular, whereas *hiriq* indicates the imperative. This rule, it is here claimed, is actually implemented in the above-mentioned fragment.

על אתר – אלתר – לאלתר – מן אתר – מאלתר

על אתר in BT instead of PT's אלתר has always posed somewhat of a puzzle – where did the initial *lamed* come from? Tractate *Nedarim* has מן דוכתה and מן אלתר; this preposition is also found in Syriac מן דוכתה which has the same meaning. אלתר was known from Geonic texts and tractate *Tamid* only; therefore it was not considered standard BT Aramaic.

It can now be shown that אלתר is also found in manuscripts of the standard tractates. This argues for the recognition of אלתר as the base-form of the BT dialect. Its direct derivation from על אתר is now clear (*ʾal atar* > *ʾalatar*). This was probably viewed as an independent lexeme enhanced by the tendency to add or pile-up prepositions, hence לאלתר and מאלתר. Forms with prepositions, especially those with multiple prepositions, have a more idiomatic ring, and are favored in popular usage. Consequently, לאלתר displaced the base-form אלתר in medieval

standardized BT orthography, where Aramaic was not scholastically adjusted to the classical language, as Hebrew was.

Shraga Abramson

R. Nathan b. Yeḥi'el's *He-ʿArukh* in Arabic
(From a Trilingual Dictionary)

The first complete talmudic lexicon in our possession was composed by R. Nathan b. Yeḥi'el of Rome. This lexicon, which rapidly achieved widespread circulation throughout the diaspora, is a treasure-trove for readings of the talmudic text, Geonic dicta, and especially for R. Ḥanan'el's commentary on the Talmud. The *ʿArukh* served as a source for this commentary for talmudic scholars who lacked access to R. Ḥanan'el in the original.

The *ʿArukh*, written in "rabbinic language," i.e., a mixture of Aramaic and Hebrew, was not linguistically accessible to all Jews. Especially in Arabic-speaking lands, the need arose to translate the *ʿArukh* and similar works into Arabic. It was for this reason, for example, that R. Tanḥum Ha-Yerushalmi composed his lexicon of the Talmud and of Maimonides in Arabic.

Among the Geniza documents, fragments of a lexicon and an almost complete translation of the *ʿArukh* have been discovered. I describe it as "almost complete" because some examples provided by the *ʿArukh* have been omitted from the lexical entries. On the other hand, the translated lexicon contains additional material taken from Maimonides' commentary to the Mishnah, and from geonic commentaries not known from any other source.

This lexicon evokes special interest by dint of a unique feature: it contains a trilingual lexicon of talmudic language, biblical language, and Arabic. I found a similarly arranged trilingual dictionary in Oxford MS. I publish herewith the entries belonging to *het* from the translation of the *ʿArukh*. (As the biblical entries contain nothing new, I am not

publishing them in full, but rather submit a list of entries alone.) The section devoted to Arabic will be published separately at a later date.

Also published here are the partial entries for *mem* from the first part of the lexicon which I discovered in the Cambridge and New York libraries (Cambridge MS. and New York MS.). A facsimile of the extant parts of New York MS. has also been provided.

Joshua Blau

A History of the Hebrew Language

A. Saenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*, translated by John Elwolde, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, xii+374 pp.

It is indeed a challenge to attempt to describe the unique three-thousand-year history of the Hebrew language, the only language to be revived after it had ceased to be spoken. Saenz-Badillos has risen to this challenge.

The review comments on several items; *inter alia*, on cases where Saenz-Badillos' views are not focused enough, or reflect minor contradictions. In general, Saenz-Badillos has succeeded in dealing both with the basic unity of Hebrew and with its various periods.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושמונה, חוברת שנייה
כסלו התשנ"ד–התשנ"ה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

כיוון שכך נח יוצא למן חוברת ב בשנת התשנ"ה, הוא נחשב כרך לשנים
התשנ"ד-התשנ"ה.

© התשנ"ד-התשנ"ה, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: טלי בן-יהודה

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סדר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: יהושע בלאו

מזכירת המערכת: אסתר גולדנברג

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

כתב-עת לחקר הלשון העברית
 והתחומים הסמוכים לה
ל ש ו נ נ ו
 כרך חמישים ושמונה, חוברת ב, כסלו התשנ"ד-התשנ"ה

תוכן העניינים

		מ א מ ר י ם
101	עוד למילון המקרא	ישראל בן-דוד
105	לזיהוי החרחבינא והעקרבנים	מרדכי כסלו
119	כינויי רמז משווים ושימושם לדירוג	רוני הנקין
		אורה (רודריג) שורצולד
145	שפעל עברי	ואלה נרדים
		ב י ק ו ר ו ת
153	'מאור עין' ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית	אהרן ממן
167	סוגיות בתחביר המקרא	יהושע בלאו
		ה ע ר ו ת
171	שתי הערות	מרדכי עקיבא פרידמן
I		תקצירים באנגלית

כתובת המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11, ירושלים 92 223
פרופ' מרדכי כסלו, המחלקה למדעי החי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 900
פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52 900
גב' אלה נרדים, רח' ציפורן 7, יבנה 70 900
ד"ר רוני הנקין, המחלקה ללשון וספרות עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 84 105
ד"ר אהרן ממן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91 905
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 69 978

עוד למילון המקרא*

א. גש"ש – נג"ש

בספר 'פרקי לשון' לחנוך ילון (ירושלים תשל"א) עמ' 24 וכו', פרק שביעי, "נגש גשש", כתב ילון: "נראה להניח, כי אין גשש אלא שורש סיקונדרי של גשש" (עמ' 24). וכן: "נַגַּשׁ, יַגַּשׁ, שתייהן מעיקרן לשונות נפעל של גשש (נגש, נפעל של גשש, על דרך פ"נ; ידועות צורות של כפולים על דרך פ"נ ואין להאריך במפורסמות). מכאן נוסף ונאמר כי: אל תַגַּשׁ בי (ישעיה סה, ה), אחד באחד יַגַּשׁוּ (איוב מא, ח), שתייהן שורשן גשש". (עמ' 25, סימן 2).

עיקר דיונו של ילון בממצאו של שורש גש"ש בלשונות השמיות ובמשמעיו. מכלל 45 צורות של שורש גש"ש/נג"ש² לא הזכיר ילון מפורש אלא אותן ארבע צורות שהבאתי קודם מדבריו (נַגַּשׁ, יַגַּשׁ, תַּגַּשׁ, יַגַּשׁוּ). ראיתי להעביר תחת שבט קולמוסי כל צורות הפועל שהובאו בקונקורדנציות לתנ"ך בשורש נג"ש ולמיינן, איזו לנג"ש, איזו לגש"ש, ואיזו יפה לה בין נג"ש בין גש"ש.

(1) אין שורש כל פועלי נג"ש שהובאו במילונים נג"ש דווקא. רק מקצת הפעלים גזרתם פ"נ ודאי מבלי יכולת הבלשנים להביאם בגזרת הכפולים. ואלו הם: בַּגְשָׁת, לַגְשָׁת, מַגְשָׁת גֶּשְׁתוּ, בַּגְשָׁתם, נַגְשָׁתם, הַתְנַגְּשׁוּ. המקור של בניין קל במשקל הסגוליים, בשימוש פ"א השורש ובהוספת תי"ו סופית מיוחד הוא לגזרת פ"נ, לגזרת פ"י ולשורש לק"ח. הַתְנַגְּשׁוּ, דבר ברי, על דרך השלמים, ונו"ן פ"א השורש.

אף הפועל נַגְשָׁתם שורשו נג"ש ודאי, שלא ראיתי כיצא בו אלא בגזרת פ"נ. בגזרת ע"ע, דומה, הצורה הראויה *נַגְשָׁתם, והוא על דרך וּנְמַקְתֶּם (יח' כד, כג).

(2) מוחלפת השיטה: הרי פעלים שהביאו המילונים בשורש נג"ש, אף על פי שאין להם דריסת הרגל בגזרת פ"נ. אלו הם: (אַל-)תַּגַּשׁוּ (יח' ט, ו), יַגַּשׁוּ (איוב מא, ח), גֶּשְׁי (רות ב, יד), גֶּשְׁי (יה' ג, ט; שמ"א יד, לה; דה"ב כט, לא), הַגְּשׁוּ (שמ"ב ג, לד).

* עיין י' בן-דוד, למילון המקרא, לשוננו גו (התשנ"ב), עמ' 293–299.

1. מודה אני לפרופ' י' בלאו, שהסב את לבי לפרק הזה בספרו של ילון.

2. יַגַּשׁוּ, וַיַּגַּשׁוּ וכיו"ב מניתי צורה אחת, וכן בַּגְשָׁת, לַגְשָׁת, מַגְשָׁת, גֶּשְׁתוּ, בַּגְשָׁתם, מניתי חמשתם צורה אחת.

צורות הציווי גִּשִׁי, גִּשּׁוּ אף הן אין גזרתן גזרת פֿ"נ. שכן לא הלך ציווי פועלי פֿ"נ בדרך כפולים, כגון גִּשּׁוּ, מעין *דרו, *טעו, *פלו, *צָרָה, *קָבָה, כי אם בתורת שלמים חפצו: נָדְרוּ (תה' עו, יב), וְנָטְעוּ (מ"ב יט, כט ועוד), נָפְלוּ (הו' י, ח), נָצְרָה (תה' קמא, ג), נָקְבָה (בר' לה, כח). הציוויים גִּשִׁי, גִּשּׁוּ הולכים נתיבות הכפולים דרך סלולה, כגון אורו... אָרוּ (אָרוּר, שו' ה, כג), בֹּא... בֹּאוּ (נחום ב, י), גָּלוּ (יה' י, יח), דָּמוּ (שמ"א יד, ט), רָעוּ... נָחְתוּ... נָחְתוּ (יש' ח, ט). אלא הא קשיא: גזרת הכפולים נוקטת דיגוש עי"ן הפועל שאחר הברת מלעיל, זכר ללמ"ד הפועל שנתבלעה, והלוא ראינו תגִּשּׁוּ, יגִּשּׁוּ, גִּשִׁי, גִּשּׁוּ, הגִּשּׁוּ – שי"ן רפה בכול!

לא קשיא. מצינו במקרא מכפל בטל סמוך להברת מלעיל סגורה מעיקרה, שמחמת ביטול המכפל הפכה פתוחה, כגון הַעֲזָה (מש' ז, יג), הַנְּצוּ (שה"ש ז, יא; ז, יג), וְנִבְּזָה (שמ"א יד, לו), יִמְלֹךְ (תה' לז, ב), וְיִחַקּוּ (איוב יט, כג), תִּאֲמַנָּה (יש' ס, ד), תַּעֲגִנָּה (רות א, יג).

(3) רוב הפעלים שהביאו המילונים בשורש נג"ש יפה להם בין שורש נג"ש בין שורש גש"ש. ואלו הם: תַּגַּשׁ, יָגַשׁ, וַיָּגַשׁ, וַתַּגַּשׁ, יָגַשׁ, וַיָּגַשׁ, וַתַּגַּשׁ, וַיָּגַשׁ, וַתַּגַּשְׁנָה, גַּשׁ (גִּשְׁר־)הִלָּאָה, בֵּרַי, יט, טז, גָּשָׁה, גָּשׁוּ, וּבִגְשָׁה, בִּגְשׁוּ, הִנְגְּשִׁים, וְהִגְשִׁי, וְהִגְשִׁיה, הִנְגְּשָׁתֶם, הִגְשִׁי, וּמִגְשִׁי, מִגְשִׁים, מִגְשִׁי, וַיִּגַּשׁ, וַיָּגַשׁ (לֹא) תִּגַּשׁ, וַתַּגַּשׁ, תִּגְשׁוּ, וַתַּגְשׁוּ, וַיִּגְשׁוּ, וַתִּגְשׁוּ, וַיִּגְשׁוּ, הִגְשִׁיה, הִגְשִׁי, מִגְשׁ.

(4) אין ייחוסם של פעלים הללו לגזרת פ"נ צריך ראיה, שהרי זו השיטה בכל המילונים נהוגה. אנסה להראות שאלו הפעלים יפה להם גם גזרת הכפולים. להלן פועלי גש"ש/נג"ש, ולשמאלם פועלי ע"ע כיוצא בהם:

- [illegible]

שמה נמנע בלק מלומר קָבָה-לִי (על דרך עֲוָה [תה' סח, כט] אגב גררא ללשונות לָקָה, וּלְקָה-נָא?)

- נָגַשׁ - נָחַר (תה' סט, ד), נָחַת (מל' ב, ה)
- וּנְגִשָּׁה, נְגִשׁוּ - נָגְרָה, וּנְחָלוּ (מקד' שיהם, יח' ז, כד)
- הַנְּגִשִּים - נָאָרִים, הַנְּגָרִים, נְגָרוֹת, הַנְּחָמִים
- וְהַגִּישׁוּ, וְהַגִּישָׁה, הַגִּישׁוּ - הַזִּלְלוֹה
- הַגִּשְׁתָּם - וְהַפְחַתָּם, הַפְחַתִּי, וְהַגְרַתִּי
- מְגִישִׁים וּכְיו"ב - מְלִינִים
- יָגַשׁ וּכְיו"ב - וַתָּגֶר, וַיָּגֶר, יַחַל, אַחַל, (אל-תִּמְר, וַיִּסֵּב, תַּתָּם, וַיִּתָּם, וַיִּתֵּר (חב' ג,
- ו - לִפִּי דְלִיטֶשׁ מִשׁוֹרֵשׁ תִּרְדִּי, עֵינִן גִּזְנוּס-בּוֹל, נִתְרִי
- (לֹא) תִּגְיֶשׁ - יָשִׁים, וַנְּשִׁים
- תִּגְיֶשׁוּ וּכְיו"ב - תְּלִינּוּ, וַיְלִינּוּ, וַיִּגְיֶהוּ
- הַגִּישָׁה, הַגִּישׁוּ - וְהַגָּרִם
- מְגַשׁ - מְגָרִים, יִסָּב (יש' כח, כז), תוֹשֵׁד (יש' לג, יב), יוֹשֵׁד (הו' י, יד).

כאמור למעלה אין גזרת יָגַשׁ, בפתח, אלא גזרת ע"ע. אבל יָגַשׁ, בקמץ, נוכל לתלות בשתי הגזרות, גם פ"ג, נג"ש, גם ע"ע, גש"ש.

מה הצד השווה לשורשים נג"ר ונג"ש? שהביאו המילונים בשני השורשים הללו פעלים שלא יכירם עוד מקומם בגזרת פ"ג, אלא גזרת הכפולים גזרתם. ומה ביניהם? שורש נג"ר לא מצינו לו במקרא עדות ודאי מעיקרה. אבל שורש נג"ש יש לו ראיה לשבע צורות במקרא, עיין למעלה (1). חמש צורות אחרות שורשן גש"ש ודאי, עיין למעלה (2), ואילו רובן של צורות השורש נג"ש שבמילונים שורשן ספק נג"ש, ספק גש"ש.

(5) שורש גש"ש הלוא הוא כמוס גם עם תיבה שהחלה רווחת אחר תקופת המקרא. וכאן הקושי כפול ומכופל. שבמקרא אין הקושי אלא להלכה - השורש מה הוא? אבל בספרות שאחר המקרא, הואיל ופעמים הרבה אין בה ניקוד או ניקוד מוסמך ומסור מדורי דורות, הילכך אין הקושי להלכה בלבד, קשי השורש, אלא אף קושי למעשה, קשי הניקוד וההגייה. כגון השם "גִּישָׁה". כל המילונים שראיתי הביאו גִּישָׁה, מלא יו"ד ואין שי"ן דגושה. מצאתי "גִּישָׁה" ראשונה בזבחים יט, ע"ב וכיו"ב ביומא לב, ע"ב, שדרשו חכמים פסוק זה: "בבאך אל-אהל מועד (אהרן ובניו - יב"ד) ירחצו-מים ולא יָמְתוּ או בְּגָשְׁתָּם אל-המזבח לשרת" (שמ' ל, כ): "אי כת' בְּגָשְׁתָּם ולא כת' בְּבָאָם הוה אמינא על כל גִּישָׁה וגִּישָׁה... הכל מודים בקידוש שני שלובש ומקדש. שנ' או בְּגָשְׁתָּם. מי שאין מחוסר אלא גִּישָׁה. יצא זה שמחוסר גִּישָׁה ולבישה".

"גִּישָׁה" מן נג"ש אי אפשר. אין אנו אומרים "טילת ידיים", "טילת לולב" אלא "גִּישָׁה" מן נג"ש אי אפשר. ומה בִּינָה, טִילָה, קִימָה, שִׁיבָה, שִׁיפָה, אין

שורשן נב"א, נט"ל, נק"ם, נש"ב, נש"ם, נש"ף אלא בו"א, טו"ל, קו"ם, שו"ב, שו"ם, שו"ף, הדעת נותנת, אף גִּישָׁה אין שורשה נג"ש אלא כביכול גו"ש. אלא הפעלים שמנינו קודם (כגון נָגַשׁ, יָגַשׁ, תִּגִּישׁוּ) אי אפשר לגזרם מן גו"ש, לא מצד הדקדוק ולא מצד המשמעות. דעת דקדוק הלשון נותנת אפוא גִּישָׁה, על דרך גזרת ע"ע, כגון חֲבָה, מִדָּה, צָנָה, רָנָה. אמנם אפשר לו לטוען שיטען: מצינו קִיחָה (מן קח)³, לִיכָה (מן לך)⁴, אבל לא דרך המלך היא. סימנך: מִילָה (מן מו"ל) כנגד מִלָּה (מן מל"ל).

ג. לשם מטל

ברכתו של יעקב ליוסף וברכתו של משה ליוסף אתה מוצא בהן דמיון:

בְּרַכְתָּ שְׁמַיִם מְטָל	בְּרַכְתָּ תְּהוֹם	רִבְצָת תִּחַת	(בר' מט, כה)
מִמְגַּד שְׁמַיִם מְטָל	וּמִתְהוֹם	רִבְצָת תִּחַת	(דב' לג, יג)

עינינו הרואות. לא דיין לשתי הברכות שמילותיהן דומות, אלא אפילו טעמי המקרא דומים (מהפך, פשטא, זקף קטון).

כיוון שהאותיות עי"ן וטי"ת דומות זו לזו בכתב העברי, ובייחוד בכתב העברי המקורי – עי"ן סימנה עיגול ריק, טי"ת סימנה עיגול ובו סימן x – שמא בירך יעקב את יוסף "בְּרַכְתָּ שְׁמַיִם מְטָל", כשם שבירך משה את יוסף "מִמְגַּד שְׁמַיִם מְטָל", אלא סופר קדום לפי שלא הכיר שם מְטָל, נתחלפה לו בין טי"ת לעי"ן? ואפשר, בירך משה את יוסף "מִמְגַּד שְׁמַיִם מְעָל"? מְעָל מצוי בלשון ומוכר, והדעת נותנת, אם אמנם נכנס שיבוש, חזקה, נשתבשה התיבה שלא הייתה ידועה ונידמתה לתיבה שהייתה רווחת בעדה.

3. "גמר קיחה קיחה משדה עפרון. כתיב הכא (דב' כב, יג) 'כי יקח איש אשה'. וכתיב התם (בר' כג, יג) 'ונתתי כסף השדה קח ממני'. וקיחה איקרי קנין" (קיד' ב ע"א).

4. "וישובו מתור הארץ" וילכו ויבאו' (במד' יג, כה-כו). א"ר יוחנן משר' ר' שמע' בן יוחי. מקיש ליכ' לביאה. מה ביא' בעיצ' אף ליכ' בעיצ' [בדפוסים: בעצה רעה] (וסטה לד ע"ב – לה ע"א – לפי כ"י ואטיקאן 110). מודה אני לפני ד"ר מ' מישור, שסיפק לי את המובאה הזאת.

לזיהוי החרחבינא והעקרבים

הקדמה

עיקרון חשוב בזיהוי מדעי של שם צמח בתנ"ך או בלשון חז"ל הוא מציאת מכנה משותף רחב של בסיס נתונים הכולל את המקורות עצמם ואת כל ההקשרים הספרותיים שהוא מופיע בהם. המסקנה שמכלול התכונות מופיע רק במין אחד חשובה ביותר לאמינות הזיהוי של שם הצמח. גם תרגום חד-משמעי וברור של שם הצמח, הן מצד עקיבותו בתרגום המקורות למיניהם הן מצד הוראתה של המילה העברית או הלועזית מביא לידי זיהוי טוב. ואולם כאשר מספר ההקשרים הספרותיים קטן או כשאין בידינו מסורת ישירה או עקיפה על זיהוי הצמח, ובייחוד כשאי אפשר למצוא מכנה משותף אחד, הזיהוי בטוח פחות ומתבסס על המחלוקת בין החוקרים. יש שהצעות הזיהוי של החוקרים מבוססות על מחלוקת בקרב המפרשים, מחלוקת שמקורה בהבנה שונה של הפסוק, המשנה או סוגיית התלמוד. לעתים שני שמות מכנים איברים שונים זה מזה של צמח אחד או את הצמח כולו ואחד מאיבריו. אכן, שבעים פנים לתורה, וכל פירוש מוסיף פן חדש להבנת הפסוק או ההקשר בספרות חז"ל. כשם שחכמינו הביאו זיהויים אחדים לפרי עץ הדעת (בראשית רבא, סוף פרשה טו), כך נחלקו הראשונים בפירוש שמות צמחים השזורים בדברי חז"ל. דוגמה למחלוקת מעין זו היא שני זיהויים לחרחבינא: האחד ידוע – על פי תרגום המילה בידי גדולי הפוסקים ומסורת של אכילת הצמח הזה כמרור, והאחר – תוצאה של מציאת צמח שיתאים לכל התכונות שהביא רש"י, גדול מפרשי התלמוד הבבלי. תחילה אסכם את הידוע על טבעו של הצמח שהביאו הפוסקים ובהמשך אציע זיהוי על פי שיטת רש"י. כמו כן אדון בשם אחר לחרחבינא והוא בעצם מתאר את השורשים או את קני השורש שלה – עקרבים או ערקבים.

* תודתי נתונה לידידי עופר כהן שקרא את כתב-היד והעיר הערות מועילות, להוצאה לאור של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים שהרשתה לי להעתיק שני ציורים מתוך M. Zohary and N. Feinbrun-Dothan, *Flora Palaestina*, Jerusalem 1966–1986 ולידידי ד"ר עזרא ספר שתרם לאנגלית את הסיכום.

חרחבינא – אחד ממיני המרור

חרחבינא נזכרת אך מעט במקורותינו: היא יחידאית במשנה (פסח' ב, ו), בתוספתא (שב' ה, ג) ובירושלמי (פסח' ב, ה; כט רע"ג), ובאה שלוש פעמים בסוגיה אחת בבבלי (פסח' לט ע"א). במשנה (שם) מוזכר הצמח ברשימה של חמישה צמחים (בהקבלה לחמשת מיני דגן) הנחשבים לירקות מרירים שנקלטים לאכילה בתקופת האביב: "ואלו ירקות שאדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח (מצוות אכילת מרור): בחזרת ובעולשין ובתמכא ובחרחבינא ובמרור". הבבלי (שם) מזהה: "חזרת – חסא. עולשין – הינדבי. תמכא, אמר רבה בר בר חנה: תמכתא שמה. חרחבינא, אמר רבי שמעון בן לקיש: אצוותא דדיקלא. ובמרור – מרריתא". רוב החוקרים מזהים "חזרת – חסא" עם הסוג *Lactuca* (חסה), "עולשין – הינדבי" עם *Cichorium* (עולש), וחרחבינא עם הסוג *Eryngium* (חרחבינה) (איור 1). אף על פי שברוב דפוסי המשנה המילה חרחבינה כתובה בה"א, בחרתי בכתיב שבמהדורת קהתי כדי להבדיל בין המילה המשנאית ובין המילה המשמשת היום בספרות הבוטנית. בעניין שני המינים האחרים אין הסכמה: מרור – יש המזהים אותו עם מרור הגינות (*Sonchus oleraceus*)¹, משפחת הראובני מזהה אותו עם דרדר (*Centaurea*) למיניו הנאכלים, כגון דרדר קרומי (*C. pallescens*) *C. hyalolepis* (var. *hyalolepis*)², ויש גם זיהויים אחרים. תמכא נשארה יתומה, בלא זיהוי מקובל³. התלמוד הבבלי (שם) מונה יותר מחמישה מינים שאפשר לצאת בהם ידי חובת מרור, והוא מנמק: "מה מצה מינים הרבה אף מרור מינים הרבה". גם הלשון בתורה היא בריבוי: "ומצות על מרורים יאכלוהו" (שמ"ב, ח). מהמשך הסוגיה בתלמוד הבבלי מתברר שמיני המרור הם ירקות, כלומר שרגילים לאכול מהם את הירק, ולא מיני זרעים כגון דגנים או קטניות ואף לא שיחים או עצים כגון הירדוף – הרדוף הנחלים (*Nerium oleander*). אגב, גם לשומרונים אין מין אחד למרור (המכונה בפיהם מרורה). בטקס זבח הפסח בתחילת המאה כרכו מצה בעלים של חסה רותמית (*Lactuca saligna*), ובשנות השלושים – בחסת המצפן (*L. scariola* = *L. serriola*)

1. עיין למשל א' פלדמן, צמחי התנ"ך, תל-אביב תשי"ז, עמ' 215; י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 102; I. Low, *Die Flora der Juden*, Leipzig und Wien 1928, vol. 1: 433. עמ' 433.
2. א' רובינביץ, "חדושים בשמות הערביים של צמחי א"י ובקשר אתם בשמות העבריים", בתוך ספר השנה של ארץ-ישראל תרפ"ג, בעריכת א' צפרוני, א"ז רבינוביץ, ד' שמעוניוביץ, עמ' 303–319; א' הראובני, "המרור והמרורים", לשוננו ס (תרצ"ט), עמ' 269–272; ג' הראובני, בסוד אילן ופרח, תל אביב תשי"ז, עמ' 72 ואילך; G. M. Crowfoot and L. Baldensperger, *From Cedar to Hyssop*, London 1932, p. 41; G. E. Post, *Flora of Syria, Palestine and Sinai*, Beirut 1896, p. 470.
3. אבל עיין תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 548.

וכך גם היום⁴. העלים של מיני הבר של חסה מרים הרבה יותר מעלי החסה התרבותית (*L. sativa*). יש להניח שאף שהזנים הקדומים של החסה התרבותית היו מריים, כגון אלה שנראים בציורי הקיר במצרים העתיקה; תהליך הברירה של חסה תרבותית מחסת המצפן ומקרוביה כלל כבר בראשית הפחתה ניכרת של מרידות העלים.

מן הבבלי מתברר שחזרת (כנראה חסה תרבותית)⁵, הראשונה ברשימה, מתוקה יותר ממרור (שם): "רבינא אשכחיה לרב אחא בריה דרבא דהוה מהדר אמרידתא. אמר ליה: מאי דעתיך, דמרירין טפי, והא חזרת תנן, ותנא דבי שמואל חזרת, ואמר רבי אושעיא: מצוה בחזרת, ואמר רבא: מאי חזרת – חסא. מאי חסא – דחס רחמנא עילוין. ואמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: למה נמשלו מצריים כמרור? לומר לך: מה מרור זה שתחילתו רך וסופו קשה, אף מצריים תחילתן רכה וסופן קשה. אמר ליה הדרי בי". כך גם נראה מהירושלמי: "ובמרור – ידך מר ופניו מכסיפין ויש לו שרף. התיבון: הרי חזרת מתוק, הרי אינו קרוי חזרת אלא מתוק. רבי חייה בשם רבי הושעיה: כל עצמן אין הדבר תלוי אלא בחזרת. מה חזרת תחילתה מתוק וסופה מר, כך עשו המצרים לאבותינו במצרים. בתחילה 'במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך' (בר' מז, ו) ואחר-כך 'וימררו את חייהם... בחומר ובבלנים' (שם' א, יד)" (שם; מקבילה – בראשית רבא, הוצאת אלבק, עמ' 1233). כלומר, הירושלמי מנסח כאן עיקרון (שנרמז גם בבבלי): אף שהחסה בעצם מתוקה רוב חייה ונעשית מרה רק כאשר הצמח מגיע לפריחה ולפרי והיא שונה ממיני המרור האחרים שגם בצעירותם אינם מתוקים ממש, לכולם מכנה משותף שהוא עיקרו של הדבר: תחילתם מתוקה וסופם מר.

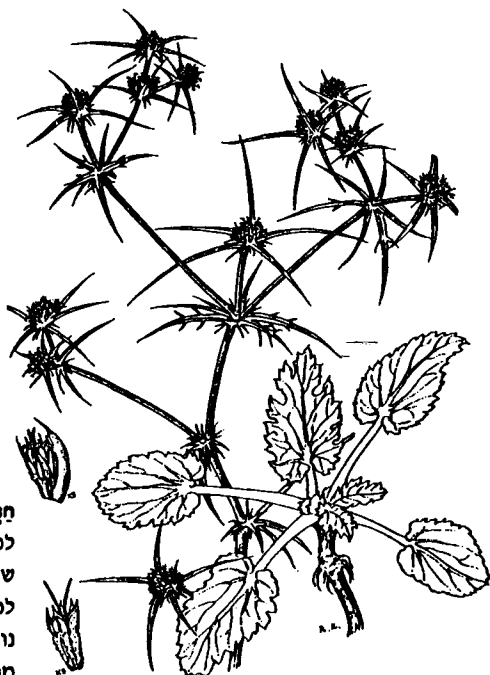
הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה ז, יג) מביא את חמשת הירקות כסדרם שבמשנה, וכך גם בעל הטורים ובעל שולחן ערוך (אורח חיים, תע"ג ה') שמוסיפים: "ועיקר המצוה הזאת בחזרת (על פי ר' אושעיא בבבלי – בית יוסף) ואם אין לו חזרת, יחזר אחר ראשון ראשון, כפי הסדר השגוי במשנה" (בית יוסף, על פי הגהות מיימוניות). אולם במשנה שבתלמוד הבבלי (שם) ירקות אלו מובאים בסדר אחר, מלבד הראשון והאחרון שנשארים במקומם: חזרת, תמכא, חרחבינא, עולשין, מרור, אם כי פירושי השמות בגמרא מסודרים על פי הסדר שבמשנתנו. בסוגיית התלמוד מובאות עוד שתי מסורות תנאיות ובהן סדר אחר או ירק אחר; שתיהן מביאות את חרחבינא רביעית ברשימה, כבמשנה, האחת בידי התנא של בר קפרא – עולשין, תמכא, חרחלין, חרחבינא וחזרין, והאחת מבית המדרש של שמואל והיא זהה לרשימה שבמשנה מלבד הסיפה: חזרת, עולשין, תמכא, חרחבינא (ערוך השלם: חרחבינא), חרגינא והרדופנין (שאינם זהים להרדוף הנחלים).

4. קרואופוט ובאלדנשפרגר (לעיל, הערה 2), עמ' 41; ז"ח ארליך, "הקרבנות קרבן-פסח ע"י עדת השומרונים והשוואתו להלכות קרבן-פסח ביהדות" בתוך: שומרונים – הסטוריה, ארכיאולוגיה ומסורת, תל-אביב 1944, עמ' 79–88; נוכחות המחבר בזבח הפסח בשנת תשנ"ד.

5. I. Low, *Aramaäische Pflanzennamen*, Leipzig 1881, עמ' 171.

זיהוי חרחבינא עם חרחבינה מכחילה

לעף ואחריו קאהוט זיהו חרחבינא עם הסוג *Eryngium* עוד במאה הקודמת⁶. כך התקבלה המילה בספרות הבוטנית החדשה בארץ לשמש שם לסוג ממשפחת הסוככיים⁷. היום המפרשים והעוסקים בצמחי המקורות מזהים אותה כחרחבינה מכחילה (*Eryngium creticum*) (איור 1)⁸. הזיהוי השתלשל מהפירוש הראשון של ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף) שחי בפאס שבמרוקו במאה הי"א והביא בספר ההלכות שלו מילה ערבית כתרגום (פסחים, שם): "חרחבינא – אמר רבי שמעון בן לקיש אצוותא דדיקלא, יש שפירשו אל קוצעינא (צ"ל אלקרצעינא, עיין ר' נסים בר' ראובן גירונדי [ר"ן], שם)

חרחבינה מכחילה (*Eryngium creticum*)
 למטה: הופעה חורפית – בסיס הצמח עם
 שורש מעובה ושושנת עלים צעירים;
 למעלה: הופעה קיפית – ענפי הצמח
 נושאים תפרחות קוצניות.
 מתוך *Flora Palaestina*, כרך 2, ציור 558.

6. י' קאהוט, ערוך השלם, כרך ב, וויען תרמ"ב, ערך "חרחבן"; לעף, 1881 (לעיל, הערה 5), עמ' 179.
7. א' רבינוביץ, שמות צמחי ארץ-ישראל שנתחדשו או שנתבררו, ירושלים תרע"ז; פ' אורבך, מ' אורח, ילקוט צמחים. תל-אביב תר"ץ; א' איג, מ' זהרי, ג' פינברון, מגדיר לצמחי ארץ-ישראל, ירושלים תרצ"א; ג' פינברון-דותן, א' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל, ירושלים תשנ"א.
8. הראובני, תרצ"ט (לעיל, הערה 2); א' פלדמן, צמחי המשנה, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 176; פליקס, תשמ"ג (לעיל, הערה 1), עמ' 72; לעף (לעיל, הערה 1), 1924, כרך 3, עמ' 451 ואילך; 1928 עמ' 439 ואילך; וכך במשניות מהדורת אלבק ומהדורת קהתי.

יש שפירשו אל הנדקוקי (דבשה? Melilotus, גרגרנית? Trigonella)⁹. גם הרמב"ם (במאה הי"ב), שחיבר את פירוש המשניות בהיותו בספרד ובעיר פאס, הביא אותה מילה ערבית – קרצענה – לזיהוי חרחבינא, ובעקבותיו ר' עובדיה מברטנורא. (לכאורה, המעגל נסגר במהדורת קאפח שמובא בה השם הלטיני של חרחבינה מכחילה). כך מפרש בפסקיו גם ר' אשר בר' יחיאל (הרא"ש) – השלישי מבין "עמודי ההוראה", שפעל בטולדו שבספרד במאה הי"ג. יש להעיר שאין זויהוי מבוסס על פירוש של רבנו נתן אב הישיבה שחי בארץ ישראל בסוף המאה הי"א, כי כתב היד היה גנוז עד לזמן האחרון.

מעניין שקרצענה שהוזכרה לעיל בשם הרי"ף והרמב"ם שפעלו בצפון אפריקה ובשם אחרים הובנה במקומותיהם כחרחבינת השדות (*E. campestre*) ולא כחרחבינה מכחילה שתפוצתה רק בבלקן ובמזרח הקרוב (ובכללם עירק)¹⁰. בצפון אפריקה יש לחרחבינת השדות שמות ערביים רבים ובהם *قرسنة*, ואין השם משמש שם אלא למין זה¹¹. אפשר שהמילה קרצענה הגיעה גם לספרד המוסלמית, ושם שמע אותה הרא"ש. זה צמח רב-שנתי לא גבוה, בעל עלי שושנת נוקשים שנשארים ירוקים גם בזמן הפריחה, והוא נבדל מחרחבינה מכחילה גם בפרחיו היושבים בחיק חפיות תמימות ועלי הגביע מסתיימים בזיף. צבע עליו לבנבן או צהבהב-ירקרק, ובתכונה זו הוא מתאים לדרישתו של רבי יוחנן בן ברוקא: "כל שפניו מכסיפים" (בבלי פסח' לט ע"א). חרחבינת השדות נפוצה ברחבי אירופה, באפריקה הצפונית ובדרום-מערב אסיה. במזרח הקרוב היא גדלה במצרים, בסוריה, בלבנון, בתורכיה ובאירן, אבל לא בארץ-ישראל ואף לא בבבל. אולם במילה קרצענה מכנים בארץ בעיקר חרחבינה מכחילה¹² ולעתים גם חרחבינה מגובבת (*E. glomeratum*)¹³. יש לומר שאת המסורת של אכילת קרצענה (חרחבינה מכחילה) כאחד ממיני המרור קיבל הרי"ף מבבל או מארץ ישראל, כפי שנרשמה (אחרי כן) בפירוש המשנה של ר' נתן אב הישיבה. כיוון שאותו השם משמש בצפון אפריקה לצמח דומה, עברה המסורת של זהות המרור לחרחבינת השדות. תרגום חוזר של המילה הערבית לצמח הגדל בארץ הביא מבלי משים לידי זיהוי מחודש של חרחבינה מכחילה. למעשה, הראובני מציין ש"יהודי קורדיסטאן קוראים לחרחבינה מכחילה בשפתם ה'תרגומית' (כך הם מכנים את הדיאלקט שלהם) בשם 'מרור' ומוסיפים

9. עיין לעף (לעיל, הערה 1), 1924, כרך 3, עמ' 466.

10. M. Zohary, *The Flora of Iraq and its Phytogeographical Subdivisions*, Baghdad 1950 עמ' 108.

11. L. Trabut, *Flore du nord de l'Afrique: Répertoire des noms indigènes des plantes spontanées, cultivées et utilisées dans le Nord de l'Afrique*, Alger 1935.

12. עיין למשל פוסט (לעיל, הערה 2), עמ' 331.

13. רבינוביץ, תרע"ז (לעיל, הערה 7).

שזה ה'מרור שיאת (= של) מצות', 'מרור שיאת פסח'. המרור הזה הוא המקובל אצלם בקורדיסטאן לפסח. וגם כאן, בארץ ישראל, הם חוזרים אחרי המרור הזה דווקא¹⁴. חרחבינה מכחילה היא עשב רב-שנתי שהנצר שלו מתייבש בקיץ וניתק מבסיו. עליה הראשונים מופיעים על פני האדמה בראשית החורף. אלה עלים ירוקים ודשנים הנישאים על פטוטרת ארוכות. בשבועות שלאחר הופעת הדור הראשון של העלים יוצאים ממרכז הצמח עלים גדולים יותר, מוארכים, הירק שבהם רענן יותר ודשן ופטוטרתיהם ארוכות ומעובות. העלים הבאים אחריהם – מאמצע החורף ואילך – מפורצים פה ושם, ואף שסועים וגזורים. בחורף הם מלאים מיץ טעים, ולעת האביב והקיץ העלים הללו הולכים ומתייבשים, והגבעול של הצמח העולה והגדל מוציא עלים צרים וקוצניים המכוסים קרום עבה ומיצם מר. בעונה זו הפלחים חדלים ללקט את עלי הצמחים לאכילה באמנם כי הם "מור". בכל אחד מעלי החורף בהתייבשם יתהוו קיפולי קיפולים. תחילה הקשרים מתהווים בחלק העליון שבעלה, אשר אליו לא תגיע הליחה שנתמעטה, ולבסוף, עוד בטרם התייבשו לגמרי, הם מתרוממים, מתפתלים ומתכופפים בראשיהם. כל אימת שהתקופה קרבה לאביב מופיעים עלים גזורים יותר ויותר ושפתם נעשית דוקרנית¹⁵.

כאמור, בתקופת הקיץ עלי החרחבינה הולכים וגובלים בעודם על הצמח והם נעשים מרים יותר ויותר. לעומת זאת עלים כמושים של חרחבינה (כמו "ערבה כמושה", סוכה ג, ג) שנקטפו זה מכבר – הולכת המרירות ופוחתת בהם עם התייבשותם. כך נראה מהברייתות בבבלי (שם): האחת – "שיוצאים במיני מרור כמושים" (כי יש בהם טעם מרור, עיין רש"י שם); והאחרת שמביאה מחלוקת: "תנו רבנן: אין יוצאין בהן כמושים. משום רבי אליעזר ברבי צדוק אמר: יוצאין בהן כמושים". וכן מהמשנה בירושלמי: "יוצאין בהן בין לחים בין כמושין" (מקבילה בתוספתא פסח' ב, כא). הירושלמי (פסח' כט ע"ג) מקשה: "אית תניי תני אבל לא כמושים. אמר רב חסדא: מאן דאמר כמושים – בקלח (נראה שהמרירות בגבעול רבה יותר מבעלים ונעלמת לאט). מאן דאמר אבל לא כמושין – בעלים" (שמא פגה המרירות שבהם, עיין ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 509 והערה 86).

זיהוי עקרבנים עם חרחבינה מכחילה

רבי שמעון בן לקיש זיהה בבבלי (פסח' לט ע"א) מצד אחד את חרחבינא עם אצוותא דדיקלא, ומצד אחר (עיר' כו ע"ב) זיהה את אצוותא חרוזיאתא עם עקרבנים שבמשנה (ב"א עקרבלין; עיר' ב, ו; ומקבילה בבבלי פסח' לט ע"א): "אמר רבי אלעאי, שמעתי

14. הראובני, תרצ"ט (לעיל, הערה 2).

15. א' הראובני, "המתוק", לשוננו ס (תרצ"ח), עמ' 61–64; הראובני, תשי"ז (לעיל, הערה 2), עמ' 78.

מרבי אליעזר... שיוצאין בעקרבנים בפסח. וחזירתי על כל תלמידיו וביקשתי לי חבר ולא מצאתי". בדבריו של ריש לקיש יש לכאורה דבר תמוה; שני צמחים שונים זה מזה שאמורא אחד מזהה עם שני שמות דומים. הראובני¹⁶ ניסה ליישב את התמיהה וזיהה את אצוותא דדיקלא וכן את אצוותא חרוזיאתא עם חרחבינא, ואביא כאן מדבריו:

"להגדרת החרחבינא נאמרו בבבלי ובירושלמי דברים שפירושם לא הוברר והנראים גם מוזרים מאוד. ובוזה יתבארו ויתבררו כאן כל הדברים בנוגע לחרחבינא. כחזרת כן החרחבינא תחילתה מתוקה וסופה מר. תחילה, בימות הגשמים, עליה רכים ומתוקים, ובסוף החורף 'עלה וייתמר' ממרכז העלים המשתרעים על פני האדמה בדור גבעול המסתעף בראשו, ואת הגבעול הזה כינו כאן בשם דיקלא. גם בבסיסי הענפים שב'דיקלא' נמצאים עלים אך טעמם אינו טוב. בימי הפסח נמצאים גם העלים אשר בדיקלא מסביבו למטה, על פני האדמה, וגם העלים למעלה שבבסיסי ענפי הדיקלא, אשר אינם טובים למאכל. וזהו שהורו חז"ל: חרחבינא – אדם יוצא רק בעליה הנמצאים למטה, בצוותא – בחברותא – בדיקלא שמסביבו למטה, ולא באשר אצוותא דענפיו למעלה. ועוד, בשם ערקבלין כינו, כשם שנראה לי, את החרחבינא שבצורתה הקיצית, הקוצנית. גם הערבים יקראו לחרחבינא לא רק בשם הכללי 'קורצענה' אלא גם בשם 'שוק אל ערקבני', כלומר 'קוץ הערקבני' והשם קוץ אינו מתאים לצמח הזה אלא לצורתו הקיצית. ובהתאם לזה כינו בשם 'ערקבלין' בעיקר את החלק הקוצני המסתעף בדיקלא של החרחבינא. רבי אליעזר פסק, לפי המסורת שבידי רבי אלעאי, שיוצאים ידי חובת מרור לא רק בעלים התחתונים של החרחבינא אלא גם בעליונים, באותם הנמצאים בבסיסי הענפים שבדיקלא, והענפים האלה הם קוצניים. ובירושלמי (שם) יש לקרוא בפירוש החרחבינא: ר' יוסי בר' בון אמר ר' יוסי: חלי. כלומר, אדם יוצא בפסח רק באותם העלים אשר למטה והם 'חלי', ר"ל שהם מתוקים, ולא באותם אשר טעמם הפך מר. כי בימי הפסח, ובייחוד בשנים שהגשמים נפסקו במוקדם, יש אשר טעמם של אחדים מהעלים, גם מאותם שהם אצוותא דדיקלא, יהפוך מר, ולכן הורו כי אך באותם עלי החרחבינא שבקבוצה זו שעורם מתוקים, רק בהם יוצאים ידי חובת מרור בפסח¹⁷.

כך מתבררת, לדעתו, התמיהה – שני זיהויים לה למילה אצוותא: אצוותא דדיקלא מציינת את העלים התחתונים של החרחבינא ואצוותא חרוזיאתא – את עליה העליונים. אולם קשה לקבל את ההצעה שרבי אליעזר סובר שהתורה ציוותה לאכול דבר שאיננו אוכל, שהרי דרכיה דרכי נועם.

עכשיו יש בידנו לזהות את עקרבנים שבמשנת שביעית (ז, ב) עם חרחבינא מכחילה: "ועוד כלל אחר אמרו: כל שאינו (נ"א שהוא) מאכל אדם ומאכל בהמה וממין הצובעין ומתקיים בארץ – יש לו שביעית ולדמיו שביעית, אין לו ביעור ואין לדמיו ביעור. אי

16. הראובני, תרצ"ט (לעיל, הערה 2).

17. הראובני, תרצ"ט (לעיל, הערה 2), עיין שם.

זהו? עיקר הלוח השוטה, ועיקר הדנדנה, והעקרבנין (נ"א הערקבלין, הערקבנין)...". יש להניח שבמשנה מדובר בחלקי צמח תת־קרקעיים רב־שנתיים. והנה, שורשה הרב־שנתי של חרחבינה מכחילה נאכל¹⁸. כך נאכלים במערב אירופה שורשים ממותקים של חרחבינת השדות¹⁹. מכאן שחז"ל הבחינו בין חרחבינא שמשמעותה קשורה לעלים הנאכלים ובין עקרבנים כאשר רצו לדון בשורש המעובה של הצמח. אפשר אפוא להבין הבנה אחרת את השם הערבי "שוק אל ערקבני" – החלק העל־קרקעי הקוצני המתפתח מהשורש המעובה שנקרא ערקבני. לדעת רבי אליעזר (משנה עיר' ב, ו), יוצאים ידי חובת מרור גם בשורשי החרחבינה.

רב האי גאון (בבל, במאות ה'–י"א) מפרש אצוותא חרזיאתא (עיר' כו ע"ב): "צמח עבה מאוד ויש בו כמו ראשי המחטים ומחריז, והוא אטון בלשון ישמעאל" (ערוך השלם, ערך "אצווא"; אוצר הגאונים – הפירושים, שם). גם כאן ייתכן שהכוונה בדבריו לשורש המעובה של חרחבינה, והמחטים הן התפלים הקוצניים המסודרים בדור מסביב לקרקפת – כחרוז שמסביבו קוצים בדמות כוכב או שהקוצים לאורך שפות העלה מסודרים כבמחרוזת.

לעף זיהה עקרבנים עם גריזית (*Scolopendrium = Phyllitis*) הידועה כצמח רפואה בארץ בגלל העלים הצעירים המגוללים כזנב העקרב²⁰, אולם מיני שרך זה נדירים מאוד. גם יהודה פליקס²¹ לא זיהה ערקבלין עם חרחבינה והביא רק זיהויים מסופקים. את אצוותא חרזייתא זיהה לעף²² עם מין חלבולב הדומה ל"קקטוס", כגון *Euphorbia officinalis*. אולם צמח זה גדל באזורנו רק בתימן. ועוד, הוא לא מצא "אטן" כשם ערבי לחלבולב²³.

זיהוי חרחבינא ועקרבנים עם חלבולבן המשוכות

הר"ן, שחי בספרד במאה ה"ד, חולק על זיהויו של הר"ף: "יש שפירשו אלקרענינא. האי פירושא ודאי לא נהירא, דבגמרא מסקינן דכל אחד מן הירקות שאדם יוצא ידי חובה בפסח מדין מרור הוא מר ויש לו שרף, כלומר כמין חלב כשחותכין אותו, ופניו מכסיפין, כלומר שאינו ירוק ככרתי. ואלקרענינא אין לו שרף ואינו מין מרור

18. הראובני, תשי"ז (לעיל, הערה 2), עמ' 79; א' דפני, צמחי בר ראויים למאכל, החברה להגנת הסביבה, תשמ"ה, עמ' 53.

19. J. C. T. Uphof, *Dictionary of Economic Plants*, 2nd ed., New York and Codicote, 1968, Herts עמ' 204.

20. לעף, 1928 (לעיל, הערה 1), עמ' 7.

21. פליקס, תלמוד ירושלמי: מסכת שביעית, כרך ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 122 ואילך.

22. לעף, 1928 (לעיל, הערה 1), עמ' 606.

23. M. Zohary, C. C. Heyn and D. Heller, *Conspectus Florae Orientalis*, vol. 2, Jerusalem, 1983, עמ' 28.

כלל. אבל משתמשים בו לחולים חולי החזה למתיקותו". גם ש' ליברמן אינו מקבל פירוש זה, אך נימוקיו אחרים: "אשר לחרחבינה, לעף מפרשו שהוא *Eryngium*, וקשה לקבל פירוש זה, מפני שספק גדול אם אפשר למנותו בכלל ירקות, ולא עוד אלא שהעלים שלו יש להם קוצים" (תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 548). אולם אין נימוקיו של ליברמן משכנעים.

מהו השרף? הבבלי מביא כמה תכונות המשותפות לכל מיני המרור: "רבי יהודה (בכתב-יד: רבי יהודה בן בתירא) אומר: כל שיש לו שרף (בתוספתא פסח' ב, כא, הברייתא מובאת בשם ר' ישמעאל בן ר' יוחנן בן ברוקה; עיין שם ובתוספתא כפשוטה). רבי יוחנן בן ברוקה אומר: כל שפניו מכסיפין. אחרים אומרים: כל ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין. אמר רבי יוחנן: מדברי כולן נלמד: ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין. אמר רב הונא: הלכה כאחרים" (פסח' לט ע"א).

שרף מוזכר כמה פעמים בספרות חז"ל. בדיון על המרור – שרף לפי רש"י (שם, ד"ה שרף) הוא מוהל חלבי (latex) לבן: "כשסוחטין (נ"א: כשחותכין) אותו, במקום חיתוכו יוצא ממנו שרף לבן כחלב". כלומר, תחליב או תרחיף נוזלי שצבעו לבן (כגון זה של מרור הגנות) ולא צורות שרף אחרות. אמנם רש"י מפרש "מרורים" בתורה (שם' יב, ח): "כל עשב מר נקרא מרור", אבל רש"י הבין שר' יוחנן מצמצם את מספר המינים המרים רק למינים שיש להם שרף, ולכן הוא מפרש שרף במשמעותו הצרה. כרגיל, המוהל החלבי נמצא ברקמות הצמח בלחץ, ומשום כך הוא משתרבב החוצה כל אימת שהמובלים נחתכים²⁴. מוהל חלבי לבן מצוי בצמחים הנמנים עם משפחות אחדות, כגון האסקלפיים, ההרדופיים, החבלבליים, החלבולוביים, המורכבים (בת-משפחת הלשוניים) והתותיים. אולם איננו יודעים על מוהל חלבי בצמחים של משפחת הסוככיים²⁵. אכן הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש וכן בעל הטורים ובעל שולחן ערוך אינם מביאים בהלכותיהם את סימני המרור. ייתכן שאת דבריו של רבי יוחנן שלכל ירק מר יש בעצם שרף הבינו במשמעות רחבה וכוללת יותר. כלומר, שרף הוא גורם המרידות (ואולי בכללה אף החרירות) בצמחים²⁶. אפשר גם שהסימנים שהובאו בבבלי מיועדים רק למיני מרור אחרים מאלה המוזכרים במשנתנו.

מה פירוש הביטוי שהביא רבי יוחנן בן ברוקה בתלמוד הבבלי (פסח' לט ע"א): "כל שפניו מכסיפין" ושהובא במקבילות בתוספתא "רבי יהודה אומר: כל שמכסיף יוצאין

24. א' פאהן, אנטומיה של הצמח, מהדורה ב, תל-אביב 1987, עמ' 166 ואילך.

25. C. R. Metcalfe, "Distribution of latex in the plant kingdom", *Economic Botany* 21 (1967), עמ' 115–125.

26. כך קל יותר להסביר את השימוש הנרחב בליל הסדר בשורשי ה"חריין" החרפים (hot באנגלית) של חזרת הגינה (*Cochlearia armoracia* = *Armoracia rusticana*), אף על פי שאין היא מצמחי הארץ הוותיקים. מעניין שמדברי הירושלמי נראה שהשרף הוא שגורם לחריפות הבצל: "בצל שריסקו, אם ליתן טעם אסור, אם להוציא שורפו מותר" (שבת ז, ב; י סע"א).

בו" (שם ב, כא) וכן בירושלמי: "ופניו מכסיפין" (שם ב, ה; כט רע"ג). ביטוי דומה מופיע בתיאור מהלך ההחמצה של הבצק: "ואיזהו שיאור? כל שהכסיו פניו כאדם שעמדו שערותיו" (משנה פסח' ג, ה), כלומר שפניו החווירו מתוך פחד. מכאן שצבע העלים של מיני מרור בהיר יותר מצבעם של שאר הצמחים. אולי פני העלה בהירים לעתים מחמת המוהל החלבי הלבן שאצור בתוכם. הסבר כללי יותר הוא שכאשר העלים מתבגרים יותר הם בדרך כלל מרים יותר ונראים ירוקים פחות, כפירוש אחר לדעתו של רבי יוחנן: "מדברי כולן נלמד: ירק מר יש לו שרף ופניו מכסיפין".

כנזכר לעיל, שלא כדעתם של עמודי ההוראה – רש"י והר"ן סוברין שלחרחבינא יש שרף לבן. רש"י (שם) מדגיש: "כל ירק מר – תרווהו אית ליה, יש לו שרף ופניו מכסיפין, והן הן סימני מרור. מדברי כולן – כל המפרשין שמות הירקות, כגון מתניתין ותנא דבר קפרא ורבי יהודה ורבי מאיר ותנא דבי שמואל, מכולן למדנו שהמרור יש לו שרף ופניו מכסיפין; שבכל הירקות הללו רואין אנו בהן הסימנין הללו". לכן אין הם יכולים לזהות חרחבינא משנאית עם חרחבינה כלשהי, מפני שלצמח הזה אין מוהל חלבי לבן. רש"י הכיר את חרחבינת השדות²⁷, אך לא זיהה אותה עם חרחבינא. אם כן, מהי לדעתו החרחבינא?

כאמור, רבי שמעון בן לקיש מפרש חרחבינא – אצוותא דדקלא (פסח' לט ע"א). רש"י מפרש כאן: "אצוותא דדיקלא – סיב הגדל ונכרך סביב הדקל שקורין ווידילא (קנוקנת)²⁸". בדרך מפורטת יותר רש"י מפרש אצוותא חרזיאתא בעירובין: "סיב עבה הגדל סביב הדקל ונכרך ועולה בו כלולבי גפנים. חרזיאתא – תכופות הרבה יחד כמחרוזות, וטעם מרור בו" (כו ע"ב). רש"י מתכוון, כנראה, בשני פירושו לאותו הצמח. לפי תיאורו נראה לזהות את אצוותא דדיקלא עם חבלבלן המשוכות *Calystegia sepium* = *Convolvulus sepium* (איור 2). זה מטפס עשבוני רב-שנתי ממשפחת החבלבליים שגבעוליו ועליו מכילים מוהל חלבי לבן. היטיב לתאר את הצמח (הגדל עם חנק מחודד, *Cynanchum acutum*) אברהם תורן: "בשני הצמחים נמצא בתנאי גידול טובים (על גדות נחל אלכסנדר) התפתחות וגטטיבית חזקה. הם נכרכים בגבעוליהם הדקים דמויי החבל סביב כל עצם הניתן ללפיתה, מכלונס התקוע באדמה ומגדר התיל ועד לשיח ולעץ מוריקים; מלפפים את צמחי השנית הגדולה כשם שחיבקו את הקנה המצוי ואת ענפי הערבה. הם משתרעים על גבי עצים עקורים, קורבנות הסופה או מי הגאות, ונתלים בין אקליפטוסים וצומח הביניים שרשראות-שרשראות ואפילו במסך רצוף. אין מעצור להתפשטותם ואין גבול לחיוניותם"²⁹. אכן, לא מצאתי אלא מין אחד

27. מ' כסלו, "הקוף, הקרד והגלגל", סיני קיג (תשנ"ד), עמ' כז-לט.

28. אמנם עובדיה מברסגורא (פסח' ב, ו) מתאר כך את התמכה, אבל כבר תוספות יום טוב תמה על כך.

29. א' תורן, "על נחל אלכסנדר ונוף גדותיו", טבע וארץ ב (תש"ך), עמ' 51-61.

חבלבלן המשכות (*Calystegia sepium*)
קטע של ענף נושא עלים ופרחים.
מתוך *Flora Palaestina*, כרך 3, ציור 71.

שמתאים לכל התכונות שתיאר רש"י: מטפס הגדל בארץ-ישראל (ובצרפת), מכיל מוהל חלבי לבן, יוצר מחרוזות ונאכל כירק מריר. חבלבלן המשכות מצוי בבתי גידול לחים באזורי המרכז והצפון של הארץ עד בקעת כנרת ובקעת בית שאן, והוא אף נפוץ ברחבי אירופה³⁰. הוא נכרך גם על עצי תמר הגדלים במישור החוף ובבקעת הירדן (לדברי עופר כהן, בע"פ). מקום מושבו של ריש לקיש היה טבריה, ובסביבתה יכול להתבונן במטעי התמרים ובמטפסים שעליהם. הנצרים הצעירים נאכלים חיים וקני השורש – מבושלים³¹. נראה שהנצרים של חבלבלן הם חד-שנתיים, אולם גם אם הנצר שלו רב-שנתי, הגבעול דק ועשבוני, ולכן הוא יכול להיחשב ירק.

חבלבלן המשכות מזוהה עם *iosionis* ביוונית (Theophrastus 1.13.2) ועם *Iasine* הלטיני המוזכר כצמח רפואה (Plinius 22.39.82). אם אמנם חרחבינא זהה לחבלבלן המשכות, הרי אפשר שהשם היווני-לטיני הוא המקור לזיהוי חרחבינא עם יסי חלי בתלמוד הירושלמי: "בחרחבינא, רבי יוסה בי רבי בון אמר: יסי חלי" (פסח' ב, ה; כט רע"ג). מכאן ניתן לומר בדרך השערה שהמילה הלטינית *Iasine* התקצרה לצורה הקרובה יסי, ועל פי משמעות חלי בארמית – 'מתוק' – הכוונה ליסי מתוק, כלומר

30. פינברון-דודן ודנין, תשנ"א (לעיל, הערה 7), עמ' 521.

31. מ' זהרי, נ' פינברון, "צמחי-התועלת הגדלים בר בארץ-ישראל", השדה י (תר"ץ), עמ' 433–437, 608–612; דפני, תשמ"ה (לעיל, הערה 18), עמ' 40; אופהוף, 1968 (לעיל, הערה 19), עמ' 99.

החלקים המתוקים, הצעירים של חבלבלן המשוכות. הסבר אפשרי אחר לתוספת חלי הוא שמחמת משמעות אחרת של יסי בארמית – 'מרפא', משמעות המתאימה לסגולותיו הרפואיות, נוספה כאן המילה חלי – 'מחלות'. אמנם במקום אחר רבי יוסה בי רבי בון עצמו מזהה את יסי חלי עם חזרת גלים (ירושלמי כלאים א, ב; כז ע"א). אפשר לתרץ קושי זה בהצעתו של י' פליקס³² שאגב העברת פירוש לעולש ממסכת פסחים לכאן נשתרבה גם השורה 'יסי חלי' השייכת שם להרחבינא.

אם כך, אפשר לזהות בשיטת רש"י והר"ן את הערקבנין (נ"א הערקבנין) שבמשנת שביעית (ז, ב) עם קנה השורש הרב-שנתי של חבלבלן המשוכות, שהרי הוא נאכל. ייתכן שקני השורש העשויים פרקים-פרקים יכוננו ערקבנים, מלשון ערקוב – פרק, ודברי רבי אלעאי: "שמעתי מרבי אליעזר... שיוצאין בערקבנים בפסח", (עיר' ב, ו) כוונתם היא שיוצאים לא רק בעלים אלא גם בחלקים התת-קרקעיים העשויים פרקים, כלומר קני השורש של חבלבלן המשוכות. אפשר גם שריש לקיש דימה את הפרקים של קני השורש הללו לחרוזים ולכן כינה את הצמח בשם אצותא חרוזיאטא.

סיכום

להרחבינא הנזכרת במקורותינו כאחד מחמשת מיני המרור הציצו המפרשים שני זיהויים. הזיהוי המקובל הוא בעקבות הר"ף, הרמב"ם והרא"ש שמתרגמים **חרחבינא** – **אלקרענינא** (שמה העברי – חרחבינה, והמדעי – *Eryngium*), אך רש"י והר"ן אינם מקבלים את הזיהוי הזה ומציעים זיהוי אחר. לפי פירושי רש"י בתלמוד הבבלי יש לזהות **חרחבינא** עם **חבלבלן המשוכות** (*Calystegia sepium*). ברור שאין ללמוד בדעת רש"י שיש לזהות **חרחבינא** עם **חרחבינה**, שכן הוא מפרש את מסקנתו של רבי יוחנן בתלמוד הבבלי (פסח' לט ע"א) שלמיני המרור כולם יש מוהל חלבי, וכידוע, אין מוהל כזה להרחבינה. הזיהוי של פירוש רש"י מקבל חיזוק מדברי רבי יוסה בי רבי בון שחרחבינה זהה עם יסי חלי (ירושלמי פסח' ב, ה; כז רע"ג), כי חבלבלן המשוכות מזוהה עם המילים הקרובות *iosionis* ביוונית ו-*Iasine* הלטינית המוזכר כצמח רפואה. בעקבות הזיהויים של רבי שמעון בן לקיש: האחד **חרחבינא** עם **אצותא דדיקלא** (פסח' לט ע"א) והאחר – **עקרבנים** עם **אצותא חרוזיאטא** (עיר' כז ע"ב) ובעקבות פירושו של רש"י והצעתו של הראובני שאצותא דדיקלא זהה עם **אצותא חרוזיאטא** אפשר לזהות גם את **עקרבנים** עם **חרחבינה** – בשיטת הפוסקים, ועם **חבלבלן המשוכות** – לפי רש"י. וליתר דיוק, כיוון שהמילה מופיעה במשנה ברשימת צמחים בעלי איברי אגידה תת-קרקעיים, נראה הזיהוי של **עקרבנים** עם שורשי **חרחבינה** או עם קני שורש של **חבלבלן המשוכות**.

32. י' פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 57.

מאמר זה נועד להבהיר את זהותם של חרחבינא ועקרבנים על רקע הסוגיות בתלמודים ולא לעסוק בירקות האחרים המשמשים לאכילת מרור, אך אוסיף שתי נקודות. ראשית, העובדה שיהודי קורדיסטאן לוקחים למרור חרחבינה מכחילה ושבארצות מערב הים התיכון נוטלים את חרחבינת השדות גובעת מהיות השם הערבי העממי אלקרצענה משותף לכמה מינים של סוג אחד. ועוד, כיוון שרש"י סובר שלחמשת מיני המרור יש מוהל חלבי לבן, אי אפשר ללמוד שהוא מזהה את המרור עם דרדר, שכן אין הצמח הזה מייצר את המוהל הזה. יתרה מזו, אפשר להעמיד את מחלוקת החוקרים בדבר זהותו של המרור – דרדר או מרור הגינות – על מחלוקת המפרשים בהבנת סוגיית התלמוד, וליתר דיוק – בפירוש דבריו של רבי יוחנן; האומנם כל ירק מר ממילא יש לו שרף, כדעת עמודי ההוראה ובעל שולחן ערוך, או שלכל מין-מרור יש מוהל חלבי לבן, כדעת רש"י והר"ן.

כינויי רמז משווים ושימושם לדירוג

הקדמה

מאמר זה עוסק בכינויי הרמז המשווים (להלן "כר"ם) ובהתפתחות שחלה בשימושם בעברית החדשה, בעיקר המדוברת, מרימוז לדירוג. בעברית צורות אלו מורכבות ממילת היחס המשווה כ- ומאחד מכינויי הרמז: כזה, כזו/כזאת(י), כאלה/כאלו. נראה את המעמד התחבירי, השנוי במחלוקת, של הרכבים אלו וכמה ממקבילותיהם הלועזיות, הן כחלקי דיבר (ס' 1) הן כחלקי משפט (ס' 2). על בסיס זה נבדוק כיצד המושג הסמנטי "דירוג" מתקשר לכר"ם ומשפיע על המיון התחבירי המקובל (ס' 3). נעקוב אחר השתחררותו ההדרגתית של כר"ם מדרג מתפקידו הרימוזי (ס' 4) עד לביטול מוחלט של גורם הרמיזה בכר"ם מדרג-מפליג, הנפוץ במשפטי קריאה: 'הוא כזה גבוה' (ס' 5). נבדוק מבני דירוג מפליג מקבילים בכמה שפות לשם השוואה טיפולוגית עם המבנה העברי (ס' 6-7) ולשם הכרעה בשאלת "התזווה הקטגוריאלית" כביכול של כר"ם מדרג (ס' 8).

1. מעמדם של כינויי הרמז המשווים כחלקי דיבר

בשימוש הראשוני בכר"ם כיסוד רומז מבחינים על פי כיוון הרמיזה בין אנפורי, דוגמת 'הוא קמצן אבל אחיו לא כזה', לקטפורי, כגון 'הוא רוצה כזה כמו שראינו'. מעמדו הקטגוריאלי של כר"ם כחלק דיבר שנוי במחלוקת בשל הקריטריונים השונים המשמשים את המדקדים – מהם קריטריונים מורפוטחביריים ברורים למדי (1.1) ומהם תחביריים גרידא ואף סמנטיים (1.2-1.3).

1.1 מיון לחלקי דיבר על פי נטייה והתאם

בעברית החדשה נידונה בעיקר שאלת ההתאמה במין ובמספר של כר"ם הנוטה כשם תואר, בתפקידו כלוואי אנפורי¹ (רוזן 1977, עמ' 44-53, אורנן). טבלה 1 מסכמת את

* תודותיי לפרופ' גדעון גולדנברג על שקרא את הסיסה ותרם לשיפורה בהערות מועילות.
1. הסוג האנפורי הוא הסוג שנידון בספרות, ולכן אליז אתיחס בעיקר, בלי להתחייב שכל האמור תקף גם במקבילו הקטפורי.

עקרון ההתאם במין ובמספר במבעים משווים מסוג [ב כ(מו) א], שבהם ב הוא הצירוף שמני המשווה ו-א הוא כינוי המייצג את הצירוף השמני שמשווים אליו².

טבלה 1: ההתאם במבעים מסוג ב כ(מו) א

ב כ(צ"ש נקבי) ³	יסוד השוואה	א (כינוי המייצג צ"ש זכרי)
{ילדה יחפה ילדה יחפה אחת בתי היא}	(i) כמו	הו-/תו (כינוי גוף זכרי) ⁴
	(ii) כמו	זה (כינוי רמז זכרי) ⁵
	(iii) כ-	*זה ← זאת (כינוי רמז נקבי) ⁶

ב-(i-ii), המייצגים מילת השוואה וכינוי כצורנים נפרדים, רואים התאם אנפורי במין ובמספר לרפרנט של א, ואילו במקרה של כר"ם (iii), דהיינו כינוי משווה כצורן מורכב, ההתאם הוא ל-ב. לפיכך ברור שכר"ם נוהג כשם תואר מבחינת הנטייה וההתאם במין ובמספר. גם על הסדרות המקבילות של כינויי רמז משווים בגרמנית (*solch*), בצרפתית (*tel*) וברוסית (*takoj*) חלים כללי נטייה והתאם של שם תואר⁷.

2. בגוף המאמר יוצגו מבנים תחביריים פשוטים לצורך הדיון. דוגמות קונקרטיות, המופיעות בהערות, לקוחות בעיקר מהעיתונות היומית ומספרות מודרנית. מקורות אלו כוללים, כמובן, גם לשון דיבור במונולוגים, בדושיה, בראיונות וכד'. מכל מקום, אינני טוענת שאכן, כל המבנים המוצגים כפוטנציאליים נפוצים למעשה בעברית החדשה ובכל המעמדות התחביריים. גם מבנים שאינם בשימוש נפוץ תורמים להבנת הניתוח התחבירי המוצע.
3. ב והרפרנט של א נבחרו ממין דקדוקי שונה, כדי להבליט את סיב ההתאם העולה מצורתו של א.
4. דוגמות ל-(i): 'איש כמוהו יוכל להביך' (עוז 1977, עמ' 195); 'יכולתי להיות מופרע כמוהו' (ז לילות 21.1.94); 'ישנן יפות ממנה, אך יפות כמוה אין' (אלתרמן, עמ' 5); 'מ"ד ופליטים מאוחרים כמותו אין להם חלק ב-...' (עוז 1977, עמ' 20); 'זה לא הגיוני שאחד כמוהו ירצח בן-אדם' (24 שעות 16.1.94); 'אבל אני לא כמוהו' (ז ימים 14.1.94).
5. דוגמות ל-(ii): 'על חצר כמו זאת'; 'בחצרות כמו אלה, כמושבה כמו זאת' (עוז 1983, עמ' 171); 'אפילו למען מדור כיפי כמו זה' (זמנים מודרניים 7.2.94).
6. דוגמות ל-(iii): 'יש לי כבר עשרה פקידים גרועים; עוד פקיד (כמו אלה ←) כזה איני רוצה' (רוזן 1977, עמ' 51); 'איזה סוק שואו, בימים שהיו רק שמונה או תשעה (כמו זה ←) כאלה' (ז לילות 28.1.94).
- במשבצת של ב הוצג מבחר אקראי של צירופים שמניים. ייתכנו גם מבני סמיכות, שם פרטי, שם תואר, כינוי רמז במבנה (i) דוגמת 'זאת אלה כמוך, ששתיקתם היא העדות.' (בן-נר, עמ' 256) ועוד. על צירוף שמני מיועד בתווית ועל מבנים מורכבים יותר, כגון משפטים פועליים או בינוניים, ראה בהמשך (2.2-2.3).
7. אם כי במצבים מסוימים *solch* מתאבן (6.3).

תכונה אחת של כר"ם שונה מתכונות שם התואר, והיא אי-קבלת תווית יידוע – שם תואר לוואי מתאים לגרעינו ביידוע. ואולם מגבלה זו של כר"ם מובנת בשל מילת היחס שבהרכב, שהרי תווית היידוע מנועה מלהצטרף למילת יחס⁸. מכל מקום, כר"ם כולל כינוי רמז, שמעצם טבעו הוא מידוע, ולכן אין לייחס חשיבות יתרה לתווית. כר"ם הוא כינוי בעל נטייה תוארית. אין הוא תואר הפועל, אך אם נחפש את מקבילי כר"ם הלועזיים בדקדוקים ובמילונים דוגמת מילון וובסטר האנגלי, נמצא אותם ממוינים גם כתואר הפועל, שכן מופעלת בהם שיטת מיון אחרת.

1.2 מיון לחלקי דיבר על פי היסוד המושלם (גרעינו של כר"ם)

בשיטה זו, המתאימה לשפות חסרות נטייה תוארית, נקבע מעמד קטגוריאלי של מילה כלשהי בעיקר על פי היסודות שהיא נלווית אליהם במשפטים קונקרטיים. במילון וובסטר ואף בדקדוקים מצוינים כדקדוקו של יספרסן שם עצם מובהק כמו *stone* ממיון כשם תואר כאשר הוא במעמד לוואי בצירוף 'a stone wall'⁹. קריטריון "היסוד המושלם", המתאים יותר לגיתות תחבירי כחלק משפט, משמש לצורך המיון לחלקי דיבר בהיעדר קריטריונים צורניים בלשונות כמו אנגלית. אין שום צורך לייבאו לעברית, שמתאפשר בה מיון אמין לחלקי דיבר לפי קריטריונים צורניים של נטייה והתאם.

1.2.1 הפונקציות של כר"ם

מיון על פי היסוד המושלם יועיל למטרה אחרת: קביעת הפונקציות של כר"ם. נבחין בשלושה גרעינים של כר"ם כמשלים: גרעין שם עצם, גרעין שם תואר וגרעין צירוף ש"ע + ש"ת. נוסף על כך, כר"ם הוא בראש ובראשונה כינוי, תחליף צירוף שמני. לפיכך נקבע ארבע פונקציות של כר"ם. נדגים אותן באמצעות טבלה 2, ובה כר"ם אנפורי מתייחס לשולחן עגול שראינו. נקיף בסוגריים את כר"ם כמשלים עם גרעינו בפונקציות I-III:

טבלה 2: ארבע הפונקציות של כר"ם אנפורי

הפונקציה	תפקיד כר"ם	דוגמה
I	השלמת ש"ע	[שולחן כזה] יש גם לי
II	השלמת ש"ת	השולחן שלי [כזה עגול]
III	השלמת צירוף ש"ע + ש"ת	[שולחן עגול כזה] יש גם לי
IV	תחליף צ"ש	השולחן שלי הוא כזה

8. אמנם לקסמות תואריות חדשות, שבהרכבן כלולה מילת יחס, עשויות לאבד מחסום צורני-טכני זה ולהתיידע ככל תואר: הבין-עירוני, העל-אנושי, העדכני וכו'.

9. יספרסן 1924, עמ' 94. אך יש שמקפידים על ההבחנה בין חלקי דיבר לחלקי משפט, וראה קוירק-גרינבוים, עמ' 340-399. שם מדובר על *nouns as premodifiers*, כגון *iron* בצירוף 'an iron rod'.

כר"ם יכול להקדים את גרעינו או לבוא אחריו. שתי האפשרויות מובחנות, כנראה, הבחנה סגנונית. לפי אגמון-פרוכטמן, עמ' 78–82, כר"ם הקודם לגרעינו תקני פחות, ואולם הדוגמות שלה כולן מפונקציה I. דווקא בצירוף ש"ע + ש"ת מקומו של כר"ם עשוי להיות בעל משמעות גם מבחינה תחבירית, שכן צירוף זה, המכונה כאן פונקציה III, למעשה אינו חד-תחבירי. במבנה זה יש שלוש אפשרויות לתחום ההחלה של כר"ם, והן משקפות שלוש פונקציות מקוריות שהתמזגו במבנה:

- (i) על שה"ע לבד: 'שולחן כזה' + עגול' (פונקציה I ← III)
 (ii) על שה"ת לבד: 'שולחן' + [עגול כזה]' (פונקציה II ← III)
 (iii) על הצירוף כולו: 'שולחן עגול' + כזה' (פונקציה III)¹⁰

ייתכן שבכל מבנה מועדף סדר מילים שמשאיר את היסודות הממוסגרים צמודים, וכך על פי מקומו של כר"ם נוכל לקבוע את המסגור הנכון, אך בדיקת סוגיה זו צריכה להתבסס בראש ובראשונה על האינטונציה, ולכן לא תיעשה בקורפוס כתוב כמו זה. ייתכן שבדרך כלל אף אין טעם ואפשרות לנסות ולקבוע את המסגור המקורי, ולכן לא נפריד להלן בין (i), (ii) ו-(iii). עוד נשוב לסוגיית הסדר בדיון בכר"ם מדרג (ס' 3 ואילך), מפני שכר"ם בסביבת שם תואר בדרך כלל אינו אנפורי טהור אלא אנפורי-מדרג או אף מדרג טהור, שכן שם תואר על פי רוב מציג תכונה הניתנת לדירוג, ועצם השוואתו האנפורית יוצרת דירוג¹¹.

1.2.2 המיון על פי הפונקציות (כאנגלית)

בלשון האנגלית, שאי אפשר להפעיל בה קריטריון נטייה, נקבע מעמדו של כר"ם כחלק דיבר על פי סביבתו. כל פונקציה תיתן חלק דיבר נפרד. נראה זאת בעזרת *such* אנפורי המתייחס ל"שולחן העגול" שבטבלה 2 לעיל:

10. דוגמות למבני השוואה אנפוריים מסוגים אלו (באמצעות כר"ם או כמו):
 (i) 'אילו התברכנו ב[פוליטיקאים] רבים כמותו...' (24 שעות 10.2.94), דהיינו 'הרבה פוליטיקאים (שהם) כמותו' ולא 'פוליטיקאים (שהם) רבים כמותו';
 (ii) 'הם התחנכו בתי-ספר פרטיים, חד-מיניים; רבים מהם אף למדו בפנימיות [יוקרתיות] כאלה' (24 שעות 10.2.94); דהיינו 'פנימיות (שהן) יוקרתיות כמו בתי-הספר האלה' ולא 'פנימיות יוקרתיות (שהן) כמו בתי-הספר האלה';
 (iii) '[נורות אדומות] כאלה שנדלקות עובדות בשני הכיוונים' (חותם 28.1.94), דהיינו 'נורות אדומות (שהן) כמו אלה' ולא 'נורות (שהן) אדומות כמו אלה'; וגם 'לפאולה באמת לא הגיע לחטוף ממך (משב ארקטי) כזה' (עזו 1994, עמ' 73).
 הניתוח המודגם הוא האפשרות שנראתה לי ביותר, אך אפשר גם להבין אחרת. דוגמות מקבילות עם כר"ם מדרג בהמשך (5.2.2, ג).
 11. זו הסיבה שעד כה בחננו שמות תואר כגון יחפה (טבלה 1) ועגול (טבלה 2); אלה אינם ניתנים לדירוג בתנאים רגילים: (ז) יותר/פחות עגול/יחפה. בכך הבטחנו פירוש אנפורי טהור, בלי דירוג, שהוא נושאו של השלב הבא בדיון (ס' 3 ואילך).

טבלה 3: הפונקציות של *such* כקובעות חלקי דיבר

הפונקציה	<i>such</i> כחלק דיבר	דוגמה
I	ש"ת (demonstrative adj.) או מגדיר (pre-) determiner	I have [<i>such</i> a table]
II	כאן לא יבוא <i>such</i>	
III	אדוורב	I have [<i>such</i> a round table]
IV	כינוי (תוארי) עצמאי (pro-adjective/word)	X's table is [<i>such</i>] ¹²

בפונקציה II, ולדעת רבים גם בפונקציה III, אמור לבוא אדוורב. לאנפורה פשוטה כמו כאן ישמש בעיקר צירוף של מילית ההשוואה *like* וכינוי הרמז *that*¹³, ולדירוג (ס' 3 ואילך) ישמש הכינוי המשווה *so* באנגלית ובגרמנית, *si* בצרפתית ו-*tak* ברוסית (בהמשך נראה שהשימושים ביסוד זה אינם זהים), ויכונה "מגביר" (intensifier) או "מדרג", גם בפונקציה II וגם בפונקציה III. תפקידה המוצהר של הקבוצה האדוורביאלית "מדרגים" או "degree words" (גלינרט, עמ' 208 ואילך) הכוללת "מגבירים" הוא דירוג שם תואר, אך גם פעלים מסוימים ואדוורבים ניתנים לדירוג כזה.

1.3 הקשיים הטרימינולוגיים

אנו רואים מבוכה בהתייחסות אל *such*, הן במיון הן במינוח¹⁴. העיקרון שינחה אותנו בדיון בכר"ם הוא שאין לערב תפקיד תחבירי משתנה, כפי שיידון בסעיף הבא, עם מעמד קטגוריאלי כחלק דיבר. כר"ם בעברית לעולם הוא כינוי, בהיותו מורכב

12. ראה, למשל, קורם, עמ' 17, 20 לעניין שמות תואר המשמשים גם ככינויים, דהיינו יסודות המשמשים גם בפונקציה I וגם בפונקציה IV.

13. הדבר נכון בכל הפונקציות לאנפורה סתורה בסגנון רגיל: 'I have a (round) table like that' (I, II); 'My table is (round) like that' (II, IV) *so* משמשים בעיקר לדירוג, אנפורי או מוחלט (ס' 3 ואילך), וגם בכינויים אנפוריים "גבוהים" כגון 'Such is life'.

14. אין בעיה זו מיוחדת לכר"ם. כפי שראינו, מתלבטים גם במקרים של שמות עצם לוואיים כגון 'stone wall', ואף של תואר פועל לוואי כגון *here* בצירוף 'the food here is bad' ועוד בסוגים רבים. אחת הסיבות לבעיות טרימינולוגיות היא שהמונחים המשמשים במיון עומדים במישורים שונים זה מזה, ולפיכך הם עשויים לחפוף. שם תואר מוגדר צורנית על פי נטייה שמנית וקבלת יידוע, כך לפחות בשפות שמיות, ועל פי האפשרות להביע את ערך היתרון וההפלגה. "כינוי" (pro-word), "מגדיר" (determiner) ו"תואר הפועל" הם מונחים המכוונים לתפקיד. "מדרג" או "מגביר" (intensifier) כגון "כמת" (quantifier) ועוד מונחים כמותם, הריהם סמנטיים. מונח כגון "תיאורי שם תואר" (=מגביר) של רובינשטיין מורכב מתפקיד תחבירי (תיאורי), המוגבל לחלק דיבר (שם תואר) – עירוב טרימינולוגי שאינו רצוי.

ממילית + כינוי רמז. כינויי הרמז, כמו כינויי השייכות בעברית, אינם מוגבלים בתפקידם לתחליף שם; הם יכולים להשלים שם עצם מפורש או יסוד שמני אחר: 'הילד (היפה) הזה', 'הילד שלי הלך', ואין בכך כדי להפוך את הכינוי לשם תואר¹⁵. אמנם לכר"ם בעברית יש נטייה תוארית, שלא ככינויי גוף, למשל, ולפיכך היה אפשר לכאורה להתפשר על מונח משולב כגון "כינוי תוארי"¹⁶, אך הפרדוקס שבהרכב זה אינו רצוי. כר"ם הוא פשוט כינוי רמז, בתוספת יסוד השוואה, שיכול לממש פונקציות תחביריות וסמנטיות, כפי שנראה כעת.

2. מעמדו התחבירי של כר"ם כחלק משפט

ראינו לעיל שהסיווג המקובל של כר"ם לחלקי דיבר מושפע מתפקיד תחבירי קונקרטי. אך גם אם נשלים עם בעיה מתודית זו ברמת חלק דיבר, נמצא בעיה דומה ברמת חלקי המשפט. הניתוח בשיטת "היסוד המושלם" (1.2) יבחין ברמת חלקי משפט בין תפקיד לוואי של צירוף ההשוואה כ(מו) + א בפונקציה I ובין תפקיד תיאורי של הצירוף בפונקציות III-II. לפיכך *such* שבטבלה 3, בהיותו צמוד לשם עצם (בפונקציה I) ימוין כלוואי, ואילו בסמוך לשם תואר, למשל בפונקציה III, ייחשב תיאור. שיטה זו נפוצה באופן כללי בדיונים תחביריים, לאו דווקא בנושא כר"ם. האומנם משלים הסמוך לשם תואר הוא בהכרח אדוורב? ננסה לסתור הנחה זו בכמה דרכים כדי לקבוע את מעמדו התחבירי של כר"ם כמשלים.

2.1 על פי מקבילות לועזיות

א. ראשית, נציג את המקבילות בערבית הספרותית לכמה מהמבנים שבטבלה 1, כדי לבדוק אם יחסת יסוד ההשוואה היא אדוורביאלית בפונקציות III-II.

טבלה 4: מקבילות בערבית הספרותית לטבלה 1

א	יסוד השוואה	ב	פונקציה
-hu (ה-) hāda (זה)	mitl ^u (כמו)	bint ^{un} (בת)	I
		ḥāfiyat ^{un} (יחפה)	II
		bint ^{un} ḥāfiyat ^{un}	III

15. בכך אני מסכימה עם יספרסן 1924, עמ' 84, שאינו רואה צידוק להפרדה הנפוצה בין כינוי כגון 'This (pro.) is a book' לשם תואר כגון 'This (adj.) book'. במקרה הספציפי של כר"ם ייתכן

רואים שיסוד ההשוואה *mitl* אינו מקבל יחסה אדוורביאלית (^א) אלא לזואית, כיחסת הגרעין, דהיינו במקרה זה (^ב). השלמת שם תואר והשלמת צירוף שמגי הן השלמות לזואיות, כמוהן כהשלמת שם עצם.

ב. ברוסית כר"ם הוא שם תואר מובהק על פי נטייתו: *takoj, takaja, takoe* וכו'. והנה רואים שהוא משמש להשלמת שם תואר¹⁷.

ג. גם בשפות אחרות אפשר לפעמים להבחין בין מבני השוואה אדוורביאלים ללזואיים, בהשלמת שם תואר. באנגלית, למשל, משמשת נוסחת השוואה "as... as..." להשוואה תיאורית-מדרגת, דוגמת 'She is as pretty as a flower', ואילו *like* עשויה להיכנס למבנה השוואה לזואי כתמורה בלא דירוג: 'She is pretty, like a flower'. לפיכך רואים שאין לזהות השלמת שם תואר עם אדוורב באופן עקרוני.

ד. תיאור ישרים שם תואר נשואי, ואילו שם תואר מחוץ לקשר הנשואי יושלם בלזואי. נדגים בטבלה 5. בסימן השוויון נסמן קשר נשואי ובסוגריים מרובעים את תחום האיבר המושלם. כר"ם אנפורי כתיאור יחול על איבר המכיל סימן שוויון¹⁸, וכלזואי על דרך *mitl* הערבי הוא יחול על איבר שמגי שאינו כולל סימן שוויון.

טבלה 5: תפקידו של כר"ם משלים הסמוך לשם תואר

נושא	נשוא	כר"ם	הפונקציה של כר"ם	תפקידו
(i) [השולחן]	= [עגול]	כזה	II	תיאור
(ii) [השולחן]	= [עגול]			לזואי
(iii) [זה]	= [שולחן עגול]		III	תיאור
(iv) זה	= [שולחן עגול]			לזואי

מונח אחד מורכב לכל השימושים, דוגמת determinative pronouns (לונג ולונג, עמ' 396; איז'נקו, עמ' 478).

16. השווה הלבג-בושה, עמ' 357, *das adjektivische demonstrative Pronomen* (כתת-קבוצה בתוך *Artikelwörter*).

17. דוגמות (אנפורית וקספורית): *živět v našej kvartire odin inženier. byvajut takie učěnye*; *inženery s usami i v očkax* 'יש כאלה מהנדסים מלומדים עם שפם ומשקפיים' (וויצ'נקו, 1988, עמ' 21); *'u samoj korolevy net takoj čěrnoj barxatnoj šubki*, *kak u nevo* 'אפילו למלכה בעצמה אין כזאת אדרת קטיפה שחורה כמו שלי' (אצבעונית, עמ' 19). השווה דוגמות מקבילות לכר"ם מדרג בשלוש הפונקציות המשלימות (Ra 6.3–6.2).

18. גם קשר נשואי שצומצם לקשר לזואי ויסומן בסוגריים יקבל תיאור: '[שולחן (= יפה) מאוד הגיע'.

נמצא שגם תיאור וגם לוואי עשויים להשלים שם תואר בפונקציה II (ii-i) או צירוף ש"ע + ש"ת בפונקציה III (iii-iv). כעת ננסה להראות שלפעמים רק ניתוח לוואי מתאפשר לכר"ם בעברית.

2.2 על פי היעדר כושר יידוע

כר"ם בכל שימושיו שונה מדגמי השוואה האחרים בעברית בהיעדר כושר היידוע של גרעינו:

(1) רציתי את	הדגם המחוּספס	כמו חצץ ¹⁹
		כמוהו
		כמו זה
		כזה*

גם בלשונות אחרות אין ליידע צירופים המכילים כר"ם: 'the such...', 'le tel...', 'der solche...'. בכך כר"ם שונה מביטויים אדוורביאליים, הן מדרגים כגון מאור, למדיי, (ב)יותר²⁰, *most, rather, very*, הן משוים-מדרגים, דוגמת כל-כך ו-*so*²¹. מסתבר שבהשלמה של [ה-ב (כמו) א] ייתפס [כמו) א] כאדוורב. לכן גם אי אפשר ליידע ב שהוא שם עצם בלבד, שכן ההמשך ייתפס כתיאור ('כמה רציתי').

(2) *רציתי את הדגם כמו חצץ²²

העובדה שכר"ם חסום עם צירוף מיודע, כפי שרואים בדוגמה 1, אולי תשמש ראיה שבמבנים אלו אין כר"ם משמש אדוורב.

19. דוגמות: 'תביא את המסטיקים העגולים כמו גולים'; 'הביא את אביו הגרוש כמוהו'.
20. דוגמות: 'אחד החוגים היותר ניצנים' (פרשנות חדשות 18.1.94); 'מאסתי בעולם המאור קודר וכפיתי, חמור הסכר, שבו...' (קיבוץ, 19.1.94).
21. דוגמות: 'מה שהיה אפשרי בתקופה הלא רחוקה כל-כך...' (עמנואל הלפרין, דיווח); 'שלא לדבר על הסקרים הכל-כך מחמיאים שיש להם' (מוסף ידיעות 4.2.94); 'ולמראה אוסף הצעצועים הנוצצים המשוכללים והכל-כך יקרים ש...' (ומגנים מודרניים 19.1.94); '...בילתה את השבוע... בקונצרטת הכה מתוקשר של ב"ש...' (ז לילות 21.1.94). וראה פאולר, עמ' 566, לדיון במבנים כגון 'its aesthetically so brilliant world'. והשווה בצרפתית 'cette femme si aimée' 'אישה כה אהובה זו' (גרואיס, עמ' 1457).
22. אם ברצוננו ליידע שם עצם שאחריו יסוד השוואה, עלינו ליצור פסוקית לוואי: 'רציתי את הדגם (שהוא) כמו חצץ'. באנגלית ובלשונות אחרות המקדימות שם תואר פשוט לשם העצם אך אינן מאפשרות לצירוף השוואתי לתפוס מקום זה מתחייבת פסוקית אחרי שם העצם בכל מקרה של צירוף משווה: 'אביו הגרוש כמוהו' = 'his father (who is) divorced like him'.

2.3 על פי אי-קבילות כמשלים-פועל

רואים שכר"ם, שלא כשאר יסודות ההשוואה, אינו קביל כמשלים-פועל יוצא או עומד, בינוני או מקור נטוי:

(3) פינקנו אותה	כמו (שפינקנו) אותו/כמו שהוא פינק אותה כמוהו *כזאת
-----------------	---

(4) היא שאפה להתפרסם	כמו שהוא התפרסם כמוהו ²³ *כזאת
----------------------	---

כאשר כר"ם משלים לכאורה פועל, כבדוגמה 5, למעשה ההשלמה חלה על המושא היא:

(5)	רצינו	אותה כזאת
	זכרנו	

דהיינו 'רצינו (זכרנו) אותה כשהיא כזאת'. המסקנה היא שלפחות במבנים אלו כר"ם הוא לוואי ולא אדוורב המשלים נשוא, רגיל או מצומצם.

3. דירוג כמושג סמנטי וכר"ם מדרג

התפיסה שכר"ם כמשלים שם תואר הוא תואר הפועל נובעת מבלבול בין מושגים סמנטיים ובין חלקי הדיבר: "תכונה" עם שם תואר ו"דירוג" עם תואר הפועל. אכן, שם תואר מגלם תכונה שבדרך כלל ניתנת לדירוג.

השלמה משווה של שם תואר כגון חזק לעתים קרובות יכולה להיתפס כדירוג של התכונה, ומכאן המונח "כר"ם מדרג" שישמש אותנו להלן. ההקשר עשוי להעיד על אנפורה (דוגמה 6) או על דירוג מפליג (דוגמה 8) או על שילוב שניהם (דוגמה 7):

(6) רותי ממש חזקה וגם רינה כזאת	כר"ם אנפורי (טהור)
(7) רותי ממש חזקה. גם רינה כזאת חזקה	כר"ם אנפורי-מדרג
(8) רותי כזאת חזקה!	כר"ם מדרג-מפליג

בדוגמה 8 השתחררה האנפורה לחלוטין, וכך כר"ם משווה ליסוד בלתי מפורש, חסר-רפרנט מוחשי. בשלב זה השומע מספק בעצמו רפרנט ברמת דירוג מקסימלית, מופלגת (ס' 5). לפיכך כר"ם כיסוד משווה קשור לדירוג, ובדוגמה 8 הוא אף ממיר את

23. דוגמות: 'גם אתה גורם צרות לאמך כמוהו' (אורלב, עמ' 42); 'יסלח עיונותינו כמונו הסולחים לאויבינו' (אורלב, עמ' 143); 'ולראות, כמוני, את הדשא הירוק' (בן-נר, עמ' 264).

המדרג כל-יך. אך אין בכך כדי להכניס את כר"ם מדרג לקבוצת המדרגים כחלק דיבר, כפי שעשה רובינשטיין (להלן 5.2.2, ב), שכן דירוג וחלקי דיבר או משפט הם מושגים במישורים שונים זה מזה; הקשר בין כר"ם לדירוג הוא סמנטי ואף אינו הכרחי.

3.1 בין דירוג לתואר הפועל ותיאור

דירוג כמושג סמנטי אינו כבול לחלק הדיבר תואר הפועל ולחלק המשפט תיאור. הוא עשוי להתממש באמצעות כמה חלקי דיבר וחלקי משפט, כפי שרואים ביסודות המודגשים להלן:

(9) העליון נפל	(שם תואר כנושא מדרג)
(10) עשיתי את המקסימום	(שם עצם כמושא מדרג)
(11) מאמץ מרבי נחוץ/טיפש מושלם	(שם תואר/בינוני כלואי מדרג)
(12) זקן תרח	(שם פרטי כתמורה מדרגת)
(13) הוא האלוף בה"א הידיעה	(תווית יידוע מדרגת)

לכן המונח "מדרגים" אינו אופטימלי לתת-קבוצה של חלקי דיבר אדורביאליים, הכוללת את מאוד, למדיי, ביותר ודומיהם, והשווה לסעיף 1.2–1.3 לעיל וכן ליסודות המשווים האדורביאליים so ומקבילותיו.

נשאר מונח זה מחמת ההרגל, ונגדיר את קבוצת המדרגים מורפוטחברית כתוארי הפועל או כצירופי יחס המסלימים את הקשר הנשואי בתפקיד הסמנטי של דירוג. אין לזהות את חלק הדיבר מדרג עם כר"ם מדרג, שכאמור הוא כינוי ועשוי להיות לוואי.

3.2 בין מדורג לשם תואר

אחת התכונות המאפיינות שם תואר, שאפילו נחשבת בלבדית לו ומבחינה בינו ובין שם עצם, היא האפשרות לדרגו באמצעות נטייה דוגמת -er, -est או באמצעים פריפרסטיים כגון (ביותר)²⁴. אכן, לכאורה אי אפשר לדרג שם עצם ולומר, לדוגמה, 'הוא ילד ביותר' (בלאו, עמ' 224). גם גלינרט טוען ששם עצם לא ידורג במדרג. אך אנו רואים שהשלמת שם עצם על ידי מדרג מתאפשרת בדיבור במקרים כגון 'זו די חוצפה', כאשר הקשר הנשואי [זו = חוצפה] מושלם בדירוג²⁵.

במה הבחנה זו בין שם עצם לשם תואר קשורה לענייננו? הכרת המדורג כשם עצם או כשם תואר קובעת גם את סיווגו הקטגוריאלי של כר"ם מדרג, לפי שיטת המיון

24. השווה סטסן, עמ' 26, 'ספרסן 1924, עמ' 80.

25. וגם: 'היה לי מאוד כיף איתה' (ומנים מודרניים 2.2.94); 'הכי קטע זה סבתא שלי' (7 ימים 5.2.94); וראה גם הערה 29 להלן.

לחלקי דיבר על פי הגרעין המושלם. לפי גלינרט, כר"ם עשוי לשמש מגדיר לשם עצם, אך לא מדרג, דוגמת 'כזאת גמישות' (כזאת = מגדיר). אם מוצאים מדרג מובהק כגון מאוד או למדיי עם שם עצם, משמע שבשם העצם חלה התארה והוא הפך לשם תואר או לפחות נוהג כשם תואר (שם, עמ' 527, הערה 1 לפרק 20). גם דעתו של רובינשטיין היא ששמות עצם כגון גבר או תינוק או צירוף כגון 'גבר לעניין' או 'עניין של מזל' נוהגים כשמות תואר כאשר מוצאים במחיצתם מדרגים, דוגמת 'זה מאוד עניין של מזל'.

ואולם בקביעות האלה שוב יש עירוב סמנטיקה בתחביר. מצד אחד יש שמות תואר שאינם ניתנים לדירוג במשמעם הרווח:

(14)	*הוא יותר	מת
		ראשון
		תחתון

ומצד אחר אפשר לדרג שם עצם בעל תכונה דריגה בלי לשנות את מעמדו כשם עצם: תינוק, כף, חזיר, ילד, אישה, פרימדונה, חוצפה ועוד רבים ניתנים לדירוג, בלשון המדוברת לפחות:

(15)	הוא	די	תינוק
		קצת	
		כל כך	

בכך לא הפך שם העצם לשם תואר, שהרי אין הוא מקבל בהכרח נטייה תוארית סדירה (ש, ה, -ים, -ות), אלא נטייתו נשארת נטיית שם עצם: תינוק-תינוקות, אישה-נשים; חלק מהנטייה חסר במקרים רבים כגון בלטה-*בלט; על גבר שנוהג כאישה ודאי לא ייאמר 'הוא כל כך איש'. גם אין לשמות האלה, שכביכול חלה בהם התארה, אפשרות לתפקד כלואי, על דרך שם תואר אמתי:

(16)	ראיתי היום איש די	חכם
		*חזיר
		*ילד

ואף קשה למצאם שלא בתפקיד נשואי:

(17)	ראיתי כבר	יותר	חכמים	ממך
	היו כאן		(?) חוזרים	
			(?) ילדים	

או 'ראיתי כבר מאוד/כל-כך יפות' אבל *ראיתי כבר מאוד/כל כך פרימדונות²⁶. המדרגים האדורביאליים מתאפשרים ברובד המדובר עם שם עצם²⁷ נשואי במשפטי משוואה כמו דוגמה 15, מטיפוס ($x = y$). כיוון שלמעשה הקשר הנשואי הוא המתואר, האדורב במקומו, וראינו שאין דרך לדרג מחוץ לקשר הנשואי²⁸.

מבחינה סמנטית מתחזקת לכאורה טענת ההתארה במבעים כגון 'היא כזאת גבר', שהרי אם היא אישה, אין היא גבר כשם עצם אלא רק גברית בתכונותיה, ואז לכאורה גבר הפך שם תואר בשימוש זה. אך לפי היגיון זה, כל שימוש מטפורי בשם עצם יהפוך אותו לשם תואר. למשל, כשאם קוראת לבנה 'גזול' או 'אפרוח' או 'כפרה שלי'²⁹. לפי גישתנו שם עצם נשאר כזה גם אם הוא עשוי לקבל דירוג, ובכללו כר"ם מדרג לוואי.

4. כר"ם אנפורי-מדרג

4.1 אנפורה כמושג סמנטי ודקדוקי

האנפורה במילות השוואה היא פונקציונלית-סמנטית. שלא כמוה, בסוגיית ההתאם ניתן לראות מעין אנפורה דקדוקית. לפיכך נאמר שבטבלה 1 (iii) יש אנפורה סמנטית אך לא דקדוקית, שכן אין כר"ם מתאים ל-א. זה שלב מעבר בזיקה האנפורית של כינויי ההשוואה – כר"ם אנפורי מבחינה סמנטית, אך בלתי-אנפורי מבחינה דקדוקית. בכר"ם אנפורי-מדרג שלהלן האנפורה הסמנטית בטלה בהדרגה, עד כדי ביטול א לחלוטין בכר"ם מדרג-מפליג (ס' 5).

4.2 המעבר מכר"ם אנפורי לאנפורי-מדרג

לעתים קרובות כר"ם רומז אנפורית ובו בזמן גם מדרג, שהרי ברימוז אנפורי על תכונה דריגה מתקבל באופן אוטומטי דירוג. במקרים אלו לעתים אין להחליט איזה

26. באנגלית ברור מעמדם של pig, baby כשמות עצם לעומת שמות התואר piggyish, babyish. דירוג שמות העצם הללו נעשה באמצעות of במבנה פרטיטיבי. דירוג משווה נעשה באמצעות *such*: *She's a bit of a pig/a bit piggyish; She's more of a baby than you are/more babyish than you; She's such a pig/so piggyish*

27. או צירוף ש"ע + ש"ת במקרים שהצירוף נתפס כיחידה לקסיקלית אחת, והדירוג מקדים ליחידה כולה, כגון 'היא כל כך [ילדה טובה]' בלשון הדיבור הנמוכה. בלשון התקנית יקדים המדרג את שם התואר בפונקציות III-II: 'היא ילדה כל-כך טובה'.

28. נדירות החריות דוגמת 'רק נהגים הכי גברים...' (רובינשטיין, עמ' 105); לכאורה יש כאן מדרג עם שם עצם לוואי, אך גם כאן מתואר בעצם קשר נשואי מצומצם: 'נהגים [שהם גברים]'.

29. למעשה, רואים שכמעט כל שם עצם קביל עם מדרג בתבניות מזהות מהסוג $x=y$, כשהכוונה ליחסים כגון 'א' דומה ל-'y' ('הוא כל כך אבא שלו בתמונה') או 'א' פירושו 'y' ('בעיניי זה לא כל כך שלום', 7 ימים 28.1.94) או 'א' גורם ל-'y' ('ילדים זה יותר שמחה מאשר כאב ראש')/ילדים זה יותר הוצאות מאשר הכנסות') וכו'.

גורם מכריע. בדוגמה 18 להלן כזה בכל הפונקציות יתפרש כאנפורי כמו זה³⁰ או כמביע דירוג מפליג 'כל-כך (יפה)':

(I)	בית כזה!	(18) איזה ארמון! אף פעם לא ראיתי
(II)	בית שהוא כזה יפה!	
(III)	בית יפה כזה!	
³¹ (IV)	כזה!	

בפונקציות I, IV, בהיעדר שם תואר המציין את התכונה במבע עצמו, היא מובלעת בכר"ם וניתנת לשחזור על פי ההקשר האנפורי (יפה, גדול...).

את המקום היחסי של כר"ם וגרעינו הזכרנו בדיון בכר"ם אנפורי (1.2.1). גם בדירוג אנפורי אפשריים הסדרים שנמנו שם, אך בפונקציה III נפוץ בייחוד הסדר ש"ע-כר"ם-ש"ת³². בדירוג עולה עוד יותר חשיבותה של האינטונציה על חשבון חשיבותו של סדר המילים.

5. כר"ם מדרג-מפליג

השלב הסופי בהתחזקות גורם הדירוג על חשבון האנפורה הוא שימוש חסר אנפורה בכר"ם מדרג-מפליג, בעיקר בלשון המדוברת. במבנה [ב יפה כמו א], במקום להשוות את ב לשם קונקרטי א שהוזכר או שידוע מההקשר ותכונותיו ידועות, משמיטים את האנפורה המוחשית ומייצגים את א בכינוי סתמי כל-כך או – בלשון המדוברת – בכר"ם. בהיעדר רפרנט מפורש כבסיס להשוואה השומע משחזר רפרנט בעל מידה

30. כר"ם קטפורי-מדרג מאפיין לשון מדוברת לא נורמטיבית, לדוגמה: 'קיבלתי כזה ציון נמוך כמו שאף פעם לא היה לי במוסיקה' (ידיעות פלוס 23.1.94).

31. מבנים לועזיים מקבילים לדירוג אנפורי בפונקציות I ו-III: 'in such weather', 'bei solchem Wetter', 'v takuju pogodu' (אלסביר, עמ' 2768) '...I have never seen such a beautiful house!'

32. דוגמות לסדרים האפשריים בכר"ם אנפורי-מדרג: פונקציה I: 'מעולם לא חשתי כישלון כזה בעבודתי' (24 שעות 16.1.94); 'גם בארץ מתייחסים אלייך בכזו התלהבות' (ידיעות פלוס 23.1.94); '...מאשר להוציא כזה סכום מתקציב ההשקעות בקיבוץ' (קיבוץ 13.1.94).

פונקציה II: 'הוא לא יכול להיות נחמד כזה אם עשה או השתתף...' (24 שעות 16.1.94); 'תקנא לי בנאצים שהיו כאלה יעילים' (בן-נר, עמ' 59).

פונקציה III: 'לא פלא שקרה אסון נורא כזה בקציעות' (ידיעות 13.1.94); 'לא ידעתי שיש מאחורי השיר הזה כאלה משקעים, כאלה רגשות דרמטיים' (זימם 28.1.94).

ובסדר האופייני לדירוג אנפורי: 'נכון, ניסינו להבריא הרואין, אבל עונש כזה נורא לא מגיע לנו' (24 שעות 24.1.94); 'למה זה הגיע לאייל? נשמה כזאת טובה' (זמנים מודרניים 9.2.94).

מרבית של התכונה הנידונה, ונוצר מבנה המביע דירוג מופלג: 'כזאת/כל-כך יפה' יתפרש, למשל, כ'היפה ביותר שרק ניתן לדמיין', או 'יפה כל-כך, שאין מילים לתאר'.³³ למעשה אין כאן כל מבנה דאיכטי אלא אולי הקטפורה הנוצרת עם שחזור א, או, מצד אחר, דאיכטיס פורמלי בעצם מהותו של הכינוי ככינוי רמז.

השימוש בכר"ם מדרג-מפליג נפוץ מאוד בלשונות רבות ואף מתועד בספרי הדקדוק.³⁴ בעברית החדשה הוא זוהה זה מכבר³⁵, אך טרם הופרד כראוי משימוש מוחלט נוסף של כר"ם שאינו מביע דירוג אלא הסתייגות.³⁶ כר"ם מסייג יידון במאמר נפרד (הנקין). בהמשך מאמר זה נעסוק בכר"ם שאינו אנפורי, המשמש לדירוג מפליג.

5.1 סוגים של כר"ם מדרג-מפליג

במבנה הפשוט ביותר של כר"ם חסר-האנפורה נוצרת קריאה. נראה זאת בשלוש הפונקציות של כר"ם כמשלים:

(I)	ילדה!	(19) היא כזאת
(II)	יפה!	
(III)	ילדה יפה!	

33. השחזורים עשויים להיות, למשל, של קטפורה או של תוצאה. גרבל, עמ' 61, מנתחת את הדגם 'יפה כזה' כאליפסה של הקטפורה 'יפה כו (= כמו) זה שטרם נראה'. יספרסן 1922, עמ' 250, מנתח את הדגם שבדוגמה 15 כאליפטיס של משפט תוצאה, שלדבריו מתבקש בביטויים מסוג 'I'm so glad you've come [that I really must kiss you!]' אלא שמשפט התוצאה עשוי להישמט מתוך תחושה של 'אין מילים בפי לבטא עד כמה אני שמח, ולכן את הבלתי ניתן להיאמר אשאיר בלתי אמור'. לדעת יספרסן, סגנון זה אופייני לנשים (והשווה קוירק-גרינבוים, עמ' 428), שכן הן פותחות בדיבור בלי לדעת מה הן בעצם רוצות לומר, ובהגיען לשיא המשפט הן קוטעות אותו. בשל תופעה זו נעשתה המילית *so* שוות ערך ל-'very much indeed'.

34. למשל, גרוויס, עמ' 986, ס' 620, מפריד שני שימושים של *tel* כשם תואר (נוסף על תפקידיו ככינוי וכדטרמיננט) – לדמיון (*similitude*) ול'עצמה' (*intensité*).

35. דוגמות לשימוש זה כבר נרשמו בשנות השלושים. גרבל, עמ' 61, מציינת שימוש בכינויי השוואה להבעת פליאה *admirative Gebrauch*. היא מצטטת 'שדוך כזה' ו'שונא כזה' מתוך ברנר, ומציינת שימוש זה נפוץ במיוחד בלשון המדוברת. השווה גם 'שיר השכונה' (חפר, ראשית שנות השישים): 'גא הביטו מחזה, השמן והרוזה/לאחד חזה כזה, השני כזה רוזה'. במילון בן-אמץ ובן-יהודה הכינוי כזה מתואר כאחד משימושי כ'סיומת הבאה להדגשה', וראה גם ערכים 'שכזה', 'כזה מין'.

36. החל בשימוש בכר"ם מסייג בצורתו התקנית (הנוטה) להיסוס, לסיוג או למיתון התוכן, דוגמת 'היא יפה כזאת, עדינה', וכלה בשימוש הנודע לשמחה בקרב מתקני לשון, הוא סגנון הכזה והכאילו. בסוג זה, המאפיין את לשון הנוער, משמש כזה מאובן, דוגמת 'צאתי כאילו החוצה כזה'.

משפטי קריאה עשויים להיות שלמים, כמו לעיל, או אליפטיים³⁷. הם עשויים להישלל, להישאל (היא לא כזאת יפה!) 'למה היא כזאת יפה?' או להשתלב בתיאור או בפסקית כלשהי: 'כיוון ש/אם היא' כזאת יפה... וכד', אך אז הקריאה מתבטלת³⁸. כך גם כאשר נוספת השלמה מפורשת בפסקית המביעה תוצאה או אטרבוציה:

(20) היא כזאת	ילדה, (I)		
	יפה, (II)	ש	קשה לסרב לה
	ילדה יפה, (III)		בחיים שלך לא ראית ³⁹

וכך גם כר"ם בשפות אחרות⁴⁰. האפשרות להשלמה בפסקית המביעה תוצאה היא לכאורה בעיה מסוימת בניתוח כר"ם מדרג כלואי, שהרי איננו נוהגים לנתח השלמה ללואי כפסקית תוצאה. אך "תוצאה", כמוה כ"דירוג", היא גורם סמנטי ואינה רלוונטית לניתוח תחבירי. פסקית שמביעה תוצאה, כגון 'שקשה לסרב לה' בדוגמה 20 לעיל, עשויה להיות לוואית בהשלימה איבר שמני יחיד כמו שם התואר יפה, או הצירוף 'ילדה יפה' או תיאורית, בהשלימה את הקשר הנשוא 'היא' (= ילדה) יפה].

37. דוגמות אליפטיות (להלן אל') ושלמות:

פונקציה I: 'אללה! כזה זבל!' (בן-נר, עמ' 68) – אל'; 'כזה כושר התמצאות היה לו' (ומנים מודרניים 9.2.94).

פונקציה II: 'בחי! כאלה קסנות' (בן-נר, עמ' 51) – אל'; 'הוא היה כזה טוב-לב' (24 שעות 6.1.94);

פונקציה III: 'שיער נפלא כזה, היא אומרת' (בן-נר, עמ' 208) – אל'.

38. דוגמות: 'הכול את לוקח ברצינות כזאת, בהתמסרות כזאת' (בן-נר, עמ' 263); 'הוא בכלל לא מציאה כזו גדולה' (סגנון 26.1.94); 'He wasn't in such good shape' (וובסטר, עמ' 2283).

39. דוגמות:

פונקציה I: 'הייתי כזה בלק-אאוט, שרק אחר-כך שמתי לב' (24 שעות 6.2.94); 'הכנסתי לו כזאת בעיסה בפרצוף, שהפה שלו...' (בן-נר, עמ' 37); 'אני אעשה סקנדל כזה, שכל הארץ...' (עזו 1977, עמ' 197); 'זנת בו התבוננות כזאתי, עד שהשגב הזה התקפל ו...' (בן-נר, עמ' 20).

פונקציה II: 'i takoj umnyj, što vy protiv nevo... t'fu'; 'כזה חכם, שאתה כנגדו... אפס' (וושצ'נקו 1962, עמ' 284).

פונקציה III: 'קיבלתי כזה ציון נמוך כמו שאף פעם לא היה לי במוסיקה' (ידיעות פלוס 23.1.94); 'הביא אינסטינקטיבית כזאתי שמאלית אדירה לפרצוף של הדוקר הזה, עד שההוא עף אחורה אל הקיר' (בן-נר, עמ' 35).

ובסוג זה בלבד מוצאים את כר"ם מדרג גם בפונקציה IV: 'הבעת פניו היתה כזאת, שאחד כך...' (ומנים מודרניים 16.2.94).

40. דוגמות: 'Das Auto fuhr mit einer solchen Geschwindigkeit... daß es...'; 'האוטו נסע בכזאת מהירות, שהוא...' (דודן-דק, עמ' 243); 'Il a fait un tel vacarme qu'il a reveillé'; 'toute la rue' הוא עשה כזאת המולה, שהוא העיר את כל הרחוב' (גרוויס, עמ' 988); 'The brilliance of his satires was such as to make even his victims laugh' (הגאונות של הסטירות שלו הייתה כזאת שגרמה אפילו לקורבנותיו לצחוק' (קוירד-גרינבוים, עמ' 335).

5.2 תכונות תחביריות וסמנטיות של כר"ם מדרג-מפליג

כר"ם מדרג-מפליג נבדל מכר"ם אנפורי בראש ובראשונה בהיעדר האנפורה: כזאת ≠ 'כמו זאת שהוזכרה'. שנית, כמעט אין בו שימוש עצמאי בפונקציה IV כתחליף-שם, דוגמת 'היא כזאת' (אלא במשפטי תוצאה, כבהערה 39). כעת נראה בנפרד את הפונקציות המשלימות של כר"ם מדרג-מפליג.

5.2.1 דירוג מפליג של שם עצם (פונקציה I)

בפונקציה I אין הדירוג חל על שם תואר מפורש, כפי שרגילים לדרוש בעברית התקנית (וראה 3.2), שכן אין כזה:

(21) יש פה	(i) כזאת	שמחה!
		פשלה!
	(ii) כאלה	דברים!
		אנשים!

אפשר לשחזר תכונה מדורגת על פי ההקשר, באחד משני יחסים עיקריים.
(i) בשם עצם בעל תכונה אנהרנטית וידועה אפשר לשחזר שם תואר המביע גודל, כמות או צממה של תכונה זו: גדול או רב ישלימו בלשון התקנית את (i): 'שמחה כל-כך גדולה'⁴¹ 'תקלה כל-כך חמורה'.
(ii) גם במקרה של שם עצם סתמי כגון אנשים או דברים ולמעשה כל שם עצם ניתן להביע דירוג מפליג בלא שם תואר מתווך, כאשר אפשר לשחזר תכונה מסוימת מתוך ההקשר: 'אנשים כל כך מצחיקים' 'דברים כה משונים'.
'היא כזאת ילדה' שבדוגמה 19 לעיל יתפרש, על פי (i), כ-'היא כל-כך ילדה' (= ילדותית), ואילו על פי (ii) – כר"ם לוואי, ואת התכונה נשחזר מתוך ההקשר המיוחד של המבע, למשל: 'היא ילדה כה יפה/ מתוקה/ מקסימה...'. גם אם יחול הדירוג על התכונה באופן פרגמטי, מבחינה דקדוקית כר"ם משלים את שם העצם, ולכן תפקידו הוא לוואי.

5.2.2 דירוג מפליג של שם תואר או ש"ע + ש"ת (פונקציות III-II)

ראינו בסעיף 1.2.2 שכר"ם אנפורי סווג כתואר הפועל בפונקציה III. כך גם כר"ם מדרג-מפליג מסווג כאדוורב (במילון וובסטר) או כמילת דירוג אדוורביאלית כגון מגביר⁴².

41. גם כאשר אין כל קשר לגודל והניגוד אינו קטן, כמו ב-'אבא גם לא היה חקלאי כל-כך גדול בנשמתו' (7 ימים 28.1.94).

42. אך יש המשאירים את *such* המדרג כמשלים שמני, כפי שעדיף לשיטתנו, בין כ-*predeterminer* (קירק-גרינבוים, עמ' 128) במשפטים כגון 'He told *such* a funny story', בין כדטרמיננט (שם, עמ' 428) ב-'He's *such* a nice man' ובין ככינוי (קירק ושות', עמ' 1927).

בעברית כר"ם ישמש גם בפונקציה II, כפי שראינו. כשרובינשטיין (עמ' 100–106) טוען שיש התנהגות אדורביאלית כביכול לכר"ם בלשון המדוברת, דבריו מכוונים לכר"ם מדרג-מפליג בפונקציה III-II. לדבריו, בכר"ם חלה תזוזה קטגוריאלית; הוא הפך משם תואר לתיאור שם תואר במובן מאוד⁴³. להלן הסתייגויות מספר מדבריו של רובינשטיין – מהם כבר תוקנו במקצת בידי גלינרט – וגם מדבריו של גלינרט. א. למעשה, תואר הפועל המקביל סמנטית לכר"ם מדרג-מפליג בפונקציות III-II אינו מאוד אלא כל-כך, עד כדי כך וכו', שאף הם מכילים יסוד השוואה אנפורי כך. אכן, גלינרט מתרגם את כר"ם מדרג ב-*so/such*. ראיות תחביריות לכך – כר"ם מדרג, כמו כל-כך וכו', ושלא כמאוד ודומיו מאפשר משפט המשך של תוצאה:

(22) היא	כזאת/כל-כך/עד כדי כך	יפה, שבא לבכות
	*מאוד/(ב)יותר/*פחות	

ב. שני הקריטריונים שרובינשטיין מגיש לקביעת מעמד קטגוריאלית-תחבירי – הסמנטיקה וההמרה – עשויים להטעות. אמנם בצירוף 'כזה שמך' אפשר להמיר את כזה בתיאור כמות מסוג תואר הפועל, כגון כל-כך, אך אין בכך כדי לשנות את מעמדו התחבירי של כזה מלואי לתיאור, וראי שלא ברמת חלקי דיבר – מכר"ם לתואר הפועל. האם נקבע, למשל, שעצום (או ענקי או מפלצתי) הוא תיאור ש"ת + ש"ת רק מפני שהוא שווה-מובן למאוד גדול ובן המרה עמו? בכך נגיע לכלל אבסורד בקביעת חלקי דיבר. גם אם נכיר בחלק דיבר מיוחד לדירוג שם תואר, פועל או תואר הפועל אין הכרח שכר"ם נעשה לסוג זה.

לעומת זאת לקביעת התפקיד התחבירי נוכל להיעזר בעקרון ההמרה, אך זו רק אפשרות אחת. נאמר שב-הוא כזה שמך' כזה עשוי להיות תיאור בהתחלפו עם כל-כך הידוע כתיאור. אך כל עוד לא מיצינו את החלופות לא נוכל לקבוע חד-משמעית את מעמדו התחבירי של כזה כתיאור, שמא הוא עשוי להתחלף גם עם לוואי.

ג. גלינרט (עמ' 215) מכיר רק בסדר כר"ם-ש"ת ('דבר כזה מוזר') לדירוג מפליג; הסדר ש"ת-כר"ם ייתפס אצלו לעולם כמסייג או כצירוף שמני המושלם בדטרמיננט, על דרך 'איזה אנגלי משונה כזה' 'some sort of weird English guy'. ואולם מהדוגמה בהערה 46 ברור שכר"ם מדרג עשוי גם להופיע אחר גרעינו, כשההטעמה ודגם האינטונציה הכללית מבלטים את תפקידו הדירוגי.

שוב עולה השאלה אם כר"ם במבנה ש"ע-ש"ת חל על שם התואר או על הצירוף (1.2.1). בניתוח מעשי אמרנו שכנראה, אין טעם לנסות ולהפריד. באנגלית, ססדר

43. רובינשטיין לא הבחין כלל בין דירוג ובין הסתייגות. קביעותיו מתאימות לשימוש המדרג, ואילו שתי דוגמותיו לקוחות מהשימוש להסתייגות, לפי תחושתו (אם כי אין דרך ודאית להכריע בקורפוס כתוב): 'אני רואה אחד שבא כזה עגול, שמך' (סבת/שעשוע ובתו, עמ' 15); 'יש לה בעל כזה אלסע זאכן חולני, אסטמה, עייף' (שם, עמ' 36). גלינרט הבחין הבחנה כזאת, אך על כמה מקביעותיו אני חולקת, כפי שאפרס במאמרי על כר"ם מסייג (הנקין).

המילים בה קבוע בדירוג, אפשר במקרים רבים להציב מדרג שונה לכל אחד משני הסוגים, כפי שנראה בהמשך (6.3): 'so+[long] a' כנגד 'such+[a long sermon]' sermon', וגם כאן החילופים נחשבים לווריאציות סגנוניות. בעברית החדשה – כאשר כר"ם משמש לדירוג בכל הפונקציות, אולי ניתן לגייס את סדר האיברים לשם הבחנה: אולי הסדר ש"ע-כר"ם-ש"ת ('שיער כזה יפה') אופייני לפונקציה II המצומצמת⁴⁴, ואילו הסדר כר"ם-ש"ע-ש"ת ('כזה שיער יפה') אופייני לפונקציה III טהורה⁴⁵; כך רק הסדר ש"ע-ש"ת-כר"ם ('שיער יפה כזה') נשאר דו-משמעי ממש⁴⁶. אך זו רק אפשרות שלא נבדקה, וניצולה לכל היותר – חלקי בלבד. אני חוזרת ומדגישה שלדעתי, הגורם המכריע בסוגיה זו הוא האינטונציה, וסדר האיברים כפוף יותר להעדפות סגנוניות.

6. מבני דירוג מפליג מקבילים בלשונות אחרות

בלשונות שהשווינו לעברית בדיון על כר"ם אנפורי קיים במידה שווה השימוש בכר"ם אנפורי-מדרג ומדרג-מפליג ככינוי וכמשלים, עם תוצאה או בלי תוצאה, לקריאה אליפטית ושלמה ושלם בקריאה. בתפקיד תיאורי משמשים בלשונות אלו תואר הפועל-המדרג *so* ומקבילותיו, בהקבלה לכל-יך בעברית. בסעיף זה נבדוק את התפוצה המשלימה של (a) כר"ם מדרג-מפליג (*such, solch, tel, tak*) ו-(b), תואר הפועל-המדרג המקביל (*so, si, tellement, takoj*). נראה אם הממצאים בלשונות אלו מאשרים את הניתוח שהצענו לכר"ם – כלואי או כתיאור לפי המהות המושלמת: לוואי עם איבר שמני יחיד ותיאור עם קשר נשואי. נציג משפטי קריאה בלא תוצאה לדירוג מפליג (לפעמים אנפורי-מדרג) בשלוש הפונקציות המשלימות באנגלית (E), בגרמנית (G), בצרפתית (F) וברוסית (R). מבנה בלתי צפוי, בהשוואה עם הרוב, למשל (b) להשלמת שם עצם, יוקף במסגרת. הדוגמות מתורגמות תרגום מילולי לגמרי.

6.1 פונקציה I לדירוג שם עצם

(23)

E a) this is *such* nonsense (2283 'עמ' (וובסטר, עמ' 2283))

G a) *solch* ein Pech (3449 'עמ' (דודן-מילון, עמ' 3449))

יש לי כזה רעב' (דודן-דק', עמ' 243) *solchen* Hunger (einen) ich have

b) *so* ein Unglück! (3445 'עמ' (ווריג, עמ' 3445))

44. דוגמה: 'הוא בכלל לא מציאה כוז גדולה' (סגנון 26.1.94).

45. דוגמות: 'עומדים ומצפים, ככאלה פרצופים חוצפניים, בחיי' (בן-נר, עמ' 27); 'אולי גם יו! כמה שאנחנו כאלה ילדים קטנים!' (בן-נר, עמ' 54).

46. דוגמה: 'שיער נפלא כזה, היא אומרת' (בן-נר, עמ' 208).

F a) revenez vite; j'ai une *telle* envie de vous revoir (369 'עמ' גרוויס, 'חזור מהר, יש לי כזה רצון לראותך שוב')

b) j'ai eu *si* peur pour vous (214 'עמ' וון-דויל, 'כל-כך פחדתי עליך')

R a) *što vy! takaja teplyn'* (39 'עמ' לבן, 'מה אתה! כזה חום')

בפונקציה זו צפוי כר"ם, ואכן מבנה (a) קיים בכל השפות שנבדקו. ואולם בסטייה מן הצפוי מוצאים גם את מבנה (b) בשני מקרים⁴⁷:
בצרפתית מוצאים דירוג באמצעות תואר הפועל *si* בביטויים כבולים מהדגם ש"ע מופשט + 'avoir' (כגון *froid, faim, raison*) וראה גם גרוויס, עמ' 1453. אלו נתפסים, כנראה, כצירופים פסדו-פועליים שווי ערך אל לצדוק, לרעוב, לפחוד, לקפוא, והשווה עם השימוש 'יש לי כל-כך חשק' בעברית מדוברת, שהמדרג כל-כך קביל בו עם שם עצם מופשט במקרים מסוימים בלבד.
לעומת זאת בגרמנית מוצאים *so* לוואי שמעיד על תזווה קטגוראלית אמתית ממעמדו המקורי כתואר הפועל, וראה סעיף 8 להלן.

6.2 פונקציה II לדירוג שם תואר

(24)

E b) cricket is *so* uncertain! (566 'עמ' פאולר, 'קריקט זה כל-כך לא בטוח')⁴⁸
G b) er ist *so* lustig! (508 'עמ' איזצ'נקו, 'הוא כל-כך עליז')
F b) elle est *si* convenable! (691 'עמ' ברונו, 'היא כל-כך מתאימה')
'זה כל-כך ברור' *c'est tellement* clair!

R a) on *takoj* dobryj! (171 'עמ' ווייד, 'הוא כזה טוב')

b) on *tak* dobr! (שם) 'הוא כל-כך טוב'

ב-3 השפות הראשונות מושלמים שמות התואר בתוארי הפועל (b). אך שונה המצב ברוסית. תואר הפועל (b) *tak* מדרג רק שם תואר "קצר", דהיינו המסומן כנשוא⁴⁹. שם תואר בלתי מסומן כנשוא יושלם באמצעות כר"ם לוואי. מכאן חיזוק למסקנתנו (2.1) שכר"ם לוואי עשוי להשלים שם תואר, ואין לזהות השלמת שם תואר עם אדוורב.

47. כמובן, אפשר לייחס את זוגות המבנים (b) ו-(a) של דירוג תיאורי ולוואי לחילופים סגנוניים, אך מעמדם התחבירי של היסודות המדרגים נפרד גם אם השיטות ננות המרה.

48. גם כינוי הרמז *that* משמש במבנה זה לדירוג מפליג, בדרך כלל אנפורי: 'I didn't expect it to be *that* full!' (לא ציפיתי שיהיה כל-כך מלא') (קוידק-גריןבוים, עמ' 305).

49. פועלת כאן הקבלה מורפולוגית. צורן הפרדיקטביות בשם תואר הוא היעדר נטייה, וכך גם *tak* הוא צורה בלתי נטייה של *takoj* וכי'. כיוון שהצורות הארוכות פלשו לתחומן של הקצרות, מוצאים גם נשואים ארוכים, שהשלמתם הארוכה-בהתאם היא לוואית.

6.3 פונקציה III לדירוג ש"ע + ש"ת

(25)

- E a) *such* a long sermon (173 'עמ' 1933, 'יספרסן ארוכה' (דרשה ארוכה)
 b) *so* long a sermon (שם) 'דרשה כה ארוכה' (שם)
 G a) *solch* herrliches Wetter/*solches* herrliche (252, 243 'עמ' (דודן-דק', 'מזג אויר כזה נהדר'
 Wetter 'דרשה כה ארוכה'
 b) ich habe *so* einen großen Hunger (243 'עמ' (דודן-דק', 'יש לי רעב כה גדול'
 F b) cette femme *si* aimée (1457 'עמ' (גרואיס, 'אִיִּשָּׁה כה אהובה זו'
 je vous ai trouvé en *si* misérable état (613 'עמ' 50 (דרמשטטר, 'מצאתי אותך במצב כה עגום'
 R a) v *takom* bol'som dome (508 'עמ' (איזצ'נקו, 'בבית כזה גדול'

כאן אין מסגור המראה על מבנה חריג, שכן שני המבנים נפוצים. אם עד כה ראינו שההבחנה בין מדרגי שם תואר למדרגי שם עצם יציבה יחסית בפונקציות I ו-II, כאשר המשפט מכיל איבר אחד בלבד לדירוג, פה המצב שונה. הפונקציה המשולבת III מכילה גם שם עצם וגם שם תואר. את מי נדרג?

- (i) אם את התואר בלבד, דוגמת *long* ב-Ea, יהיה המדרג תיאור לפי התפיסות המקובלות שהצגנו, ומכאן התיאור המדרג *so*. אך הוא עשוי גם להיות לוואי לפי שיטתנו, על פי האמור בסעיף 2.1 לעניין לשונות כמו רוסית וערבית.
 (ii) אם את הצירוף כולו, *long sermon*, יהיה המדרג *such* הלוואי, כפי שרואים ב-Eb, אך גם במקרה זה אפשר להשלים את הקשר הנשואי באמצעות תיאור, על דרך 'הוא כזה ילד'.

למעשה, במבנה זה אנו מוצאים באנגלית ובגרמנית התלבטות וניצול של שתי השיטות a ו-b כווריאציות סגנוניות, בנות המרה:

- באנגלית בפונקציה III בעלי הנורמה מתאמצים לשווא להשליט את הדגם (b) *so small a matter* במקום הדגם השולט (a) *'such a small matter'*. כיוון שהיסוד המדורג הוא שם תואר, לדבריהם, מן הראוי לדרג באמצעות תואר הפועל⁵¹. אך מעניין שברביבוי רק הדגם הפחות "הגיוני" מצוי בשימוש רגיל *'so small matters'*^{52*}.

50. יש גם שימוש ארכאי של *tant* (אדורביאלי) לתיאור שם תואר, כגון *'une tant brave femme'* (וון-דויל, 'עמ' 234) 'אִיִּשָּׁה כה אמיצה', וראה גם גרואיס, 'עמ' 1457.

51. למשל פאולר, 'עמ' 602. הוא אף יוצא בתוקף נגד מבנה כלאיים שהתפשט למורת רוחם של המדקדקים: *'such obscure a musical'*. כמו כן הוא מבקר שימוש מופרז ב-*so*, הן בפונקציה II (שהוא מכנה *"appealing so"* ואשר לדבריו הוא נאה וטבעי רק בדיבור, ואילו בכתובה נשמע רשלני וטיפשי) הן בסוג מסוים של פונקציה III, סוג שהוא מכנה *"didactic so"* ומעריכו

בגרמנית קיימים שני הדגמים. דודן בדקדוקו (עמ' 243) מחשיב את דגם (b) כתחליף דיבורי ל-(a) התקני יותר. אם כן, המצב הפוך למצב באנגלית בנוגע להמלצות המדקדקים, אך החשוב הוא ששני הדגמים נפוצים בשתי השפות. מעניין גם שבגרמנית כר"ם נוטה להתאבן לפני תווית, דהיינו מחוץ לצירוף השמני, במקום המתאים לתואר הפועל.

הצרפתית לעומת שתי אלה מקפידה על שימוש במשלים שם תואר אדוורביאלי מסוג (b) בלבד לפונקציה III.

6.4 סיכום המבנים הלועזיים

בפונקציה I משמש בדרך כלל כר"ם כצפוי. תואר הפועל שייך באופן מובהק לפונקציה II. אך ברוסית תואר הפועל מדרג רק שם תואר המסומן כג שוא בלתי מצומצם בפונקציה II. לדירוג מחוץ לאותו הסוג הספציפי של שם תואר פרדיקטיבי ישמש כר"ם, בכל שלוש הפונקציות, וברובם המכריע של כל מקרי הדירוג. משמע שהדירוג הרגיל ברוסית הוא לוואי, הן לשם עצם הן לשם תואר הן לצירוף ש"ת + ש"ע. בין השפות שהוצגו יש שני קווי דמיון:

- (i) שימוש בכר"ם אנפורי, אנפורי-מדרג ומדרג-מפליג לקריאה וגם שלא בקריאה, במבנים אליפטיים ושלמים;
 - (ii) בדרך כלל הכינוי המשווה לדירוג מפליג קודם לגרעין, ושניהם מוטעמים באינטונציה הכוללת.
- אולם ראינו גם הבדלים. איזה טיפוס קרוב יותר לעברי – האנגלי-גרמני, הצרפתי או הרוסי?

7. הקבלות טיפולוגיות לדגם העברי

מבין הדגמים שהוצגו נראה שמבני כר"ם הדומים ביותר לעברית הם המבנים שברוסית⁵³. הדמיון בולט במיוחד בנקודות האלה:
א. סדירות הנטייה התוארית. אמנם כר"ם נוטה גם בצרפתית ובגרמנית, אך בגרמנית אפשר לאבן את הכינוי הקודם לגרעינו.

כמלאכותי ביותר. סוג שני זה מאופיין ביידוע, ומכאן שאינו יוצר משפטי קריאה. לדוגמה: 'its difficult but always so attractive development' (ראה הערה 21 לעיל).

52. יספרסן 1933, עמ' 173 וקורם, עמ' 318 מקנים מעמד שווה ל-a ול-b ביחיד (לפני התווית a).

53. השפעה אירופית אפשרית על כר"ם העברי כבר ציינה גרבול, בדיונה ב-admirative Gebrauch. אבינרי 1964, עמ' 237, מחשיב את סדר המילים 'כזאת חתיכה' לידישיוס תחבירי, אך אינו מפרט באיזה שימוש מדובר (כר"ם אנפורי? מדרג? מסיג?). רזון א', עמ' 118, הערה 108 משווה את כר"ם מבחינת נטייה דווקא ל-solch ול-tel, אם כי באופן כללי בספרו זה הוא מייחס חשיבות מרבית לרוסית בעיצוב התחביר של העברית הישראלית.

ב. מספר השימושים. ברוסית ובעברית בלבד, מן השפות שנבדקו, כר"ם מתפקד בכל ארבע הפונקציות⁵⁴, ושימושו מקביל לעברית גם כמסייג, כפי שנראה במאמר הדן בסוג זה (הנקין).

ג. המקום. בכל השפות שנבדקו מקומו הרגיל של כר"ם משלים הוא לפני גרעינו, ובמקרה של פונקציה III – לפני שם התואר. אך ברוסית ובעברית אפשריים גיוונים. בפונקציה III בעברית הסדר האופייני ביותר לדירוג מפליג הוא ש"ע–כר"ם–ש"ת, אך כר"ם יכול גם להקדים את הצירוף כולו או לבוא אחריו, וראה את ההערות המציגות דוגמות לכל מבנה. ברוסית הסדר האופייני לדירוג הוא כר"ם–ש"ת–ש"ע, אך ייתכנו גם סדרים אחרים⁵⁵. בכל סדר, בעברית כמו ברוסית, מובלט ומוטעם יסוד אחר – יש סדרים האופייניים לדירוג ויש האופייניים להסתייגות, אך כולם קבילים כמבעים מדרגים באינטונציה מדרגת, שלא כבשאר השפות, שהסדר כבול בהן לחלוטין (בגרמנית בלבד אפשר להחליף את כינוי ההשוואה עם התווית הסותמת *ein*).

לסיכום, שימושי כר"ם כיסוד דאיקטי (אנפורי וקטפורי) ומדרג דומים מאוד באופן ובתדירות בעברית וברוסית, בכל ארבע הפונקציות, ואפשר לתרגם תרגום מילולי מבני כר"ם לרוסית בדרך שאינה מתאפשרת בתרגום שאר השפות שנבדקו:

u menja <i>takoj</i> vopros...	פונקציה I – קטפורי	(26) יש לי כזאת שאלה...
moj vopros <i>tože</i> <i>dlinnyj</i> <i>takoj</i>	פונקציה II – אנפורי	(27) שאלתי גם ארוכה כזאת
u menja <i>dlinnyj</i> <i>takoj</i> vopros	פונקציה III – קטפורי	(28) יש לי שאלה ארוכה כזאת
moj vopros <i>takoj</i>	פונקציה IV – קטפורי	(29) שאלתי היא כזאת:

מקווי הדמיון הרבים עולה שגם בקביעת המעמד הקטגוריאלי והתחבירי של כר"ם העברי נוכל להסתייע במקבילו הרוסי, שהוא שם תואר מובהק, וכמשלים הוא לוואי תמיד. ואכן, כך ניתחנו את כר"ם במאמר הזה.

8. תזווה קטגוריאלית?

תזוזות קטגוריאליות של כר"ם בעברית (הקיימות לטענת רובינשטיין) לא מצאנו. תזווה אמיתית, ברמת חלקי דיבר (משם תואר לתואר הפועל) וחלקי משפט (מלוואי לתיאור), תחול אם יתפשט כר"ם כתיאור כמות מאובן, למשל:

54. ככינוי בתפקיד נשוא אין כר"ם אנפורי נפוץ, למשל, באנגלית ובשאר השפות שראינו: 'John is tall and Bill is also *such*' (?) (אך ראה טבלה מס' 3, IV, בסגנון גבוה יותר).

55. דוגמות: 'u menja *vsegda* na slučaj *takoj*' 'יש לי תמיד למקרה כזה' (פרסומת לזודקה ברשת קליטת העלייה; 'i dym pošel *takoj*, što ne prodoxnut' 'יש עשן עלה כזה, שאי-אפשר היה לנשום' (האווז חסר הכנפיים, עמ' 14); 'xorošij *takoj*' 'שוב כזה' (איז'נקו, עמ' 475, הערה).

(30) (?) אני כזה	עייפה! רציתי!
------------------	------------------

אגב הדיון נתקלנו בלשונות אחרות בתווזה קטגוריאלית אמתית בכיוון ההפוך. ראינו (Gb 6.1) שבגרמנית ייתכן משלים מסוג תואר הפועל לשם עצם בפונקציה I:

(31) ich habe *so* ein Unglück gehabt 'היה לי כזה אסון'

בתהליך הפוך מזה שחל כביכול בעברית הפך *so* מתואר הפועל תיאורי ללואי⁵⁶. כך גם בערבית: בלשון הקלסית *hākada* הוא פרו-אדוורב או תה"פ-אנפורי (שביסודו כר"ם יחיד זכר: *ka+hāda*). בכמה להגים ממשיכו המאובנים *hāk*, *kidiy* וכיו"ב מתפקדים גם ככינויים עצמאיים, כתחליפי שם או כלואים-אנפוריים או מדרגים, בדומה לכר"ם העברי:

(32) mā fi aṭyab min hēk ṭabx אין תבשיל טוב מ(כ)זה⁵⁷.

9. סיכום

א. כר"ם הוא כינוי בעל נטייה תוארית. הוא עשוי להיות עצמאי או לזוּאי בשלוש פונקציות כמשלים לשם תואר, לשם עצם ולצירוף ש"ע + ש"ת. אין הוא בהכרח תואר הפועל ותיאור בהשלימו שם תואר, כל שכן בהשלימו צירוף ש"ע + ש"ת. לפעמים כר"ם כמשלים שם תואר מאפשר רק ניתוח כלואי.

ב. כר"ם בשימוש הראשוני הוא אנפורי, אמנם לא אנפורה דקדוקית אלא סמנטית. כך גם בכר"ם אנפורי-מדרג, כאשר בהשלמת שם תואר או בצירוף עם שם תואר כר"ם ממלא תפקיד של דירוג; גורם הדירוג אף יכול לדחוק את היסוד הרימוזי עד כדי ביטולו בכר"ם מדרג-מפליג, שאין בו עוד אנפורה סמנטית. השימוש המדרג בכר"ם אופייני לקריאות כגון 'הוא כזה יפה'. אפקט הקריאה נחלש ב'הוא כזה יפה, ש...' וב'למה הוא כזה יפה?.

ג. ייתכן שהשימושים בעברית המדוברת בכר"ם מדרג מושפעים מלשונות אירופיות ובעיקר מרוסית. גם אם ההתפתחות בעברית לשימוש מדרג היא פנימית ועצמאית, מעניינת ההקבלה הטיפולוגית בין כזה בכל שימושיו ובין *takoj*.

56. הן לדירוג מפליג כבדוגמה 31 הן לאנפורה פשוטה או לדירוג אנפורי, דוגמת 'bei *so* einem Wetter' 'בכזה מזג אוויר' (וורדי, עמ' 3445); 'so Zeug kann ich nicht essen' 'כזה אוכל אני לא יכול לאכול' (וודן-דק, עמ' 24).

57. עוד דוגמה לדירוג אנפורי בפונקציה I: 'mālāk menṭežerni sadde' hēk xuzā'balāt, mū 'heh? (קול, עמ' 563); 'you don't expect me to believe such balderash, do you?'.

רשימת קיצורים

(א) ביבליוגרפיה

- אבינרי = יצחק אבינרי, יד הלשון, יזרעאל 1964
- אגמון-פרוכטמן = מאיה אגמון-פרוכטמן, הידוע והסתום, תל-אביב 1982
- אורנן = עוזי אורנן, "כזה וכזאת", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 46-52
- איזצ'נקו = A. V. Isačenko, *Die russische Sprache der Gegenwart, Formenlehre*, München 1982
- אלסביר = P. Macura, *Elsevier's Russian-English dictionary*, 1990
- בלאו = יהושע בלאו, יסודות התחביר, ירושלים תשכ"ז
- בן-אמוץ דן, בן-יהודה נתיבה = מילון עולמי לעברית המדוברת, מהדורה עשירית
- ברונו = Ferdinand Brunot, *La pensée et la langue*³, Paris 1953
- גלינרט = Lewis Glinert, *The Grammar of Modern Hebrew*, Cambridge 1989
- גרבל = Irene Garbell, *Fremdsprachliche Einflüsse im moderne Hebräisch*, Berlin 1930
- גרוויס = Maurice Grevisse, *Le bon usage, grammaire française*, Paris 1986
- דודן-דק' = Duden, *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, Band 4, Mannheim 1973
- דודן-מילון = Duden, *das große Wörterbuch der deutschen Sprache*, Mannheim 1977
- דרמשטטר = Arsène Darmesteter, *A Historical French Grammar*, London 1899
- הליבג-בושה = Gerhard Helbig & Joachim Buscha, *Deutsche Grammatik*, Leipzig 1986
- הנקין = רוני הנקין, "מה בין 'השמים כחולים כאלה', 'השמים כחולים כזה' ו'השמים כחולים כאילו'", עברית שפה חיה, כרך 2 (בדפוס)
- וובסטר = Noah Webster, *Webster's Third New International Dictionary of the English Language*, unabridged (Brittanica) 1966
- ווייד = Terence Wade, *A Comprehensive Russian Grammar*, Oxford 1992
- וון-דויל = C-F. Van Duyl, *Grammaire française*³ (J. Bitter & M. Hovingh), 1924
- ווריג = Gerhard Wahrig, *Deutsches Wörterbuch*, Mosaik Verlag 1980
- יספרסן = Otto Jespersen, *Language, its Nature, Development and Origin*, London 1922
- יספרסן = Otto Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London 1924

Otto Jespersen, *Essentials of English Grammar*, London 1933 = 1933 יספרסן
 Ralph Long & Dorothy Long, *The System of English Grammar*, =
 Illinois 1971

Leon Stassen, *Comparison and Universal Grammar*, Oxford 1985 = סססן
 H. W. Fowler, *A Dictionary of Modern English Usage*², Oxford =
 1965 פאולר

W. Cowell Mark, *A Reference Grammar of Syrian Arabic*, =
 Washington 1964 קוול

Randolph Quirk, Sydney Greenbaum, *A Concise* =
Grammar of Contemporary English, New York 1978 קירק וגרינבוים

Randolph Quirk, Sydney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan =
 Svartvik, *A Grammar of Contemporary English*, London 1972 קירק ושות'

George O. Curme, *English Grammar*, New York 1972 = קורם
 רובינשטיין = אליעזר רובינשטיין, "תזוזות קטגוריאליות בצרופי שם התואר בלשון
 המדוברת", ספר אהרן רוזן, ירושלים 1975, עמ' 100-106

רוזן = חיים רוזן, עברית טובה, מהדורה שלישית, ירושלים 1977
 Haiim Rosen, *Contemporary Hebrew*, the Hague 1977 = רוזן א'

(ב) טקסטים

אורלב = אורלב אורי, חיילי עופרת, 1983

אלתרמן = אלתרמן נתן, 40 שירים של נתן אלתרמן, תל-אביב תשל"א

H. C. Andersen, *Djufimovočka*, trans. A. Tanzen, Moscow =
 1986 אצבעונית

בן-נר = בן-נר יצחק, תעתועון, תל-אביב 1989

Mark Vatagin, *Beskrylyj gusėnok*, Moscow 1988 =
 Zoščenko Mix., *Rasskazy, fel'etony, komedii*, Moscow 1962 =
 1962 זושצ'נקו

Zoščenko Mix., *Samoe glavnoe*, Moscow 1988 =
 1988 זושצ'נקו

Lench Leonid, *Jumorističeskie rasskazy*, Moscow 1951 =
 1951 לנץ'

עוז 1977 = עוז עמוס, ארצות התן, תל-אביב 1977

עוז 1983 = עוז עמוס, פה ושם בארץ ישראל, תל-אביב 1983

עוז 1994 = עוז עמוס, אל תגידי לילה, ירושלים 1994

שפעל עברי

הקדמה

במאמר זה נידרש לסוגיית שפעל: האם בניין הוא בעברית בת זמננו או שורש בלבד? היש הצדקה לראות בשאילה קדומה של צורות לשון העברה פעילה של בניין עברי? עד כמה המשמעות היא גורם מכריע בהבחנה בין שורש לבניין? נציג את הדעות בנושא שכה רבים עסקו בו כבדרך אגב. נראה עד כמה הן חסרות עקיבות, ונדון בשאלות הקשורות ביצירת שורשים חדשים בעברית בזיקתן לשפעל. כמו כן נידרש ליחסי שורשים ובניינים ונטען שבזיקות גומלין בין השורשים לבניינים קורה שיסודות שורשיים מקבלים משמעות מסוימת, והיא ניכרת בדוגמות שפעל מצד אחד ובקבוצות שורשים אחרים מצד אחר. הכרעתנו היא שיש לראות בשפעל שורש. תיאורה הבלשני של העברית יצא אך נשכר מתפיסה זו.

החוקרים הגורסים ששפעל הוא בניין מעלים את הטענות האלה: (א) זה בניין המקביל להפעיל בלשונות שמיות אחרות, ארמית ואכדית¹, ומשעה שהשואל לעברית תפס בה מקום כבניין לכל דבר, (ב) פעמים רבות שפעל מביע 'עשייה מחדש' (כמו re-באנגלית) או 'גרימה', בדומה לבניינים אחרים בלשון שיוחדה להם משמעות מסוימת, (ג) שלא כשורשים תנייניים אחרים בעברית, הנוצרים בתהליך של גזירת שורשים משמות עצם או ממילים אחרות, שפעל נוצר באופן עצמאי מצידו של לשורש כלשהו. רבים התומכים בדעה ששפעל הוא בניין: יש הרואים בשפעל בניין עצמאי ממש², יש

1. אך ראה את גישתו של ח' רבין לאטימולוגיה של שפעל במאמרו "השפעל בעברית ובארמית – מהותו ומוצאו", ארץ ישראל 6 (1969), עמ' 148–158.
2. ראה למשל י' אביגור, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 588 (לעומת מה שכתב בהיכל המשקלים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 528); צ' הר-זהב, "הבניינים בפועל העברי", לשוננו ב (תרפ"ט–תר"ץ), עמ' 171–172; מ"ב שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, וילנה 1923, עמ' 337; נ"ה טורטשינר, "מלים שאולות בלשוננו", לשוננו ח (תרצ"ז), עמ' 272; ש' בהט, "דרכה של האקדמיה ללשון העברית בחידושי מלים", לשוננו לעם לח (תשמ"ז), עמ' 522; ח' רוזן, העברית שלנו, תל-אביב תשס"ז, עמ' 59, 88, 225–229 (שלא כדעתו המגובשת כאן, רוזן גורס ששורשים רבעיים נוצרים בין השאר בתוספת עיצור לשורש תלת-עיצורי, דוגמת שכת"ב: H. B. Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague 1977, עמ' 122. משמע, אין שכתב פועל בבניין שפעל אלא שורש רבעי רגיל).

הרואים בו תת-בניין של פיעל³, ורבים המתלבטים⁴.
 חוקרים אחרים סבורים ששפעל הוא שורש בלבד⁵. תיאורי שפעל כשורש מלווים התלבטויות וחוסר עקביות⁶. גם המילונים העבריים אינם נקיים מהתלבטות זו: בצד מילונים המציינים שורשי שפעל באות שי"ן⁷ יש המייצגים גישה מעורבת הרואה בפועלי שפעל שורשים תנייניים או שורשים ראשוניים בבניין שפעל⁸.

הבעיה: השם שפעל ויחסי שורשים ובניינים

רוב הדנים בשפעל מכנים אותו שפעל, כשמו הארמי, ולא שפעל כשם המתבקש לבניין על פי נטייתו בעבר. האם ניתן להסיק מכאן שזה רמז לשורש בצורת המקור שלו, כנהוג אצל רבים, או שמא עדיין רואים בו בניין זר? כנגד זה ניתן לשאול אם הימצאות יסוד שורשי אחד האחראי למשמעות 'העשייה מחדש' או 'הגרימה' מחייבת את

3. ראה, למשל, מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 112, 122; "בן-דוד, 'בניין, משקל, תבנית', לשוננו לס (תשל"ה), עמ' 302; ר' ניר, דרכי היצירה המילונית בעברית בת-זמננו, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 55-56 (ניר כולל גם את פעלל כתת-בניין; אך ראה את דיונו בעמ' 174); ואולי רות ברמן: R. A. Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv 1978, עמ' 85.
4. השווה, למשל, ברמן, שם, עמ' 85; סגל, שם; ואולי גם ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ם, על סמך עמ' 435.
5. ראה, למשל, E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem & Leiden, 1982, עמ' 127, 245; רבין, שם; מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א, עמ' 48-49; מ' בר-אשר, "מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי)", מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 123-124, 145; א' בנדיד, לשון המקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 482; "לבני, דקדוק הלשון העברית החדשה והישנה, ירושלים תש"ב, עמ' קכ; ע' אורגן, דקדוק הפה והאוזן, תל-אביב תשל"ט, עמ' 91; ר' סיוון, על אובני לשון ימינו, ירושלים 1976, עמ' 28.
6. השווה למקורות שבהערה 5: ע' אורגן, "תצורת המלה העברית כיצד", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 21; ר' סיוון, צורות ומגמות בחידושי הלשון בעברית בתקופת חתייתה 1: הפועל (עבודת דוקטור), ירושלים תשכ"ד, עמ' 75, 185, 213, 275.
7. ראה, למשל, א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים וניו יורק 1948; מ' מדין, מאלף עד תו, תל-אביב 1973; א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשל"ד; ר' אלקלעי, מילון עברי שלם, רמת-גן תשכ"ט. לאבן-שושן ולאקלעי יש ערך עצמאי שפעל המוגדר כבניין, אך את פועלי שפעל אין הם מנתחים כשייכים לאותו בניין.
8. ראה, למשל, ח"י קוסובסקי בקונקורדנציה למשנה וב' קוסובסקי בקונקורדנציה ללשון התנאים. ז' בן-חיים ומ' גושן-גוטשטיין מציעים בעקרונות למילונים שבעריכתם שכל השורשים התנייניים, ובכללם שפעל, יירשמו במקומם האלף-בתי, ורמיזה אליהם תובא בשורשיהם הראשוניים, אף שגושן אינו חד-משמעי כבן-חיים: ז' בן-חיים, "מן העבודה במילון ההיסטורי", לשוננו כז-כח (תשכ"ד), עמ' 172; מ' גושן-גוטשטיין, מבוא למילונאות של העברית החדשה, ירושלים ותל-אביב תשכ"ט, עמ' 258.

שיוכו לבניין⁹. בסעיפים שלהלן נראה שהן המשמעות הן המבנה אינם סיבה מוצדקת לראות בשפעל בניין.

את הפעלים תרגלתי ומתקשר ניתן לקשר לשורשים הראשונים רג"ל וקש"ר. היש בכך לשייך את הפעלים לבניינים תפעל ותפעל? גזניוס¹⁰ משייך את תרגל ואת תרגם לבניין תפעל, ובדומה לו גם בן-דוד (לעיל הערה 3, עמ' 302; כתת-בניין ואחרים. אך רוב החוקרים רואים בדוגמות האלה ובדומותיהן שורשים רבעיים (תנייניים) רגילים הניטים בבניין פיעל.

העובדה שבעבר תמיד נוצרו שורשים תנייניים משמות עצם גזורי שורשים ראשונים אינה שוללת את האפשרות ליצור שורשים חדשים בתוספת ישירה של עיצור לשורש קיים¹¹. אכן, בעברית החדשה נוצרים שורשים בתוספת עיצורים מסוימים לשורש. אמנם שורשו של הפועל תפקד יכול להיגזר מן תפקיד (פק"ד < תפקיד < תפקד), אך לא נוכל להסביר בדרך זו היווצרות תדלק מן דלק. לפיכך נראה לנו ששפעל הוא דוגמה לגזירת שורש עצמאית בדומה לתדלק.

דקדוק ומילון

היחסים בין הבניינים לשורשים מייצגים את הקשרים שבין הדקדוק למילון: הדקדוק קבוע ואינו משתנה כל כך בהשוואה למילון. חוקי הדקדוק, במיוחד במערכת הפונולוגית והמורפולוגית, יוצרים מערכת סגורה ויציבה בלשון. מערכת הבניינים מייצגת צד זה של הדקדוק: היא סגורה ומוגבלת וחוקיה ברורים ונוקשים. כנגד זה המילון הוא מערכת פתוחה שיש בה תדיר כניסה ויציאה של יסודות בלשון. השורשים בלשון מתאימים לכך מן הבחינה הזאת: הם רבים מאוד ומוסיפים להתרבות בהתמדה. על משמעויות הבניינים ועל מקומם בדקדוק כתבו רבים¹². הדיונים במשמעויות הבניינים מעידים שיש חפיפת משמעות ברבים מן הבניינים הפעילים. בניין הפעיל, לדוגמה, אינו היחיד המביע גרימה (הלביש). גרימה מובעת גם בפיעל (לימד) וגם

9. ואכן, היו ניסיונות לראות בצירופי עיצורים מסוימים בשורש נושאי משמעויות. ייצוג קיצוני לכך ראה אצל א' בן-אור, לשון וסגנון, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 18–29. על דרכי הרחבותיהם ההיסטוריות של השורשים ראה למשל, H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik*, Hildesheim, 1965, עמ' 295–296 וכל בעלי הדקדוקים ההיסטוריים של העברית ושל הלשונות השמיות.

10. ראה בעמ' 153 אצל W. F. H. Gesenius, *Hebrew Grammar* (ed. by E. Kautzsch, trans. by A. E. Cowley), Oxford 1910.

11. וראה דיוניהם של גיר ושל אורגן על יצירת שורשים חדשים בעברית ובכללם סוגיית שפעל: ר' גיר (לעיל, הערה 3), עמ' 55–57; ע' אורגן, 'על יצירת שורשים חדשים ועל כמה מלים מחודשות', לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 254–267 ובייחוד עמ' 261.

12. את הסקירות על הגישות השונות ועל המצדדים בהן ימצא הקורא אצל ר' ברמן (לעיל, הערה 3), עמ' 83–100; א' שורצולד, 'עוד בעניין יחסי שורש ודגם במילון העברי', בלשונות עברית חפ"שית 9 (תשל"ה), עמ' 47–59.

בבניין קל (הרג), ואין כאן המקום להאריך. ברי לנו ששיקול המשמעות אינו יכול להכריע בהחלטה ששפעל הוא בניין, וכן ברור שמבחינה היסטורית כבר בלשון חכמים לא הייתה לו משמעות קבועה¹³.

אמנם שפעל פרודוקטיבי, אך הפוריות שבו אינה סממן של בניין אלא סממן של שורש בתצורה פועלית. פוריות של בניין דקדוקי מתבטאת בכך ששורשים מילוניים רבים ניטים בו. השורשים מצויים במערכת הפתוחה, והם מתאימים את עצמם לבניין הקיים. לפיכך נראה לנו שטוב ונוח יותר להתאים שורשי שפעל לבניין פיעל הנתון מלגרוס בניין חדש.

כאמור, מערכת היצירה בפועל קטנה ומצומצמת בהשוואה לשם. היא סגורה מבחינה מבנית בגלל המספר המועט של הבניינים שפעלים יכולים להינטות בהם. כל שורש חדש הבא לידי מימוש בפועל ניטה במערכת הבניינים הקיימת בלבד¹⁴. מערכת הבניינים כוללת היום שבעה בניינים בולטים. בלשון המקרא ובלשון חכמים היה מספרם גדול יותר, ובצדם היו גם בניינים מוגבלי שורשים¹⁵. מספרם של הבניינים הצטמצם והלך במהלך התפתחותה של העברית כבר מאז לשון חכמים. אם ייחשב שפעל בניין בעברית בת זמננו, תהיה סתירה למגמה השלטת בעברית לצמצם את מספר הבניינים.

חיסכון בתיאור הדקדוקי

עקרון החיסכון בבלשונות אומר שכשיש שני תיאורים דקדוקיים לתופעה אחת והאחד מסורבל וארוך מרעהו, חובה לבחור את התיאור הקצר והפשוט יותר. ועוד, עיקרון כללי בכל תחום מחקר גורס שיש להימנע מחזרות ומסתירות פנימיות. לו הנחנו ששפעל הוא בניין, היינו צריכים לנסח (א) יותר הכללות ו-(ב) הכללות שיש בהן סתירה לאחרות:

1. לכל בניין בעברית יש נטייה מיוחדת.

2. שפעל הוא בניין.

3. נטיית בניין שפעל שווה לנטיית פיעל.

4. שורשים רבעיים ניטים בבניין פיעל.

מתוך ההנחה ששפעל הוא בניין היינו מצפים לנטייה מיוחדת שלו, שהרי כל בניין יוצר מערכת נטייה המיוחדת רק לו. כיוון שנטיית שפעל שווה לנטיית פיעל, נוצרות

13. ראה מ' מורשת (לעיל, הערה 5), עמ' 49.

14. כל זה שלא כשמות: מספר המשקלים בשם רב מאוד, ולשמות יש דרכי יצירה רבות, כי הם נוצרים הן משורש ומשקל הן מבסיס (גזע) עם מוספיות הן ממילים שאולות בלא שינוי מהותי ועוד.

15. ראה י' בלאו, תורת ההגה והוצרות, תל-אביב תשל"ב, פרקים 32 ו-40; ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (בתרגום מ' בן-אשר), ירושלים תשל"ב, עמ' 309-313, 494-499; באואר ולאנדר (לעיל, הערה 9), סעיף 38; מ' בר-אשר (לעיל, הערה 5), עמ' 123-151 ועוד אחרים.

גם כפילות וגם סתירה. לעומת זאת, אם נניח ששפעל הוא שורש רבעי ובראשו שי"ן, יהיה הניסוח פשוט יותר:

1. לכל בניין בעברית יש נטייה מיוחדת.
2. שורשים רבעיים ניטים בבניין פיעל.

שאילה והסתגלות

בתהליך שאילת מילים מלשונות אחרות המילים מותאמות למערכת העברית התאמה פונולוגית ומורפולוגית. כיוון שמערכת הפועל סגורה בתצורתה והטיית פועל אפשרית רק בבניינים הקיימים, תהליך ההתאמה של המילים הזרות לפעלים הוא על ידי סחיטת שורש והתאמתו למערכת הפועל. כשם שמן בלוף יש בעברית החדשה בילף (פיעל) ומן חרופ יש חרפ (קל) ומן טלפון – טלפן (פיעל), כך התקבלו בעבר הפעלים השאולים במערכת העברית: שורשי המילים, פעלים כשמות, גדלו והותאמו למערכת הפועל, פעמים נדירות בבניין קל, ובדרך כלל בבניין פיעל וגזריו, שכן הוא מן התבניות הסדירות ביותר בפועל, והוא גם התבנית המתאימה ביותר לנטיית שורשים הרבעיים¹⁶. יש לזכור כי במידה רבה השורשים הם הקובעים את דגמי הנטייה של הפעלים. ועוד, יש בלשון מגמה להרחיב את השורשים בצורות קבועות. אין הרחבה שרירותית של שורשים. יש מגבלות על העיצורים היכולים להיקרות בשורש זה בצד זה, ויש מגמות ברורות בדרכי הסחיטה והיצירה של שורשים חדשים בלשון¹⁷. כשם שהיו בעבר דגמים של שורשים קבועים, עלולים ושלמים, כך נוצרים גם היום שורשים בדגמים קבועים, בתהליכי סחיטה ממילים אחרות בלשון, ביצירה קבועה אנלוגית לאותה סחיטה או בהמשך למגמות הקבועות בעברית הקלסית.

והנאית"ם והמכפל

הצלילים המיוצגים באותיות והנאית"ם והמכפל שימשו מאז ומעולם ליצירת רכיבים דקדוקיים בעברית. הנטיות בפועל מתקיימות מכוח העיצורים והנאית"ם (למדתי, תלמד, למדנו, למדה, למדו, אלמד, ילמד, מלמד) ומכוחם בלבד. הבניינים ניכרים בתבניותיהם הקבועות. התנועות הן חלק מן התבנית ועליהן נוספים יסודות עיצוריים אחרים מהם – נ של נפעל¹⁸, נתפעל; ת של התפעל; ה של הפעיל, הופעל (ולא מקרה

16. וחריגה דוגמת השפריץ (הפעיל) מן שפריץ, כנראה מתוך מגמה לשמר את תבנית השם.
 17. ראה א' שורצולד, "שורשים, בסיסים ומבנה המורפמות", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 131–136; ר' ניר, לעיל הערה 3; ע' קטובסקי, "פעלים דינומינטיביים בעברית הישראלית", עבודת מ"א, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשמ"ב.
 18. ראה מאמרו המצוין של ליברמן על נפעל ועל קשרי הכינויים והבניינים: S. J. Lieberman, "The Afro-Asiatic Background of the Semitic N-Stem: Towards the Origins of

הוא שגם של התפעל). וכמובן, קיים גם המכפל שאפיין כמה מן הבניינים: פיעל, פועל, התפעל¹⁹.

היסוד ש נפרד ואינו נכלל בין היסודות הדקדוקיים הקבועים ובין היסודות מרחיבי הבניינים. אמנם המחקר ההיסטורי מלמד שהוא קיים בלשונות השמיות ועל הבחירה שבחרו ברכיבי h או s/x לצורכי הכינויים והבניינים²⁰, ברם עובדה זו אינה מעלה ואינה מורידה, שכן כבר בעבר לא בחרה העברית ביסוד זה ליוצר בניין. זאת ועוד, אין להביא ראיה דיאכרונית לצורך הטיעון הסינכרוני שאכן, ש הוא יסוד יוצר בניין דקדוקי בעברית בת זמננו. בגלל סגירותה של מערכת הבניינים תוספת ש זרה לה ואינה מתאימה ליצירת בניין.

כנגד זה, אפעל, תפעל (ואף מפעל) היו יכולים להתאים כשמות בניינים לפי עקרון והנאית"ם יותר משפעל, אך אין גורסים שהם בניינים, והם נחשבים שורשים בלבד. יתר על כן, באפעל ובתפעל ניתן להעמיד קשרים ברורים ביותר לבניינים המקבילים בלשונות השמיות ולשורשים ראשוניים אחרים בלשון (ראה להלן). אם כן, מדוע ייחשב דווקא שפעל בניין בעברית החדשה?

הקבלת שפעל, אפעל, תפעל

אחת הטענות בזכות בניין שפעל היא שבניגוד לשורשים אחרים שהם גזורי שם שפעל נוצר תמיד בתוספת ש לשורש ראשוני בלא שם מתווך. בסעיף הזה נוכיח שגזירת שורש משני בתוספת עיצור לשורש ראשוני אינה מייחדת את שורשי שפעל; היא מצויה גם בשורשים אחרים. עוד נראה שאין הבדל בין שפעל לשורשים רבעיים רבים אחרים. נדגים זאת בשורשי אפע"ל ותפע"ל שיושו לשורשי שפע"ל.

the Stem-Affirmatives of the Semitic and Afro-Asiatic Verb, *Bibliotheca Orientalis* XLIII (5/6) (1986), עמ' 577-628.

19. מעניין שציללים אלו והמכפל שימשו גם ביצירת שורשים. בהרחבת שורשים של היום נפוצים במיוחד העיצורים המיוצגים ב"א, ה, י, מ, ת, נ ובכפל עיצורים, והשורשים האלה ניסים באחד הבניינים הסדירים, בין שהם תלת-עיצוריים ובין שהם מרובי עיצורים. ראה ע' קסובסקי (לעיל, הערה 17), עמ' 26 ואילך; ר' גיר, לעיל הערה 3. גם השורשים העלולים בתקופות הלשון הקלסיות מעידים שעל שני עיצורי השורש נוספו יסודות קבועים, א, ו/י, נ, או שעיצור אחד או שניים הוכפלו בשורש. השורשים העלולים האלה יוצרים מערכות נסיה קבועות בבניינים. הגזרות השונות מאחדות נסיות שוות של שורשים בעלי יסודות משותפים. וראיה לציון העובדה שרבים מן השורשים ה"עלולים" ניסים כסדירים (כשלמים) בבניינים הכבדים, פיעל, פועל והתפעל: ראה גזרות פ"א, פ"ג, פ"ו, ובמקרים רבים גם עו"י וכפולים. מערך התנועות בהם והיעדר צורות העיצורים בנסיותיהם גורמים לפישוט נסיותיהם. זו הסיבה שפעלים מחודשים רבים כל כך נוצרים בבניינים הכבדים, וכמותם גם השורשים העלולים מאז תקופת המשנה.

20. ראה C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Hildesheim 1966, עמ' 520-528.

אפעל

שורשים רבעיים: שכיחים בשימוש: אבחן, אבטח, אגרף, אזכר, אזרח, אחסן²¹,
אכזב, אכזר, אפשר, אפסן, אצבע, אתגר²²; לא שכיחים: אקדח, אקדס, ארכב,
אשכח, אשלג, אתחל²³
שורשים של שיים: אבב, אזק, (הת)אתן

תפעל

שורשים רבעיים: שכיחים בשימוש: תגבר, תדלק, תדרך, תזמן, תחבל, תחזק,
תחמש, תחקר, תמחר, תמצת, תמרץ, תסבך, תסכל, תעתק, תפקד, תקצב, תשאל
ועוד; לא שכיחים: תבלט, תבגר, תגמר, תדלף, תדמן, תדפס, תהלך, תזכר,
תזמר, תחבר, תחלף, תחשב, תמסר, תנחל, תסכת, תסרק, תצפת, תקשב
(תקשורת + בקרה?), תשבץ
שורשים של שיים: תדע, תחל, תעד, תעש, תקר

שפעל

שורשים רבעיים: שכיחים בשימוש: שחבר, שחזר, שחרר, שכלל, שכנע,
שכפל, שכתב, שלהב (מן שלהבת), שעבד, שערב²⁴, שרבב, שרבט; לא שכיחים:
שדרג, שורע, שחלף, שחלק, שטען, שכבד, שנטע, שסתם²⁵ (שתם + סתם), שעמד,
שערך, שעתק, שפרט (שפר + פרט?) ועוד
שורשים של שיים: שטף, שכן, שנע, שקם, שקץ²⁶

הדוגמות לעיל מעידות על דמיון רב בין קבוצות השורשים:

1. כל הדוגמות של שורשים רבעיים ניטות בבניינים הכבדים. השורשים השלישיים
ניטים גם בבניינים אחרים.
2. המשמעות השלטת בכל הפעלים שנוצרו משורשים אלו היא של פועל פעיל. גם
באפעל וגם בתפעל, בדומה לשפעל, יש פעלים שמשמעותם גרימה: אפשר, אזרח,
תגבר, תדרך, שכנע, שדרג ("up-grade"). מעטות ביותר הן הדוגמות לעשייה
מחדש בשורשי שפעל (שכתב, למשל).

21. אבן-שושן מציין כגזור אחסנה, אך גראה לנו שהשורש נגזר מן מחסן בתוספת אל"ף ובשימוש
מ"ם, וממנו נגזרה אחסנה בהיקש לאכסן מן אכסניה.
22. שורש שלישוני מן גריי הראשוני דרך התגרה, ותייז הבניין שולבה כתניינית בשורש אתגר.
23. שורש שלישוני: חל"ל < תחילה < תחיל < אתחיל.
24. וראוי לציין גם חידוש השורש סערב וסאר"ב, כמו ביחידות המסתערבים/המסתארבים, הראשונות
משרתות בכוחות הביטחון, האחרונות במשטרה.
25. ואצל מורי הלשון שכיח השורש שביג בפיעל (לגתח פועל על פי שורש, בניין, זמן, גוף).
26. נמנו כאן רק צורות שמקובל לראותן גזורות משורשים ראשוניים. דוגמות כגון שבש, שגע, שדד,
שוף, שחד, שפץ ועוד – מקורן מסופק.

3. בכל הדוגמות קשר המשמעות לשורשים הראשוניים רחוק למדיי, בייחוד בשורשים השכיחים. לדוגמה: אבחן, אגרף, אתגר, תדרך, תמצת, תעש, שכלל, שכנע, שקם.
4. בכל קבוצה יש פעלים שאינם גזורי שם: אחזר, אחסן, אוזכר²⁷, תדלק, תזמן, תסכל, תשאל²⁸, שחבר, שכלל.
5. לא כל פועלי שפעל נבנו מן ש + פעל. לפעמים הם תוצאה של היתוך בסיסים. לדוגמה: שסתם, שפרט, בדומה לתקשב.

לפיכך הן מבחינת הצורה הן מבחינת התצורה הן מבחינת המשמעות יש דמיון רב בין קבוצות השורשים, ולא ראוי לבודד את שפעל מתוכן. אם איננו נוקטים את גישת הבניין באפעל ובתפעל, אין סיבה לנקטה בשפעל.

סיכום

- שקלנו כאן את מעמדו של שפעל בעברית בת זמננו, ובחנו אם ראוי לראותו בניין או שורש. מסקנתנו היא שצורות שפעל שורשיות הן וניטות בבניינים הכבדים. עיקר טענותינו הן:
- א. אין לערב שיקולים דיאכרוניים בניתוח הסינכרוני.
 - ב. הקביעה ששפעל הוא בניין מנוגדת למגמה של סגירות המערכת הפועלית וצמצום דרכי הנטייה בה. גם תוספת ש כציין בניין אינה מתאימה לעברית.
 - ג. יצירת שורשי שפעל מתאימה לדרכי היצירה של שורשים אחרים בלשון, דוגמת תפעל, אפעל, מפעל.
 - ד. אין הצדקה לראות בשפעל בניין גם משיקולי משמעות. משמעויות פועלי שפעל מגוונות; משמעות הגרימה מצויה גם בשורשים רבעיים אחרים דוגמת אפעל, תפעל.
 - ה. משיקולי החיסכון בתיאור הבלשני מוטב לראות בשפעל שורש ולא בניין.

27. אמנם קיימת אוזרה (לנפטר), אך דבר אין בינה ובין אוזכר.

28. וראה גם מה שטען ר' גיר (לעיל, הערה 3), עמ' 56, לעניין תפעל אך לא לעניין שפעל.

'מאור עין' ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית

מאיר זיסלין (מהדיר), 'מאור עין', מוסקבה 1990; 215 עמ' כולל: מבוא והערות ברוסית (23 עמ'), מהדורה מדעית של החיבור העברי (60 עמ'), תרגום לרוסית (53 עמ'), קומנטר ברוסית (29 עמ')¹, פקסימיליה של כתב-היד (50 עמ') ותקציר אנגלי (2 עמ')

מבוא

חיבורי הדקדוק של הקראים הקדמונים נעלמו מעיני המדקדקים העבריים וירדו לטמיון, כנראה, במהלך המאה הי"ב. רק משהחלו חוקרי חכמת ישראל מאמצע המאה הי"ט ואילך לתת את דעתם על תולדות הקראים וספרותם, החל גם העניין בחיבוריהם בחכמת הלשון, ובעיקר במילונות. שמחה פינסקר פרסם קטעים מהמילון 'ג'אמע אלאלפאט' לדוד בן אברהם אלפאסי, חכם קראי ירושלמי בן המאה העשירית², ורק לאחר כשמונים שנה זכה הנוסח המקוצר של מילון זה למהדורה מדעית מידי ס"ז סקוס³. ואילו מיצירות הדקדוק של הקראים לא נתפרסמו אלא ידיעות ראשוניות ומקוטעות, תחילה בידי באכר ופוזננסקי, בשלהי המאה שעברה⁴, ואחר כך בידי הירשפלד, בשנות העשרים של המאה הזאת⁵. חוקרים אלו דנו במדקדק אחד, אבו

1. אני מודה למר מיכאל ריוניץ שסייעני בתרגום הטקסט הרוסי.
2. ראה ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות לתולדות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וויען תר"ך (= לקוטי קדמוניות לתולדות הקראים וספרותם, מהדורת צילום, ירושלים תשל"ח).
3. S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agron) of David ben Abraham Al-Fāsi the karaite (Tenth century)*, I-II, New-Haven 1936, 1945.
4. W. Bacher, "Le grammairien anonyme de Jérusalem", *REJ* 30 (1895), pp. 232-256; S. Poznanski, "Aboul-Faradj Haroun Ben Al-Faradj le grammairien de Jérusalem et son Moushchtamil", *REJ* 33 (1896) pp. 24-39, 197-218; S. Poznanski, "Nouveaux Renseignements sur Aboul-Faradj Haroun Ben Al-Faradj et ses ouvrages", *REJ* 55 (1908) pp. 42-69; H. Hirschfeld, *Arabic Chrestomathy in Hebrew Characters*, London 1892, עמ' 54-60.
5. H. Hirschfeld, "An Unknown Grammatical Work by Abul-Faraj Harun", *JQR*, n.s. 13 (1922-3), עמ' 1-7. והוא מתייחס אל החיבור 'כתאב אלעקוד פי תצארף אללגה אלעבראניה'.

אלפרג' הארון אבן אלפרג, ששמו יצא לתהילה ונודע בכינוי "המדקדק הירושלמי". אברהם אבן עזרא⁶ מנה אותו בין "זקני לשון הקודש" מיד אחרי ר' סעדיה גאון, ואף הפליג בשבחו: "תקן בדקדוק הלשון שמונה ספרים כספירים יקרים" (באכר, 1895, עמ' 232). ראב"ע מכוון אל חיבורו הגדול של אבן אלפרג, 'אלכתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה' (=הספר הכולל על אודות שורשי הלשון העברית וענפיה), העשוי באמת שמונה פרקים ושכתיבתו נסתיימה לפני 1026'. רק קטעים ספורים נתפרסמו מתורת אבן אלפרג, ואילו מחקר שיטתי לחשיפת המחשבה הדקדוקית הקראית לא החל אלא עם מפעלו של מאיר זיסלין⁸. עתה יצאה לאור מהדורתו של זיסלין לחיבור 'מאור עין' המשליכה אור על פרק חשוב במחשבת הקראים בדקדוק.

על מבנה החיבור 'מאור עין'

הספר 'מאור עין' עוסק בעיקרו בפרדיגמות הפועל והשם, אך נידונו בו גם מהות ה"דיבור", המשפט וחלקי הדיבור (שער 1, ההתחלה חסרה), עשר פעולות דיבור (הגדה, שאלה, "מצות עשה ולא תעשה", היינו ציווי חיובי וציווי שלילי וכו'; שער 2, המבנה המורפו-פונמי של המבע (האותיות), צירופיהן ושבעת "המלכים" וחשיבות מקום הטעם כמבחין משמעות (שער 3). בהמשך (שער 4) נידונה ההבחנה הקלסית בחיבורי הדקדוק מהתקופה ההיא בין האותיות העשויות לשמש רק כשורשיות ("נקבות") ובין אלה העשויות לשמש גם כמשרתות ("הזכרים") וסימניהן המגמוטכניים. ב'מאור עין' (שער 5) צוינה גם הבחנה מקורית בין ארבעה מעמדים אפשריים לאותיות בתיבה נתונה: עיקר, נעבד, בנוי, רוכב⁹. בשערים 6–11 נידונו המושגים שם הפועל, מיון אוצר המילים לחלקי דיבור, ריבוי שלם וריבוי שביר של השם, זכר ונקבה, פועל עומד ופועל יוצא, והגדרת המושג "משקל". שערים 12–36 הם לב הספר ובהם נידונית תורת הפועל. לאחר מבוא על מהות הציווי ותורת ה"סימנים" הוצגו פרדיגמות הפועל כמעט במלואן,

6. 'מאזני לשון הקודש', מהדורת ו' היידנהיים, תקנ"א, עמ' ב1.

7. באכר, שם, עמ' 253.

8. קטע מן 'אלכתאב אלכאפי פי אללגה אלעבראניה' לאבן אלפרג' הארון בתוך: *Paltestinskiy Sbornik*, 7 (70) 1962, pp. 178–184; Zislín, *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Narodov Azii*, 86 Moskva 1965, pp. 164–177; *Istorija, Kultura, jazyki narodov*, Moskva 1970, pp. 17–31. וראה גם אסתר גולדנברג, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו מד (תשל"ט), עמ' 99–83, הערה 28 (להלן גולדנברג, תשל"ט); דן בקר, "שיטת הסימנים של 'דרכי הפועל העברי' לפי המדקדקים הקראים אבן אלפרג' הארון ובעל 'מאור העין' (ז"ל 'מאור עין'), בתוך מחקרים במדעי היהדות (עורך: מ"ע פרידמן), תל-אביב תשנ"א, עמ' 249–279 (להלן בקר, תשנ"א).

9. ראה א' ממן, "מחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים", בתוך ספר היובל לשלמה מורג (בדפוס), בעריכת א' אלדר, מ' בראשר וי' סובי.

לפי סדר הסימנים. בשוליהן נידונו אותיות אית"ן (שער 17), כינויי הנושא והמושא, הפרודים והחבורים (שער 18) ושיירי הפעלים שאינם עשויים להתמייך לפי שיטת "הסימנים" (שערים 32–36).

שערים 37–40 עוסקים ב"קשרונים", כלומר הקשרים המורפולוגיים הפנימיים המותנים אלה באלה. גם כאן נקודת המוצא היא צורת היסוד של הציווי. אחר כך באים שערים קצרים (41–44) על שימושי צורנים מסוימים בפועל: ארבעה מעמדים מורפולוגיים של האות נו"ן בראשי צורות שונות, האות תי"ו "אש" יתן המעשה בנפש" (במושגינו: תי"ו התפעל המבטאת רפלקסיביות) וכן שתי צורות ציווי חלופיות והיחס "עושה–עשוי" (= בינוני פועל–בינוני פעול).

השערים האחרונים (45–55) מיועדים לתורת השם, חוץ משער 51 העוסק במיון סמנטי של הפעלים. השער הארוך מכולם (55) עוסק במיון השמות למשקלים. כפי שאפשר להתרשם מסדר הרצאת פרקי הדקדוק, מקצתם עלו לדיון ב'מאור עין' בדרך אסוציאטיבית. למשל, בשער 16 (עמ' 120) והוא "שער סימן הראשון מיי"ב סימנים הוא סימן 'הבא' סימן הצווי והעבר" (דף 18א, ש' 18) הוא מזכיר בפעם הראשונה את "אותיות אי"נ'ת"¹⁰. ממילא נאלץ להגדיר מונח זה ולעסוק בו בפירוט בשער הסמוך, 17 (דף 18א, ש' 29 ואילך). כיוצא בזה בשער 18 (עמ' 121), הוא דן בכינויים הפרודים והחבורים: "השמות הגלויים ואש' אינם גלויים מהעושים והעשויים", שכן בשער 17 עסק בצורות העתיד וציין שאותיות אית"ן המצטרפות אל צורות הבסיס של הציווי בונות את נטיית העתיד. ועוד דוגמה: בעיצומו של הדיון ב"קשרונים" הוא נזקק למושג "שם המעשה" (= מקור ושם פעולה), עסק בו לאורך שער שלם (38) ורק לאחריו חזר לנושא "הקשרונים".

אף שבסוגיות עקרוניות החיבור עיוני, לרובו אופי דידקטי, כפי שאפשר ללמוד מהמיון המנומק של כל התיבות בפסוקים הראשונים של ספר בראשית לחלקי דיבר (סוף שער 1) ומתרגול ההבחנה בין אותיות השורש לאותיות השימוש (בסוף שער 4). אולי מכך נובעים גם דבריו בשער הקצר על "הצווי הראשון והשני" (שער 43), שאינו יורד לסוף דעת המדקדקים שלפניו בדבריהם על שתי צורות ציווי "סוב והב' סבוב וכן גול גלול ודמ'", "אבל אני זכרתי אותו לך למען תשאל ותדע אם יהיה טעם נודע אתה תדע אותו".

תורת הלשון ב'מאור עין'

ב'מאור עין' באים לידי ביטוי שני ייחודי דקדוק קריאיים, אחד בתחום השורש ואחד בתחום בסיס הנטייה. בתחום השורש השיטה דומה לזו שנהגה לפני חיוג', המכירה גם

10. היינו אותיות "איתן"; במקום אחר בחיבור, שער 39, דף 33 בכתב-היד, הוא נוקט גם את המונח "איתן".

שורשים חד-עיצוריים ודו-עיצוריים בפועל, ובתחום הנטייה היא נוהגת הכללות נמוכות מרמת ה"בניין" והמכונות "דרכים" או "סימנים"¹¹. כיוון שבעל 'מאור עין' חי ופעל יותר ממאה וחמישים שנה אחרי חיוג, שאלה היא אם הכיר את תורת חיוג' ודחה אותה בידועין או לא הכירה כלל.

שיטת ה"דרכים" עולה יפה מהרצאת בעל 'מאור עין', והיא תוארה היטב בידי המהדיר¹². בשיטה זו ביקשו המדקדקים הקראים לארגן את הפעלים העבריים על פי התנועות הקובעות בנטיית הציווי והעבר, מתוך הנחה שכל שאר הצורות בפרדיגמה תלויות בשני נתונים אלו. למשל, הפעלים שתנועתם הראשונה בציווי (בגוף הנוכח) היא חיריק ותנועתם הראשונה בעבר נסתר היא פתח מעמידים קבוצת נטייה – "דרך". כך הם הזוגות "ספר (ציווי פיעל)–סיפר, דבר–דיבר" ודומיהם. את ה"דרכים" כינו בשמות בני שתי הברות שתנועותיהן זהות לתנועות הפותחות את הצורות הנזכרות המאפיינות את קבוצת הפעלים ב"דרך". למשל השם "גני" נבחר לייצג את הקטגוריה הנזכרת, לפי שהוא מנוקד בפתח וחיריק, וכיוצא בו ה"סימן" "שירה" מייצג את הפעלים שהציווי שלהם פותח בחיריק והעבר שלהם פותח בקמץ, מעין "שים–שם". כך הגיע בעל 'מאור עין' ל-12 "דרכים" ול-58 צדי "דרכים" בנטיית הפועל, לפי ניקוד האות הפותחת בציווי ובעבר, ולעוד 5 "דרכים" ולפחות 19 צדי "דרכים" לפי ניקוד ההברה האחרונה של הציווי והעבר. זיסלין הראה שבעל 'מאור עין' אימץ את השיטה מאבו אלפרג' הרון. דבר זה אפשר לראות גם מהלשון שנקט בעל 'מאור עין' בתארו את רשימת הסימנים. בסימנים על פי הניקוד התחילי (שער 14) הוא אומר שש פעמים "ונתנו... סימן", אף שלכולם הוא מקדים "מצאתי", ובחמישה סימנים הוא נוקט לשון "ונתתי", משמע: הוא עצמו המציא אותם. בסימן אחד מהסדרה הראשונה לא נקט לשון "נתנה", אך כיוון שכלל אותו עם אלה שקיבל במסורת – והם מגויים ראשונה – ברי שגם הוא חלק מהמסורת. ברשימת הסימנים על פי הניקוד הסופי (שער 15) הוא נוקט שלוש פעמים "ונתנו" ופעמיים "ונתתי". זיסלין סבור ששיטת הסימנים היא חידוש גמור של הקראים. א' גולדנברג (תשל"ט) כבר העירה ש"השיטה עצמה, אך בלא מתן 'סימנים', נמצאת ב'ספר צחות' לרס"ג, ב'שער הלא גרוניות והגרוניות' (שער שביעי). דומה שההכרעה בעניין תלויה בשאלה אם ה"סימנים" הם קטגוריות מורפולוגיות או רק סימנים מנימוטכניים בעלמא, וצ"ע.

מכל מקום, לעומת מספר הבניינים בעברית ואין הבדל לענייננו אם אנו מונים שבעה, כמניין המסורתי המקובל, שמונה לשיטת רד"ק או שישה לשיטת פרופיט דוראן) אפשר לראות ששיטת ה"דרכים" אינה חסכונית. אולי משום כך לא נקלטה בספרות

11. על חידושי הקראים בשני תחומים אלו ראה בפירוט: 'בין הקראים לרבנים' (לעיל, הערה 9).

12. את השיטה תיארה בתמצית גולדנברג, תשל"ט, הערה 28, ובקר, תשנ"א, בעמ' 251–258 חזר ותיארה בפירוט.

הדקדוק וכמעט עברה מן העולם. הסיבה שמדקדקי הקראים הגיעו לתיאור פרטני ומייגע במערכת הפועל היא, כמסתבר, שלא חשבו ברמת ההפשטה הנדרשת למושגים פונולוגיים ולא חיפשו זיקות מורפו-פונמיות בין צורות בעלות ניקוד שונה.

המהדורה

הטקסט

עשרים וחמישה הדפים הלא-רצופים ששרדו מ'מאור עין' הם, לפי חשבוננו של זיסלין, כשני שלישים של החיבור. הדף האחרון כולל קולופון בסופו וניכר שהוא חותם את החיבור, וגם הדף הראשון נראה על פי תוכנו לקוח מן ההתחלה. הדפים ששרדו מפנים החיבור לא נכרכו כסדר כתיבתם והמהדיר היה צריך לעמדם בסדרם המקורי. לכן הציב את הדפים 19–22 בראש החיבור ורק אחריהם את הדפים 17–18, וכן הציב את הדפים 3–6 לקראת הסוף דווקא, סמוך לפני 23–25, שהם הדפים האחרונים של החיבור. אכן, בחינה מדוקדקת של רציפות החומר מעלה שהשחזור עלה יפה בידי זיסלין והסדר שקבע הוא היחיד האפשרי. המהדיר מספר את השערים ששרדו מן החיבור המקורי מספור שוטף.

ואשר לנוסח החיבור, המהדיר גילה נאמנות רבה לכתב-היד והחליט לתת מהדורה דיפלומטית על השגיאות והליקויים שבכתב-היד. הטקסט ב'מאור עין' מלא פורמולות החוזרות ונשנות בשינויים קלים, ולא פלא שהמעתיק דילג בין שווים או החליף צורה בחברתה. ואולם בגלל השיטתיות בהצגת הנסיות והסכמטיות שלהן היה אפשר להשלים, בלי חשש, לא מעט מילים וצירופים. לפעמים השלים המהדיר ותיקן בנוסח המשולב בתרגום אך לא בטקסט עצמו. השווה למשל את הסעיף העוסק בנטיית מושבים (בינוני הופעל מן שו"ב) במקור (סוף דף 76 ותחילת דף 8, ותעתיקו בעמ' 123) לעומת התרגום (עמ' 40). כיו"ב, על הנוסח "ולא יהיה הדבור מועיל בעת הוספת המלה אשר הוא שם..." העיר זיסלין בצדק שהוא משובש והציע לתקן את בעת לבלי (הערה 6 לתרגום לשער א, עמ' 80). אפשר גם להשאיר את בעת ולהוסיף לפניה אלא. מכל מקום הוא לא תיקן בגוף הטקסט העברי. בסדרת הגופים בפרדיגמה בשער 18 נכתב בכתב-היד (דף 18) עשי וצ"ל עשו. כיוון שהמחבר שונה אותה בסמוך ומגדירה: "עשו תגיד בה על הזכרים והנקבות אשר הם לחוץ" (= משמשת לנסתרים), היה אפוא אפשר לתקן בלי היסוס. אכן, המהדיר תיקן בתרגומו (עמ' 38), אבל בטקסט העברי (דף 121) השאיר את השגיאה בעינה.

ויש שזיסלין תיקן במהדורה זו (ובגוף הטקסט) ביחס למהדורה קמא של קטע מ'מאור עין' (ראה הערה 8 לעיל). למשל, בפסקה "ואם תוסיף על העושה לא תוסיף אלא אם ממ ואם נון" (דף 17, שו' 16) התיבה העושה היא תיקון הגרסה המשובשת

העבר שבכתב־היד ושבמהדורה קמא¹³. אבל בדרך כלל גילה המהדיר זהירות רבה ולא השלים את החסר גם במקומות שהיה אפשר להשלים בביטחון. למשל ב"שער סימן הראשון מ"ב סימן' והוא סימן 'הבא' סימן הצווי והעבר" ניתנות צורות הציווי לפי סדר הגופים: "השיב צווי ביד, והצווי לנקבה, והצווי לזכרים השיבו וכו'". דן בקר (תשנ"א, עמ' 274) השלים אחרי התיבה "לנקבה": השיבי, ובהערה 130 מציין: "ליתא בנדפס אצל זיסלין או בכתב־היד". אכן, היא חסרה בכתב־היד (עמ' 173) ונעדרת גם כאן (עמ' 120, דף 18א, שו" 20), ועם זה ההשלמה ודאית.

אחד הייחודים של מהדורה זו הוא שנכללה בה גם פקסימיליה שלמה של כתב־היד, לכן אולי היה מותר לגלות יותר התערבות בטקסט במהלך ההדרה. סוג שגיאה שהיה אפשר לתקן בנקל הוא הניקוד. בכמה מקומות בכתב־היד הניקוד במילות הדוגמה – ורק הן מנוקדות – אינו הולם את כוונת המחבר, גם כשזו נאמרת במפורש בסמוך. למשל, בהדגמת תצורת העתיד על בסיס הציווי, המחבר מסביר שבצורות מעין הישמר, היזכר דין היה לראות את הה"א (של הציווי) גם בעתיד ולקבל את הצורות אהשמר, אהזכר. בכתב־היד מנוקדות צורות אלו באל"ף בסגול ובה"א שוואית, והנה בלי ספק, הייתה כוונת המחבר שההא תנוקד בחיריק, ממש כניקודה בציווי, וזו לשונו: "וכאש' נכבד זה עליהם נתנו אות העתיד במקום אות הא אש' לצווי ונתנו נקוד אות הא תחת אות העתיד למען ש[יהיה] הדבור עליהם קל וכו'" (שער 17). אף לא סביר שהמחבר הביא תחת סימן "גני" צורות הפותחות בקמץ, מעין הכו (שם כתוב בטעות הבו) והתר בה"א קמוצה (עמ' 124). אלה ניקודים של המעתיק־הנקדן, וראוי היה לתקנם או להעיר עליהם¹⁴. צורות הנסמך של מילות הדוגמה "צרת... רעת... זמת" מנוקדות קמץ במקום פתח בהברה האחרונה (שער 46). לשיטתו יכול היה המהדיר לתקן אותם בגוף התרגום (עמ' 66) או להעיר עליהם. דבור... יסר... יסור מנוקדות קמץ בכתב־היד (שער 38, דף 16 בכתב־היד, שו" 11, 19; עמ' 142), אך לפי הרצאת המחבר ברי שצריך להיות פתח. וראוי היה לתקן את טעות המעתיק־הנקדן או להעיר עליה.

ושבירה (שער 38, דף 16 בכתב־היד, שו" 30, עמ' 142) מנוקדת בשני שוואים רצופים בראשה, ואילו בכתב־היד אין הוי"ו מנוקדת כלל.

רממינו (שער 30, דף 13 בכתב־היד, שו" 11, עמ' 134): צריך להוסיף חולם מעל ר. הקשרונו (שער 37, דף 2 בכתב־היד, שו" 10 מלמטה, עמ' 139): צריך להוסיף גרש אחרי נ לסימן הקיצור של צורת הרבים.

אבל ניתן לתקן לא רק ניקודים משובשים אלא גם גרסאות משובשות. בשער 18 נאמר "והשמות אשר אין הם גלויים אלא נסתרים הם אותיות כמא[מרך] עשיתי. שמת אות תיו ויוד. ותאמ' עשינו שמנו כלם גון וו". המהדיר התקשה בכלכול נוסח זה,

13. הוא אף העיר על התיקון (עמ' 118, הערה 6; וראה גם בקר, תשנ"א, הערה 103).

14. עוד מוזירות של ניקוד ואולי של תצורה ראה ב"דרך י"ד בגני" (125), וכן בדרך י"ו וי"ו (שם).

ובהערה לתרגומו הוא אומר שהמילה כלם בהקשר זה אינה מובנת לו ולכן לא תרגמה (הערה 1, עמ' 89), אבל אם נבין ש"שמנו" גם היא מילת דוגמה, כמו "עשינו", יובן שכלם מתייחס אל שתי הדוגמות, ו"כלם נון וו". מזה מתחייב תיקון קל בטקסט: המילה "שמת" שאחרי עשיתי צריך להבינה כמילת דוגמה ולהסב אותה ל"שמת". על כל פנים לולא הייתה "שמנו" מילת דוגמה אלא מילה מלשון ההרצאה, לא היה ברור מדוע עבר המחבר פתאום מלשון נוכח ("כמאמרך... שמת... ותאמ") ללשון מדברים ("שמנו"), והרי גם אחר כך המשיך בלשון נוכח.

בנטיית הגופים "אותי ואותנו ואותה ואתכם. ואתכן. ואותו ואתהם ואתם ואתה ואתן" (שער 18) נתן המהדיר העתקה מדויקת של כתב-היד הן בההדרת המקור (18ב) הן במסגרת התרגום (עמ' 38). בהערה 4 לתרגום שער זה (עמ' 89) זיסלין העיר שחסרה צורת הנוכחת, אך ברשימה זו נפלו כמה שיבושים: במקום ואתה ואתן (נוכח) ובמקום ואתה ואתן (נוכח). דבר זה עולה לא רק מהשינוי מיותר של ואתה ברשימה אלא גם מהצורה החריגה אותה בוו שאינה לא באתכן ולא באתהן שבהמשך, ובעיקר מן הסדר הנוהג אצלו בדרך כלל בנטיית השמות עם כינויי קניין: מדבר מדברים, נוכח נוכחים, נוכח נוכחות, נסתר נסתרים, נסתרת נסתרות". ראה, למשל, הנטייה המפורטת של השם ארץ בהמשך אותו שער וסיכום הנטייה שבסופה, וכן נטיית השם דברים (שער 55, עמ' 152, סוף דף 223) ועוד נטיות מלאות בשערים שלאחר מכן. אפשר גם לשער שהאות ך (סופית) בניקוד נדמתה למעתיק כאות ה שנקודה מתחתיה.

בהערה 6 (עמ' 124) לטקסט שבעמ' 122 צריך להיות משיבו במקום ישיבו ויהיה במקום היה. בטקסט עצמו היה אפשר להשלים את הצורות משיבי... משיבנו... משיבך (נוכחת). הצורה משיב[ך] צ"ל משיב[ן].

ויהיב (שער 37, דף 1א בכתב-היד, שו' 5; עמ' 139) צ"ל ויחיב. הכתה (עמ' 124) צ"ל הכתה. פתחת (שער 13, שו' 25) צ"ל פתחה. היות (שער 37, דף 16א בכתב-היד, שו' 11; עמ' 140): כך גם בכתב-היד, אך בלי ספק דילג המעתיק על מילה וצ"ל "יחיב (או חוב, או יענה לך) היות..." (השווה שורה 18 בהמשך אותו דף). לעומת זאת, הנוסח "ודע כי לא תוסיף לעולם על הצווים אם בראש ואם בסוף אלא אות הא מכל האותיות הזכרים" (דף 17א, שו' 12-13) מדויק, ולא כפי שסבר בקר (תשנ"א, הערה 100) שצ"ל "נזכרים". בקר לא שיער, קודם זאת המהדורה השלמה לאור, שהקראים נהגו באותיות חלוקה לזכרים ולנקבות, ואכן המונח "זכרים" במובן זה עולה ברור מהרצאת 'מאור עין' בכמה מקומות, כגון "שער בקצה (ו) מה יועילו האותיות הזכרים" (דף 6ב, שו' 15); "וכל אלו הנוספות הם מן הזכרים אשר סימנם ש'מ'ל'א'כ'ת'י' ב'י'ג'ה'" (דף 21א, שו' 6-7); "ויש שגורעים מאלו הזכרים שתי אותיות טת ודלת וקראו שמם ח'ג' ק'ץ' ס'פ'ר' ע'ז' והזכרים א'ד'ג'י'ה' ש'ל'י' כ'ת'ם' ט'ב'" (דף 21א, שו' 8-9). כמובן, אין בהערות אלה כדי לפגום בערך המהדורה.

המבוא וההערות

באפרט ההערות (עמ' 80–100) השקיע המהדיר מחקר מעמיק, הן בפירוש הטקסט – מלבד התרגום לרוסית שהוא עצמו פירוש לטקסט – הן בהערותיו המלומדות על הנוסח, במקומות שתיקן, ועל הרקע לשיטה הדקדוקית של 'מאור עין'. לתועלת הקורא בן זמננו אף ניתח את הצורות הנידונות ב'מאור עין' ניתוח דקדוקי לפי השיטה המקובלת למן חיוג' ועד ימינו. בייחוד בולטת תרומתו של זיסלין באפרט זה לחקר הסרמינולוגיה של הדקדוק העברי בימי הביניים ותולדותיה. דרך משל, הערה 8 לשער א (עמ' 80–81) מכילה מחקר זוטא על הוראות המונחים הגזורים משורש קב"ץ, למן המסורה ועד זמנו של 'מאור עין'. מלבד הערות מרוכזות אלו המלוות את התרגום לרוסית באה לאחר כל שער ושער בנוסח העברי סדרת הערות קצרה ובה מראי המקום מן המקרא והערות על הנוסח.

זיסלין הקדים למהדורה מבוא מלומד וחשוב ובו הרצה על הרקע שפעל בו מחבר 'מאור עין', על זמנו, על זיקתו למדקדקים קודמים (סעיפים 10–11) ועוד. כמו כן סקר במבוא את הסוגיות הבולטות ב'מאור עין'. הוא הצליח להראות בעליל את זיקת 'מאור עין' לחיבורי אבו אלפרג' הרון ול'מדקדק הירושלמי השני' בן זמנו של אבו אלפרג' מחד גיסא ועל עצמאותו מאידך גיסא (ראה, למשל, סעיפים 6, 12, 13). דומה שבסוגיה זו השקיע את מיטב מרצו ועינו, ואכן טענותיו וראיותיו משכנעות.

זיסלין עמד יפה על בעיית דו-עיצוריות השורש וקבע שאינה שונה מבעיה זו בשיטת המדקדקים שקדמו לחיוג'. באשר לפועלי פ"ג הוא סבור שבעל 'מאור עין' גרס (שם, ס"ק 4, 6, עמ' 13) רק פעלים דו-עיצוריים או חד-עיצוריים, אך לענ"ד, 'מאור עין' גורס גם פועלי פ"ג שלמים, שכן לשיטתו מה שקובע אם אות מסוימת היא "עיקר" או "נעבד" הוא צורת הציווי. אם היא נמצאת בציווי היא עיקר ואם אינה בציווי אך נמצאת בצורות אחרות היא נעבד. ואכן, ב"שער דעת אות נון וכו'" (שער 41) הוא מפרט ומדגים: "אות נון יהיה בראש המלה לא יצא מד' חלקים. הא' עקר. כמ' נצור נפול נטוש (נ בשוא) ודמ'. והב' נעבד. כמו נסע נגע (נ בקמץ) ודמ'. והג' עתיד עמו נשמר נדבר (נ בשוא) והד' נון עבר או נון עושה כמ' נמלט וכו'". כל ההבדל אפוא בין נצ"ר לנס"ע הוא שזה ציווי בנ"ן, נצור, וזה ציווי בלי נ"ן, סע, ומכאן המיון של נצ"ר כתלת-עיצורי ושל נס"ע כדו-עיצורי. המהדיר עשה מאמץ ניכר להראות שבעל 'מאור עין' לא הכיר את המושג "בניין" (ראה, למשל, סעיף 8 במבוא), ואף על פי שהמונח "בניין" נזכר ב'מאור עין', זיסלין צודק בקביעתו שהמונח מכוון לתבנית המילה ולא לקטגוריה המורפולוגית "בניין".

את סעיף 9 במבואו ייחד זיסלין למונחים המשמשים ב'מאור עין'. סעיף זה הריהו מעין מבוא לרשימת המונחים שהביא בעמ' 102–105, שהיא חשובה הן לעצמה הן למחקרים משווים עם שיטות דקדוק אחרות. מונחים אחדים נשמטו ממנה. היה ראוי לכלול בה, למשל, גם את הסימנים המנימוטכניים "ההם" (= "הא לראש הצווי, והא

לראש העבר ומם לראש העושה", "ההמת" (= "הא לראש הצווי... ותי יתן המעשה בנפש", שער 39), "השוממה" (מילה זו נבחרה משום ניקודה לייצג את התנועות חולם, צירי, קמץ; שם, בכתב-היד בראש דף 33), כשם שנכללו בה הסימנים "אדניה שלו כתם טב", "בהכל"ם", "טח ספר גזע צדק" וכד'. עוד ראוי היה לכלול בה את המונח "הא טפל" (שם), "דמות" במובן של "דוגמה, משל, כיוצא ב"¹⁵, את רשימת שמות הסימנים ואת המונחים "תתחיל ותגיד... תקדים... ותגיד" (שער 47) המכוונים לקביעת נושא ונשוא שמני, והם בלי ספק תרגום של הצורות הפועליות מן "מבתדא וכ'בר".

האם 'מאור עין' נכתב עברית במקור או ניתרגם מן הערבית?

זיסלין (מבוא, סעיף 13) אינו מעלה כלל את השאלה ואף הוא משער שהחיבור נכתב במדינה נוצרית. ברם לשונו וסגנונו של 'מאור עין' משוערבים מאוד ואפשר לכאורה להעלות על הדעת שהנוסח שלפנינו תורגם מן הערבית. אלא שמצינו שהסגנון המשוערב נקוט אף בחיבורים שנכתבו עברית במקור. והנה כתיבים מסוימים עשויים אולי לרמז על התשובה. הכתיב המסורתי של שם האות האחת-עשרה בעברית הוא "כף", וכך היא מופיעה בדף 24, שו' 17. אולם שם, שו' 14, מופיע הכתיב "כאף", המשקף תעתיק של שם האות בערבית, ואולי זה מה שעמד לנגד עיני המתרגם במקור הערבי, אם אמנם הייתה פעולת תרגום. גם נקיטת המונח הערבי "מצדר" בצד מקבילו העברי "שם מעשה" אולי רומזת לכך. ויש עוד מונחים הנראים תרגומי שאילה מן הערבית, כגון "מעשה הלב" (שער 10, שו' 31), שמסתבר שהוא תרגום של "אפעאל אלקלוב", והמונחים "עושה", "עשוי" (למשל שער 16) לנטייתיהם המכוונים ל"בינוני פועל" ו"בינוני פעול", המשקפים את "פאעל" ו"מפעול", ו"שם המעשה" המכוון גם למקור וגם לשם פעולה, כדרך ש"מצדר" בערבית עומד כנגד שני אלה בעברית. אך אין ברמזים אלו להכריע בשאלה. ייתכן שהתשובה טמונה בחיבורו של "המדקדק הירושלמי השני", שעדיין לא יצא לאור, ובשעה זו עדיין אין הוא עומד לרשותנו. זיסלין מבסס את השערתו שהחיבור נכתב במדינה נוצרית על העובדה שבהתבטאות מסוימת של 'מאור עין' על החוקיות המיוחדת לכל לשון הוא מזכיר ארמית ויוונית, אך לא ערבית. קשה להגניח שעצם הזכרת המילה "ערבית" בספק דקדוק עברי עלולה להיות מסוכנת. מכל מקום מה שעשוי לחזק את השערתו אינו ההתעלמות מן הערבית

15. "וכן שפה יכשר שתאמר שפחות ודמותם" (דף 19 שו' 17 וראה גם שער 11, שו' 4). בקר, תשנ"א, הערה 81, מציע שתי הוראות למונח זה, האחת, בסימן שאלה – 'צורתו', והאחרת – 'סעמו, משמעותו'. ולא היא. מונח זה רגיל במובן 'דוגמה, משל, כיוצא ב', אף שלא הובא במילונים. בעברית התיבנית רגילה יותר לעניין זה הצורה דמיון, וכבר העיר על כך כ' וילנסקי. עיין ערך "דמיון" ברשימת המונחים שערך ד' טנא, 'ספר הרקמה' לר' יונה אבן ג'נאה, הוציאו לאור מ' וילנסקי, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיבודו של המהדיר, הביאן לדפוס ד' טנא בעצה עם זאב בן-חיים, ירושלים תשכ"ד, עמ' תשיג, שורש דמ"ב 33.

אלא הזכרת היוונית¹⁶ שבוודאי אינה דבר שבמקרה. הרי קהילה קראית גדולה יושבה בתקופה הנידונית בביזנץ, וסופריה כתבו עברית בסגנון המשוערב, מיסודו של טוביה בן משה המעתיק.

לשון ההרצאה ב'מאור עין' וזמן החיבור

המהדיר ייחד במבואו סעיף קצר ללשון החיבור (סעיף 17). הוא הבחין ברובד המקראי שבלשון 'מאור עין', במילים אחדות מלשון חז"ל ובמונחים משוערבים מתקופת הביניים, אך לא יכול לבדוק סוגיה זו מתוך העיונים החדשים בעברית של הקראים. המחקר המאוחר ביותר הנזכר בביבליוגרפיה שלו (עמ' 105–107) הוא משנת 1977 (E. J. Kutscher, *Hebrew and Aramaic Studies*, Jerusalem), וכנראה נקפו שנים רבות משעה שמסר זיסלין את חיבורו לדפוס ועד שהספר ראה אור (1990). בשלים אפוא פרטים אחדים בסוגיה זו, בייחוד משום שיש לה משמעות גם לקביעת זמנו של החיבור. זיסלין ביסס את שיקוליו בקביעת זמן כתיבתו של 'מאור עין' על תוכנו, על זיקתו לחיבורים אחרים ועל הקולופון שבסוף כתב-היד, וכך הסיק שהוא נכתב במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה. התאריך 1208 שבקולופון שבסוף כתב-היד הוא, כמובן, שנת ההעתקה. והנה הלשון והסגנון ב'מאור עין' עשויים לשמש עוד אסמכתא לתאריך הנזכר. המחבר נקט את הסגנון שיצא מבית מדרשו של טוביה בן משה המעתיק, שפעל באמצע המאה האחת-עשרה, והדבר ניכר בכל תחומי הלשון: הצורות, התחביר, אוצר המילים, הצירופים והסגנון המשוערב המיוחדים לאסכולה זו. נדגים את דברינו:

יכשר משמשת במובן 'אפשר, ייתכן' (ולאו דווקא בזיקה לשיעורו, כפי שסבר זיסלין): "וסימן אלו האותיות אשר יכשר שירכבו על השם סימנם ב'ה'כ'ל'ים" (דף 19א, שורה 9, ועוד שם ש' 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 31, 32 וכן בדף 220 ועוד)¹⁷. הועיל משמשת במובן 'הפיק משמעות': "גבול השם הוא המועיל אשר לא יתפוש זמן נודע"¹⁸, גבול – במובן 'הגדרה'¹⁹ והסגלה – במובן 'ייחוד': "ההסגלה הוא מאמרך זה שתאמר בנגו זה כי אתה הסגלת דבורך בזה הבן מכל הבנים שלך במאמרך זה ולולי לא אמרת

16. "ואם תהיה זאת מלשון יונים גם תהיה האחרת מלשון יונים" (דף 222, ש' 27).

17. והשווה ללשון הקראים הקדמונים: 'ואף כי יקצוף היוצר אלהי עולם על היצור היכשר לו שיאכל וישתה עד שישכב אליו' (קומסי, בתוך J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vols. I-II, Cincinnati 1931–1935, כרך II, עמ' 5, הערה 8).

18. דף 19א ש' 5–6, ועוד יותר מעשרים היקרויות של פועל זה שם, עמ' ב. שיעור המשפט שבדוגמה הוא: "הגדרת השם היא מילה (או צירוף הגיים) המפיקה משמעות, כלומר שיש לה רפרנט במציאות, אך שהיא נייטרלית מצד הזמן". הגדרה זו היא על דרך השלילה. לאחר שהגדיר את הפועל על דרך החיוב, הוא יכול להגדיר את השם על פי מה שאינו פועל, כלומר מה שאינו כולל את הסוגל הסמנטי "זמן".

19. ראה בדוגמה הקודמת וכן אצל זיסלין, הערה 7 לשער א, עמ' 80.

זה היה בננו מגיד ומכליל לכלל הבנים אם היו שנים ואם יותר וכאשר אמרת זה הסגלת זה הבן" (דף 20א, ש' 25–26). "וכאש' יהיה מם העושה ואותיות העתיד סגלה לצוויים היה לך מזה קשר" (דף 21ב, ש' 18).

הזיקה הסגנונית לאסכולת טוביה בן משה ניכרת בייחוד באוצר המונחים שנתגבשו בדיון הפילוסופי-תאולוגי של טוביה. אחדים מהם משמשים בהקשר הדקדוקי במובן שונה ממובנם בהקשר הפילוסופי, מתוך התאמה מאולצת לעתים. למשל, הגדרת השם – "גבול השם הוא המועיל אשר לא יתפוש זמן נודע" (דף 19א ש' 5–6) – נוקטת לשון השאלה מן הדיון העיוני באפיון החומר ובהגדרתו (תורת האטום). המונח "תפש או עיסק מקום" מכוון בדיון הפילוסופי ל"תפיסת מקום בחלל, במרחב". בעל 'מאור עין' הסב מושג זה מתחום המקום אל תחום הזמן: "וזה מתחלף מן מאמריך ארץ ואיש אשר לא יתפשו זמן אחד" (דף 19א, ש' 33). כיוצא בזה "אפע" הריהו בפילוסופיה "מקרה" לעומת "עצם", ואילו ב'מאור עין' הריהו "שם מקרה" לעומת "שם גוף" (= "שם עצם"): "ואם תהיה זאת גוף תהיה האחרת גוף. ואם תהיה זאת אפע כן תהיה האחרת אפע" (דף 22ב, ש' 25; וראה שער 11, הערה 12, עמ' 88). גם המונחים המשמשים בלשון טוביה לציין את תנועת החומר במרחב ואת היעדר התנועה, "נענוע" ו"שכינה", אומצו ב'מאור עין' באופן פיגורטיבי לציין "פועל יוצא", שהפעולה בו "נעה" לכיוון המושא, ו"פועל עומד", שהפעולה בו "שוכנת" אצל הפועל: "שם העושה והעשוי לוקחים משם הנענועים אם היה המעשה נענוע ואם היה המעשה שכינה" (דף 21ב, ש' 14–15); "דע כי שם המעשה שם הנענוע, כמו אכול ואכילה ואוכל ושבר ושבור ושבירה" (דף 21ב, ש' 8); "הלא תראה כי מי עשה הנענוע אשר שמו אכילה קראנו שמו אוכל" (דף 21ב, ש' 11–12). "ותקרא שם מי נפלה עליו השכינה משוכן" (דף 21ב, ש' 16).

כיו"ב המונח "אשור". בהגות מובנו "מקרה הנמצא תמיד עם נושאו (עם הדבר המאושר)", להבדיל מ'מקרה', שהוא תמיד חולף²⁰. בעל 'מאור עין' אימץ מונח זה לציין את ההתאם הדקדוקי בין המתואר למתאר, בין שם העצם ללואי התואר שלו: "שער האשור. דע כי לא יאשרו בעלי הלשון המנכר אלא במנוכר ולא יאשרו המיודע אלא במיודע כמו אם יאמר איש טוב איש יפה... האיש הטוב. האיש היפה. זה אשור מיודע במיודע" (מאור עין, דף 6א, ש' 24–27).

בלשון טוביה: "ואם יאמר אומר כי הדבור אין הוא מה שנקדם זכרו כי הקולות הנשמעים המועלים אבל הדבור הוא מעשה בנפש יע' הוא דבר בראשו והוא בנפש" (מחכימת פתי, סעיף 22.13), ואילו ב'מאור עין' הוסב מונח זה למשמעות הדקדוקית של "רפלקסיביות": "תיו ישים המעשה בנפש" (דף 15א, ש' 14–15 ועוד שם פעמים אחדות

20. ראה דניאל לסקר, "טבע ומדע בהשקפתו של אהרן בן אליהו הקראי", דעת 17, בר-אילן תשמ"ו, עמ' 33–42. ההגדרה הנ"ל בעמ' 37–38.

וכן בעמ' ב, כלומר: האות ת בפעלים המכילים צורן ת (במושגינו: בניין התפעל) מסיבה את תוצאות הפעולה לעושה הפעולה עצמו. גם מאוצר המילים הכללי ומן הפרזיולוגיה נראית הזיקה האמורה. תקצר היריעה מהכיל את כל הלשונות הבאים בסגנון טוביה שיש כיוצא בהם ב'מאור עין'. נסתפק בדוגמות אחדות: "מה הוא הדבור אשר יתום ויתפוש זמן עומד" (דף 19ב, שו' 1²¹), ומן הצירופים: "ועל כל אודות ועל כל פנים לא תחלוף זאת המלה למלה אש' היא משקלה בדבר מן כל הדברים אלא בחלוף האותיות העקרים" (דף 22ב, שו' 30–29); "לא יתפשו זמן על כל אודות ועל כל פנים" (דף 19א, שו' 33)²². "אות נון יהיה בראש המלה לא יצא מד' חלקים" (דף 4ב, שו' 4–3)²³.

'מאור עין' נוקט גם שני צירופי כלאיים במיליות מלשון טוביה²⁴, למען כי ובעבור כי במובן 'מפני ש': "המעשה הוא אשר יתפוש זמן אם עבר ואם עומד ואם עתיד למען כי הזמן לא יחלק אלא אל אלו ג' החלקים בלבד למען כי לא יודע אלא זמן עבר וכו'" (דף 19א, שו' 27–28, ועוד דף 19ב, שו' 15, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32 ורבים אחרים).

"אם יאמר לך בראשית מה היא שם אם מעשה ואם משרת אמר לו שם בעבור כי הוא מועיל ולא יתפוש זמן ואות בית ירכב עליו" (דף 19ב, שו' 14). "בעבור כי מאמרם לו מתנו בארץ מצרים יבוא בשער ההגדה, כי הם הגידו על נפשם כי הם חפצו זה" (דף 20א, שו' 33). מטרם (= 'לפני'): "סימן השם אשר הוא שם נקבה היות בסופו הא. ומטרם אות הא קמצה כמ' רע, לשון זכר, למען כי אין בסופו לא הא ולא קמצה מטרם אות הא. וכן צד צדה, קם קמה וכו'" (דף 19א שו' 23–24). "ארצך. וסימן הנקבה היא שתי הנקודות אשר הם מטרם אות כף" (דף 7א, שו' 19).

גם התכונה התחבירית הבולטת ביותר בלשון הקראים, תכונה שנתעצמה במיוחד בסגנון טוביה – הזמן המורכב "היה יעשה" (ראה: ל"ח, עמ' 243) – לא נעדר מקומה מ'מאור עין': "מרחתפ'... תדע כי אין מם ותיו עקרים בזה הלשון למען כי לו היו עקרים לא היה יודע לשון ריחוף מאחר אשר סרו ממנו" (דף 21א, שו' 27–28); "ואם היתה תתן הדבר המסמך לפלוני אם על דרך אמת ואם על דרך מעבר יש שמה חפץ אחד" (דף 5ב, שו' 12).

21. השווה בלשון טוביה: א' ממן, "הקראים ולשון חז"ל: נוסח המובאות ושימוש הלשון", לשוננו זה (התשנ"א), עמ' 221–268 (להלן ל"ח); הדוגמה בעמ' 245.

22. ובלשון טוביה: "ולא הוא לאחורינו ואם נסוב פנינו אליו נראהו והוא ית' שמו אין הוא מוסגל בפניו. וגם אין בינינו ובינו סתר ויסור, ואם הוא כאשר דברנו לא יתכן ראינו על כל אודות ופנים" (ספר נעימות, כ"י ליידי, דף 19ב = 26.17 במהדורה הפנימית של האקדמיה ללשון העברית, = 38).

23. ובלשון טוביה: "שער בזה אשר הוא מחליף לה' ית'ש לא יצא משני פנים" (נעימות 1.16).

24. ראה ל"ח, עמ' 255.

כללו של הדבר, כיוון שסגנון זה התגבש לא לפני אמצע המאה הי"א, ותחילה בספרות ההגות וההלכה, סבירה קביעתו של זיסלין ש'מאור עין', הנקט סגנון זה, נכתב במהלך המחצית השנייה של המאה הי"א.

דברי חתימה

'מאור עין' הוא חיבור קצר הון בעיקר בנסיות השם והפועל ולא דיון נרחב בכל תחומי הדקדוק העברי, מעין אלה שהעסיקו את אבו אלפרג'. יפה השכיל זיסלין לברור מתוך שפע כתבי-היד שעמדו לרשותו בספריית סצ'דריין-סלטיקוב בסנט-פטרסבורג (לנינגרד) את החיבור שיש בו מידת החידוש הגדולה ביותר לתיאור תולדות המחשבה הדקדוקית העברית. יכול היה להתפתות לעסוק בתיקון הנוסח של חיבורים שנתפרסמו מכבר על סמך קטעי גניזה מן המערב בלבד, להשלים קטעי חיבורים ידועים וכדומה, אך הוא הצליח למצוא טקסט שיהא גם קצר יחסית וגם יציג את הייחודים הבולטים ביותר בדקדוק הקראי הקדום.

ונימה אישית לסיום. אף שהמהדיר פעל בלנינגרד בתנאים שבלשון המעטה אפשר לומר שלא היה בהם לעודד את היצירה האקדמית בתחום מדעי היהדות, אי אפשר שלא להתפעל מהישגיו. וגם זו: אף שנבצר ממנו לדון דיון רציני פורה עם קהיליית החוקרים בתחום המחשבה הדקדוקית העברית על החומר שהיה ברשותו, השכיל להשיג את המחקרים שנתפרסמו בארץ ובעולם בתחום הבלשנות העברית, ללמוד אותם לימוד של אוטודידקט, לשקעם במחקרו ובהפניות הביבליוגרפיות ולהוציא מתחת ידו מלאכה נאה. תיתי לו למאיר זיסלין שזיכה את הרבים בחיבור שהיה גנוז כאלף שנה, ולוואי שציבור הקוראים יזכה גם לגרסה עברית של החומר הרוסי שבמהדורה.

סוגיות בתחביר המקרא

שמואל פסברג, סוגיות בתחביר המקרא, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס,
האוניברסיטה העברית, סדרת ספרים לחקר המקרא מיסודו
של מ"ש פרי, ירושלים תשנ"ד, 208 עמ'

הספר דן בשלוש סוגיות בתחביר המקרא: תפקידם התחבירי-סמנטי של הציווי המוארך (פְּעֻלָּה), של נָא ושל מבעי תכלית. את שלושת העניינים מאפיינות גישה אחראית וזהירה, ידיעת הספרות המקצועית, בקיאות רחבה בלשונות-שם והבנה בבלשנות סינכרונית ודיאכרונית. אכן, פסברג השכיל להעניק לנו בוננות ונקודות ראות חדשות.

אשר לציווי המוארך (עמ' 13–35) פסברג מגיע למסקנה שהוא צורה מסומנת (לעומת הציווי הרגיל הלא-מסומן) המציינת פעולה המכוונת אל הדובר. אכן, בדיקת החומר מאשרת את דעתו.

עמ' 15, הערה 20: אין אהמיה תצורה חריגה של עתיד מוארך מפועלי ל"י, כי היא נבנית על דרך השלמים.

עמ' 34, שו' 28: קרא "בגוף שני ושלישי" במקום "ובגוף שלישי".

הפרק השני דן ב־נָא ואחיותיה (עמ' 36–73). בעקבות למדין וזולטקה-אוקונור פ' גורס ש־נָא מציינת תוצאה לוגית. לא נשתכנעתי מסברה זו, שלטעמי מתעלמת מגון הבקשה הבולט כל-כך של נָא. לדעתי, נָא מציינת בקשה, ולא זו בלבד אלא היא אף צובעת בגון הבקשה את המבע כולו ולא את הבקשה המצומצמת בלבד. על כן נָא עשויה לבוא לא רק בבקשה המצומצמת שבסוף המבע אלא אף בתחילתו, בדיוק כמו ש־a' הערבית צובעת את המבע כולו בצבע של שאלה, ועל כן היא עשויה לבוא גם בתחילת המבע. פ' עצמו היה קרוב להכיר בעובדה זו, שהיא מכרעת לדעתי, בקובעו בצדק שאחרי "הנה נָא" באה נָא שנייה אחרי מבע מודלי (עיין בעמ' 38–40).

עמ' 42, ערך "אוי־נָא": קריאת שבר זו קשורה, כנראה, בבקשת עזרה המרומזת ב־נָא שבפסוק "אוי־נָא לנו כי חטאנו" (איכה ה, טז), וזו אולי קשורה בפסוק כ שבהמשך – "למה לנצח תשכחני", שהוא בבחינת בקשה.

עמ' 83, הערה 48: בערבית ַ מַשְׁמַשׁ לעתים קרובות אחרי שלילה דווקא כדי לסמן תוצאה מותנית.

עמ' 120, שו' 3-: הגבולות בין תכלית, תוצאה וְצֶמַד שוטפים ומעורפלים.

עמ' 129, שו' 18: בהדפסה קרתה השמטה על ידי הדומות. קרא "דם ברי מן שנאוה ובר ברך יאתה יקם דם בר ברי".

עמ' 132/3, סעיפים 381/3: בערבית לא תבוא בהוראה זו ַ (כי ַ בהקשר זה מציינת תוצאה מותנית. עיין בהערה לעמ' 83, הערה 48 לעיל) אלא חיבור בלתי מקושר. לפי זה יש לתקן גם בעמ' 137, שו' 5-.

עמ' 133, שו' 2: מערכת הדקדוק הערבי הטרנס-קלסי בכללותה אינה מחוורת.

עמ' 138, הערה 307: הגיוזרון המוצע ל-פן אינו נראה לי. איני מבין מדוע פ' דוחה את הקשר עם פון הארמית.

עמ' 139, שו' 6: לכאורה נראה לי ש-למען ו-בעבור על פי צורתן – שתיהן מילות יחס במקורן.

עמ' 139, הערה 307: לפי ההמשך המיידני ברור ש-פ משמשת בשפות שמיות צפון-מערביות.

עמ' 141, שו' 4-: לדעתי, התפתחות למען הייתה בכיוון הפוך מן המוצע כאן.

עמ' 143, שו' 9: רב סעדיה גאון היה גם מדקדק מובהק שעסק בדקדוק לשמו.

עמ' 58, הערה 116: מהדורת דירינבורג של תרגום התורה של רס"ג אינה מהדורה מדעית של ממש.

עמ' 81, סעיף 156: לא קל להניח שמילה כמו נא הייתה עשויה להישאל מן העברית לסורית אלא היא שריד בארמית. אני נוטה להניח ש-נא בסורית נעשתה ארכאית, ועל כן השתמשו בה במובלט דווקא בהשפעת המקור העברי (כפי ש-ית נעשתה ארכאית בלהגים ארמיים ואף בה השתמשו בהשפעת המקור העברי).

עמ' 72, הערה 20: לעניין "בי אדוני" עיין גם בהצעת קלר (המובאת במילון המקרא של W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament* I, Leiden 1967 (בערכו) שמשמע הביטוי הוא 'בי (יפגעו), עליי (יחולו) התוצאות הרעות של שיחתנו').

הפרק השלישי (עמ' 76–142) דן במבני תכלית חיוביים. לעניין מבני תכלית בלתי-מקושרים וכן משפטים הפותחים ב-יַפְעַל – שלפי ההקשר אפשר להבינם כמשפטים תכלית ואשר אף פ' (עמ' 137, סעיף 409) רואה בהם משפטים מאוחדים מבחינה היסטורית – מתעוררת בכל חריפותה השאלה אם הם מסמנים משפטי תכלית (כפי שפ' סבור), שהרי בהבנת המערכת הדקדוקית אין להתחשב אלא במסמנים ובמסומנים בלבד, או שהם רק מסמנים למשפטים שלפי ההקשר היו יכולים לציין תכלית בלי

לסמן תכלית, ועל כן אין הם חלק מן המערכת הדקדוקית. לכאורה, את האפשרות השנייה מחזקת העובדה שגם משפטים הפותחים ב־יפעל ("עבר מהופך") באים בהקשר שאפשר להבינו כתכלית, מעין "לך אל העם וקדשתם" (שמ' יט, י), שמן הסתם אינו מסמן אלא "לך ותקדשם", אם כי הוא מוסב להוראת תכלית – "לך כדי לקדשם". ואם ב־יפעל כן, אין סיבה להבין משפטי ויפעל אחרת. השווה גם עם שימושם של משפטי מצב (חַל מְדָרָה) הפותחים ב־יפעל (בלי ו' החיבור) בערבית הקלסית, שבמבנם אינם שונים ממשפטי מצב המציינים מצב ב־זמני, והם רק מוסבים לתכלית, בלי לסמנה. אני אף מפקפק אם אמנם משפטי "אשר יפעל" מסמנים תכלית. לכאורה, נראה לי, הם רק מוסבים אליה.

ה ע ר ו ת

מרדכי עקיבא פרידמן

שתי הערות

א. ענוותנות

לא מכבר העמיד אותנו פרופ' ז' בן-חיים על האפשרות שלמילה עניו יש מלבד המשמעות הרגילה, 'צנוע, שפל רוח', גם משמעות הפוכה, 'גיבור', 'גדול' (וכדבריו: לוחם וכובש), על פי כמה מקורות ובראש ובראשונה התרגום השומרוני לבמדבר יב, ג, "והאיש משה ענו מאד": "אִישָׁה מֹשֶׁה רַבָּה/עִיּוֹל (= חִיּוֹל) שְׂרִיר", היינו 'גדול', 'חזק'.¹ האומנם משמעות כזאת עולה גם ממקורות חז"ל? אביא כאן שני מקורות שעניו מובא בהם בהקשר שעניינו גבורה. אולם כפי שניזכר, אין הוא יוצא בהם מידי משמעו המקובל.

בספרי זוטא, פרשת בהעלותך, אנו קוראים על תרעומתם של מרים ואהרן הנרמזת בכתוב "ותדבר מרים ואהרן במשה על אדות האשה" וכו' (במדבר יב, א): "שאמרו, משה גי'ותן הוא ולא פירש מאשתו אלא דרך גיאות" (= גאוה).² המדרש מייחס את דחיית התרעומת לכתוב "והאיש משה עניו מאד (שם, פסוק ג) – מלמד שהיה גבור בענוה".³ כאן דורשים את המילה מאד: עניו במאודו, כלומר גיבור בענוה.

במקבילה שבספרי אנו קוראים: "והאיש משה עניו מאד (במ' יב, ג), עניו בדעתו. אתה אומר עניו בדעתו או [כי"ר: או אינו אלא] עניו בגופו? ת"ל ועשית לו כאשר עשית לסיחון מלך האמורי (במדבר כא, לד), ירד על סיחון והרגו, ירד על עוג והרגו".⁴ כלומר, לעולם אין לפרש עניו במדבר יב, ג אלא עניו בדעתו; אולם לא היה משה רבנו עניו בגופו (= עני בכוחות גופו, חלש)⁵ אלא גיבור בגופו.⁶ במדרש לקח טוב יש כאן

1. ז' בן-חיים, "להשיב אבדה", לשוננו נז (תשנ"ג), עמ' 54 ואילך. אשר לכשר שמשמעו 'פיקח, ערום' (שם, עמ' 52) ראה גם ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לבבא בתרא, עמ' 442–443 והערה 6.

2. שפירשתו של משה מן האשה עוררה מחלוקת בתקופת חז"ל ניתן לדייק מן המובא ביבמות סב ע"א ובמקבילותיה: "שלשה דברים עשה משה מדעתו והסכימה דעתו לדעת המקום, פירש מן האשה" וכו'. לעניין הגאוה כאן עיין משנה ברכות ב, ח: "לא כל הרוצה ליטול את השם יטול".

3. ספרי על ספר במדבר וספרי זוטא, מהדורת ח"ש הורוביץ, ירושלים תשכ"ו, עמ' 274. בהמשך שם יש גם 'גבור בגבורה', "ענו בממון"; וראה להלן כאן על 'גיבור בחכמה', 'גיבור בתורה'.

4. מהדורת הורוביץ, שם, עמ' 99.

5. "שהיה חלש" (מדרש לקח טוב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 206).

6. אני מאריך בפירוש שני המדרשים הללו, מפני שהוצע לפרשם גם בדרך אחרת.

תוספת: "שמא תאמר ענו בחכמה, שלא היה חכם? ת"ל גם האיש משה גדול מאד (שמות יא, ג)⁷. כאן נדרש "איש גדול" כמו אדם גדול (בתורה) [גברא רבא], השכיח בלשון חז"ל. משה רבנו עניו בדעתו וגיבור בגופו (ובממונו), עניו בדעתו וגיבור בחכמה⁸, גיבור בתורה⁹. וסימנך בדרשה הבאה (יומא עא סע"א):

"אליכם אישים אקרא" (משלי ה, ד). אמר רבי ברכיה, אלו תלמידי חכמים, שדומין לנשים [רש"י: ענותנין ותשושי כח]¹⁰ ועושיין גבורה כאנשים¹¹.

איברא, אדם יכול להיות עניו בכל המידות או גיבור בכולן ואפילו גיבור בענוה (= עניו מאוד) [או *עניו בגבורה, עניו בגופו], אבל בכל אלה אין לך עניו שנכנס לתחומו של הגיבור הלוחם והכובש.

אולם יש לציין את המשמעות של ענוותנות בשמות רבה פרשת תצוה, לז, ד:

משל לחכם שנטל¹² קרובתו ועשתה עמו עשר שנים ולא ילדה. אמר לה בקשי לי אשה. אמר לה יכול אני ליטול חוץ מרשותך אלא שהייתי מבקש ענוותנותך. כך אמר הקב"ה למשה, יכול הייתי לעשות לאחריך כהן גדול חוץ מדעתך¹³, אלא שהייתי מבקש שתהא גדול עליו.

אילו עמד לנגד עינינו המשל בלבד, יכולנו להבין שענוותנות מורה על כניעתה של האישה הראשונה לבעלה, שהוא כופה עליה שתחפש לו אישה שנייה, שתהיה צרתה. אולם מתברר שפירוש התיבה הזאת בנמשל הוא דווקא "תהא גדול עליו", ואם כן, במשל היא מכוונת למעמדה המועדף של האישה הראשונה במשפחה פוליגמית כגבירה

7. מדרש לקח טוב, שם. וציטט אותו הורוביץ, שם, עמ' 99. והוסיף: "וצ"ע". ראה את הסבר הדברים בפנים כאן.
8. ללשון זה השווה בן סירא מב, כא: "גבורת חכמתו". ראה מ' קיסטר, "לפירושו של ספר בן סירא", תרביץ נס (תש"ן), עמ' 355-357. ושם, עמ' 357, הערה 196: "אפשר שמקור הדבר בכך, שהוראתה של המלה 'גבורה' רחבה יותר מאשר בלשוננו, והיא מציינת את סגולת הגבר בכלל וכו'. ואולי יש מקום לציין למידות הקשורות למילה הערבית מרוה, ראה עוד את הדברים שאני מביא להלן בסמוך.
9. "אדם גיבור בתורה": ירושלמי יבמות א, ו (ג סע"א), סנהדרין יז, ב (כס ע"א, ע"ב). השווה לסנהדרין קו ע"ב, צג ע"ב ולחגיגה יד ע"א.
10. אבל בפירוש רבנו חננאל שבש"ס וילנא: "אלו ת"ח שיושבין כנשים". ותוקן: שדומין, אולם כ"ף הדמיון מתאימה ל"שיושבין" דווקא.
11. היינו, לעניות דעת: גיבורים בתורה, כמו במקורות הנ"ל. אבל באגדות מהרש"א: "ועושיין גבורה כאנשים לכבוש את יצרם" וכו'.
12. היינו "נשא לאישה"; ראה את מאמרי "על מוקדם ומאוחר בלשון בספרות חז"ל", סידרא א (תשמ"ה), עמ' 65-66 והספרות שציינה שם.
13. חוץ מרשות = שלא מרשות; חוץ מדעת = שלא מדעת. ראה את מאמרי הנ"ל, עמ' 66-67, והספרות שציינה שם.

על צרתה¹⁴. אם אין כאן טעות סופר¹⁵, עלינו להסיק שהענוותנות הזאת (בנמשל של המדרש היא המידה שהקב"ה מעניק למשה רבנו, העניו) מובנת כגדולה וכגבורה, ובאופן פרדוקסלי במקום שאתה מוצא ענוותנותו אתה מוצא גבורתו (ראה מג' לא ע"א). על פי היקרות יחידה זו של ענוותנות במשמעות 'גדולה' שמצאנו לפי שעה בספרות המדרש קשה לדעת אם זו הוראה אותנטית של המילה בלשון חז"ל אם לאו. אולם לעניין זה כדאי לציין פסקה שפירושה התמקמק העסיק הרבה את החוקרים: "אמ' ר' יוסה, ענוותנותו של ר' זכריה בן אבקילס היא שרפה את ההיכל"¹⁶.

ב. "שמש קדם" כלשון חול

"והוא עמד עליהם (בר' יח, ח) תרגם אונקלוס: "והוא משמש עליהון" ובתרגום המיוחס ליונתן: "והוא משמש קדמיהון". על כך מעיר מרדכי ברויאר כי "יש הבדל גדול בין שני התרגומים האלה". הראשון ("משמש עליהון") – לשון חול הוא, כי התיבה ויאכלו שבהמשך הפסוק מורה שהמלאכים אכלו כבני אדם; והתרגום השני נקט לשון קודש ("משמש קדמיהון") כמדרשו: "דמי ליה כאילו אכלו"¹⁷.

אולם ספק הוא בעיניי אם מעולם יוחד "שמש קדם" (או "פלח קדם") אך ורק ללשון קודש. כמו "עמד לפני" העברי מצאנו כמה דוגמות של לשונות אלו המשמשות לחול הן בתרגומים הן בשטרי כתובות ארץ-ישראליות שמן הגניזה. בכתובה מצור, משנת 1023, הכלה מתחייבת לשמש את בעלה כמו "בנתהון דישראל דמשמשן ופלחן קדם בעליהין בטהרה ובקדושה". לפעמים הסדר הפוך. כך בקטע של כתובה אחרת, כנראה אף היא מצור, הכלה מתחייבת "...ולמפלחא ולשמשא קדמוי". "פלח קדם" משמשת בתרגום נאופיטי; ובתרגום הקטעים לבראשית כז, כט: "פלחן קמך אומיא"¹⁸.

14. על משל זה ראה מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל – מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים ותל-אביב תשמ"ו, עמ' 12. שם, בהערה 38, ניסיתי להתמודד עם ענוותנותך; עיין שם וראה את מאמרו של ד' סדן שצוין שם).

15. בחידושי הרד"ל: "אפשר צ"ל ענוותנותה", כלומר כניעתה של האישה השנייה לראשונה. פרופ' אביגדור שנאן, המכין מהדורה מדעית לשמות רבה ב, מאשר לי שנוסח הדפוס מתועד בכל כתבי-היד שתחת ידו. תודה גם לד"ר אברהם דוד.

16. תוספתא שבת סז, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 77) ומקבילות. ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לשבת, עמ' 268–269; ד' רוקח, "זכריה בן אבקולס – ענוותנות או קנאות?", ציון ג (תשמ"ח), עמ' 56–53; ד' שורק, "עוד לשאלת 'זכריה בן אבקולס' – ענוותנות או קנאות?", שם, שם, עמ' 313–316; ד' רוקח, "בכל זאת משחק מילים – תגובה", שם, שם, עמ' 317–332, והספרות שציינה במחקרים האלה.

17. מ' ברויאר, "מקרא ותרגום בתפילה" לשוננו ג (תשנ"ג), עמ' 120, הערה 5.

18. הכתובות מתפרסמות בספרי על הכתובה – *Jewish Marriage in Palestine* – M. A. Friedman, *A Cairo Geniza Study*, I-II, Tel-Aviv and New York 1980–1981; עמ' 459, שו' 4. ראה עוד דוגמות, דיון וספרות, שם כרך א, עמ' 182–183.

Israel Ben-David

(Addendum ad *Lěšoněnu* 56, 1992, pp. 293–299)

The entries for שׁנָה in biblical dictionaries and concordances provide a variety of forms for this root, such as תַּגֵּשׂוּ, הִתְנַגְּשׁוּ, גִּשְׁתֶּם, לָגַשְׁתָּ, גִּשְׁתָּ, תַּגֵּשׁ, תַּגֵּשׁוּ, תַּגֵּשׁוּן, וְהִגִּישׁוּ, וְהִגִּישׁוּךָ, וְהִגִּישׁוּכָא, וְהִגִּישׁוּכֵיכֶם, וְהִגִּישׁוּכֵיכֶם, וְהִגִּישׁוּכֵיכֶם, וְהִגִּישׁוּכֵיכֶם.

- B. On the noun מטל**

A striking similarity exists between Jacob's and Moses' blessings of Joseph. This applies not only to the words themselves, but to the accentuation as well (*mahpak, pašta, zaqef qaton*).

רִבְצָת תַּחַת	בְּרַכַּת תְּהוֹם	(Gen. 49:25) בְּרַכַּת שְׁמַיִם מֵעַל
רִבְצָת תַּחַת	וּמִתְהוֹם	(Deut. 33:13) מִמַּגֵּד שְׁמַיִם מֵעַל

Due to the graphic similarity of *ayin* and *tet* in Hebrew, especially in Paleo-Hebrew script where *ayin* was signified by an empty circle and *tet* by a circle with an X, we can perhaps surmise that Jacob blessed Joseph with "בִּרְכַּת שְׁמַיִם מְטֵל" (similar to Moses' blessing: "מִמְּגֵד שְׁמַיִם מְטֵל"), but that an early scribe unfamiliar with the noun מְטֵל substituted an *ayin* for the *tet*. It is also possible that Moses blessed Joseph "מִמְּגֵד שְׁמַיִם מַעַל". If indeed a scribal error has occurred, it seems more likely that מַעַל, a familiar lexical item, was substituted for the less-known word.

Mordechai E. Kislev

The Identifications of חרחבינא and עקרבנים

Rabbinic sources provide two different botanical identifications for חרחבינא, one of the five bitter herbs eaten during the Passover celebration. The first, *Eryngium*, is based on the Arabic translation of חרחבינא as אלקרצעניא found in the Alfasi (Rif), Maimonides, and the Rosh (Yehiel ben Asher). The other, *Calystegia sepium*, is based on Rashi and the Ran (Nissim b. Reu'ven Gerondi), who do not agree with the first identification.

The identification of חרחבינא as *Calystegia sepium* can be deduced from Rashi's explanation of R. Yoḥanan's decision (*b. Pesah* 39a) as meaning that all species of bitter herbs have a milky exudation. No such liquid is released by *Eryngium*. Further support for this deduction is provided by R. Yosa son of R. Bon's identification of חרחבינא as identical to יסי חלי (*y. Pesah* 29c). Since *Calystegia sepium* has been identified as the medicinal plant known in classical Greek as *iosionis*, or in Latin as *iasine*, R. Yosa's יסי could be a distorted form of those words.

As a result, based on R. Shim'on ben Lakish's identification of חרחבינא as אצוותא דריקלא (*b. Pesah* 39a), and of עקרבנים as אצוותא חרוזיאתא (*b. 'Erub* 28b), combined with Rashi's commentary and E. Ha-Re'uveni's suggestion that the two אצוותא are actually the same plant, one can identify עקרבנים as *Eryngium* according to the opinion of the *poseqim*, and as *Calystegia sepium*, according to Rashi. In particular, since the plant חרחבינא appears in the Mishna together with other plants having underground storage structures, עקרבנים should be identified with the fleshy roots of *Eryngium* or with the root-stems of *Calystegia sepium*.

Roni Henkin

Comparative Demonstratives as Superlatives in Modern Hebrew

Comparative demonstrative pronouns (*kaze*, *kazot*, etc.) are normally deictic in Hebrew, corresponding to "such" in "such things happen." But

informal modern Hebrew has innovative non-deictic uses, one of which is the superlative use of modifying "such." This may be anaphoric ("I've never seen such nonsense!") or absolute, often found in exclamations ("Such nonsense!").

The Hebrew comparative demonstratives are adjectival in declination. They differ from the English, French, and German equivalents in modifying adjectives, as in *kazot yafa!* – "So [lit. "such"] pretty (fm)" They are identical to the Russian equivalent *takoj*-series in morphology and syntax, including in their flexible word order. The Russian equivalents, with their well-established superlative and other non-deictic uses, may well have been the model for the superlative use in modern Hebrew. Using the Russian model, the Hebrew comparative demonstrative may be analyzed as attributive in all modifying positions, including *kazot yafa!*, claimed as adverbial by analogy to "so pretty."

Ora (Rodrigue) Schwarzwald & Ela Neradim

Hebrew *Šaf'el*

Verbs of the *šaf'el* type have been treated by grammarians and lexicographers either as a *binyan* (verb pattern) called *šif'el* or *šaf'el*, or as a quadriradical root starting with the consonant š. The following arguments have been adduced in support of the *binyan* hypothesis:

1. Diachronically, *šaf'el* was a verb pattern borrowed from other Semitic languages
2. Many of its verbs carry causative or repetitive meanings
3. Many of the verbs in this category are directly derived from a primary root by the addition of š rather than from a secondary noun.

The authors' approach supports the root solution for the following reasons:

1. Synchronic analysis need not take diachronic arguments into consideration since all borrowed verbs were adjusted to the Hebrew verb system; verbs of the *šaf'el* type were naturally conjugated in the *pi'el* pattern
2. The addition of the pattern to the verb system contradicts the general tendency of Hebrew to reduce the number of conjugations. Also the

choice of *šin* as a verb pattern marker does not fit Hebrew grammatical tendencies

3. Verbs of the *šaf'el* type are formed from primary roots, similar to other quadriradical roots such as *'af'el*, *taf'el*, *maf'el*, etc.

4. *šaf'el* is not unique in its meaning. The same meanings exist in *'af'el* and *taf'el*; nonetheless they are not considered special verb patterns

5. Considerations of economy and consistency prohibit the choice of *šaf'el* as a *binyan*.

Aharon Maman

Me'or 'Ayin and Hebrew Grammatical Thought

מֵאוֹר עֵין 'אֵיין («свечот глаза»)

Караимская грамматика древнееврейского языка по рукописи 1208 г.

Факсимиле. Издание текста, перевод с древнееврейского языка, исследование и комментарий

М. Н. Зислина

[Памятники письменности востока ХСVI], Москва 1990

introduction and footnotes in Russian, critical edition of the Hebrew text, Russian translation of the text and commentary, facsimile of the MS, and English summary, Moscow: Nauka, 1990, 215 pp.

M. N. Zislin has devoted the last three decades to publication of segments from the monumental grammatical works of Abu-l-Faradj Harun, the eleventh-century "Karaite grammarian from Jerusalem." The book under review, *Me'or 'Ayin*, is a concise Karaite grammar based on Abu-l-Faradj's grammatical theory by an unknown author. *Me'or 'Ayin* deals mainly with verb and noun paradigms.

Although composed a century after Hayyudj, *Me'or 'Ayin* recognizes uniliteral and biliteral roots. It also classifies some *I-n* verbs as strong verbs when the *n* is retained in the *qal* imperative. Different forms of the letters are classed according to four categories: (a) *'iqqar* (radical), (b) *ne'bad* (root complementary), (c) *banuy* (affixed), and (d) *rokhev* (syntactical). It appears that the last two terms have been confused with each other.

Binyanim (conjugations) are not mentioned in the work. Rather, an inferior system of verbal inflection classifies verbs according to *simmanim*

or *derakhim*, which actually mean "mnemonic terms." For instance, verbs whose base forms are of the *sapper-sipper* pattern (2d person ms. sg. imperative, and 3d person ms. sg. perfect of the root *s.p.r.* in *pi'el*) are classified under *simman ganni*, which qualifies to represent this morphological category only because the initial syllables of the given forms are pointed alike. Similarly, *šira* is the morphological category for *sim-sam* and the like. In line with this system, *Me'or 'Ayin* arrived at twelve main *simmanim*, and another fifty-eight sub-*simmanim*, categorized according to the first vowel in the given persons in the imperative and the perfect. An additional five *simmanim* and nineteen sub-*simmanim* were extrapolated based on the pointing of the final vowel in the given person. Another description used by *Me'or 'Ayin* to define the verbal system is *qišronim* (morphological interdependence).

Due to the disorganized nature of the extant part of the MS, some twenty-five folios, or approximately two-thirds of the original composition, Zislin has had to rearrange the text. He has succeeded in producing a very good annotated diplomatic edition, prefaced by a learned introduction.

Joshua Blau

Studies in Biblical Syntax

S. E. Fassberg, *Studies in Biblical Syntaz*, Perry Foundation for Biblical Research, Hebrew University, Jerusalem: Magnes Press, 1994, xxx pp.

This responsible learned treatise deals with three subjects:

1. The lengthened form of the construct infinitive, which is rightly analyzed as the marked form, denoting an action referring to the speaker.
2. \aleph_2 , which in Fassberg's opinion, denotes logical consequence; yet this view does not take into consideration that, when the entire passage is tinged by the following entreaty, \aleph_2 , denoting entreaty, may occur also at the beginning of the passage.
3. Final clauses. In his analysis, Fassberg does not always distinguish between constructions *marking* purpose and those which may refer to purpose without marking it.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשְׂוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושמונה, חוברת שלישית
אדר ב' התשנ"ד-התשנ"ה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ה, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: טלי אמיר

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סָדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

	מאמרים	
189	מקראות שאין להם הכרע	מרדכי ברויאר
201	לשון "התעמר" בפרשנות התנאים	דוד הנשקה
	קטע חדש של "פתרון שבעים מלים בודדות"	אילן אלדר
215	לרב סעדיה גאון	
235	מדרך המתרגמים מן הערבית לעברית	שרגא אברמסון
243	לקראת מהדורה חדשה של ה"תולידה"	משה פלורנטין
	רשק"ן - פועל עברי מרובע שנתחדש במאה הי"ב	ראובן מירקין
251	מאותיותיה של מילה צרפתית עתיקה	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
257	לעניין הקשר האישי בין אב"י ובין רבא בר יוסף	אליקים וייסברג
	ביקורות	
	מחקר על מעמדם של טעמי המקרא	יהושע בלאו
259	בפרשנות המסורתית	
	תגובות	
267	על שורשים, בניינים ו"שפעל"	גדעון גולדנברג
	הערות	
273	"ישראל שבטא לא כלי"	מאיר חבצלת
275	תוספות ותיקונים	
I	תקצירים באנגלית	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

- הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עוזיאל 56, ירושלים 96 424
ד"ר דוד הנשקה, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 900 52
פרופ' אילן אלדר, הרשות ללימודים מתקדמים, אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה 905 31
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים 92 461
ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 978 69
פרופ' ראובן מירקין, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
מר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
פרופ' יהושע בלאו, רח' הגדוד העברי 12, ירושלים 92 542
פרופ' גרעון גולדנברג, שד' בן-מימון 48, ירושלים 92 268
פרופ' מאיר חבצלת, Stern College for Women, Yeshiva University, 245 Lexington Ave.,
New York, NY 10016-4699, U.S.A.

מקראות שאין להם הכרע

חכמים מנו חמישה מקראות בתורה שאין להם הכרע (יומא נב ע"א-ע"ב), ואלו הם:

- הלוא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב לפתח חטאת רבץ (בר' ד, ז)
- כי באפם הרגו איש וברצנם עקרו שור: ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה (בר' מט, ו-ז)
- [...] וצא הלחם בעמלק מחר אנכי נצב על ראש הגבעה (שמ' יז, ט)
- ובמנרה ארבעה גבעים מְשַׁקְּדִים כפתריה ופרחיה (שמ' כה, לד)
- הנך שכב עם אבתיך וקם העם הזה וזנה [...] (רב' לא, טז)

אולם קביעת חז"ל שאלו מקראות שאין להם הכרע מובנת רק בשניים מהם. בשמות יז, ט קשה להכריע, על פי פשוטו של המקרא, אם מחר הוא תיאור זמן של הלחם או של נצב. בדברים לא, טז יש הכרע ברור רק על פי פשוטו של המקרא. אולם חכמים כבר הוציאו את הפסוק הזה מידי פשוטו ולמדו ממנו שתחיית המתים מן התורה: "הנך שכב עם אבתיך וקם" (סנהדרין צ ע"ב). פירוש זה על פי הדרש היה מקובל בין החכמים בצד הפירוש על פי הפשט: "הנך שכב עם אבתיך - וקם העם הזה וזנה" וגו'. והואיל וחכמים בוודאי לא היו סבורים שהפירוש על פי הפשט עדיף או "נכון" יותר מהפירוש על פי הדרש, היו שני הפירושים האלה מהלכים זה בצד זה בבית המדרש, ואין מכריע ביניהם. וכך נעשה פסוק זה "מקרא שאין לו הכרע".

קשה יותר להבין מדוע כללו חכמים גם את שלושת הפסוקים האחרים בין המקראות שאין להם הכרע, שהרי בשלושתם יש הכרע ברור על פי הפשט; ואין בידינו שום פירוש אחר - לא על פי הפשט ולא על פי הדרש - שיסתור את ההכרע הזו.

על מדוכה זו ישב פרופ' שמחה קוגוט בספרו "המקרא בין טעמים לפרשנות"¹, ירושלים תשנ"ד, עמ' 33-36, והרי הוא מציע פתרון מבריק ומפתיע באשר לאחד משלושת הפסוקים האלה. לדעתו, השם וכינויו מתבארים לפעמים כמשפט שכל עצמו לא בא אלא לקבוע את טיב היחס שבין השם ובין המכונה. לדוגמה: "פה להם

1. בחוברת זו יהושע בלאו מפרסם את ביקורתו על ספרו זה של שמחה קוגוט.

ולא ידברו, עינים להם ולא יראו, אזנים להם ולא ישמעו, אף להם ולא יריחון, ידיהם ולא ימישון, רגליהם ולא יהלכו" (תה' קטו, ה-ז). בארבע הצלעות הראשונות נאמר "פה להם", "עינים להם", "אזנים להם", "אף להם"; ועל פיהן יש לבאר גם את האמור בשתי הצלעות האחרונות: פירוש ידיהם: ידיים להם; פירוש רגליהם: רגליים להם.

ועל פי זה כבר אפשר להוכיח שאכן, פסוק לד בשמות כה הוא מקרא שאין לו הכרע, שהרי אי אפשר לדעת לאן משקדים נוטה. אם הוא מוסב אל האמור לאחריו, יהיה פירוש הפסוק: ובמנורה ארבעה גביעים - ונוסף על כך משוקדים כפתוריה ופרחיה. ואם משקדים מוסב אל האמור לפניו, יהיה פירוש הפסוק: ובמנורה ארבעה גביעים משוקדים - ונוסף על כך יש לה כפתורים ופרחים.

כנגד זה הפתרונות שקוגוט מציע לשני הפסוקים האחרים אינם משיביעים רצון. נדון תחילה בבראשית מט, ו-ז. לדעת קוגוט, חכמים ביקשו לפתור כאן את הבעיה הדקדוקית של חוסר ההתאמה במין בין ארור (זכר) ובין עברתם (נקבה), ובעיה זו נפתרה להם על ידי הסבת ארור אל האמור לפניו: הם עיקרו את שורו של הארור. אולם ספק גדול אם הבעיה שקוגוט מייחס את פתרונה לחכמים היא בעיה הטעונה פתרון. הרי ידוע שהמין והמספר של תיבת הנשוא נקבעים על פי המין והמספר של תיבת הנושא הראשון, כגון "ותדבר מרים ואהרן" (במ' יב, א), "אז ישיר משה ובני ישראל" (שמ' טו, א); אף כאן: "ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה".

אולם אפילו נניח שיש כאן קושי לשוני הטעון פתרון, עדיין לא יצאנו ידי חובת הביאור. שכן הפתרון שמצאו חכמים לקושי הזה קשה יותר מן הקושי שביקשו לפתור, שהרי הם הסבו את ארור אל האמור לפניו, ומתוך כך נוצר המשפט "אפם כי עז ועברתם כי קשתה". המשפט הזה ניתן להתבאר רק בדוחק רב. למשל: אפם אכן עז ועברתם אכן קשתה. הדוחק שבפירוש הזה עולה פי כמה על הדוחק שבחוסר ההתאמה במין בין ארור ובין עברתם, ואי אפשר ליישב קושי על ידי יצירת קושי גדול עוד יותר.

משום כך נראה שחכמים לא מצאו כאן קושי לשוני-דקדוקי, שאפשר ליישבו רק בדרך הפשט, אלא הם עמדו כאן בפני קושי רעיוני, וקשיים מסוג זה כמעט תמיד מתיישבים רק בדרך הדרש. כל עצמו לא בא המדרש אלא כדי ליישב את הסתירה שבין מה שהמקרא משמיע ובין מה שהנפש היפה מצפה לשמוע ומסוגלת לשמוע. ואכן, יש בפסוק זה קושי רעיוני, והוא עולה מאיליו על דעתו של כל קורא בלתי משוחד של קללת יעקב: איך אפשר שתחול המארה רק על שמעון ולוי, שקינאו לכבוד אחותם שנתחלל, ואילו שכם, האנס המנוול, יצא נקי. משום כך הסבו את תיבת ארור אל האמור לפניו. נמצא שיעקב עדיין מגנה את מעשיהם, אך הוא מבין גם את המניע, כביכול גם מלמד עליהם זכות.

ואילולי דמיסטיפינא הייתי אומר שחכמים אמרו שזה מקרא שאין לו הכרע, משום

שרק צירוף שני הפירושים האלה מבטא את כל האמת הטרגית של המעמד הזה. יעקב מטיח בבניו בלא רחמים: "כי באפם הרגו איש וברצנם עקרו שור - ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה". ואילו שמעון ולוי שותקים. אך אילו ניתן להם להשיב, היו חוזרים על דברי אביהם - ורק משנים את ה"הכרע": כי באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור ארור - ולכן אפם כי עז ועברתם כי קשתה. והוא הדבר שהשיבו על תוכחתו מיד אחרי המעשה: "הכזונה יעשה את אחותנו" (בר' לד, לא). נעבור עתה אל בראשית ד, ז. קוגוט מפרש שאלה שני הפירושים שאמרו חכמים שאין הכרע ביניהם:

פירוש א: הלוא אם תיטיב, יישא ה' את עוונך, ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רובך.
פירוש ב: הלוא אם תיטיב, מוטב, ואם לא תיטיב, תישא את עוונך ולפתח חטאת רובך.

הפירוש הראשון הוא פירוש אונקלוס: "הלא אם תיטיב עובדך ישתביק לך", וזה גם פירוש התרגום המיוחס ליונתן, והביאורו גם רש"י ורמב"ן. את שני הפירושים כאחד הביא רש"י ליומא שם כדי להסביר על שום מה אין הכרע לפסוק הזה. אולם הפירוש השני דחוק ביותר, שהרי הוא מתעלם מוי"ו החיבור ומפרש: תישא את עוונך אם לא תיטיב, או שהוא מפרש את המילה שאת כאילו היא כתובה בסוף: ואם לא תיטיב תישא את עוונך. ואי אפשר להבין מה ראו חכמים לומר שאין הכרע בין שני הפירושים האלה, שרק אחד מהם מובן ומתקבל, ואילו חברו דחוק ביותר. על כך קוגוט משיב שחכמים מצאו דופי בפירוש הראשון, המביע את הטבת הדרך בלשון, שאפשר לקיים אותו ואפשר גם שלא לקיים אותו. משום כך הסבו את שאת אל האמור לאחריו, ובכך כבר הפכו את התנאי לדרישה המובעת כתנאי רטורי: הלוא אם תיטיב - ואכן, כך ראוי שתעשה.

אולם הקושי הזה אך מדומה, שהרי התורה מלאה משפטי תנאי מסוג זה כגון "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי [...] ונתתי מטר ארצכם בעתו" וגו' (דב' יא, יג). והשווה גם את שתי פרשות התוכחה (ויקרא כו; דברים כח) שעשיית רצון ה' מובעת בהן בלשון תנאי. נוסף על כך הרי הקושי הזה - גם אילו היה קיים - לא היה כדאי להוציא בגללו את המקרא הזה מידי פשוטו ולייחס לו משמעות שאין הלשון סובלתה.

משום כך נראה שחכמים פירשו את שאת כמשמעה - כמקור שהוא המושא של תיטיב. ופירוש משפט התנאי: הלוא אם תיטיב לשאת. וזה אפוא פירוש הפסוק: הלוא אם תיטיב לשאת, מוטב; ואם לא תיטיב, לפתח חטאת רובך. ומבנה המשפט הזה הוא בדיוק כמבנה הפסוק הכתוב בסוף פרשת העגל²: "ועתה אם תשא חטאתם

2. פרופ' קוגוט הזכיר לי את הפסוק הזה בתשובתו להשגות ששלחתי לו על ספרו; והפסוק הזה שימש לו סיוע לפירושו, וכך נכון. אך הוא לא שם לב שהפסוק הזה משמש סיוע גם לפירושי. אני מודה לו מאוד על הסיוע הזה.

[מוטב], ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת" (שמ' לב, לב). בשני הפסוקים האלה משפט התנאי הראשון מביע תנאי רטורי ואין לאחריו משפט עיקרי, ורק משפט התנאי השני מביע תנאי רגיל שיש לאחריו משפט עיקרי.

אין אנחנו חייבים לנחש מה היא המשמעות המדויקת שייחסו החכמים לתיבת שאת לפי הפירוש הזה. אולי פירשו אותה במשמעות 'נשיאת פנים' כלשון הכתוב "כי אז תשא פניך ממום" (איוב יא, טו), וכוונת הדברים אפוא היא: אחרי שה' שאל בפסוק הקודם: ולמה נפל פניך, הרי הוא מוסיף עתה: הלוא אם תיטיב שאת פניך - מוטב³. ושמא פירשו בדרך אחרת. מכל מקום, אכן לפי השיטה הזאת הפסוק הזה הוא מקרא שאין לו הכרע. לעניין זה ראוי להשוות את מדרש החכמים לפסוק שבספר ויקרא ד, לד: "ולקח הכהן מדם החטאת באצבעו ונתן על קרנת מזבח העלה". שלוש שיטות נאמרו בעניין זה (זבחים כד ע"א-ע"ב). יש אומרים שהלקיחה צריכה להיות באצבע, והם מפרשים: ולקח באצבעו; ויש אומרים שהנתינה צריכה להיות באצבע, והם מפרשים: באצבעו ונתן; ויש אומרים שגם הלקיחה וגם הנתינה צריכות להיות באצבע, והם מפרשים: ולקח באצבעו - באצבעו ונתן.

אולם ברור שחכמים ידעו שהפירוש "באצבעו ונתן" איננו ניתן להיאמר כלל, אלא שביקשו רק לבטא עובדה העולה מאיליה מתוך פשוטו של המקרא: אף על פי שהכתוב מזכיר בפירוש רק לקיחה באצבע, הרי כוונתו שגם הנתינה תהיה באצבע. והוא הדבר שהם ביטאו בלשון הנשמע כעין מדרש: אם נפשך, תקרא "ולקח באצבעו", ואם נפשך, תקרא "באצבעו ונתן", שפירושו: ונתן באצבעו. בין כך ובין כך תבטא דבר העולה מאיליו מתוך פשוטו של המקרא, שהרי פשוטו של המקרא מורה שגם הלקיחה וגם הנתינה צריכות להיות באצבע⁴.

בשיטה דומה יש לפרש גם את כוונת החכמים שראו בפסוק שלנו מקרא שאין לו הכרע, שהרי לפי הפירוש שייחסנו להם, המקור שאת מושך עצמו ואחר עמו, ופירוש הפסוק: הלוא אם תיטיב שאת, מוטב; ואם לא תיטיב שאת, לפתח חטאת רובך. והוא הדבר שהם ביטאו בלשון הנשמע כעין מדרש: אם נפשך, תקרא "הלוא אם תיטיב שאת"; ואם נפשך, תקרא "שאת ואם לא תיטיב", שפירושו: ואם לא תיטיב שאת. בין כך ובין כך תבטא בזה את עומק פשוטו של המקרא, שהרי לפי - שאת הוא גם המושא של "הלוא אם תיטיב", והוא גם המושא של "ואם לא תיטיב".

3. גם אברהם אבן עזרא ראה כך את הקשר בין שני הפסוקים האלה, אך הוא תפס את שאת כמשפט העיקרי של משפט התנאי: הלוא אם תיטיב לעשות, תישא פניך, וזה המבנה המקובל גם על התרגומים ועל שאר המפרשים.

4. המחלוקת בין החכמים נוגעת רק לשאלה היכן מתקיים התפקיד העיקרי של האצבע: בלקיחה, בנתינה או בשתייה. מחלוקת זו נוגעת להלכה הדורשת שהאצבע תהיה אצבע של ימין. הלכה זו נוהגת רק במקום שמתבצע התפקיד העיקרי של האצבע, ואין מחלוקת זו עניין לפשוטו של המקרא.

וראוי לציין כאן עוד: כל הפירוש הזה ניתן להיאמר רק לפי ההנחה שחכמים פירשו את שאת כמשמעה - מקור המשמש מושא של תיטיב, שכן רק לפי ההנחה הזאת שאת יכולה לשמש וחיבת לשמש גם מושא של "אם תיטיב" וגם מושא של "ואם לא תיטיב". כנגד זה אין הפירוש הזה ניתן להיאמר לפי התפיסה המקובלת, הרואה בשאת את המשפט העיקרי של משפט התנאי, כגון "ייסלח לך" או "תישא את פניך". שהרי אי אפשר שפועל אחד ישמש משפט עיקרי לשני משפטי תנאי המביעים שני הפכים: הלא אם תיטיב - ואם לא תיטיב. נוסף על כך הרי משפט התנאי השני איננו זקוק למילה שאת כמשפט עיקרי, שהרי משפטו העיקרי מפורש בצדו: "לפתח חטאת רבין".

לפיכך יש חשיבות גדולה לפירוש זה של החכמים, שהרי אין הוא חולק רק על התרגומים אלא גם על הטעמים, כי הטעמים הטעו כן: הלא אם-תיטיב שאת; ומכאן שפירשו: הלא אם תיטיב - ייסלח לך (או תישא את פניך), שאילו פירשו: הלא אם תיטיב לשאת, היו בוודאי מטעמים: הלא אם-תיטיב שאת. מכל זה נמצאנו למדים ששלושה מחמשת הפסוקים האלה הם "מקראות שאין להם הכרע" על פי פשוטו של המקרא, ואילו בשניים מהם חוסר ההכרע נובע מהשפעת פירוש של מדרש.

אולם מקראות שאין להם הכרע - מחמת הסתירה שבין פשט ובין דרש - מצויים במקומות רבים במקרא. בדרך כלל ביטאו החכמים את הפירוש האחד המתקבל על פי הדרש, ופעמים רבות התרגומים הלכו בעקבותיהם. יש גם מקומות - לא מרובים - שאפילו הטעמים הושפעו מפירוש החכמים וחילקו את הפסוק על פיו. רוב המקומות האלה כבר גילום החוקרים - ובראשם ש"ד לוצאטו - והם הובאו גם בספרו של קוגוט ונתפרשו בידי כהלכה. הקורא ימצא עניין רב בדבריו ובניתוחיו של קוגוט.

אולם ראוי להדגיש: נטיית החוקרים לייחס לטעמים פירוש דרש - משל עצמם או של חז"ל - היא נטייה טבעית. קשה לעמוד בפניה בייחוד באותם הפסוקים שחלוקת הטעמים בהם נראית תמוהה מאוד לפי הפירוש הפשוט, אך היא מתבארת מאליה על פי פירוש של מדרש. אולם לא תמיד התמיהה על חלוקת הטעמים מוצדקת, ובכל המקרים ה"תמוהים" האלה מתברר שהחוקרים ייחסו לבעלי הטעמים פירושים שלא עלו על דעתם מעולם. נביא דוגמה אחת לתופעה.

- ונגלה כבוד ה' וראו כל-בשר יחדו כי פי ה' דבר (יש' מ, ה)

פשוטו של המקרא הזה הוא כמשמעו. תחילה מובאים שני משפטים שיש ביניהם תקבולת של שיר: "ונגלה כבוד ה' - וראו כל בשר יחדו", ואחר כך בא משפט הסיום, המנמק את כל מה שנאמר לפניו: "כי פי ה' דבר". אולם טעמי המקרא קשרו

את "כי פי ה' דבר" רק אל "וראו כל בשר יחדו". לדעת שד"ל המובאת בפירושו לישעיה פירשו כך "שלא תהיה המליצה קשה בעיני ההמון שכל בשר ראו את כבוד ה'". לכן הוציאו את הפסוק מידי פשוטו ופירשו שכל בשר יחדיו יראו שפי ה' דיבר ודברו אמת.

אולם פירושו זה של שד"ל - שגם קוגוט הביאו (עמ' 98) - הוא טעות, ועל דבר זה כבר עמד ויקס. הרי ידוע שמשפט האמירה הקודם למאמר קשור לעתים קרובות רק למשפט הראשון של המאמר כגון "ויאמר אליו את-שבֹּעַת המזבחֹת עֲרֹכְתִי וְאָעַל פֶּר וְאֵיל בַּמִּזְבֵּחַ" (במ' כג, ד), והוא הדין גם כאשר משפט האמירה בא אחרי המאמר: לעתים קרובות משפט האמירה קשור רק למשפט האחרון של המאמר, כגון "אֲזַ תִּתְעַנֶּה עַל-ה' וְהִרְכַּבְתִּיךָ עַל-כַּמְתִּי אֶרֶץ וְהֵאֲכַלְתִּיךָ נַחֲלֹת יַעֲקֹב אֲבִיךָ כִּי פִי ה' דִּבֶּר" (יש' נח, יד). על פי זה כבר נתבאר מאיליו גם הפסוק הנידון כאן. טעמי המקרא פירשו אותו על פי פשוטו, אלא שקשרו את משפט האמירה "כי פי ה' דבר" רק אל המשפט האחרון של המאמר שלפניו.

נביא כאן עוד דוגמות אחדות לטעויות מסוג זה.

- רַק אֶת-בְּנֵי לָא תִשָּׁב שָׁמָּה (בר' כד, ח)

לדעת קוגוט (עמ' 66) ראוי היה להטעים את רק בטעם מפסיק⁵, כגון רַק אֶת-בְּנֵי לֹא-תִשָּׁב שָׁמָּה⁶, ואילו ההטעמה במשרת רומזת, לדעתו, למדרש חז"ל: "רק מיעוט בני אינו חוזר, בן בני חוזר" (ב"ר נט, י). אולם דברים אלו הם טעות, שכן רק הקודם למושא ולנושא מחובר בדרך כלל⁷ אל המושא, ולא מופרד ממנו, כגון

- רַק שִׁבְתּוֹ יִתֵּן (שמ' כא, יט) - ולא: רַק שִׁבְתּוֹ יִתֵּן

- רַק אֶת-דָּמּוֹ לֹא תֹאכַל (דב' טו, כג) - ולא: רַק אֶת-דָּמּוֹ לֹא תֹאכַל

וכעין זה ראוי היה להטעים גם כאן: רַק אֶת-בְּנֵי לֹא-תִשָּׁב שָׁמָּה - ולא: רַק אֶת-בְּנֵי לֹא-תִשָּׁב שָׁמָּה, ואך אורך תיבת לֹא-תִשָּׁב גרם שתוחלף הטיפחא בזקף, ולפיכך הוטעם: רַק אֶת-בְּנֵי לֹא תִשָּׁב שָׁמָּה.
וראה עוד:

- מִיִּתְּכֵן אֶת-רוּחַ ה' וְאִישׁ עֲצָתוֹ יוֹדִיעָנוּ (יש' מ, יג)

5. לראיה הוא מביא את "רַק אֲדַמָּת הַכְּהֻנִּים לֹא קָנָה" (בר' מז, כב), וכעין זה דב' ב, לו. אולם זו היא ראייה לסתור, שכן התביר של רק נובע מהיות המושא כאן צירוף של שתי תיבות. אילו הייתה טענתו של קוגוט צודקת, היה ראוי להטעים את רק בזקף גדול. כעין זה יש לומר גם על כל שאר הפסוקים שהביא קוגוט במכתב תשובתו להשגותיי - כגון לבראשית יט, ח.
6. קוגוט מציץ: רַק אֶת-בְּנֵי לֹא-תִשָּׁב שָׁמָּה. אולם הטעמה זו איננה אפשרית כלל, שהרי נשוא הבא בין שני משלימים מחובר בדרך כלל אל המשלים שלאחריו.
7. מצאתי חריג אחד: "רַק אַתְּכֶם יִדְעֵתִי" (עמ' ג, ב), אולם זה החריג, ואילו כל שאר הפסוקים המובאים כאן ובהערה 5 נוהגים על פי הכלל.

לפי פשוטו של המקרא היינו מצפים שהמשפט הראשון יוטעם כך: מִי תִכֶּן אֶת־רוּחַ הָיְ, ואילו הטעמים שלפנינו מתאימים, כנראה, רק לתרגום יונתן: "מִן תִּקֵּן יֵת רוּחַ קוֹדֶשׁא בְּפֹם כָּל נְבִיאָה, הֵלֵא ה'"; וצדיקיא עבדי מימריה פתגמי רעותיה הוֹדְעִינוּ". וזה אפוא פירוש הטעמים לפסוק הזה: מי תיכן את רוח (הנביאים)? הלא ה'; והאיש המקיים את עצת ה', ה' יודיענו (את רצונו).

בדרך זו פירשתי את הטעמים האלה בספרי על הטעמים⁸, וכך נתפרשו גם בידי קוגוט (עמ' 81). אולם עתה נראה לי שפירוש זה הוא טעות, שהרי המשפט השני הוטעם כך רק בכתב־יד לנינגרד B 19a, ואילו כתב־היד הטובים - הכתר, כתב־יד קאהיר וכתב־יד ששון 1053 - הטעימו את המשפט השני בדרך אחרת: וְאִישׁ עֲצָתוֹ יוֹדִיעֵנוּ. טעמים אלו לא ייתכנו כלל לפי תרגום יונתן, והם מתאימים רק לפשוטו של המקרא: ומי האיש אשר יודיע לה' את עצתו⁹. לפיכך יש להניח שגם טעמי המשפט הראשון נתכוונו לפשוטו של המקרא, ועלינו להבין אותם מתוך ההנחה הזאת. לצורך זה יש לעיין בטעמי הפסוק הבא:

- ויוצאני ברוח ה' (יח' לז, א)

טעמים אלו בוודאי פירשו את הפסוק הזה על פי פשוטו¹⁰, וכך נתפרש הפסוק גם בידי יונתן. אף על פי כן לא הטעימו ויוצאני ברוח ה', אלא מסיבות שעודן טעונות הסבר - התלויות, כנראה, בכבוד ה'¹¹ - פירקו את הצירוף "רוח ה'" וצירפו את הנסמך אל הפועל שלפניו: ויוצאני ברוח ה'. והוא הדבר שאירע גם בפסוק שלנו. גם כאן פירשו הטעמים את הפסוק על פי פשוטו. אף על פי כן לא הטעימו: מִי תִכֶּן אֶת־רוּחַ הָיְ, אלא פירקו גם כאן את הצירוף "רוח ה'" וצירפו את הנסמך אל הפועל שלפניו: מִי־תִכֶּן אֶת־רוּחַ הָיְ.

במקום אחד כבר נאמר בתלמוד ששני פירושים של הפסוק גוררים שתי הטעמות שונות זו מזו. וזה הפסוק שנידון שם:

- וישלח את־נערי בני ישראל ויעלו עלת ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים (שם' כד, ה)

בפסוק הזה מפורש שהשלמים היו פרים, אך לא נאמר דבר על העולות. לפיכך

8. טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 373.

9. לפי זה אפשר ואף מסתבר שגם ההטעמה של כתב־יד לנינגרד כיוונה לפשוטו של המקרא, אלא שהטעמה זו פירשה את הפשט בדרך שונה קמעה: ומי הוא איש עצתו של ה', שיריע לה' דבר. ופירוש זה מקובל היום גם על החוקרים.

10. ודאי לא נתכוונו לפרש שה' הוציאני ברוח, שהרי לפי זה היה הכתוב צריך לומר: "ויוציאני ה' ברוח".

11. לעניין זה ראוי להשוות את ההטעמה התמוהה: ויקרא בשם ה' (שם' לר, ה) וכעין זה שם' לג, יט. גם הטעמה זו באה, כנראה, לכבוד ה', ואכמ"ל.

התלמוד שואל אם גם העולות היו פרים או שמא היו ממין אחר (כבשים), ועוד הוא מוסיף שטעמי הפסוק הזה תלויים בשאלה הזאת: "נפקא מינה לפיסוק טעמים" (חגיגה ו ע"ב). ופירשת¹² בספרי הנ"ל (עמ' 369) שהטעמים שלנו, כפי שהובאו כאן, מבטאים את התפיסה שרק השלמים היו פרים, שהרי האתנחתא מפרידה בין העולות, שלא נאמר עליהן דבר, ובין השלמים, שנאמר עליהם שהיו פרים. ופירוש זה נתקבל גם על דעת קוגוט (עמ' 196).

אולם כעת נראה לי שדברים אלו הם טעות. שכן הטעמים שלנו תמוהים ביותר, שהרי נראה מהם כאילו רק השלמים הוקרבו לה', ורק הם היו פרים, ואילו העולות לא הוקרבו לה', והם לא היו פרים. ברור שזה דבר שאיננו ניתן להיאמר. נוסף על כך קשה להבין את מקום האתנחתא שבפסוק הזה, שהרי הפסוק נחלק - מבחינת העניין - בין שליחת הנערים ובין הקרבת הקרבנות, ולפיכך ראוי היה לשים את האתנחתא בתיבת ישראל.

משום כך נראה לי עתה שטעמים אלו תלויים בכלל גדול שגילה ויקס: טעמי המקרא מחלקים לפעמים את הפסוק באמצע הביטוי, שהוא מרכזו ועיקרו של הפסוק. וכל הכתוב לפני אותו ביטוי ולאחריו מוסב אל כלל הביטוי כולו. דוגמה משכנעת ביותר לכלל הזה מצויה בפסוק הזה:

- ואמרת בלבבך מי ילד-לי את-אלה ואני שכולה וגלמודה
גלה וסורה ואלה מי גדל הן אני נשארת לבדי אלה איפה הם (יש' מט, כא)

עיקרו ומרכזו של הפסוק הזה הוא מצבה האומלל של כנסת ישראל, שהיא "שכולה וגלמודה גלה וסורה". משום כך נתחלק הפסוק באמצע הביטוי המתאר את המצב הזה, וכל הכתוב לפני הביטוי הזה ולאחריו מוסב אל כלל הביטוי הזה. דוגמה מאלפת ביותר לתופעה הזאת מצויה בסדר עבודת יום הכיפורים:

- ...ואל-יבא בכל-עת אל-הקדש מקיית לפרכת
אל-פני הכפרת אשר על-הארץ ולא ימות כי בענן אראה על-הכפרת (וי'
טז, ב)

תמציתו של הפסוק הזה היא המקום הקדוש, שאסור לבוא אליו בכל עת. משום כך נתחלק הפסוק באמצע הביטוי המתאר את המקום הזה¹³, וכל הכתוב לפני הביטוי הזה ולאחריו - איסור הביאה בכל עת וחיוב המיתה - מוסב אל כלל הביטוי הזה.

על פי זה יש לפרש גם את טעמי הפסוק שלנו. עיקרו ומרכזו של הפסוק הוא

12. בעקבות רש"י, חגיגה, שם.

13. לדעת שד"ל, טעמים אלו מבטאים את דעת ר' יהודה (מנחות כז ע"ב) שרק הבא אל פני הכפרת חייב מיתה. אולם הדין עם ויקס, הדוחה את ההסבר הזה, שהרי אין זו אלא דעת יחיד.

הקרבת הקרבנות, ולפיכך נתחלק הפסוק באמצע הביטוי המתאר את ההקרבה: בין העלאת העולות ובין זביחת השלמים. וכל הכתוב לפני הביטוי הזה ולאחריו מוסב אל כלל הביטוי, כי הנערים נשלחו להקריב את העולות ואת השלמים, והעולות והשלמים הוקרבו לה' והיו פרים.

נמצא שהטעמים שלנו נכונים אף לפי ההנחה שגם העולות וגם השלמים היו פרים. ואילו מאמר התלמוד - "נפקא מינה לפיסוק טעמים" - איננו מתייחס להטעמה הזאת, המחלקת את הפסוק באמצע הביטוי המרכזי, אלא להטעמה אחרת, המחלקת את הפסוק לפי העניין: בין שליחת הנערים ובין הקרבת הקרבנות. רק בהטעמה זו טעמי הפסוק תלויים בשאלה אם היו העולות פרים או כבשים. ואלו הטעמים המבטאים את שתי האפשרויות האלה:

א. וישלח את-נעריו בני ישראל ויעלו עלת ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים
 ב. וישלח את-נעריו בני ישראל ויעלו עלת ויזבחו זבחים שלמים לה' פרים
 לפי ההטעמה הראשונה רק השלמים היו פרים, ואילו לפי ההטעמה השנייה גם העולות וגם השלמים היו פרים.

עם זה ראוי לציין: אילו עמדו טעמי המקרא לפני הברירה בין שתי ההטעמות האלה, היו בוודאי מעדיפים את ההטעמה השנייה, המורה שגם העולות וגם השלמים הוקרבו לה' והיו פרים, והם היו דוחים את ההטעמה הראשונה שאיננה מתאימה כלל לפשוטו של המקרא, שהרי משתמע ממנה שרק השלמים הוקרבו לה' והיו פרים.

נביא כאן עוד דוגמה אחת, שחשיבותה חורגת בהרבה מהתחום הצר של פיסוק טעמים:

- ואת-חטאתכם אשר-עשיתם את-העגל לקחתי ואשרף אתיו באש (דב' ט, כא)

לדעת קוגוט (עמ' 200), טעמי המקרא הזה אינם מתאימים כלל לפשוטו של המקרא, שהרי משפט הזיקה "אשר עשיתם את העגל" יכול לתאר רק את עצם החטא. ולפי זה אי אפשר להבין איך היה משה יכול לקחת את החטא הזה ולשרוף אותו באש. משום כך קוגוט מעדיף את פירוש אבן עזרא, האומר שחטאתכם הוא כינוי לעגל, ופירוש הפסוק: לקחתי ושרפתי את התוצאה של החטא אשר עשיתם, דהיינו את העגל.

תחילה יש לומר שטענתו של קוגוט על הטעמים איננה טענה, שהרי אפשר שגם הם פירשו - עקרונית - כדעת אבן עזרא: לקחתי ושרפתי את תוצאת החטא, שהתבטא בעשיית העגל.

אולם נראה שפירוש הטעמים איננו רק אפשרי, אלא הוא המבטא את עיקר כוונת הפסוק הזה, שכן לשיטת אבן עזרא משפט הזיקה "אשר עשיתם" מיותר לחלוטין ואינו מוסיף כלום. ועוד זאת: תוספת התמורה, את העגל, אחר משפט הזיקה, אשר

עשיתם, מגומגמת ביותר. משום כך נראה שעיקר כוונת הפסוק הזה הייתה לומר: "ואת-חטאתכם את-העגל אשר-עשיתם לקחתיו ואשרך אתו ובאש". לשון זה פשוט וברור בלא כל גמגום: הזוקק ומשפט הזיקה ("את העגל אשר עשיתם") מתארים את תוצאת החטא, ופירוש הפסוק: לקחתי ושרפתי את התוצאה של החטא, היינו את העגל אשר עשיתם. אך מסתבר שהייתה גם מסורת אחרת, והיא הפכה את סדר המילים, כדי שמשפט הזיקה יתאר את גופו של החטא. לפי המסורת הזאת פירוש הפסוק: לקחתי ושרפתי את התוצאה של החטא, שהתבטא בכך שעשיתם את העגל. שתי המסורות האלה היו מהלכות זו בצד זו, ואפשר שנותן התורה נתכוון לשתייהן. לפי זה כוונת התורה היא שנפרש את הכתוב ככתבו - וגם נסרס ונפרש אותו. וזה אפוא שיעור הכתוב: החטא התבטא ב"אשר עשיתם את העגל", ואת התוצאה של החטא הזה - "את העגל אשר עשיתם" - לקחתי ואשרך אותו באש.

לסיום נביא כאן עוד עניין שנידון בספרו של קוגוט, אף על פי שאין הוא קשור במישרין למקראות שאין להם הכרע. נאמר בפרשת הבראה: "ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" (בר' א, כו). פסוק זה תורגם כך בידי המיוחס ליונתן: "ואמר ה' למלאכיא דמשמשי קומי וכו' נעביד אדם בצלמנא בדיוקננא". התרגום אומר כאן שה' אמר את הדברים האלה למלאכיו, וברור שלמד את הדבר הזה מלשון "נעשה אדם", המעיד שהדברים נאמרו באוזני רבים.

על פי זה יש לעיין ביחס שבין המקרא לתרגומו בסוף פרשת גן עדן. זה לשון המקרא: "ויאמר ה' אלהים הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע" (בר' ג, כב), וזה לשון התרגום המיוחס ליונתן: "ואמר ה' אלהים למלאכיא די משמשי קדמי, הא אדם הוה יחידי בארעא היכמא דאנא יחידי בשמי מרומא; ועתידין למיקום מינה דידעון למפרשא בין טב לביש". גם כאן התרגום אומר שה' אמר את הדברים האלה למלאכיו. אולם הוא גם הוציא את לשון ממנו מידי פשוטו: שוב אין כאן כינוי של רבים מְדַבְּרִים: כאחד מאתנו, אלא הכינוי הוא של יחיד נסתר: ממנו יקומו אנשים המסוגלים להבדיל בין טוב לרע. אך לפי זה קשה להבין מניין ידע המתרגם שה' אמר את הדברים האלה למלאכיו, שהרי אין בדברי ה' כל רמז שהדברים נאמרו באוזני רבים.

שאלה זו שאל קוגוט (עמ' 161). בתשובתו הוא עומד על שלא ציין הכתוב למי אמר ה' את הדברים האלה. לדעתו, התרגום נאלץ להשלים את מה שהחסיר הכתוב. אולם תשובה זו איננה מספקת, שהרי יש עוד מקראות שנאמר בהם דרך סתם: "ויאמר ה'" כגון בראשית ו, ג, ז. ושם המיוחס ליונתן מתרגם: "ואמר ה'", ואין הוא מוסיף למי נאמרו הדברים.

משום כך נראה שהתרגום הזה משקף שני שלבים בהתפתחות המדרש. בשלב הראשון עדיין היו מפרשים את ממנו כפשוטו - כינוי של רבים מְדַבְּרִים: כאחד מאתנו. ובשלב הזה היה התרגום מוסיף שה' אמר את הדברים האלה למלאכיו.

בשלב השני הוציאו את ממנו מידי פשוטו ופירשו אותו ככינוי של יחיד נסתר: ממנו יקומו אנשים המסוגלים להבדיל בין טוב לרע. בשלב זה שוב לא היה צורך לומר שה' אמר את הדברים אל מלאכיו, והיה אפשר לומר שה' אמר את הדברים אל לבו. אך משנה ראשונה של התרגום לא זוהה ממקומה.

ההערות האלה עלו על דעתי למקרא ספרו החדש של שמחה קוגוט. במקצתן אני מוסיף על דבריו, באחרות אני חולק עליו, ולפעמים אני חוזר בי גם מדבריי. מכאן יוכל אדם לעמוד על טיבו של הספר הזה. זה ספר מרתק, שאדם קורא אותו בנשימה עצורה. הספר כתוב בסגנון בהיר וקולח, בהיגיון חד ובניתוח ממצה. הקורא משתאה לאותו אוצר בלום של מקראות שאין להם הכרע, שאסף המחבר וערך בטוב טעם ודעת ובהסבר משכנע של הבעיות ופתרונותיהן.

אולם לא זה עיקר שבחו של הספר הזה. מעלתו הגדולה שהוא טופח על מנת להטפית. הוא מעורר את המחשבה היוצרת לגרוע או להוסיף, להזדהות או להסתייג. ויעיד המאמר הזה שכל הכתוב בו לא נתחדש אלא עם קריאת הספר הזה. וכך אני חייב לשמחה קוגוט תודה גם על מה שקראתי משלו וגם על מה שכתבתי משלי.

לשון "התעמר" בפרשנות התנאים

א

שנינו בסנהדרין (יא, א):

הגונב נפש מישראל אינו חייב עד שיכניסנו לרשותו, רבי יהודה אומר: עד שיכניסנו לרשותו וישתמש בו¹, שנאמר 'והתעמר בו ומכרו'² (דברים כד, ז). וכבר הקשה הבבלי שם (פה ע"ב): "ותנא קמא לא בעי עימור?!", הרי מקרא מלא אמר ר' יהודה, ובמה תנא קמא חלוק עליו? והשיבו שם: "אמר רב אחא בריה דרבא³: עימור פחות משווה פרוטה איכא בינייהו". לאמור: אף תנא קמא ודאי מודה בעימור כתנאי לחיובו של הגונב נפש, כמפורש בכתוב, אלא שלדעתו אף עימור שאין לו ערך כספי דיי בו לצורך החיוב. ואילו לר' יהודה אין עימור מחייב אלא כשאפשר להעריכו הערכה כמותית, לאפוקי פחות משווה פרוטה⁴.

1. ב'מלאכת שלמה' על אתר כתוב: "מצאתי הגרסא ברד"ק ז"ל בשרש עמר: עד שיכניסנו לרשותו וישתמש בו וימכרו, שנאמר וכו'". כוונתו לספר השרשים לרד"ק שם, אך הלה כותב "שיכניסנו לביתו" ולא לרשותו שלפנינו, כשם שפוחת בלשון תנא קמא וממשיך בלשון ר' יהודה. דומה אפוא שאין כאן גרסה של רד"ק במשנה, נגד כל עדי הנוסח כולם, אלא פרפרזה היא של רד"ק, מתוך צירוף המשנה והברייתא שבבבלי שם.
2. במשנה שבירושלמי (כ"י לידן): "או מכרו". בשאר כל עדי הנוסח כלפנינו וכלשון הכתוב. וראה להלן פרק ה והע' 44.
3. כך בכל כתיב היד. בפירוש רבנו הלל לספרי לדברים, פסקה רעג: רב הונא. בלקח טוב לפ' כי תצא, מב ע"א: "רב אחא בריה דרב איקא", אך נראה שאינו אלא אשגרת הקיצור: רב אחא בריה דרב. בילקוט שמעוני (שמות רמז שכט, מהד' היימן-שילוני, עמ' 518, ודברים רמז תתקלו, מהד' הנ"ל עמ' 513) הוא כלפנינו. וראה להלן הע' 33.
4. כך פירש הרמב"ם בפירוש המשנה כאן ופסק כתנא קמא. ר"מ המאירי כותב בחיבורו לגמרא כאן שאף עימור בפחות משווה פרוטה מחייב, ובפירושו למשנה כתב שהלכה כר' יהודה. ואי אפשר לומר שלדעתו השיטות הפוכות, היינו שלתנא קמא צריך דווקא עימור בשווה פרוטה (כדעת מהדירים של פסקי רא"ז כאן, פ"י ה"ב, הע' 13), שהרי תנא קמא לא הזכיר כלל את העימור. ואמנם בפירושו למשנה אין המאירי מזכיר בהביאו את דעת תנא קמא את העימור כל עיקר, ונראה מדבריו שם כאילו בזה אפוא נחלק תנא קמא עם ר' יהודה - הדורש עימור כלשהו. המשנה נתפרשה אפוא למאירי כפשוטה ולא כתלמוד. וראה להלן.

ואולם תשובת הבבלי אינה עולה מפשט המשנה, שהרי העיקר לתשובה זו חסר מן הספר: בדעת תנא קמא לא נזכר העימור כל עיקר, ואילו ר' יהודה לא אמר מאומה על ערכו הכספי⁵. נשאלת אפוא השאלה אם יש דרך לבאר את שיטת תנא קמא כפשוטה, ותשובה לשאלה זו צריכה אף להסביר מדוע אין הבבלי נוקט דרך זו. הקושי בשיטת תנא קמא מן הכתוב "והתעמר בו" מתחדד עוד יותר משום האמור בספרי לדברים, פסקה רעג (מהר" פניקלשטיין, עמ' 293):

והתעמר בו - מגיד שאינו חייב עד שיכניסנו לרשותו, רבי יהודה אומר: עד שיכניסנו לרשותו וישתמש בו, שנאמר 'והתעמר בו ומכרו'.

כאן נראה כאילו שיטת תנא קמא, שאין צורך בעימור, עולה מן הכתוב "והתעמר בו" דווקא! כנראה, קושי זה הוא שגרם לחילופי הנוסח בפסקה זו. אין הכוונה לגרסת כ"י לונדון 341, המשמיט את כל המחלוקת וגורס כך: "והתעמר בו - מגיד שאינו חייב עד שיכניסנו לרשותו וישתמש בו, שנאמר" וכו'. שכן אין כאן אלא דילוג מפני הדומות ("עד שיכניסנו" - "עד שיכניסנו")⁶. ברם, בכ"י אוקספורד 151 ובכ"י מדרש חכמים⁷ מצויה המחלוקת, אך בדברי תנא קמא כך הם גורסים: "מגיד שאינו חייב משיכניסנו לרשותו" תחת "עד שיכניסנו" שלפנינו. לפי זה הסיק תנא קמא מן הכתוב "והתעמר" שאכן לא די בהכנסה לרשותו - הפך גרסתנו. אך ברי שמעשה מתקנים הוא, שהרי לגרסה זו לא ביאר תנא קמא את העיקר - מאימתי כן מתחייב הגונב נפש, וצריך לומר לגרסה זו שאת זאת השלים ר' יהודה בדבריו: לא די בהכנסה לרשותו, כפי שכבר קבע תנא קמא, אלא יש צורך אף בעימור. וכל זה אינו תואם כלל את סגנון הדברים, וברי שהגרסה המקורית היא הגרסה שלפנינו בדפוסים, שנשתמרה אף בבחיר כתבי-היד שלספרי, כ"י וטיקן 32, וכן הוא בכ"י ברלין ובפירוש רבנו הלל. והרי פסקה זו בספרי זהה לגמרי למשנתנו - ובמשנתנו מקוים נוסח דברי תנא קמא בכל עדי הנוסח כולם.

לפיכך פירש ר"ח אלבק (בהשלמות לפירושו למשנת סנהדרין שם, עמ' 458) שלדעת תנא קמא והתעמר פירושו שהגב מכניסנו לרשותו ומחזיק בו בכוח. הילכך למד תנא קמא מלשון זה שאינו חייב עד שיכניסנו לרשותו, ולכך אינו סבור שצריך להשתמש בו. להצעה זו כשהיא לעצמה אין בסיס של ממש, אלא שיש לצרף אליה את פירושיהם של יעקב לוי ומ"צ סגל למשנתנו. וכך היא הצעת הדברים: במילוננו

5. ולכן נתכוון י' לוי במילוננו הגרמני לתלמוד ולמדרשים, בסוף ערך "עמר", עי"ש.
6. וכך ממש אירע בכ"י אוקספורד של ילקוט שמעוני לדברים, במקום הרשום לעיל הע' 3, ובמדרש תנאים הוצ' רד"צ הופמן, עמ' 156, ראה להלן הע' 18.
7. מובא בהערות פניקלשטיין שם. על כ"י זה ראה מנחם כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר (עבודת דוקטור), ירושלים תשמ"ב, עמ' 92 ואילך ובהפניות שם.

הגרמני הגדול לתלמוד ולמדרשים (ערך "עמר") לוי קובע שבסורית תיבה זו משמשת בשני משמעים: בלשון דירה ומגורים, ובלשון עבודה. מעתה, מפרש לוי, זו מחלוקת תנא קמא ור' יהודה: הראשון מפרש והתעמר מלשון דירה, ומכאן קביעתו "עדר שיכניסנו לרשותו", ואילו ר' יהודה מפרש התעמר בשני משמעיו גם יחד, ולכך הצריך הן שימוש הן הכנסה לרשותו. כעין זה, מכיוון שונה, העלה מ"צ סגל: במילון בן-יהודה, ערך "עמר", נקבע שבלשון השומרונים משמש פועל זה במובן 'השכיך', 'עשה שידור'. על כך העיר שם סגל (הע' 2) שזו דעת תנא קמא במשנתנו: "והתעמר בו", היינו שהשכינו אצלו, עשה שידור ברשותו, ולפיכך לדעתו אין צורך שישתמש בו, ודיי שיכניסנו לרשותו. שני הביאורים קרובים לפירושו של אלבק, אלא שכעת יש לכאורה יסוד לשוני לדברים, ומשתי פנים: סורית ושומרונית.

ב

בבחינת ההצעות האלה דומה שתחילה יש להפריד בין הרקע השומרוני לרקע הסורי. שכן נראה שעצם קיומו של משמע 'לדור' או 'להשכיך' בלשון עמר השומרוני עדיין צריך תיעוד. בן-יהודה מתבסס בערך זה על שתי מובאות בלבד, האחת לבניין קל, והאחת - להפעיל. אשר למובאה השנייה - היא לקוחה מ'ספר התולדות' השומרוני, שנאמר בו כך⁸:

הלכו זורובבל ונחמיה הכהן ועזרא הכהן ויתנו למלך בבל שוחד רב ויתחננו לפניו וידרשו ממנו צו בגלל מעמר הבית אשר בנאו שלמה בן דוד המלך בעיר יבוס. ויתן להם צו ויבואו ויעמידו את בית הארון ואת בית המלך ואת כל העיר.

דומה שמפסקה זו ברור שאין כאן מקור לעמר במשמעות השכנה ודור, אלא עמר כאן משמש, כרגיל⁹, במשמעות כינון והקמה: "מעמר הבית" הוא כינון הבית והעמדתו; "ויעמידו את בית" וכו' היינו ויקימו בתים אלו.

ואשר למובאה הראשונה, מקורה נשמט מכתב-ידו של בן-יהודה, כמות שהעיר שם סגל (הע' 4). ברם, ציטוטו של בן-יהודה לקוח מתשקיל (=קולופון) של כ"י

8. E. N. Adler & M. Seligsohn, "Une Nouvelle Chronique Samaritaine", *REJ* 44-45 (1902), עמ' 220.

9. ראה התרגום השומרוני לשמות טו, יז, מהד' אברהם טל, תל-אביב תש"ם, עמ' 285 (וכן ב'המליץ', מהד' זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 493 שו' 227); תיבת מרקה, מהד' בן-חיים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 355 שו' 198; ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ירושלים תשכ"ז, עמ' 306 שו' 48; ד' בן-חיים, "כתובת שומרונית מן המאה ה"א", ידיעות החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה יב (תשי"ז), עמ' 78 והע' 24-25.

שומרוני לתורה, שהדפיס פון גאל במבוא למהדורת החומש השומרוני שהוציא¹⁰.
וכן נאמר שם:

ביכלות ד' ורחמותו ורב צדקתו הוה הכלול מן מעמרות זאת התורה
הקדושה ומכתבות המגרע ממנה... ועמרתי זאת התורה על פי מן היא תחת
ידו בעת עמרתי יתה האיש הטב אחי בדת נצעיו בן יצחק וכו'.

אף כאן ברי שאין משמעות עמר השכנה ודיוור אלא תיקון. ובמשמע זה הוא
משמש אף בתשקילים אחרים שהדפיס פון גאל שם: "עמרתי אתה וכתבתי המגרע
ממנה"¹¹; "מצאתי זאת התורה... לקחתי אתה ועמרתי יתה וכתבתי המגרע ממנו"¹².
וכבר ציין ז' בן חיים¹³ כי משמע זה לעמר נזכר הרבה במקורות, בייחוד בקשר לבתי
כנסת וספרי תורה.

אין אפוא יסוד של ממש לקביעת בן-יהודה שהמשמע השומרוני של עמר הוא
השכנה ודיוור, והצעת סגל לפתרון משנתנו, הבנויה על יסודו של בן-יהודה,
מעורעת אפוא אף היא¹⁴. אולם באשר להצעת י' לוי, המפנה למשמע הסורי של

10. A. F. Von Gall, *Der Hebraische Pentateuch der Samaritaner*, Giessen 1918 עמ' XXX.

11. שם, עמ' XXXV.

12. שם, עמ' XXXVII.

13. במאמרו "כתובת שומרונית" וכו', לעיל הע' 9, שם. ויש להוסיף את האמור בתיבת מרקה,
לעיל שם, עמ' 353 שו' 182: "כמנורה וברציניה מעמרין", שניתרגם "כמנורה שנורתיה
מתוקנים" (עמ' 352).

14. לכאורה היה אפשר לבאר את "התעמר" שבכאן עפ"י השומרונית באופן אחר, על יסוד הצעת
ח"י קאהוט, ערוך השלם, ערך "עמר": הואיל והכתוב בבראשית א, כח ("וכבשה") תורגם
ו"עמרה" במקצת עדיו של התרגום השומרוני (מהד' א' טל, תל-אביב תש"ס, עמ' 5, ובחילופי
הנוסחאות שם), הרי יש לומר שלהתעמר ביאורו לכבוש, והכוונה היא שהגנב כבש לו את
הגנב לעבד. וביאור זה כבר אינו רחוק מדעת תנא קמא, שהגנב צריך להכניס את הגנב
לרשותו, שבכך הוא כובשו. ברם, אע"פ שהמליץ, לעיל הע' 9, עמ' 486 שו' 32-33, מקיים
ביאור זה ל"כבש" עפ"י התרגום האמור, יש לזכור שהתרגום השומרוני תלוי לעולם במסורת
הפרשנית השומרונית (ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א, ירושלים תשי"ז, עמ' ע).
וכיוון שלא מצינו בשומרונית במקום אחר שעמר מובנו 'כבש' (וראה המליץ שם, שו' 34), יש
לומר ש"כבשה" שכתוב נתפרש אצל השומרונים אל נכון 'תקונה, בנוה'. לפרשנות זו מכוון
התרגום "עמרה", כמובנו השגור של עמר בשומרונית, כדלעיל (והשווה רמב"ן לכתוב שם).
ועדיין ספק גדול אם אמנם יש בשומרונית יסוד לעמר במובן 'כבש'. אף יש לציין שבשתי
היקריותיו של התעמר התרגום השומרוני מתרגם כשיטת התרגומים הארמיים, ראה להלן הע'
25, ולא במובן 'כבש'. ולהפך, בהיקריות כבש בתורה אין השומרוני נוקט לשון "עמר"
לתרגומו, ראה מהד' טל לכמדבר לב, כב, כט.

עמר, נראה שקשה לפקפק בקיומו של המובן האמור בסורית¹⁵. ברם, הספק מתעורר אף כאן, אך מכיוון שונה. שהרי הצעתו זו של לוי, כמוה כדברי אלבק וסגל, לא באה לעולם אלא מכוח הספרי דלעיל, שנראה ממנו שתנא קמא שאב את שיטתו מלשון והתעמר. לפיכך הוצרכנו למצוא את הקשר בין פועל זה לעניין ההכנסה לרשותו, וכאן, כנראה, הסורית יכולה לבוא לעזרתנו. ברם, דומה שבעניין זה יש כדי להדגים את הצורך בהפעלת דרכי המחקר התלמודי - עובר לדרכי חקר הלשון. ועל כך להלן.

ג

הקושי שהספרי מעורר אינו רק בשאלת הקשר הלשוני בין והתעמר להכנסה לרשותו אלא אף מתוכו עצמו. אם אמנם הוציא תנא קמא את שיטתו מלשון והתעמר בו, יש מן הצרימה בלשון ר' יהודה החולק: "עד שיכניסנו לרשותו וישתמש בו, שנאמר 'והתעמר בו ומכרו'". שכן פסוק זה לא הובא לכאן בידי ר' יהודה, וכבר דרשו תנא קמא, ולא היה לו לר' יהודה אלא לומר: "עד שיכניסנו לרשותו וישתמש בו, שאין עימור אלא שימוש" או כיו"ב. ונראה שפשר כל העניין מתברר מן המדרש המובא במדרש הגדול לשמות כא, טז (מהר' מרגליות, עמ' תעד), שנכלל במהדורותיה המשותזות של המכילתא דרשב"י על אתר¹⁶:

ומכרו¹⁷ ונמצא בידו - מגיד שאינו חייב עד שיכניסנו לרשותו. ר' יהודה אומר: משיכניסנו לרשותו וישתמש בו, שנאמר 'והתעמר בו ומכרו'.

15. ראה במילונייהם של ברוקלמן ופיין-סמית בערכו, וראה גם במילונו של יאסטרוב ערך "עמר". חזו המשמעות גם בהבאות הרמב"ן לתורה כאן (דברים כא, יד) מ'מגלת שושן', שאינה אלא התרגום הסורי לספר יהודית (א, ז-יא); ראה י"מ גרינץ, ספר יהודית, ירושלים תשי"ז, עמ' 207. והשווה רד"צ הופמן בפירושו לדברים שם.

16. מכילתא דרשב"י מהר' רד"צ הופמן, פפד"מ תרס"ה, עמ' 127; מכילתא דרשב"י מהר' אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 172.

17. כתוב זה מופיע במדרש הגדול שם (וממנו - במכרשב"י שם) בהמשך רצוף לאמור לפניו: "יכול לפי שמצינו בעבד כנעני שכיון שנתן בו דמים קנה, יכול אף זה כן? ת"ל ומכרו ונמצא בידו - מגיד שאינו חייב" וכו', כמצוטט בפנים. וכבר עמד רמ"מ כשר (תורה שלמה על אתר, סימן שט) על הסתירה כאן: מן הרישא נראה שדורש "ונמצא בידו" על הקונה מן הגנב, שלא די שיתן דמים, אלא הנגב צריך להכנס לידו. ובמובן זה צריך אפוא לפרש את "מגיד שאינו חייב" וכו'. אבל מדברי ר' יהודה, החולק וסבור שצריך אף להשתמש בו, הרי מוכח ש"יכניסנו לרשותו" בדברי תנא קמא מתפרש על ידו של גנב ולא של קונה - הפך העולה מן הרישה. ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, ב"ק, עמ' 82) סבור שבדברי תנא קמא אכן מכוון לרשות הקונה, ודברי ר' יהודה אפוא אינם המשך המוסב על תנא קמא אלא פסקה מן המשנה. אך הדברים דחוקים, וכבר ראינו שלשון "מגיד שאינו חייב" וכו' מצוי אף בספרי לדברים שלא כהמשך הדיון על הקונה אלא כבמשנה. וכמעט ודאי הוא שיש כאן שני קטעי מדרשים שונים זה מזה, שנתערבו לאחד בשל סמיכתם על אותו כתוב: המדרש הראשון דרש "ונמצא בידו" על הקונה, שהרי לשון זו מופיעה לאחר "ומכרו": ומכרו הגנב ואח"כ נמצא בידו של הקונה. מדרש זה

מעטה מחוור שהמחלוקת במקורה נאמרה על הכתוב בשמות, והרי בו אין כלל עניין ההתעמרות. הלשון "ונמצא בידו" הוא שדרשו תנא קמא, ולא לשון התעמר; ומזה הסיק הראשון אל נכון שאין הגנב חייב עד שיכניסנו לרשותו, שהרי "אין בידו" בכל מקום אלא רשותו, כדברי המכילתא דר"י על אתר (מסכתא דנזיקין פרשה ה, מהד' הורוביץ-רבין, עמ' 267)¹⁸. ואילו ר' יהודה הוא שהביא לכאן, למדרש ההלכה של ספר שמות, את הכתוב "והתעמר" מספר דברים המלמד, לדעתו, על הצורך הנוסף בעימור¹⁹. אין המדרש שבספרי לדברים אפוא אלא פרי העברה ממדרש ההלכה שבספר שמות, אלא שבדברים נפתח הדבר בדיבור המתחיל מן הכתוב שעל אתר, שהוא העילה להעברת המדרש כלשוננו משמות. "מגיד" אינו אפוא הכתוב שבדיבור המתחיל, אלא הכתוב שנסב עליו המדרש במקורו, בשמות.

נסתיים במילים "ת"ל ומכרו ונמצא בידו". אלא שכתוב זה עצמו נדרש במדרש אחר כמוסב על ידו של גנב, ולדרכו "נמצא בידו" קודם שמכרו (כרש"י וסיעתו שם). מדרש זה החל אפוא בכתוב "ומכרו ונמצא בידו - מגיד שאינו חייב" וכו', שהיא מחלוקת תנא קמא ור' יהודה בספרי ובמשנה. ההופעה של אותו הכתוב פעמיים זו אחר זו "תוקנה" בידי המעתיקים שהביאו את הכתוב רק פעם אחת, ומתוך כך שני המדרשים התולקים נראים כמדרש אחד המוקשה מיניה וביה. אף אפשר שבמקורם של הדברים לא הופיע הכתוב פעמיים, אלא לאחר הבאתו כסיום המדרש הראשון נדרש הימנו המדרש השני והחולק, ואע"פ שלפי המקובל היה צריך לחצוץ ביניהם "דבר אחר", הנה כבר מצינו היעדרו של מונח זה בכמה מקומות במדרשי ההלכה (וראה מאמרי [בדפוס] "על גישת חז"ל לסתירות במקרא", סידרא י [תשנ"ד], הע' 19 ובהפניות שם). וראה עוד בהערה הבאה.

לעצם השיטה העולה עתה מניתוח זה של המדרש, ש"בידו" היא זו של הקונה, הרי כבר מצאנוה בברייתת הבבלי סנהדרין פה ע"ב, שכפשוטה כך ביאורה, וכדברי הרמב"ן בפירושו לשמות כא, טז. אלא שרש"י ועוד מפרשים ביאורה שלא כפשוטה - כדי להתאימה למשנתו ומקבילותיה, הנוקטות ש"ידו" היא זו של הגנב. מעטה מתברר שאכן, נחלקו תנאים בדבר. ואמנם כך פירשו רש"י ותוספות לסנהדרין שם (ד"ה עד שיכניסנו לרשותו) את שיטת תנא קמא. וראה רש"י לגמרא שם, ד"ה פטור, והגהות הרש"י שם. במדרש הגדול לדברים שם (ירושלים תשל"ג, עמ' תקמד) נאמר: "מאחיו מבני ישראל - ר' ישמעאל אומר והלא בידוע שאחיו בן ישראל, ומה ת"ל מאחיו מבני ישראל? אלא מגיד שאינו חייב עד שיכניסנו לרשותו, ר' יהודה אומר" וכו'. וכן הועתק במדרש תנאים שם, עמ' 156 (מתוך השמטה מפני הדומות ע"ש). מ"מגיד" ואילך הוא לשון משנתו, המצוי גם בספרי דלעיל, אבל אין הדברים מתקשרים לאמור לפניו בדברי ר' ישמעאל. וכבר העיר ח' אלבק בהשלמותיו למשנת סנהדרין שם שיש כאן השמטה מפני הדומות: "אלא מגיד [...] והתעמר בו - מגיד" שאינו חייב" וכו'. (ותימה על י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 705, שלא הבחין ש"מגיד שאינו חייב" וכו' אינו מתקשר לדברי ר' ישמעאל, ע"ש). לתוכנה של ההשמטה ראה אלבק שם, ואכמ"ל.

19. אפשר, כמובן, לטעון שרק דברי תנא קמא מקורם במדרש ההלכה לשמות, ואילו דברי ר' יהודה לא עומתו לשיטת תנא קמא אלא בידי העורך אך לענייננו הדבר לא מעלה ולא מוריד.

ואילו משנתנו בסנהדרין מסתבר שאף היא עיבוד המדרש שבמכילתא דרשב"י - בהתאמה לסגנון משנאי, היינו בהשמטת הכתוב שביסוד ההלכה ומדרשו²⁰. מעתה נמצינו למדים שאין מקום לשאלה כיצד הסיק תנא קמא את ההכנסה לרשותו מלשון התעמר; שהרי באמת לא מלשון זה הסיק כן כל עיקר. אין אפוא יסוד מכאן לביאור שיטת תנא קמא על פי הסורית וכיו"ב. ומכל מקום קושייתו של הבבלי במקומה עומדת: כיצד תנא קמא מתעלם מן התנאי הנוסף שבדברים, ואינו דורש אלא את מילוי התנאי שבשמות? ויש להוסיף שאף בתוספתא (ב"ק ראש פרק ח, מהד' ליברמן, עמ' 36 וש"נ) לא נזכר כלל תנאי העימור בתוך התנאים שנמנו שם לחיובו של הגונב נפש. כאן אפשר היה אפוא להעלות את הצעת י' לוי וסיעתו שלדעת תנא קמא לשון עימור עניינה מגורים ודירה, ולכך אינה מוסיפה דבר על האמור בשמות. אלא שעתה אין להצעה זו יסוד בדברי הספרי. ואכן, נראה שיש בידינו נתונים ברורים וקרוכים בהרבה לפירוש שיטת תנא קמא.

ד

לביאור מחלוקת התנאים בלשון והתעמר שבגונב נפש יש ליתן את הדעת למשמעו של לשון זה בהיקרותו האחרת במקרא, בפרשת יפת תואר (דברים כא, יד). וכך שנינו בספרי שם, פסקה ריד (מהד' פינקלשטיין, עמ' 247):

לא תתעמר בה - שלא תשתמש בה. דבר אחר: לא תתעמר בה כדברי ר' יונתן. דבר אחר: הרי זו אזהרה לבית דין.

שתי דרשות "דבר אחר" אינן בכ"י וטיקן 32 ובכ"י אוקספורד 151, ולדעת פינקלשטיין, אינן מעיקר הספרי. ואכן, הסגנון המקוצר שבדרשה הראשונה ("כדברי ר' יונתן" - בלא כל ביאור מה היו דבריו) וכן שמו של ר' יונתן, מן הבולטים שבחכמי בית מדרשו של ר' ישמעאל, שאינו רגיל במדרשי ההלכה דבי ר' עקיבא, מורים כי הדברים לקוחים מן המכילתא האבודה לדברים, כפי שכבר הראה רד"צ הופמן²¹ ואחריו י"ג אפשטיין²². אכן, דרשת ר' יונתן בשלמותה מצויה במדרש הגדול על אתר (ירושלים תשל"ג, עמ' תסט-תע), כנראה מן המכילתא לדברים שהייתה לפניו, וכבר כללה רד"צ הופמן במדרש תנאים שם (עמ' 128). הופמן

20. וראה להלן הע' 43. אין להקשות על הנחה זו (שהמשנה מיוסדת על מדרש ההלכה שבספר שמות) מן הלשון "גונב נפש" שנקטה - לשון המצויה בספר דברים דווקא, שכן משנה זו באה לביאור רשימת "אלו הן הנחנקין" שבראש הפרק, ושם נאמר "גונב נפש מ ישראל". אכן, ניסוח זה שבראש הפרק לקוח מן הכתובים שבדברים, אך לביאורו של סעיף זה הביאה משנתנו את מדרש ההלכה שבספר שמות. מבנה כיו"ב מצוי גם במקומות אחרים במשנה, ואכמ"ל.

21. D. Hoffmann, "Zur Einleitung in den Midrasch Tannaim zum Deuteronomium", *JJLG VI* (1908) עמ' 319-320.

22. מבואות לספרות התנאים, עמ' 713.

ואפשטיין שם אף הוסיפו שמטבע הדרשה "הרי זו אזהרה לבית דין" לשון אופייני הוא לדבי ר' ישמעאל²³.

מהו פירושה של דרשה זו מדבי ר' ישמעאל, "הרי זו אזהרה לבית דין"? ר"ד פארדו ב'ספרי דבי רב' שם מעיר: "לא ידענא שותא דרבנן, דמה עניין ביי"ד להכא, ומהיכי תיתי שבי"ד ישתמשו בה?!" ופירושו המוצע שם דחוק, כדברי עצמו שם. ברם, כבר נתבארה דרשה זו יפה בידי בעל "זית רענן" (ונציה תק"ג) על ה"ילקוט שמעוני" שם (רמז תתקכ"ה), ובעקבותיו הלכו עוד מפרשים²⁴. וכך היא הצעת הדברים: "לא תתעמר בה" ניתרגם בידי אונקלוס והמיוחס ליונתן שם: "לא תתגר בה"²⁵. להתעמר פירושו אפוא לשיטה זו לעשות סחורה בדבר, כדברי ר' יונה בן ג'נאח (ספר השרשים, שורש עמ"ר, מהד' באכר, עמ' 376): "לא תתעמר בה" - עניינו הסחורה²⁶. מעתה נמצא שאיסור "לא תתעמר בה" זהה לאיסור האמור לפניו בסמוך: "ומכור לא תמכרנה בכסף". זהו אפוא שדרש המדרש: "לא תתעמר בה", המיותר לכאורה, משמש אזהרה לבית דין, שמצווים למונע מכירה זו. ואכן, זה שימוש הרווח של מטבע דרשה זה ("הרי זו אזהרה לבית דין"): לגופו הדבר מיותר, שהלא כבר נאמר, ויש ליתנו אפוא עניין לאזהרת בית דין שימנעו את האיסור. שיטה תנאית זו, שמבית מדרשו של ר' ישמעאל, סבורה אפוא כשיטת התרגומים שלשון להתעמר משמעו לסחור, וכנגדה סבר הספרי המקורי, שמבית מדרשו של ר' עקיבא, כי להתעמר פירושו להשתמש²⁷.

23. אפשטיין מסתמך שם על דברי ח' אלבק, *Untersuchungen über die Halakischen*, Berlin 1927, עמ' 8, אך כבר קדמו הופמן שם (לעיל הע' 21), עמ' 316-317. אלבק מציין שם לשני יוצאי דופן, האחד - מקומנו, שכבר נתבאר, והאחר - ספרי לדברים פסקה רסה, מהד' פינקלשטיין, עמ' 286. ברם, אף חריגתו של מקום אחרון זה אפשר לה שתתבאר כאן בהשפעת הבבלי (ר"ה ו ע"א), שמובאת בו ברייתא זו בלשון זו, אבל בירושלמי (שם א, א, נו סע"ג): "להזהיר בית דין שיעשוך", כלשון הרווחת בדבי ר' עקיבא.

24. ראה ר"י נגאר, אהלי יהודה שם (ליוורנו תקפ"ג); ר"י פיק ברלין, מיני תרגומא (ברעסלויא תקצ"א), לאונקלוס שם; עמק הנצי"ב לספרי שם.

25. וראה גם פשיטתא שם, וכן תרגום ניאופיטי, מהדורת ד' מאצ'ו, מדריד 1978, עמ' 179 (ובחילופי הנוסחאות שם), ועמ' 199. וכן הוא בתרגום השומרוני לדברים בשני המקומות, מהד' א' טל, ת"א תשמ"ב, עמ' 361, 368 (ועיי' בחילופי הנוסחאות שבמקום האחרון). וראה לעיל הע' 14.

26. וראה גם רש"ים לדברים שם; רבנו מיוחס שם (ירושלים תשכ"ח), ור' תנחום הירושלמי דלהלן בסוף. וראה עוד להלן הערה הבאה.

27. בפרשה זו של יפת תואר אין אנו מוצאים אפוא אצל התנאים קשר בין התעמר להכנסה לרשותו, ואף מכאן מסתייעים דברינו דלעיל, שגם בפרשת גונב נפש אין למצוא זיקה זו. חכמי ימי הביניים נחלקו אף הם במחלוקת התנאים. רש"י כאן פירש כי עימור הוא שימוש (ואף גזור לשון זה מן הפרסית, בעקבות ר"מ הדרשן), אבל רש"ם כותב: "סחורת אדם המכור נופל בו לשון זה". ואילו רד"ק ביקש לצרף את שני המשמעים החלוקים לאחד: "עניין שימוש עם הסחורה" (ספר השרשים, ערך "עמר"). איחוד זה אפשרי עפ"י פירושו של הרמב"ן שהתעמר

מעשה כבר סלולה הדרך להבנת שיטתו של תנא קמא במשנת סנהדרין בעניין גנבת נפש. הרי אף שם מופיע הלשון והתעמר, ואף שם תרגמו אונקלוס: "ויתגר". ובמיוחד ליונתן: "ויעבד ביה פרקמטיא". והוא הוא. שיטת תנא קמא במשנת סנהדרין, שאינו דורש שימוש בנגב כתנאי לחיוב הגנב, היא אפוא כשיטת בית ר' ישמעאל והתרגומים במשמע והתעמר: אין כאן תנאי נוסף על האמור שם "ומכרו", אלא "ומכרו" הוא אחד מאופני ההתעמרות, שאינה אלא עשיית סחורה בדבר. ואילו ר' יהודה במשנה שם מייצג את בית מדרשו של ר' עקיבא, שפירושו בו והתעמר = והשתמש.

ואכן, דברי תנא קמא מופיעים במכדרשב"י ובספרי דלעיל בלשון "מגיד", שהוא מונח אופייני לדבי ר' ישמעאל, וכבר עמד י"נ אפשטיין (מבואות לספרות התנאים, עמ' 705) על מקורה זה של דרשת תנא קמא²⁸. ונמצא שדבי ר' ישמעאל הולכים לשיטתם בשתי היקרויותיה של תיבה זו, והוא הדין - בשיטה החולקת - כאשר לדבי ר' עקיבא.

ברם, הבבלי תמה על שיטת תנא קמא, כיצד אינו מתחשב בלשון עימור שבתורה, ונאלץ לדחוק ולטעון שאף לתנא קמא דרוש העימור, אלא שאף בפחות משווה פרוטה הוא מחייב. מעתה מסתבר שדיון זה נולד מתוך השתגרות שיטתו של דבי ר' עקיבא, שאין עימור אלא שימוש. שיטה זו הייתה מקובלת על הבבלי כדבר פשוט, ומתוך כך נתעלמה הימנו - או נדחתה על ידיו - השיטה התנאית האחרת בפירוש

זהה להתאמר, ושיעור הכתוב - "לא תתורמם ותתגדל בה להיות אתה אדוניה, למכרה ולהשתמש בה כשפחה". וראה גם תרגום רס"ג שם. ראב"ע שם עומד על כך שאין לפרש תיבה יחידאית זו אלא עפ"י ההקשר, והוא מציע פירוש מקורי: "ופירושו לפי מקומו כטעם רמאות". עוד יש להעיר כי לפני הרמב"ם בספר המצוות (לאוין רסד) היה, כנראה, הספרי כגרסת אותם עדי נוסח שאין בהם "דבר אחר" וכו', ולא הובאה שם אפוא אלא השיטה שעמור הוא שימוש. [ולדוגמה הפוכה, שלפני הרמב"ם עמד נוסח הספרי המורחב בהוספות מן המכילתא לדברים, ראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 210]. לפיכך כתב שם, בהסתמכו על הספרי, שעמור היינו שימוש, ומתוך כך הוסיף שם שאף בעניין גנבת נפש כך הוא פירוש העימור, וכדעת ר' יהודה. אבל בעניין גנב נפש עצמו, לאוין רמג, השמיט הרמב"ם כליל את הצורך בשימוש (וראה במהד' ר"י קאפח שם, ירושלים תשל"א, הע' 39). נראה אפוא שבשעה שכתב את דין הגונב נפש פירש את מחלוקת ר' יהודה ותנא קמא כפשוטה, אם יש צורך בשימוש אם לאו, ולא ראה להכריע בה בספר המצוות, אבל ביפת תואר לא הייתה בזה מחלוקת, ונמצא שעמור ודאי הוא שימוש, ומתוך כך הסיק מכאן אף לגונב נפש.

²⁸ אפשטיין שם מסתמך אף על מדרש הגדול שם, המייחס הלכה זו לר' ישמעאל, אך על כך ראה לעיל הע' 18, וכן בהערות פינקלשטיין לספרי לדברים, פסקה רסט עמ' 290. פינקלשטיין מייחס את שיטת תנא קמא לבית ר' ישמעאל אף מפני התוכן: דבי ר' ישמעאל דווקא פירשו "ידו" בכל מקום כירשותו, כפי שדורש כאן תנא קמא (כמדרשו שבמכדרשב"י, ראה לעיל), אבל דבי ר' עקיבא מצריכים ריבוי להרחיב את "ידו" ממשמעה המצומצם, כמבואר בירושלמי גיטין ראש פרק ח ע"ש. [אבל מה שכתב שם שר' יהודה דרש את הצורך בהכנסה לרשותו מן הכתוב "והתעמר" ומן המילה "ידו" לא למד מאומה, אין לו יסוד].

חיבה זו. והוא שגרם לפירוש הבבלי לשיטת תנא קמא, כאילו אף הוא מודה בעימור כשימוש, בניגוד ברור לפשוטם שלדברים. ובאמת, בירושלמי על אתר לא מצינו כל תמיהה על שיטת תנא קמא, ומסתבר שכאן, כבמקומות אחרים, היה הירושלמי ער לשיטת דבי ר' ישמעאל, ולא רק לזו של דבי ר' עקיבא; הלכך נתבארו לו דברי תנא קמא כפשוטם.

והנה, במדרש משלי (א, יג, מהד' וויסאצקי, ניו יורק תש"ן, עמ' 18) מצינו:

אמר ר' יהושע בן לוי: לא נמשכו²⁹ עשרת הרוגי מלכות אלא בחטא מכירתו של יוסף. אמר ר' אבין³⁰: הוי אומר עשרה עשרה מכל דור ודור ועדיין אותו החטא תלוי.

אין מביאין ראייה מן ההגדות, אבל אפשר ואפשר שברקע דרשה זו, המחייבת מיתה על מכירת יוסף, עומדת השיטה התנאית שביארנו: אחי יוסף גנבוהו ומכרוהו, אך לא מצינו שנשתמשו בו³¹. שכן עימור אינו אלא מאופני המכירה, ולכך מכירת יוסף יכולה לחייב מיתה. אם יש בזה מן האמת, הרי זכינו לאישור אמוראי לשיטה התנאית ששחזרנו. אכן, הרעיון שאחי יוסף עברו על האמור בפרשת גונב נפש מצוי גם במדרש האגדה הקדום ולא רק במדרש מאוחר כמדרש משלי³². כך שונים אנו בבראשית רבה, פרשה פד (מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 1020):

א"ר אחא: 'והבור ר' - נתרקן בורו שליעקב, 'אין בו מים' - אין בו דברי תורה שנמשלו במים, היך דאת אמר 'הוי כל צמא לכו למים', כת' כי ימצא איש גונב נפש מאחיו' וגו' - ואתם מוכרים את אחיכם!?

כאן נזכר אפוא לא רק חטא המכירה אלא אף מקורו בכתוב, ודווקא בפסוק הכולל גם את העימור. לדרכנו, אף ר' אחא זה מצטרף למקיימי השיטה התנאית שאין עימור אלא סחורה. אין לנו אפוא מקור לביאור שיטת תנא קמא שלא כפשוטה - אלא מרב אחא בריה דרבא³³, שהוא מאחרוני האמוראים, מן היושבים לפני רב אשי³⁴.

29. ראה ר"ש ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 31 הע' 62.

30. כך ברוב הנסחים, ראה חילופי הנוסחאות במהד' וויסאצקי שם.

31. אכן, אף התנאי של תנא קמא ("עד שיכניסנו לרשותו") לא נתקיים לכאורה אצל אחי יוסף, אבל לשיטה התנאית שזיהינו (לעיל הע' 17) באמת אין צורך בזה, שכן "נמצא בידו" היינו ידו של הקונה. ותנאי אחרון זה הרי נתקיים במכירת יוסף.

32. לדעת א"א אורבך, חז"ל התנאים והאמוראים לא ראו כל פגם באחי יוסף בהקשר זה (חז"ל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, מהדורה שלישית, עמ' 462) ובאשר למדרש משלי דנן הוא כותב (שם, עמ' 463) שמדובר במדרש מאוחר, המושפע מספרות ההיכלות. אך כיוון שהעניין כבר נמסר בשם ר' יהושע בן לוי, כפי שאורבך מודה שם, איני יודע מה הועילנו איחורו של המדרש. את המדרש שבבראשית רבא דלהלן אין אורבך מביא.

33. ראה לעיל הע' 3.

34. ואכן, אף ר"מ המאירי פירש כנראה את המשנה כפשוטה, שלא כרב אחא שם. ראה לעיל הע' 4, וכן הע' 26, בדעת הרמב"ם.

ה

מעתה אין עוד אלא עניין אחד הטעון הסבר. הואיל ולשיטת תנא קמא כפי שנתבארה אין בלשון והתעמר תנאי נוסף על הכתוב "ומכור", נשאלת השאלה כיצד נדרש ייתור "והתעמר" לשיטה זו. שכן בפרשת יפת תואר מצינו לשיטת דבי ר' ישמעאל נדרש ייתור "לא תתעמר בה" כאזהרה לבית דין. אבל בפרשת גונב נפש והתעמר אינו מופיע כאזהרה אלא כתיאור מעשי הגנב, ואין שם אפוא מקום למדרש אזהרה לבית דין. נמצא הייתור במקומו עומד.

דומה שיש בדינו לשחזר דרך השערה מה היה מדרש ההלכה על "והתעמר בו" לשיטת בית ר' ישמעאל. שכן בפרשת יפת תואר, האוסרת על מכירתה בכסף, שנינו בספרי, פסקה ריד (מהד' פינקלשטיין, עמ' 247): "ומכור לא תמכרנה בכסף - אין לי אלא שלא ימכרנה בכסף, מניין שלא יתננה במתנה ולא יעשה בה טובה? ת"ל ומכור לא תמכרנה בכסף"³⁵. ברם, במדרש החפץ על אתר (ירושלים תשנ"ב, עמ' תיט) נאמר: "לא תתעמר בה - שלא תתננה לאחר מתנה כדי ליתן לך מתנה חלופה". הרי שההלכה, שנדרשה בספרי מ"מכור לא תמכרנה", נדרשת כאן מ"לא תתעמר". מדרש זה עולה לשיטת בית ר' ישמעאל דווקא, שלפיה להתעמר היינו לסחור, והואיל וכבר נאמר איסור מכירתה, הרי שייתור "לא תתעמר" נדרש לריבוי כל שקרוב למכירה, כגון מתנה ועשיית טובה. אבל שימוש אינו עניין לכאן³⁶. ואמנם יש לזכור כי שיטת המדרש שבספרי, מן הייתור שב"מכור לא תמכרנה", אינה אלא שיטת דבי ר' עקיבא; אבל בבית מדרשו של ר' ישמעאל כל כגון דא אינו נדרש, לפי שדיברה תורה כלשון בני אדם³⁷.

מעתה מסתבר לשער כי לשיטה שלשון התעמר עניינו סחורה, כך נדרש ייתורו אף בפרשת גונב נפש: לא רק המוכר ממש מתחייב אלא אף הנותן במתנה או בטובה, שנאמר והתעמר בו, ולא רק ומכור. והנה הראב"ד (בחיורשו ל"ב"ק עט ע"א, מהד' אטלס, עמ' קצה) תמה על השיטה שמתנה כמכר לעניין חיובו של גנב בארבעה

35. תיבה אחרונה זו, הסותרת את תוכן הדרשה, אינה אלא אשגרה, וראה חילופי הנוסחאות במהד' פינקלשטיין, שיש מעדי הנוסח המשניים שהשמיטה. הילפותא היא מייתור "מכור לא תמכרנה", כפירוש ספרי דבי רב' שם, ואין צורך בפירושו של צבי קארל, מחקרים בספרי, תל-אביב תשי"ד, עמ' 211.

36. מהדירו של מדרש החפץ שם, הע' 39, לא עמד על ייחודה של הדרשה (וכן של זו שלפניה), עיי"ש. כמובן, קשה לקבוע מסמרות בשאלה אם דרשה זו הייתה במכילתא האבודה לדברים, וממנה לקחה בעל מדרש החפץ, או שדרכים עקיפות יותר גרמו להימצאותה במדרש מאוחר זה. לענייננו חשוב רק הפתח שנפתח כאן לשחזור המשווער של מדרש "לא תתעמר" בדבי ר' ישמעאל.

37. הדברים עתיקים, ולצורת מכור לא תמכרנה השווה ברייתא כריתות יא ע"א: "ר' ישמעאל אומר.. מה ת"ל 'והפדה לא נפדתה' - דברה תורה כלשון בני אדם".

וחמישה³⁸: "ולגנבת נפש מי אמרין מתנה כמכר?" פשוט היה לו אפוא שבגנבת נפש אין מתנה כמכר, וכן כתב בעקבותיו הרשב"א בחידושי שם (עח סע"ב). והעיר על כך ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, ב"ק, עמ' 74): "לא מצאתי בשום מקום בדברי חז"ל כדבריהם ז"ל" - לא מצא כדבריהם, אך גם את הפכם לא מצא³⁹. אם צדקנו בשחזורנו, נמצא שהייתה שיטה תנאית הסבורה כן: כדרך שמתנה כמכירה לעניין חיוב ד' וה' בגנבה, כך מתנה כמכירה אף לעניין גנבת נפש.

ו

מחלוקת התנאים בפירוש לשון התעמר גוררת מחלוקת אף בתפקידה של הווי"ו במילים "והתעמר בו ומכרו": לשיטת ר' יהודה וההלכה הרי זו וי"ו החיבור, שכן הוא צריך גם להשתמש בו וגם למכרו. אבל לשיטת תנא קמא הרי זו וי"ו החילוק, שכן כמה אופני סחורה הכתוב נוקט: והתעמר בו (היינו נתנו במתנה או בטובה וכיו"ב), או מכרו.

מעניין שרב סעדיה גאון העלה שיטה זו, שמדובר בוי"ו החילוק, דווקא לשיטת ר' יהודה וההלכה, שבשימוש עסיקנין. לדעתו, הגונב אדם מתחייב אף כשלא מכרו כלל, שכן שיעור הכתוב כך הוא: והתעמר בו, היינו נשתמש בו, או מכרו⁴⁰. ובשיטתו הולכים עוד חכמים⁴¹. בספרו הגדול 'על תרגום רס"ג לתורה' (ניו יורק תשי"ט) משה צוקר כולל שיטה זו בתוך תרגומי רס"ג התואמים להלכה (עמ' 339), אך נראה שמנקודת המבט של ההלכה של חז"ל צדק ר' אברהם בן הרמב"ם בכתבו (בפירושו לשמות כא, טז, לונדון תשי"ח, עמ' שלו): "ומאמר ר' סעדיה ז"ל כי וא"ו החיבור זה במקום 'או'... אינו מדויק". שהרי שיטת רס"ג עולה מן הכתוב (בשמות שם) "ומכרו ונמצא בידו": הואיל וכבר מכרו, כיצד נמצא בידו? לכך פירש רס"ג שם כי וי"ו החילוק היא: ומכרו או נמצא בידו. ונמצא שאין הכרח במכירה כשם שאין הכרח שיימצא בידו וישתמש בו, אלא כל אחד משני אלה בפני עצמו דיו לחייב. ברם, קושי זה במקום של "ונמצא בידו" כבר עמד לפני חז"ל, והם פתרוהו בשתי דרכים: יש שדרשו ש"נמצא בידו" קודם המכירה, כשיטת משנתנו וסיעתה שאינו

38. ראה מאמרי "למשמעו התנאי שלביטוי יש אם למקרא", תרכ"ץ סב (תשנ"ג), עמ' 436 הע' 12 ובהפניות שם.

39. וראה פירוש רי"ף פרלא לספר המצוות של רס"ג, לא-תעשה צא, כך ב, עמ' 252, ד"ה ועכ"פ.

40. תרגום רס"ג לתורה שם, מהד' ר"י קאפח, וכן לשמות כא, טז. וכן בפירוש רס"ג שהביא משה צוקר במקום שצוין בפנים.

41. המקורות מן הגאונים והראשונים נאספו בידי רמ"מ כשר, תורה שלמה לשמות שם, סימן שי, והמקורות החיצוניים מקצתם צוינו בידי ר"ח אלבק בהשלמות לפירושו למשנת סנהדרין שם וכן בידי צוקר שם.

חייב עד שיכניסנו לרשותו, ויש שדרשו ש"ידו" זו היא ידו של הקונה, לפי שאין הגונב ומוכר חייב אלא כשיצאה הגנבה מרשותו ונכנסה לרשות הקונה⁴². לכל הדעות אפוא נמצא שווי"ו החיבור היא, ובלא מכירה אין חיוב. ואכן, לשון המשנה "הגונב נפש מִיִּשְׂרָאֵל אינו חייב עד שיכניסנו לרשותו" אינו מחייב עם שיטת רס"ג אלא ברוחק, שהרי לדעתו חייב אף כשלא הכניסו לרשותו - אם מכרו⁴³. שיטתו של רס"ג הייתה, כנראה, מוכרת לחז"ל; שהרי כנגדה שנו (תוספתא ב"ק ח, א, מהר" ליברמן, עמ' 36 וש"נ): "גנבו ולא מכרו כו' פטור", אלא שלא מצינו בתורתם מי שסיכור כן⁴⁴.

ואולם אף שלא מצינו במשנת חז"ל בית אב לשיטתו ההלכתית של ר' סעדיה גאון, מכל מקום מצינו לדרכנו מקור לשיטתו הלשונית באשר לכתוב בדברים: "והתעמר בו ומכרו" היינו או מכרו. וזאת לשיטה שעמור הוא סחורה, כפי שנתבאר למעלה.

בספרו 'המדריך המספיק' (אלמרשד אלכאפי), בערך "עמר", כתב ר' תנחום הירושלמי: "'והתעמר בו' - מובנו לדעת אנשי הלשון: לסחור, ולדעת אנשי ההלכה: להשתמש" (מהדורת הדסה שי [עבודת דוקטור], ירושלים תשל"ה, עמ' 200). בדברינו ניסינו להראות כי הם אנשי ההלכה הם אנשי הלשון, וכדרך שנחלקו בהלכה כך נחלקו בלשון.

42. ראה לעיל הע' 17, וראה רמ"מ כשר שם, סימן שח, שסיכם את המקורות בזה מן הראשונים.

וראה תוספתא כפשוטה, ב"ק, עמ' 81-82.

43. בעצם הדבר שלא הזכירה המשנה את המכירה כתנאי לחיוב אין ראייה לטובת שיטת רס"ג וסיעתו (שאינן הכרח במכירה, אם נשתמש בנגב), שהרי לא סוף דבר שאין התנא צריך לפרש את המבואר במקרא בפירוש, כדברי אלבק שם, אלא שכבר אמרנו לעיל (ליד הע' 20) כי סביר שהמשנה אינה אלא עיבוד למדרש ההלכה על הכתוב בשמות. והואיל וכתוב זה מזכיר את המכירה להדיא, ודאי לא היה צורך למדרש ההלכה שעל גביו לחזור על כך.

44. גרסת משנת הירושלמי דלעיל הע' 2 ("שנאמר והתעמר בו או מכרו") אינה מקימת בשום עֶד נוסח נוסף, ואין לראות בה בסיס של ממש לדיון. אפשר שגרסה זו נולדה מתוך הקושי שנתקשה מאן דהו, מדוע אין המשנה מזכירה את המכירה, קושי שנתיישב לו בשיטת רס"ג. אך גופה של הקושיה אינו קשה, כבהערה הקודמת. אם כן, ראייתו של א"י יוזנברג לשיטה זו, בהערותיו לפירוש ר"א בן הרמב"ם שם, כבר נשללו.

קטע חדש של "פתרון שבעים מילים בודדות" לרב סעדיה גאון

מבוא

מילון הוא חיבור בלשני המביא ברשימה מרוכזת מצאי שלם של כל הרכיבים הלקסיקליים האינדיבידואליים של לשון מסוימת (או של תקופה לשונית מוגדרת או של קורפוס ספרותי סגור או של טקסט מסוים). בערכים נפרדים במילונים נרשמות לא המילים של הלשון המסוימת אלא יחידות (מופשטות) מינימליות: יש מילונים המציעים כמילת ערך (ראשי) את היחידה המבחינה המינימלית של המערכת הסמנטית של הלשון - הלקסמה, ויש מילונים (בתחומי המילונאות השמית) המביאים כערך את צורן השורש של המילה¹.

רשימת מילים תיחשב למילון ממש ("בלשני" או "מדעי") אם היא מכוונת למיצוי מלא של אוצר המילים הזמין באיזו לשון שהיא (כאמור, אפילו בטקסט ספרותי מסוים), אם עקרון הסידור שלה הוא סדר אל"ף-ביתי הנשמר בקפדנות ואם הערכים המוצעים בה הם יחידות מופשטות. תכונה אחרת היכולה לשמש אמת מידה להבחין בין רשימת מילים סתם לרשימה מילונית היא אופיו של הביאור המילוני, כלומר ההוראה המיוצגת במילת הערך.

עם זה, אין קו גבול קבוע ומוגדר לחלוטין בין רשימת מילים סתם ובין מילון². ברין אפשר שרשימת מילים תוכל להיחשב מילון, ולמצער רשימה מילונית שיש בה משום מלאכה לקסיקוגרפית, גם אם אין היא מקיפה את הלקסיקון כולו, בתנאי שהיא מבוססת על סידור פורמלי של צורות רכיביה ובתנאי שצורת מילות הערך תהיה מופקעת מתלות המילים בהקשר. לעומת זאת רשימת מילים המסודרת על פי משמעויותיהן, כלומר לפי נושאים, גם אם היא מקיפה, הריהי ראויה להיחשב לאוסף מילים מסווג, הקרוי מילון ענייני או סמנטי, וכיוצא באלה כינויים³. מתקופת הראשית של המילונאות העברית הגיעו אלינו יצירות לקסיקוגרפיות

1. הצורנים הם יחידות מינימליות של המבנה הדקדוקי, והם אלמנטים בעלי משמעות מבחינה סמנטית בזכות עצמם; על פי הסיווג המקובל של הצורנים לכפופים מכאן ולחופשיים מכאן השורשים העבריים, כמוהם כמוספיות התצורה, הם צורנים כפופים.

2. להבחנה בין רשימת מילים ובין מילון השווה היווד, עמ' 2-1, 4; טנא, אגרן, עמ' 549-550.

3. ראה היווד, עמ' 4-5.

מרוכות למדיי המשקפות מבחינה טיפולוגית שלב טרום-מילוני (או קדם-מדעי או קדם-בלשני) בתולדות התפתחותה של המלאכה הלסקיקוגרפית. הטיפולוגיה הפנימית של יצירות לקסיקוגרפיות קדם-מילוניות מציעה לנו שני טיפוסים עיקריים של רשימות מילים⁴:

(א) גלוסרים (מקיפים או חלקיים) המביאים ביאורים של מילים קשות בטקסטים דתיים או בטקסטים בעלי חשיבות פולחנית או ביצירות ספרות קלסיות.

(ב) קבצים אונומסילוגיים שהפריטים הלסקיקליים מסודרים בהם מבחינה קונצפטואלית (כלומר, קבצים לנושאים מיוחדים).

את היצירות הלסקיקוגרפיות העבריות הקדומות⁵ ראוי לחלק לשלושה טיפוסים משנה: גלוסרים למקרא⁶, פירושי המילים (הקשות) של הגאונים למשנה⁷, קובצי מילים יחידאיות.

לטיפוס השלישי של השלב הטרומ-מילוני משתייך חיבורו של רב סעדיה גאון 'כתאב (או תפסיר) אלסבעין לפטה' (=ספר [או פתרון] שבעים המילים).

חיבור מילוני זה, שמעיקרו לא נתחבר למטרה בלשנית (ר' לקמן בסמוך), מחזיק אוסף (חלקי) של מילים "בודדות" במקרא ("מן מפרדאת אלקראן"), זאת אומרת מילים שנמצאות במקרא פעם אחת בלבד, יחידאיות שורש או יחידאיות צורה⁸. הערכים שהם מילים כצורתן במקום היקרותן באים בו בלא סידור פורמלי ואף לא לפי סדר הכתובים⁹. את ביאורן ("תפסיר" בלשון רס"ג) של המילים המקראיות היחידאיות¹⁰, שאין דרך לעמוד על הוראתן מן המקרא גופו בדרך המקובלת של השוואת הקשרן, יצא רב סעדיה לבאר בעזרת קישור (אטימולוגי) אל מילים שכיחות

4. עיין מורג, עמ' 576.

5. למונוגרפיות הקצרות בלקסיקוגרפיה הערבית הקדומה ראה היוזר, עמ' 5-6, 17, 41-44; קופף, עמ' 106-107, 122-124.

6. ראה טנא, אגרון, עמ' 550-551; אלדר, מילונאות, עמ' 359-360.

7. פירושי המילים ("שרח אלאלפאט", או "אלפאט" בסתם) נתחברו, בדרך כלל בלשון הערבית, בידי גאוני בבל (או בידי תלמידי חכמים על יסוד פירושיו של גאון) בעיסוקם הכולל בפרשנות התלמודית. ראה אסף, עמ' קלח-קמד; אלדר, מילונאות, עמ' 360-361.

8. לסוגיית המילים שאין להן רע במקרא ראה רבין (ושם, עמ' 1070, ביבליוגרפיה נוספת). ב'פתרון שבעים המילים' אף נשתרבו מילים נדירות אחדות (ראה נצר, עמ' 1, 28-30).

9. את העובדה שבספר 'פתרון שבעים המילים' באו המילים בלא כל סדר ושיטה תלה א' גייגר בהשערה שהחיבור הזה היה מעיקרו חלק מספר פולמוס אנטי-קראי גדול-היקף (ראה אצל קלאר, עמ' 265; דותן, עמ' 3-2). לדעת קלאר (שם, עמ' 266), 'אלסבעין' הוצא מתוך ספר הפולמוס הזה והועתק כספר בפני עצמו, כעדות מחברים קדמונים המזכירים אותו וכעדות העתקתו בכתביידי מיוחדים. לדעת אלוני, 'אלסבעין' היה מראשיתו חיבור עצמאי, שכן בכתביידיד שלו נמצאים לו דברי הקדמה ודברי סיום (אלוני, עמ' 75).

10. את המילה היחידאית במקרא רס"ג מגדיר: "ליס להדה אללפטה תצריף פי אלמקרא" (אלסבעין-אלוני, עמ' 45, שו' 4-3); "ליס להא נטיר פי אלמקרא" (שם, עמ' 43, שו' 17).

בלשון חכמים שבמשנה ובתלמוד¹¹. בחיבורנו שיטת ביאור זו מנוסחת בזו הלשון: "ואפסרהא לפטא לפטא ואסתשהר עליהא באלכלאם אלמנחור אלמוגור פי אלמשנה אלמשנה פי מא בין אהלהא כאשהאר אלכלאם אלעאם"¹² (= ואפרשן מילה-מילה ואביא להן עד מן הדיבור הרווח המצוי במשנה, המפורסם בין אנשיה כשם שמפורסם הדיבור העממי).

בין העדויות למספר הערכים שנמצאו בגוף החיבור יש סתירה: מכאן עדות המחבר בהקדמת החיבור והעדויות לשמו של החיבור בהעתקותיו ובפי חכמים קדמונים (70 ערכים), ומכאן עדות כתבי-היד הקטועים של החיבור המצטרפים זה לזה להעמיד את גוף החיבור בערכיו (86 ערכים או יותר). משום סתירה זו מסתבר להניח שלימים הורחב הנוסח המקורי של החיבור על ידי תוספות¹³, אפשר משל המחבר עצמו ואפשר משל אחד מתלמידיו.

החיבור במתכונתו הקדמונית והמקורית כלל, כחלק ראשון, הקדמה עיונית¹⁴ ועשר מילים יחידאיות שכבר נתבארו בידי רב סעדיה על יסוד השוואתן ללשון חכמים, וביאורן נשתגר ונתקבל¹⁵ אפילו אצל חכמי הקראים, מתנגדי הגאון, שלא היו ערים שמילים אלו לא ניתנו להתבאר אלא מתוך לשון התורה שבע"פ¹⁶. עשר המילים הללו¹⁷ הוצעו כמעין הקדמה לשבעים המילים היחידאיות המתבארות בחלק השני, כדי להביא מהן (כלומר, מן העשר) ראייה לנחיצות עדים מן המשנה בבירור משמען של השבעים, שטרם עמדו על משמען¹⁸. בנוסחו המקורי החזיק אפוא החיבור שמונים ערכים, עשרה מהם בהקדמתו ושבעים בגופו.

לימים נספחו לקונטרס היחידאיות עוד מילים שפירשן רס"ג על סמך לשון חכמים, ובכך הגיע המספר הכולל של הערכים בגופו של החיבור ל-86 (ואפילו יותר). השם המקורי (לגרסותיו) שניתן לקונטרס הזה¹⁹ אינו מתחשב אפוא לא

11. לביאור מילים אטימולוגי בפרשנות המקרא של ימי הביניים ראה אלדר, ביאורי מילים; אלדר, חילוף אותיות, עמ' 484-485, הע' 4-5. למיין מפורט של ההשוואות הלקסיקליות ב'אלסבעין' (עפ"י מהדורת אלוני) ראה נצר, עמ' 5-28.

12. אלסבעין-אלוני, עמ' 41, שר' 20-22.

13. השווה קלאר, עמ' 265, הע' 26; דותן, עמ' 3.

14. לתוכן סעיפיה של ההקדמה ראה אלוני, עמ' 76-80.

15. שם, עמ' 84, שר' 12-14.

16. שם, עמ' 85, שר' 10-8 צ"ל "לא" במקום "לה" [נ' קלאר, עמ' 267, שר' 6].

17. לדין בעשר המילים שבהקדמה ראה אלוני, עמ' 80-81, 88-94.

18. אלוני, עמ' 84, שר' 12-16.

19. ואלה השמות שנקרא בהם חיבורנו בהעתקות שלו: "כתאב אלסבעין לפטא אלמפרדה", "כתאב אלסבעין לפטא" (ובהמשך: "מן מפרדאא אלקראן ושרחאה מן תכצין אלמשנה"), "תפסיר כתאב אלסבעין לפטא", "תפסיר אלסבעין לפטא" (בחתימת קטע הגניזה המתפרסם כאן).

בעשרת הערכים ששולבו בהקדמה ולא בתוספות שהרחיבו את נוסחו המקורי של החיבור.

מכתבי-היד של החיבור הידועים לנו עד כה - ואף אחד מהם אינו מחזיק את החיבור בשלמותו²⁰ - לא ניתן לקבוע את 70 הערכים של הנוסח המקורי של 'אלסבעין', שכן התוספות המאוחרות אינן ניכרות ואין בידינו קנה מידה שנוכל על פיו להפריש אותן מן הגרעין המקורי (הערכים הנוספים אפשר שנספחו בסופו של הקונטרס, כדעת קלאר²¹, ואפשר ששולבו, למצער קצתם, בתוך השבעים המקוריים).

בתולדות גלגוליו של 'אלסבעין' ראוי גם להזכיר את קיצורו העברי של המקור העברי שהותקן, כנראה, בידי מעתיק מאוחר. באמת, אין התקציר הזה אלא מפתח (משובש למדי) הרושם כסדרן את רוב המילים (91 מתוך 96) שהיו בנוסח המורחב של החיבור, בלוויית המובאות (בעלות התפקיד הפרשני) מן המשנה והתלמוד. אין בו בתקציר הזה זכר להקדמה העיונית החשובה וזנחתו בו כמעט לחלוטין הביאורים וההסברים²². איתרע מזלו של 'אלסבעין' ודווקא הקיצור המאוחר והמקוצץ הזה הוא שהוציא את טיבו ברבים והוא שזמן רב נחשב למייצגו.

המטרה שהציב לו רב סעדיה בחיבור שלפנינו מחוץ לגדר תורת הלשון היא, ולא נתכוון להציע בו השוואה לקסיקלית לשמה או למסור בו ביאורי מילים קשות (שקושיין נובע מיחידותן) לשמם; אף לא ביקש להמליץ באמצעותו על שימושן של היחידאיות בלשון הצחה (כידוע, בשירתו הראה את חיבתו ללשונות קשים ויחידאיים כדי להמליץ על שימושם)²³. כחלק ממלחמתו בקראות לא ביקש אלא להוכיח - בראיה בלשנית - את נחיצותה של התורה שבעל-פה להבנת המקרא ובכך כיוון נגד יריביו הקראים, שגרסו שכל דברי התורה ומצוותיה מתפרשים מתוכה בלבד ולכן אין להודות באמתות הקבלה שבעל-פה. הראיה הבלשנית אפוא היא זאת: המילים המקראיות היחידאיות, שאת משמען אין ללמוד מתוך המקרא גופו, אינן ניתנות להתפרש אלא מתוך לשון חכמים²⁴. הקרמת המחבר יוצאת ללמד

20. כ"י ספריית הבודליאנה שבאוקספורד Heb.e.74 (קטלוג קאולי 2862/27c) - יש בו החלק הגדול ביותר של 'אלסבעין' (כשני שלישים מן החיבור); ראה אלסבעין-אלוני, מבוא, עמ' 33.

21. קלאר, עמ' 265, הע' 26.

22. הקיצור העברי של 'אלסבעין', שנשתמר בכתב-יד יחיד (כ"י אוקספורד 573, Hunt), נדפס בפעם הראשונה בשנת 1844 (בארבע מהדורות שונות. ראה אלסבעין-אלוני, מבוא, עמ' 9-11). המהדורה האחרונה שלו התפרסמה (בידי ורטהיימר) בשנת 1931.

23. על אפיוני הסגנון הסעדיאני, על תפיסתו החרשנית של רס"ג בלשון ועל מושג צחות הלשון בתורתו הבלשנית והתממשותו בפרקטיקה הלשונית שלו ראה זולאי, עמ' יט-מ; פליישר; גולדנברג, עמ' 125-121; טובי, עמ' 322-325.

24. ראה קלאר, עמ' 260-264; אלוני, עמ' 78-79; דותן, עמ' 1-2.

שראיה זו מעוגנת בתפיסה בלשנית הרואה בלשון המיוצגת במקרא ובלשון העממית שנשתמרה במשנה לשון אחת²⁵ ואשר על כן אין היא מכירה במוקדם ובמאוחר באחדות הלשונית הזאת.

מתוך המגמה הפולמוסית של קונטרס הלשונות הבודדות ברי שרס"ג לא שם לו למטרה לכנס בו את כל המילים שבמקרא הצריכות להארה ולביאור בדרך ההשוואה הבין-לשונית או הפנים-עברית אלא הסתפק בהבאת מבחר יחידאיות המתפרשות רק מתוך ההשוואה ללשון חכמים²⁶, ודין שאר המילים המקראיות שאין להן רע אלא בלשון המשנה והתלמוד כדין המועט שהובא ב'אלסבעין'²⁷.

אין ביכולתנו לקבוע במדויק את שנת חיבורו של 'אלסבעין', אך משום מגמתו האנטי-קראית מסתבר להניח שנתחבר לאחר שיצא רס"ג מארץ מולדתו, מצרים, למסעותיו בארץ-ישראל ובבבל, כלומר לאחר שנת 915, שאז פתח במלחמתו בקראות²⁸.

החיבור הלכסיקוגרפי הזה מציג את מבחר המילים היחידאיות האסופות בו (שכאמור, לא נערכו לפי כל סדר שהוא) בתרגום ערבי²⁹ (שבדרך כלל מציעה אותו המילה "תפסיר"); למקבילה הערבית נסמך, לפרקים, פירוש לשוני או דיון פרשני קצר הכתוב ערבית. לצורך עיקר הביאור מלוות את מילות הערך מובאות מן המשנה או התלמוד³⁰, ולא לצורך הדגמת שימושיה של המילה או כתייעוד גרידא, באשר הן המאירות את משמעי המילים מתוך עצם ההשוואה הפנים-עברית³¹. כמו ברוב הגלוסרים (הדר-לשוניים) של המילים הקשות³², כך גם ב'אלסבעין' אין בעיצומו של דבר כותרות של ערכים; המילה היחידאית, שהיא מילת הערך, מוצעת בראש הדיון המילוני בהקשרה (המצומצם) בפסוק המקראי, כגון "אם תשים משטרו בארץ", "ותפר האביונה".

25. השווה אלוני, עמ' 78; נצר, עמ' 4-3; דותן, עמ' 2.

26. השווה קלאר, עמ' 260; דותן, עמ' 2.

27. אלסבעין-אלוני, עמ' 42, שו' 19-23.

28. לתולדות חייו של רס"ג ומלחמתו בקראות ראה קלאר, עמ' 207-220.

29. תרגומי הערכים רובם ככולם לקוחים מתרגומי רס"ג למקרא (קלאר, עמ' 266).

30. רק בערכים אחדים של 'אלסבעין' (מספרים 61, 62, 71, 72 במהדורת אלוני) חסרות המובאות התלמודיות, אף שמילות הערך מתפרשות מתוך לשון חכמים.

31. את ההשוואה ללשון חכמים מציגים הביטויים האלה: כקולה; עלי מא קאלו אלקרמא (=הקדמונים); כמא קאלו פי אלמשנה; מן קולה; פי קול אלאבא (=האבות, כינוי לחכמי המשנה); עלי מא קאלו פי אלמשנה; כמא וגרנא פי אלמשנה; כמא קאלו פי אלמשנה; פי לגה אלאבא; פי לגה אלמשנה יסמי; מן קולה; פי אלמשנה ועת.

32. לגלוסרים הדר-לשוניים ראה הספרות הנזכרת בהערות 6, 7 לעיל.

כאמור, עד עתה לא הגיע אלינו כתב־יד אחד של החיבור המחזיק את 'אלסבעין' במלוא היקפו, בין בנוסחו המקורי, בין בנוסחו המורחב בתוספות. קטעי גניזה רבים שנתגלו בשנים האחרונות (ובכללם הקטע המתפרסם כאן) - מקצתם מרובי חומר ומקצתם מעוטי חומר - מצטרפים להרכיב את ההקדמה העיונית של החיבור במלואה ו־90 אחוזים לערך של גוף החיבור בערכיו.

זכות הראשונים בתיאור טיבו של החיבור היא זכותו של ד"ר בנימין קלאר, שאף היה הראשון שפרסם, על פי קטע גניזה, חלק מן הנוסח המקורי: קטע מן ההקדמה ו־38 הערכים הראשונים של הקונטרס³³.

מהדורה ביקורתית כמעט שלמה של 'אלסבעין', המושתתת על קטעי גניזה רבים ובהם הקטע שפרסם קלאר, הוציא לאור (בשנת תשי"ח) פרופ' נחמיה אלוני³⁴. את החסר מן הטקסט הערבי של החיבור המקורי (18 ערכים) השלים אלוני בטקסט העברי של התקציר המאוחר, אף על פי שבאמת אין ודאות במילוי הטקסט החסר על פי התקציר, שכן לעניין היקף החיבור המקורי והמובאות מן המשנה והגמרא עדותו של התקציר מוטלת בספק והיא עצמה לקיחה בחסר.

עוד קטע של החיבור (של דף אחד) זיהה מכבר פרופ' אהרן דותן בין כתבי הגניזה השמורים באוסף אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים בניו־יורק³⁵. קטע זה ממלא את החסר בטקסט של חיבורנו בחמישה ערכים. רק לשלושה מהם ("בכברה", "גלמי", "צבועים") יש מקבילות בתקציר; את הערכים האחרים ("שליה", "משלבות") יש לתלות, לדעתי, בהעתקות החיבור (המורחב בתוספות) שכנראה, לא היו שוות בסכום הכולל של הערכים ובסדרם (ומכל מקום, אין הכרח להניח שהחיסרון נובע מרשלנותו של מעתיק התקציר).

בקיץ 1992 עלה בידי לגלות בין קטעי הגניזה של אוסף טיילור-שכטר שבקיימברידג' עוד קטע מ'אלסבעין'³⁶, והוא כולל חמישה ערכים שלא נשתמרו בכתב־יד אחרים של חיבורנו: "רפתים" (בחלקו), "להתגרד", "סומפוניא",

33. קלאר, עמ' 267-274 (התפרסם תחילה בקובץ רס"ג, ירושלים תש"ג).

34. מהדורת אלוני אינה כוללת תרגום עברי ופירושו. במבוא יש רק פרק אחד המיוחד לתיאור כתב־היד ששימשו יסוד למהדורה. את הקדמת החיבור שב אלוני ופרסם (בשנת תשכ"ב) בצירוף דיון מבואי ותרגום עברי (עיין אלוני). איני רואה כאן מקום לדון בפגמיה ובשיבושיה של מהדורת אלוני.

35. קטע ניו־יורק נתפרסם עם תרגום עברי ופירוש ובהקדמת בירור מתודולוגי וטרמינולוגי להוכחת שייכותו לספר 'אלסבעין' (דותן).

36. הקטע נתגלה במהלך בדיקה כוללת של החומר הדקדוקי באוספי הגניזה השמורים בספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג'; הבדיקה נעשתה בפרויקט מחקרי המשותף לפרופ' שלמה מורג ולי, שאת ההקצבה לו נתנה האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.

"עבשו"³⁷, "מגרפותיהם" (סופו של הערך הזה נשתמר באחד מקטעי הגניזה ששימשו יסוד למהדורת אלוני). כמו כן כלולים בקטע החדש הערכים האלה: "נשקד", "חדודי" (רק הפסוק המקראי הכולל את מילת הערך), "והמעטפות" (שהוא האחרון בערכי חיבורנו בגרסתו המורחבת) וכן באה בו חתימת החיבור³⁸. סימנו של הקטע בספריית האוניברסיטה של קיימברידג' הוא T-S NS 302/24. הוא מחזיק שני דפי נייר מחוברים אך לא רצופים בתוכנם. בעמוד יש 18 או 19 שורות. הכתב הוא מזרחי בינוני (רהוט למחצה) מן המאות ה"א-ה"ב. הכתוב מטושטש למדיי ובמקומות אחדים הוא אף מחוק. מילות המקרא והמובאות מן המשנה אינן מנוקדות. בנקודות הֶבְחַן מצוינות רק האותיות צ - ז, ט - ט (האות ח אינה מזדמנת בטקסט שלפנינו). הטקסט מועתק כאן כנתינתו וככתיבו בכתב־היד (גם כתיבם של פסוקי המקרא), להוציא נקודות הֶבְחַן שהוספתי בכתיב הערבי. תיבות מטושטשות או מחוקות, בין שפיענחתי אותן או השלמתין ובין שנשארו בלא השלמה, נתונות בסוגריים מרובעים; במקום שלא הצלחתי להשלים ולפענח ציינתי את מידת החסר בנקודות, נקודה כנגד אות. בתרגום העברי ניתנו במילות הערך פיסוק וניקוד, ולעתים גם במילים עבריות אחרות, וכן נוספו בו מראי מקומות והשלמות לתיבות מקוצרות, והם נתונים בסוגריים מעוגלים. לטקסט הערבי ולתרגומו העברי נלוות הערות פירוש וניתוח.

37. רס"ג ביאר אגב דיונו במילת עֶבְשׁו (יואל א, יז) גם את הוראתה של המילה היחידאית פְּרָדוֹת המצטרפת אליה ("עבשו פְּרָדוֹת תחת מגרפותיהם"), אבל אין הוא מצרף לה השוואה ללשון חכמים. מכאן שהדין (הארוך יחסית) במילה זו אינו קובע ערך לעצמו בחיבורנו.

38. תוכנו של קטע קיימברידג' מקביל לערכים המסומנים במספרים 74-81, 96 במהדורת 'אלסבעין' של אלוני, אלא שהערכים 74 - אמצע 78 שאובים שם (בהיעדר עדויות לנוסח המקורי) מן התקציר העברי (שאינו בו אלא מובאות ההשוואה מלשון חכמים). במהדורת אלוני מתמצעים בין הערך האחרון ("והמעטפות", סימן 96) ובין חתימת החיבור דברי הסיום לחיבור (עפ"י נוסחם של שניים מכתב־היד).

הטקסט ותרגומו

- העתקת קטע קיימברידג' T-S NS 302/24
 [א,א] אלפראד רפת שלבקר. וקו(לה) ען איוב ויקח לו חר[ש]
 להתגרד בה. וצחחת אנה ליחתך בה קולהם
 פי אלסבת אין מגרדין לא מנעל חדש ולא מנעל
 ישן. וקו(ל) אלכתאב ען [א]ל אל[...]. אלתי צנעהא
 5 נבוכדנצאר קתרוס סבכא פסגטריין
 וסומפוניא. יבין ען סמפוניא אנה אלנאי
 אלדי ינבעת פיה אלריח פיצפר. תסמיתהם
 לקצב אלרייה אלדי ינבעת פיהא אלהוא
 פתצפר סומפונות כמא קאלו עד שתנקב
 10 לבית הסיפונות. וקו(ל) יואל עבשו פרודות
 תחת מגרפותיהם תפסיר עבשו
 עפנת והוא מן לגה אלמשנה על היין
 שהקריס [וע]ל הפת שעפשה אלכבו
 [...] הו [ע]פן והוא איצא מן אבדאל
 15 אל[כין] באלפי מאל ושוכנך שר צבא
 [וש]ופך. וכדלך ישנלח דברו ישב רוחו
 נשפ[ת] ברוחך [וגם] נשף בהם ויבשו.
 ופרודות [...]א אלמפרוטה אלמנאורה,
 [א,ב] מאל אלענב ואלרמאן ואלזיתון [...]]
 יעתצר מנהם. וקו(לה) תחת מגרפותיהם תחת
 טינהא לאן טין אלדנאן ואלבנא בך פי לגה אלמש(נה)
 מגופה, כמא יקולון מגופה שלחבית. ותכון
 5 אלריש פי אלכלמה תפכימא מאל אלריש אלזאידה
 ואלנאקצה פי שרשות גבלות ושרשרות.
 פיכון אלנץ עפנת מפרוטה תחת טינהא.

הערות לטקסט

- א,א.3. מגרדין] הדל"ת מטושטשת, ואפשר שכתובה רי"ש.
 א,א.4. אלאת] בכה"י "אלת", והגהתי לצורך העניין, שכן מדובר בכלים.
 א,א.13. שהקריס] הקריאה אינה בטוחה, ואפשר שצריך לקרוא שהקריס.
 א,ב.1. מאל] בכה"י "מאל וגם נשפת"; שתי החיבות, שנשטרבכו כאן מתוך טעות סופר,
 נמחקו בכה"י בהעברת הקולמוס. אלרמאן] בכה"י בט"ס "אלממאן".
 א,ב.7. עפנת] בכה"י "עפונות", והגהתי לצורך הלשון.

וקול עמוס ונשא אתכם בצנות תפסירה
 והי אפה עלי קום יחמלוניהם פי צנאן
 10 יעני מן כתרה אלובא ונדלך נטיר מא קאל
 פי אכר אלפסוק בסירות דוגה, והדה
 אללפטה משהורה. וקו(ל) אלאבא פי קינות
 נשקד [עו]ל פשעי, שגץ ממא פי אתלמוד
 אנה תעלק ותשגץ יקולון כלבא בסקדא
 15 וגדיא בסרכא. פכאן אלאבא מתלו
 דנובהם בוה[ק] קר טרח פי אענאקהם
 וכאן מן[ט]אלב[נה]ם ישנצה פיתעלקון הם
 בה פינ[.....] באענאקהם. וקו(ל) אללה
 לאיוב ען לויתן תחתיו חרודי חרש

[ב,א] והוא איצא מן[ן] אלפ[אטה]ם [...] עלמונא נכאוך(?)
 [...] אשתמלנא בן[.].רנא להתעטף בצין[צי]ת.
 תם תפסיר אלסבעין אללפטה
 לרבינו סעדיה אלפיומי רצי אללה
 5 ענה ואחצאה ונצר נפ[סה]

תרגום עברי

[א,א] <קָרְפְּתִים (חב' ג, יז) >, הנפרד: רפת שלבקר (ב"ב ב, ג; י, ד). ואמירתו על
 איוב: ויקח לו חרש
 לְהַתְגִּיר בּוֹ (אי' ב, ח), והעדתי עליה שהיא "להתחכך בו" את מאמרם (של
 חז"ל)
 ב(מסכת) שבת: אין מגרדין לא מנעל חדש ולא מנעל
 ישן (קמא ע"ב). דבר המקרא אודות כלי ה' [שעשאם
 5 נבוכדנאצר: קיתרס (ק' קְתָרִס) שבכא פסנתרין

א,ב,14. [בסקדא] יד מאוחרת הגיהה את "סקרא" ל"זקירא", אבל מערכת האותיות המשקפת את
 גרסתו של המחבר (והמעתיק) נשתיירה למרות התיקון.
 ב,א,5. [ואחצאה] קרא وَاَحْطَا (הצעת פרופ' יהושע בלאו).

הערות לתרגום

א,1. [רפת שלבקר] בדפוסי המשנה (ובכ"י קאופמן) והתלמוד "רפת בקר".
 א,3. [מגרדין] לפנינו "מגרדין" (לדיון בנוסחאות גרד=גרר ראה ערוך, ב, עמ' 355-357).
 א,5. [פסנתרין] כך בפסוק שלפנינו (דנ' ג, טו). הכתיב של מילה זו בטי"ת (בהעתקה שלפנינו)
 מצוי בדנ' ג, ז.

וְסוּמְפָנִיָּה (דנ' ג, טו), יבואר כי סומפניה היא החליל
שנופחים בו רוח והוא משמיע קול שריקה; (חז"ל) קוראים
לקני הראה שנכנס בהם האוויר
והם שורקים בשם 'סמפונות', כמו שאמרו: עד שתינקב
10 לבית הסיפונות (חול' ג, א). ודבר יואל: עָבְשׁוּ פְּרָדוֹת
תחת מגרפתיהם (יואל א, יז) פירוש: עָבְשׁוּ
נרקבו, וזה מלשון המשנה: על הפת שעפשה
ועל היין שהקרים (ברכ' מ ע"ב; ב"ב צה ע"ב) הלחם
[] הוא מעלה עובש; וזה גם כן מחילוף
15 הבי"ת בפ"א כמו ושוכך שר צבא (שמ"ב י, טז)
ושופך (דה"א יט, טז), וכן ישלח דברו יִשָּׁב רוחו (תה' קמז, יח)
נשפת ברוחך (שמ' טו, י), וגם נשף בהם ויבשו (יש' מ, כד).
ופְּרָדוֹת [] הנושרים המפוזרים

[א,ב] כמו הענבים והרימונים והזית []
סוחטים מהם. ואמרו תחת מְגַרְפְּתֵיהֶם - תחת
הטיט שלהם, שכן טיט הכר והבניין הוא רקוב; בלשון המשנה:
מגופה, כמו שאומרים מגופה שלחבית (שבת כב, ג). ותהיה
5 הרי"ש במילה לפיארור כמו הרי"ש הנוספת
והחסרה בשְׁשׁוֹת גבלות (שמ' כח, כב) וּשְׁשׁוֹת (שם לט, טו).
ויהיה (פירוש) הכתוב: הרקיבו הגרגרים תחת הברץ שלהם.
ודבר עמוס: ונשא אתכם בְּצִנּוֹת (עמ' ד, ב) פירושו: (כיוון
שה)פגע החליש את העם ישאו אותם בסלים,
10 כלומר מפני ריבוי המחלות; וזה בדומה למה שאמר
בסוף הפסוק: בְּסִירוֹת דוגה (שם); והמילה
הזאת ("צננות") ידועה (בתלמוד). ודבר אבות הראשונים (בספר) קינות:
נִשְׁקָד על פשעי (איכה א, יד) - נקשר, ממה שבתלמוד
שהוא (לעניין) חיבור וקישור אומרים: כלבא בסקדא

א,א.6. וסומפניה] בדנ' ג, י באה צורה אחרת של המילה: "וסיפניה" (ק' וסופנ'יה).
א,א.10. לבית הסיפונות] בדפוס המושנה (ובכ"י פארמה א) "לבית הסימפונות", אבל בכ"י קאופמן
הנוסח כמו בהעתקת החיבור שלפנינו.
א,א.12-13. על־שהקרים] כך סדר המשפט בדפוס התלמוד שלפנינו.
א,א.13. שהקרים] בכת"י אחרים של התלמוד ובערוך (ח"ו, עמ' 207) הגרסה היא בסמ"ך;
בדפוסים שלפנינו "שהקרים".
א,א.14. בסקדא] לפנינו בדפוס התלמוד "כלבא בזקירא"; בפירוש רבנו חננאל, ברי"ף
ובערוך "סיקרא".

15 וגדיא בסרכא (ב"ק כב ע"א); המשילו אבות הראשונים את

עוונותיהם לקולר שהוטל על צואריהם

והייתה בקשתם שיקשור אותו והם יהיו מחוברים

אליו וינ [בצואריהם. ודבר האלהים

לאיוב אודות הלוויתן: תחתיו תדוֹגֵי חרש (אי' מא, כב)

[ב,א] <...המחלצות וְהַמְעֻטָּפוֹת (יש' ג, כב)... > וזה גם ממלותיהם (של חז"ל) []

לימדונו []

[] התעטפנו בן [להתעטף בציצית (ברכ' ס ע"ב).

נשלם פירוש שבעים המילים

לרבנו סעדיה הפיומי, רצון אלהים

5 עליו ויתן לו חסד ויעניק נועם לנפשו.

הפירוש

ואין בקר בְּרָפְתִּים (חב' ג, יז)

דף 1 ע"א של כתב-היד מתחיל באופן שאפשר לשער שהוא אמצע הדיון במילה

היחידאית בְּרָפְתִּים, ומה שנשאר כאן מן הדיון הוא ההשוואה שלה אל צורת הנפרד

("אלפראד") שבמשנה: רפת בקר (ב"ב ב, ג; ו, ד).

את ההשוואה הזאת הביאו גם אבן ג'נאח (אצול, עמ' 686 = סה"ש, עמ' 484)

ורד"ק (סה"ש, עמ' 358) ונראה שמכאן שאבו, שכן שניהם ציטטו את לשון המשנה

כהבאתה בחיבורנו, היינו "רפת שלבקר".

נוסח התקציר העברי של 'אלסבעין': "ברפתים - כמאמר רז"ל רפת של בקר"

(בובר, פתרון, עמ' 50; ורטהיימר, עמ' כא).

ויקח-לו חרש לְהַתְגַּדֵּר בו (אי' ב, ח)

ביאור מילת הערך לְהַתְגַּדֵּר ("ליחתך" = להתחכך) תואם את תרגומו של הגאון

לאיוב, שם: "ואכֹל לה כֹּזֶפֶה יחתך בהא" (קאפח, איוב, עמ' לח). וכפירוש רבנו כאן

כן פירוש ריב"ג במילונו, ערך "גרד" (אצול, עמ' 144 = סה"ש, עמ' 94

"להתחכך"), ובעקבותיו רד"ק (סה"ש, עמ' 64) ור"ש פרחון (מחברת הערוך, יג

ע"ב). ובדומה לזה מנחם בן סרוק: "אין למילה דמיון בתורה ופתרונה כפי ענינה:

היה מעביר חרש על עור בשרו וגורד ומפצל גלד לחומו" (מחברת, עמ' 114*).

כמות מחברנו אף ריב"ג (שם) מעיד על להתגרד את לשון התלמוד: "אין מגרדין

לא מנעל חדש ולא מנעל ישן" (שבת קמא ע"ב), אלא שהוא מביא לצורך ההשוואה עוד מובאה מן הגמרא: "גרדו והעמידו על גלדו" (ראש השנה כז ע"ב). למובאה זו מקשרים את להתגרד היחידאית שבמקרא גם מנחם בן סרוק (שם), רש"י (לאיוב ב, 19) ותנחום הירושלמי (אלמרשד אלכאפי, ערך "גרד", עמ' 85).

שבכא פסנתרין וסופפניה (דנ' ג, טו)

המילה סומפניה (שמקורה ביוונית *συνφωνα*) מופיעה גם בדנ' ג, ה (בלא וי"ו החיבור) אך באותו הקשר (של כלי נגינה), ולפיכך עדיין היא בגדר יחידאית. גרסה אחרת למילה זו, "וסיפניה" (ק' וסופניה), אף היא נמצאת באותו הפרק (פסוק י), ועליה מעיר הקראי דוד בן אברהם אלפאסי: "וקד יכתצר אלמם ויציר סופניא" (גאמע, II, עמ' 333), כלומר, זו צורה מקוצרת, בשמיטת המ"ם מן סומפניה.

פירושו של רב סעדיה כאן ("נאי") הוא כתרגומו לדניאל, שם. ההערה שהגאון מוסיף כאן על טיבו של החליל (כלי נגינה שנופחים בו אוויר והוא משמיע כעין קול שריקה) לא נועדה אלא ליצור קשר אטימולוגי-פרשני פנים-עברי בין כלי הנשיפה המקראי ובין המונח המשנאי סומפנות, שלפי מחברנו, חז"ל מציינים בו את קני הריאה ("קצב אלרייה"), זאת אומרת שני הצינורות היוצאים מקנה הנשימה ומסתעפים אל תוך הריאות. ההבאה מן המשנה המתעדת את המונח הזה הריהי: "עד שתינקב לבית הסיפנות" (חולין פ"ג מ"א).

אף יהודה בן קוריש (רסאלה, עמ' 202-203) ביאר את סומפניה המקראית בעניין כלי נגינה בעל קנים חלולים ("אנאביב אלרגון" = צינורות העוגב), אך הביא להשוואה את לשון התלמוד: "סומפון דריאה" (חולין מח ע"ב; לפנינו "סמפונא").

עָבְשׁוּ פְּרָדוֹת (יואל א, יז)

1. עָבְשׁוּ. רבנו מבאר את מילת הערך עָבְשׁוּ, יחידאית השורש, בהוראת 'הרקיבו' ("עפנת"), ואת הביאור הזה הוא מייסד על לשון התלמוד: "הפת שעפשה" (ב"ב צה ע"ב; ברכ' מ ע"ב; פסח ז ע"א)¹, היינו הלחם המעופש, המעלה עובש.

השוואה מילונית פנים-עברית זו מעוגנת בתורת חילופי האותיות של חכמי הלשון העברית בימי הביניים². עבש ועפש הם נרדפים דומי ביטוי, שעקרון החילוף ("אבדאל") מניח להתעלם מן השוני הצלילי (והכתיבי) המינימלי שביניהם, הנובע מחילוף עיצורים הנחתכים באותו מקום חיתוך ("מוצא"), ואשר על כן הוא מאפשר לבאר את עבשו המקראית מתוך קישור אטימולוגי (במובנו הסינכרוני, הסטטי³) אל

הערות לפירוש

1. רס"ג נוקט כאן את המונח "לגה אלמשנה" (=לשון המשנה), אלא שבחיבור פעמים אחדות מונח זה מציין גם ללשון התלמוד.
2. ראה טנא, השוואת לשונות, עמ' 262-274; ממן, עמ' 16-21; אלדר, חילוף אותיות, עמ' 483-494.
3. אלדר, שם, עמ' 484, הע' 4, עמ' 485, הע' 6.

עפשה התלמודית. רב סעדיה מוסיף ומדגים כאן חילופי ב"ת-פ"א בתחום הפנים-מקראי⁴, בצמדים שובך-שופך, נשף-נשב⁵.

ריב"ג במילונו המקראי (אצול, עמ' 501, 584 = סה"ש, עמ' 352-353, 411) הציע שני ביאורים אפשריים לעבשו: (א) על סמך תרגום יונתן על אתר ("אתמסיו גרבי חמרא") ביאר 'התעפשו' והסמך להוראה זו כמקבילה פרשנית ואטימולוגית ("וקרוב מזה הלשון ומזה העניין") את לשון התלמוד "ועל הפת שעפשה" (בלשונו: "וזה העניין אמרם במשנה"); (ב) על סמך הערבית לומר באותו עניין עבס (=עבש) ביאר 'יבשו'⁶.

הביאור הראשון של ריב"ג הוא כפירוש רב סעדיה (אף שאינו נזקק לאמצעי האופרטיבי של חילוף אותיות) ונראה שלקח מכאן, שכן גם הוא מציין למשנה בהביאו את לשון התלמוד וכיוון שהביא את הציטטה התלמודית (ברכ' מ ע"ב, ב"ב צה ע"ב, פסח' ז ע"א) כנוסחה בחיבורו ("ועל הפת שעפשה"). עם זה, ריב"ג מעדיף את הביאור השני שהציע, ההולם יותר את פירושו הכולל לפסוק (היינו, הפסוק מדבר בבצורת הגורמת לייבוש הזרעים ולא להירקבם).

2. פְּרָדוֹת. אגב דיונו במילת הערך עבשו רב סעדיה מסביר גם את הוראתה של המילה היחידאית פְּרָדוֹת: "[...] אלמפרוטה אלמנחורה מחל אלענב ואלרמאן ואלזיתון" = (גרגרים?) הנושרים, המפוזרים כמו הענבים והרימונים והזיתים. הסבר זה - שאינו מלווה בהבאה מלשונות חז"ל (ולפיכך אין לראות בפרודות מילת ערך) - מבוסס, כנראה, על קישורה של פרודות אל פֶּרֶט המקראית (ויק' יט, י: "ופרט כרמך לא תלקט"), שאף היא יחידאית, המתפרשת במשנה (פאה ז, ג): "אי זהו פרט - הנושר בשעת הבצירה. היה בוצר... נפל [מידן] לארץ ונפרט [נך] נוסח הדפוס, כ"י פרמה א ומשנת הירושלמי כ"י לידן. נוסח כ"י קאופמן: נפרדן הרי שלבעל הבית", כלומר גרגרים יחידים של ענבים שנפרדו מן האשכול בשעת הבצירה. ויש גם מקום לקישורה אל פֶּרֶד היחידאית שבמשנה (מעשרות א, ו; כ"י קאופמן: "הפֶּרֶד והצימוקין"), שמקובל לפרשה 'גרגר של רימון מיובש' (בזיקה אל "הרימון שפֶּרֶדוֹ"

4. לענין תורת החילופים של רס"ג, כפי שהיא עולה מתרגומיו ומפירושי למקרא, ראה פרץ. מעדות חיצונית (תשובות דונש על רס"ג, תשובה 98) עולה שהגאון ייחד לשאלת חילוף האותיות את אחד מפריקי ספר הדקדוק שלו "כתאב פציח לגה אלעבראניין" (=ספר צחות לשון הקודש), ראה סקו, עמ' 52-54.

5. הדוגמאות הנ"ל לחילוף פ"א בבית נזכרות גם בפירוש רבנו לתהלים קיב, ט (קאפח, תהלים, עמ' רמד).

6. ובדומה דוד בן אברהם אלפאסי: "עבשו פְּרָדוֹת... עבסת אלכבאל... וליס לה נטיר אלא מן קרב אלעריב" (גאמע, II, עמ' 365; ועיין גם I, עמ' 350, ערך "גרף"), אלא שהחכם הקראי פירש את המילה הערבית כפשוטה, כלומר 'זעפו', וכיוון לפְּרָדוֹת (שלפי ביאורו הן ה"פרודות"). את הפירוש הכפול הזה, בעקבות ריב"ג, מציע גם יהודה אבן בלעם (פירוש תרי עשר, עמ' 25).

[עוק' ב, ו] = שנפלו ממנו הגרגרים). בתרגום רבנו לויקרא שם: "מפרוט כרמך" (דרנבורג, תורה, עמ' 172); "הנושר בעת הבציר" (קאפח, תורה, עמ' קד). ובהוראת 'פיזור' (אך לא לעניין נשירה) פירש גם ריב"ג: "עבסת אלמבדוראת... אי יבסת אלחבוב אלמבדורה ללזראעה... ואלמבדוראת הי אלמפרקה" (אצול, עמ' 584) = עבשו המפורות... כלומר, יבשו הזרעונים (או הגלעינים. אבן תיבון נסה"ש, עמ' 411) תרגם "הגרגרים" המפורים לצורך הזריעה... והמפורות הן המופרות (ז"א הפרודות, הזרעונים הנפרדים). פירוש אחר לקראי דוד בן אברהם אלפאסי (גאמז, II, עמ' 365): פרודה (לצד פודה) הוא השם לציון נקבת הפרד.

תחת מגרפתייהם (יואל א, יז)

רב סעדיה מבאר את מילת מגרפה בהוראת 'טיט', 'ברך' ("טין")⁷, וההסבר שהוא מתכיף לביאור "לאן טין אלדנאן ואלבנא בד" (=כיוון שהטיט של הכד ושל הבניין רקוב) נועד להלום את מילת הערך בהקשרה אל מה שבא לפניה בפסוק ("עבשו פרות"), הווה אומר: הגרגרים הרקיבו (ראה לעיל, בפירוש לעבשו) תחת זוהמת הטיט.

את הזיקה בין המילה המקראית היחידאית מגרפה ובין המקבילה המשנאית הבאה לבאה, "מגופה שלחבית" (שבת כג, ג)⁸, רב סעדיה מסביר על פי עקרון הייתור ("תפכים", ובעברית של ימה"ב: "פיאור"), היינו תוספת אות שלא לצורך דקדוקי או סמנטי הנועדת להרחיב את המילה ולעשותה "מפוארת" (מורחבת)⁹. תופעת הפיאור מודגמת בידי רס"ג גם בצמד נרדפים אחר, שאחד מבני הצמד יש בו רי"ש נוספת ("זאידה") והאחר חסר אותה ("נאקצה"): "שרשרות" (שמ' לט, טו) - "שרשרות" (שמ' כח, כב)¹⁰.

פירוש שונה למילת מגרפותיהם מביא דוד בן אברהם אלפאסי (גאמז, I, עמ' 350): "מוצע עלפהם אלדי אדא לם תגד עלף פיה עבסת וחזנת" (=במקום המספוא, שאם לא יימצא בו מספוא יזעפו ויתעצבו הפרדות); ביאור אחר יש גם לריב"ג (סה"ש, ערך "פרד"), המתבסס על קישורה של מגרפה עם אגרוף המקראית (שמ' כא, יח) שהוראתה, לדעתו, 'כלי פוצע ושורט'.

7. רס"ג מתרגם טיט שבמקרא בלשון ערבי "טין". ראה, למשל, תרגומו לתהילים יח, מג; מ, גי (קאפח, תהילים, עמ' פא, קכ) ועוד.

8. יש גם במשנה "מגופת החבית" (ידים א, ב). בעצם ההשוואה למילת מגופה המשנאית אפשר שרס"ג הושפע מן התרגום הארמי למגרפותיהם = מגופתהון (ראה נצר, עמ' 37, הע' 17).

9. לפירושי מילים בעזר התפכים ראה סקו, עמ' 50-52; אלדר, ביאורי מלים, עמ' 52.

10. גם דוד בן אברהם אלפאסי מפרש את שרשות בהשמטת ("אכחצאר") הרי"ש של הצורה שרשרות (גאמז, II, עמ' 707-709).

ונשא אתכם בַּצְנוֹת (עמ' ד, ב)

רב סעדיה מסביר את מילת הערך צנות על ידי נרדף תרגום ערכי שווה גיזרון: "צנאן" = סלים, כלי קיבול הדומים לסלים¹¹. שלא כמנהגו בכל ערכי החיבור, אין הוא מציין כאן למקבילה (מפרשת) בלשון חכמים, והוא מסתפק לומר שצנות היא מילה ידועה ("משהורה"), וכוונתו, כנראה, למילת "צנא" (=סל) בארמית של הבבלי (ב"מ כה ע"א; מגילה כב, ע"ב; חולין ז ע"א). כדי שלא להניח את הכתוב בסתימותו, מובהר כאן בדבריו טעמה של הנשיאה בסלים: המכה (שיביא הצר) תחליש את העם ומפני ריבוי המחלות והמגפות ישאום בסלים. וכפירוש רבנו מצאנו במילוננו של ריב"ג (אצול, עמ' 613): "פי אלצנאן והי שבה אלסלאל" (בתרגום אבן תיבון: "כלים בדמות סלים" [סה"ש, 433]).¹²

רב סעדיה אף מעמיד על ההקבלה הסמנטית בין מילת הערך צנות ובין מילת סירות שבצלע האחרונה של הפסוק ("ואחריכן בַּסִּירוֹת דוֹנָה"); העמדת סירות כנרדף משמע של צנות מלמדת שלא נתבארה לו בהוראת 'כלי שיט' ולא בזיקה אל סיר = קדרה (מל"ב ד, מא ועוד) ולא בזיקה אל סירים = קוצים (הוש' ב, ח; נחום א, י), אלא בזיקה אל סירות = מכלי המקדש (שמ' לח, ג; מל"ב כה, יד ועוד), שכן מצאנו אותו מתרגם "ועשית סירותיו" (שמ' כז, ג): "צנאנה" (קאפח, תורה, עמ' עב); וכן במילוננו של ריב"ג: "ועשית סירותיו - צנאנה והי שבה סלאל (=והן דומות לסלים) תצנע מן נחאס ליצפִי פיהא לרמאד" (אצול, עמ' 480; סה"ש, עמ' 337: "מסננות שהיו עושים מנחשת לסנן בהם הדשן"). ובהוראת 'כלים' פירשו גם מנחם בן סרוק: "דוודים" (מחברת, ערך "סר", עמ' 271*) ואבן בלעם: "קפץ אלסמך" = כלובי הדגים (פירוש תרי עשר, עמ' 30).

נִשְׁקָד על פשעי (איכה א, יד)

ביאורה של נשקד היחידאית בהוראת נקשר, נכרך, הודק' ("שנץ") הוא כתרגומה בתפסיר רס"ג לאיכה, שם (חמש מגילות, שלד) והובא בשם הגאון גם במחברת הערוך לר"ש פרחון (ערך "שקד"): "מלה יחידאית היא, ואמר רבינו סעדיה כי הוא נכרך בעול, שהוא שלשלת של ברזל, על הצואר". ופירושו כאן הובא בגלוסה של כ"י רואן של "כתאב אלאצול" לריב"ג (עמ' 743, הע' 80).

למשמעות הקישור וההידוק של נשקד הציע מחברנו אסמכתה ממאמר ארמי בגמרא: "כלבא בסקדא [לפנינו בדפוסים "בזקירא"; בערוך "סיקרא"] וגדיא בסרכא" (ב"ק כב ע"א). השוואה זו הובאה גם בסה"ש לרד"ק (ערך "שקד"), אלא שנאמרה שם (בטעות?) משם רב האי גאון.

11. בתקציר 'אלסבעין': "בלשון ערכי 'צנאן' ופתרונה סלי לחם" (בוכר, פתרון, עמ' 50; ורטהיימר, עמ' כב).

12. לביאורים אחרים שהוצעו בימי הביניים למילת צנות ראה סימון, עמ' 201.

הואיל והוראתן של צורות לשון חכמים הספורות, בעברית ובארמית, הגזורות מן השורש סק"ד (או סק"ר) רחוק מעניין הדיבוק והקישור, ניתן אולי לכלכל את ביאורה של נשקד בעזרת חילוף אותיות פנים-מקראי של שי"ן בשי"ן¹³, היינו שרב סעדיה ביארה כאילו כתוב במגילת איכה נשקד (אך בלי שציין במפורש את החילוף ואת הזיקה לשורש שק"ד). ואכן, צורות מקראיות אחדות משורש שק"ד, בשי"ן ימנית, מתפרשות בתרגומי הגאון למקרא בעניין הדיבוק וההתמדה וההמשכיות ומיתרגמות בפועל הערבי "ראבט" (שרס"ג מתרגם בו גם את הפועל העברי אָסַר¹⁴), כגון "שקנת' ואהיה" (תה' קב, ח [קאפח, תהילים, רכג]), "שקד שומר" (שם קכו, א [שם, רסד]), "ועל גדיש ישקוד" (איוב כא, לב [קאפח, איוב קכו]). נראה אפוא שרבונו פירש "כלבא בסקדא" = כלב קשור (ברצועה).

גם המילונאי הקראי דוד בן אברהם אלפאסי מבסס את הביאור של נשקד היחידאית ("ליס לה נטיר") על חילוף אותיות ש-ש ("מן טריק אלאבדאל") ומסביר אותה (גאמע, II, עמ' 347) בנרדפי התרגום "אלתום", "ארטבט" (=דבק ב-, היה קשור ב-).

את הדימוי בפסוק שלפנינו ("נשקד על פשעי בידו ישתרגו עלו על צוארי") רבנו מסביר כך: האבות (הכוונה, כנראה, לבעלי הקינות) המשילו את פשעיהם של בני ישראל לפלצור שזורק על צואריהם, והם (כלומר, בני ישראל) ביקשו להיכרך בו כדי שיהיו קשורים ודבוקים לאלוהיהם.

בתפסיר שלו לאיכה (קאפח, חמש מגילות, עמ' שלד) מתורגם פסוקנו כך: "ושנץ לנובי בידה פתשעבת וארתפעת עלי ענקי" = נקשר קולר פשעי¹⁵ בידו והסתעפו ועלו על צוארי.

חדודי תרש (איוב מא, כב)

רב סעדיה פירש את המילה היחידאית חדודי (אלסבעין-אלוני, עמ' 61-62) בהוראת 'בליטות' ('נאתיה')¹⁶ והשווה ללשון המשנה (כלים פ"ד מ"א): "או שהיה חדוד והחדוד מכריעו טהור"¹⁷. אבל בתפסיר שלו לאיוב, שם (קאפח, איוב, עמ' רד) תרגם "אלחואד כאלכוזף" (=דברים חדים כחרסים) ובפירושו הנלווה לתרגום אמר:

13. אצל רבים מחכמי הלשון העברית בימי הביניים העיצורים ש-ש מוחזקים בני המרה.
14. ראה, למשל, את תרגומו לתהילים קיח, כו (קאפח, תהילים, עמ' רג), לאיוב יב, יח (קאפח, איוב, עמ' פז). מנחם (מחברת, עמ' 386*) ביאר "נשקד כמו נאסר ונעצר".
15. הרב קאפח תרגם "גדולי" משום שקרא במקור גל ולא גל.
16. ראה קאפח, איוב, עמ' רד (הע' לפסוק כב).
17. רס"ג אף מוסיף כאן פירוש לדברי המשנה: "אן כאן גז נאחי והו ימייל פלא ימכן אן יגלס עלי עאדתה" (=ואם הייתה [בכלי חרס] חתיכה בולטת והיא מטה אותו [את החרס] כך שאי אפשר לו לעמוד כהרגלו). בערוך (ח"ג, עמ' 347) נתפרש: "אם הכלי חד מתחתיו אינו יכול לישוב".

"ופסרת 'חדודי' אלחואר, אעני בה אלחריד וגמיע אלאשיא אלחאדה" (=ופירשתי "חדודי" - דברים חדים, כלומר הברזל וכל הדברים החדים).

המחלצות והמעטפות (יש' ג, כב)

מילת הערך והמעטפות נתבארה כאן "שמל" (=לבוש, כסות, אדרת)¹⁸; בתרגומו לישעיהו, שם, פירש הגאון: "אלמטארף" (דרנבורג, ישעיהו, עמ' 6). פירוש זה הובא בסתם ב"כתאב אלאצול" בתוספת פירוש מידי ריב"ג: "המעטפות, קיל פיהא 'אלמטארף' [וואולי יש לקרוא 'אלמטארף'] והי תיאב ישתמל בהא" (אצול, עמ' 518 למעלה). ובעברית: המעטפות נאמר בהן "אלמטארף" והן מלבושים (או גלימות) שמתעטפים בהם (סה"ש, עמ' 364: "כסות שמתעטפים בו").

יש להעיר כי בלשון "שמל" רס"ג מתרגם את "ועמקים יַעֲטֹפוּ בָר" (תה' סה, יד): "ואלאעמאק קד אשתמלת באלבר" (=והעמקים נתכסו בחיטה נקאפת, תהילים, עמ' קנח). את הקישור של מעטפות שבישעיהו ג, כב אל "יעטפו בָר" שבתהילים יוצרים גם דוד בן אברהם אלפאסי (גאמע, II, עמ' 387) ומנחם בן סרוק (מחברת, עמ' 280*); הראשון מבארה "אלמלאחף" (=סדינים) והשני "עניין כסות". ההבאה מלשון חז"ל, שמתפרשת על פיה לרס"ג מילת מעטפות היחידאית, הריהי "להתעטף בציצית" (ברכ' ס ע"ב). וכעין זה גם במילונו של ריב"ג: "ואלאשתמאל פי כלאם אלאואיל יסמי עיטוף ויקולון נתעטף במעני אשתמל..." (אצול, עמ' 517-518); בתרגומו של אבן תיבון: "ובלשון רבותינו ז"ל נקרא הכסוי עטוף, אומרים נתעטף בעניין נתכסה בשלמתו" (סה"ש, עמ' 364).

רשימת קיצורי ספרות

אלדר, ביאורי מלים = א' אלדר, "ביאורי מלים אטימולוגיים בפרשנות המקרא ובמילונאות העברית בימי הביניים", בתוך דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כרך ראשון: העברית ולשונות היהודים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 49-54.

אלדר, חילוף אותיות = א' אלדר, "חיבור דקדוקי קדום מן הגניזה בנושא חילוף אותיות פנים-עברי", תרכ"ז (תשמ"ח), עמ' 483-510.

אלדר, מילונאות = א' אלדר, "ראשית המילונאות העברית במזרח (במאות העשירית

18. דף ב ע"א בקטע קיימברידג' שלפנינו אינו המשכו הרצוף של דף א ע"ב; הדיון במילת והמעטפות פתח בדף שאינו בידנינו עוד (סופו של העמוד השני בדף החסר הכיל את ביאורה של מילת הערך). אבל יש בידנינו להשלים את החסר על פי כתב-יד אחר של החיבור (כ"י פריז VII/117): [נת]פסיר [מע]נטפות שמל" (אלסבעין-אלוני, עמ' 64, שו' 11). הואיל וכ"י פריז רבים בו הליקויים (שם, המבוא, עמ' 34), לא נתאפשר לי להסתייע בו בשחזור ליקויי קטע קיימברידג'.

והאחת-עשרה), בתוך מחקרים בלשון ה-ו (ספר היובל לישראל ייבין, תשנ"ב), עמ' 355-382.

אלוני = נ' אלוני, "הקדמת רב סעדיה גאון לספרו 'שבעים המלים הבודדות'", בתוך ספר זיידל, בעריכת א' אלינר, ירושלים תשכ"ב, עמ' 233-252. נדפס שנית בתוך מחקרי לשון וספרות מאת נ' אלוני, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 75-94 (ההבאות עפ"י ההדפסה החוזרת).

אלמרשד אלכאפי = ב' טולידאנו, ספר אלמרשד אלכאפי לרבי תנחום ב"ר יוסף הירושלמי, א, תל-אביב תשכ"א.

אלסבעין-אלוני = נ' אלוני, "כתאב אלסבעין לפט'ה לרב סעדיה גאון", בתוך ספר זכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציהר, בעריכת ד"ש לוינגר ואחרים, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' 1-48. נדפס שנית בתוך מחקרי לשון וספרות מאת נ' אלוני, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 27-74 (ההבאות עפ"י ההדפסה החוזרת).

אסף = ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז.

אצול = A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu 'L-Walīd Marwān ibn Janāh*, Oxford 1875

בובר, איכ"ר = ש' באבער, מדרש איכה רבה, ווילנא תרנ"ט.

בובר, פתרון = ש' באבער, "פשר דבר כולל פתרון תשעים מלים בודדות לר' סעדיה גאון", בתוך אוצר הספרות, בעריכת ש"א גראבר, א, פרמישלא 1887, עמ' 33-52.

גאמע = S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as 'Kitāb Jāmi' Al-Alfāz (Agrōn) of David ben Abraham Al-Fāsī the Karaite*, I-II, New Haven 1936-1945

גולדנברג = אסתר גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו לז (תשל"ג), עמ' 117-136, 275-290.

דוּתן = A. Dotan, "A New Fragment of Saadiah's *Sab'in Lafzah*", *JQK* LXXX (1989), pp. 1-14

דרנבורג, ישעיהו = י' דרנבורג, תרגום ספר ישעיהו עם לקוטים מן ביאורו בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, פריס תרנ"ו.
דרנבורג, תורה = י' דרנבורג, תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון הפיומי, פאריס תרנ"ג.

היווד = J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960
ורטהיימר = ש"א ווערטהיימער, ספר באור תשעים מלות בודדות בתנ"ך מרבנו סעדיה גאון, ירושלים תרצ"א.

זולאי = מנחם זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ז.

- טובי = יוסף טובי, "תורת השיר והלשון של רס"ג בחיבוריו הבלשניים", ספונות, סדרה חדשה, ספר שני (יז, 1983), עמ' 309-337.
- טנא, אגרון = דוד טנא, "ביקורת האגרון לרב סעדיה במהדורת נחמיה אלוני", קרית ספר מז (תשל"ב), עמ' 545-553.
- טנא, השוואת הלשונות = ד' טנא, "השוואת הלשונות וידיעת הלשון באזור הדיבור הערבי במאות ה' והי"א", בתוך מחקרי לשון מוגשים לפרופ' זאב בן-חיים, בעריכת מ' בראשר, א' דותן ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 237-287.
- מורג = שלמה מורג, "ראשית המילונאות העברית והערבית", מולד, סדרה חדשה, ג (תשל"א-תשל"ב), עמ' 575-582.
- A. Sáenz-Badillos, *Menahem ben Saruq - Maḥberet* = מחברת (מנחם) (edición crítica), Granada 1986
- מחברת הערוך = זלמן בן גאטליב שטרן, מחברת הערוך לר' שלמה ב"ר אברהם הידוע בן פרחון, פרסבורג תר"ד.
- ממן = אהרן ממן, השוואת אוצר המלים של העברית לערבית ולארמית למן רס"ג ועד אבן ברוך, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו.
- נצר = ניסן נצר, לשון-חכמים בכתבי המדקדקים העבריים בימי-הביניים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ג.
- סה"ש לריב"ג = ב"ז באכר, ספר השרשים לר' יונה בן גנאח (בתרגומו של ר' יהודה בן תבון), ברלין תרנ"ו.
- סה"ש לרד"ק = י' ביזנטאל ופ' לברכט, ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, ברלין 1847.
- סימון = אוריאל סימון, שני פירושי ר' אברהם אבן עזרא לתרי-עשר (מהדורה מדעית מבוארת), כך ראשון (הושע, יואל, עמוס), רמת-גן תשמ"ט.
- S. L. Skoss, *Saadia Gaon - The Earliest Hebrew Grammarian*, = סקוז Philadelphia 1955
- ערוך = ח"י קוהוט, ספר ערוך השלם מאת רבנו נתן בן רבנו יחיאל, א-ח, וינה תרל"ח-תרנ"ב.
- S. Poznanski, "The Arabic Commentary of Ibn Bal'am = פירוש תרי עשר on the Minor Prophets"; *JQR* [N.S.] XV (1924-1925), pp. 1-53
- פליישר = עזרא פליישר (י' גולה), "האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון [למנחם זולאין]" (ביקורת), תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 382-397.
- פרץ = מ' פרץ, "יישום האמצעי 'חילוף אותיות' בפירושי רב סעדיה גאון", תרביץ נב (תשמ"ג), עמ' 515-522.
- קאפח, איוב = י' קאפח, איוב עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי, ירושלים תשל"ג.

קאפח, חמש מגילות = י' קאפח, חמש מגילות עם פירושים עתיקים (כולל תפסיר רב סעדיה גאון), ירושלים תשכ"ב.

קאפח, תהילים = י' קאפח, תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי, ירושלים תשכ"ו.

קאפח, תורה = י' קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג.
קופף = ל' קופף, "מבנם וסידורם של המילונים הערביים בימי הביניים", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 106-124.

קלאר = ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון בשירה ובספרות, תל-אביב תשי"ד.
רבין = ח' רבין, "מילים בודדות", בתוך אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 1066-1070.

רסאלה = ד' בקר, ה'רסאלה' של יהודה בן קוריש (מהדורה ביקורתית), תל-אביב תשמ"ד.

תשובות דונש על רס"ג = R. Schröter, *Kritik des Dunasch ben Labrat*, Breslau 1866 (שער עברי: ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רב סעדיה גאון).

מדרך המתרגמים מן הערבית לעברית (ובייחוד לשון תרגומי ר"י בן תבון)

המתרגמים מן הערבית לעברית לא השאירו בדרך כלל שיריים של הלשון שתרגמו ממנה אלא אם כן שלא מדעת. וכבר ראינו שבתרגום 'ספר המפתח' לרב נסים גאון השאיר המתרגם לפעמים כמה מילים מן המקור ולא תרגם אותן, וזה נמצא במסכת שבת בלבד. עיין בספר רב נסים גאון, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 28.

יש שהגיע אלינו תרגום עברי ולצדו אף המקור הערבי. ואפשר שיש שהמקור נשאר מחמת הסחת הדעת, אבל הרבה מקטעי המקור הם מחמת שביקשו להוסיף בירור בתרגום והשתמשו במילים ובמונחים ידועים לקוראים (ומצוי הרבה במדרשות), כגון בתרגום 'העולם הקטן' של רב יוסף בן צדיק, עמ' 46: "ולא אחת מן המדות השתים ר"ל אלצפתי"ן בלשון ערב" ובסוף עמ' 55: "דע ישמרך השומר [היינו ה'] שבין מלת יצירה ומלת אבדאע בלשון ערב יש ביניהם הפרש" וכי' (מהדורת ש' הורוויץ, ברסלב 1903).

עניין אחר הוא מה שכתב שם: "כשירבה ממנו האוכל יולד באיצטמכותו חלי ונקרא בלשון ערב תכמה" וכו' (עמ' 71). כאן לא מצא שם עברי למחלה והשאיר את המקור. כיצא בו שם בעמ' 35: "מחליים הנקראים בלשון ערב סל"; בעמ' 4: "החולי שנקרא בלשון ערב אלרמק"; בעמ' 35: "העשב הנקרא בנג בלשון ערב והוא בלגיו בלעז ובלשון אחר יוקשימו", הוספת המתרגם. וגם עברית וערבית יחד: "היגון ואלגם" (פעמיים; עמ' 30); "והוא גוהר בעצמו" (עמ' 6), וכן "מדרכי הטענות וההטעאות סיפסטאניה" (עמ' 47).

מעניין אחר הוא מה שכתב בראש הספר "להרגיל עצמו בחכמות ארבע שאחת מהם הוא הארתמאתקי והיא חכמת החשבון והשנית אל הנדסה והיא חכמת התשבורת והשלישית מוסיקי והיא חכמת חיבור הניגון והרביעית היא התכונה" (עמ' 2). יש כאן שלושה שמות של חכמה בערבית ושם אחד בעברית, שכבר היה ידוע, אולי מן המקרא. ועיין לקמן מדברי בן תבון בתרגום 'חובת הלבבות'.

אבל כשר' יוסף אבן צדיק מזכיר את שם ספרו בערבית, לא חש המתרגם לתרגמו עברי, מפני הטעם שאנו מכירים ממתרגמים אחרים: הספר נכתב ערבית, והקורא עברית, שבשבילו ניתרגם 'העולם הקטן', אינו נזקק לספר כתוב בערבית. שם הספר "חבורנו אשר חברנו בחכמת המבטא והוא ידוע אל עיון ואל מדאכראת", ויש נוסח

גרסה "ואל מדבראות" (עמ' 6) ועוד שינויי נוסחאות בכל הנ"ל. ויש שנקט את הערבית בלבד: "המינים והנועים" (עמ' 35). וביאר המתרגם: "והרוח מטבע האויר והוא נוח להתגלגל [נ"א להתגולל] מלשון כגלי הים" (עמ' 28). וכן, למשל, בפירוש המשניות לרמב"ם סוף סוכה "יא דיב יא דיב" (=לוקוס לוקוס).

ובפירוש המשניות לפרה פ"י מ"ו: "ושם הנייר בערבי אלכאגד" (בנדרפס: ושם כאגר הוא הנייר). מה טעם צריך לתרגם כל זה? וכן בזבים פ"ה מ"ה: "ונייר בלשון עברי באגד [צ"ל: כאגד]". בהגהות י"ד שאול' לרי"ש נתנוזן למשניות במסכת פרה ביקש לתקן שם: "ובאגד", על פי זכין! תיבה זו מופיעה כמה פעמים בספרות ויש שנשתבשה. ב"ספר המנהיג' מהדורת רפאל, עמ' תשלד, שו' 48: "ויראה מכאן שאסור לכתוב את ס"ת בכארגד".

בצוואת ר"י בן תבון: "ויפי הכתיבה בקולמוס ובאגר [וצ"ל: ובכאגד] ובדיו" (צואת גאוני ישראל, לְקטו נערכו הוגהו ונעתקו על ידי ישראל בר אברהם, פילאדלפיא תרפ"ז, ח"א, עמ' 69). ב"רשימת ספרים מן הגניזה", Texts & Studies ליעקב מאן, 1931, ח"א: "רקוק וכאגר" (עמ' 652, שו' 20). ב"רשימות ספרים עתיקות" מאת ש' אסף, אות ג: "לנכון: כאגד" (קרית ספר יח, תש"א-תש"ב, עמ' 280).

ויש עוד שינויים בכתיב. במאירי לסוטה יז ע"א: "(הנייר) הוא נעשה מבלאות של בגדים הנקרא קאגד". וכן ב"ספר המכתם' לר' דוד בר לוי למגילה יט ע"א: "נייר מחקא פירש רבינו שלמה יצחקי קלף מעובד בעשבים ויש מפרשים וקאגד". בפירוש מסכת אבות שבמחזור ויטרי עמ' 532, ועיין מש"כ ב'קרית ספר' כו (תש"ו), עמ' 91, הערה 137, וכן ב'חידושי מגילה' שמיוחסים לרב נסים: "נייר מחוק כאגרת בעלי דגוילא וקלף בעי כס"ת".

והשאיר את הערבית כגון בתרגום רב משה בן תבון ל"ספר המצות' לרמב"ם. לא תעשה שיז, לפני המילים "וזה מפורסם". כתוב שם: "ואעקבה ישרים לו גמול או יענישהו", ויש כאן אף שילוב של שני תרגומים: "ישראל לו גמול. יענישהו". ועיין בפתח דבר של הגר"ח העליר במהדורת ספר המצות שלו, מהדורה ב, תש"ו, עמ' כב, ועיין לקמן בסוף מס' משפטי שבועות. והוספות המתרגם, למשל, בפירוש המשניות לרמב"ם, בבא בתרא פ"ה מ"א: "ונס, בלשון גמרא וילון, ובלשון הפסוק קלע, וכן בערבי קלאע". במקור הערבי: "ונס אלקלע" (ולא יותר).

מקום אחד ראוי להזכיר משום שהוא עמום. בנגעים פרק עשירי מ"א: "אמר ר' יוחנן בן נורי מה הלשון אומרים דק קנה זה" וכו'. ואמר בפירוש המשניות: "זרבי יוחנן בן נורי אומר שענין דק רקיק". רקיק אף במקור וספק מה היה המתרגם סבור, אם סבור היה שרקיק היא תיבה עברית, או שהשאיר את התיבה שבמקור הערבי.

אנו באים עכשיו לרב יהודה בן תבון שהשימוש במילים ערביות מרובה אצלו ובכמה דרכים. תחילה נעיר על לשונו בתרגום 'חובת הלבבות' (דפוס ווארשא, יז ע"א) בהקדמה: "ואניח הלשון העמק והמלות הנכריות והמופתים. ההולכים על דרך מלאכת הנצוח שקורין אותה אנשי חכמת הדבור בלשון ערב אלגדאל" (במקור הלשון קצר יותר). ובתרגום תחילת ההקדמה שם: "והחכמה מתחלקת לשלשה חלקים, החלק הראשון חכמת היצירות שקורין לה בלשון ערב אלעלם אלטבעי, והיא חכמת טבעי הגופות ומקריהן. והחלק השני היא חכמת השמוש שקורין לה בלשון ערב אלעלם ריאצי ויש מי שקראה חכמת המוסר. והיא חכמת המנין והשעורין וחכמת הכוכבים וחכמת הנגון הנקראת מוזיקא. והחלק השלישי קורין לה בלשון ערבי אלעלם אלאהי והיא חכמת האלהות והוא דעת האל יתברך ודעת תורתו" וכו'.¹ "קורין לה בלשון ערבי" הוא לשונו של ר"י בן תבון, ובמקור הערבי של הספר אין אלא השם, כגון "אלקסם אלאול אלעלם אלטביעי" וכו'. ועוד נראה הרבה דוגמאות לזה בלשונו של ר"י בן תבון.

וכבר העירותי בספרי 'מפי בעלי הלשונות' (תשמ"ח) על דרכו זו והבאתי מתרגום 'ספר השרשים' של ר' יונה בן ג'נאח, שורש שר"ד: "ויש שפרשו בו הבגד הנקרא בערבי ויש", ועיין שם, עמ' 317. וכל מה שיבוא כאן לקמן היה כתוב בספר ושלחתיו כדי שלא להאריך שם בדבר צדדי. שם ציינתי אף לשורשים יר"ק וכל"ב (בערבי).

בהקדמת 'ספר השרשים' לבן ג'נאח, עמ' 2 בהערה מכתב-יד וטיקן: "[ספר ההשגה] תוספת, שנקרא בערבית אלמסתלחק". שורש חב"ל, עמ' 140: "וקורין לו הספנין בלשון הערב סמיה (כלומר סימן)". שורש יב"ל: "או חרוץ או יבלת הוא בערבית תאלול". שורש יר"ק: "בירקק חרוץ בלשון ערב אצפר" (והוא בין הירוק לצהוב).

וכן פירשו במה שאמרו רז"ל (כתובות קז ע"ב) "מאני דקוניא חיורי ואוכמי שרי ירוקי אסויר: צפר בערבי". וכן אמר רב סעדיה גאון בפרשת צו את אהרון. במקור: "בירקק חרוץ באצפר אלהב; אנה אלאצפר". אם כן "בלשון ערב" ו"צפר בערבי"

1. אצל מתרגמי פירוש המשניות לרמב"ם נמצא כמה פעמים "הנקרא בערבי", כגון שבת פרק ח: גומי, הקלורין. מגילה פ"ב (הנקרא בערבית נאגד, דפוס נאפולי: נאגר), גטין פ"ב. ולפעמים: ידוע, ניר ידוע לשבת פ"ח מ"ה וביצה פ"ד מ"ב. הוספות המתרגם על גמי, שבת פ"ח ובפרק יב דיו, הוא כותב על הספר בדיו (ירמיהו). קשר מוכסין, עקד אלמוכסין בלשון ערבי ובלשון עברי: קשר הרומיים. שבת פרק יב מ"ו: קומוס, מין עפר וצבעו שחור (ליתא במקור). ובערבי אלזאג. ובקלנתום: וכן נקרא בערבי קלנתום. "וכן בערבי", שבת פרק יב מ"ו. בנוגע לכתיב כאגד, הנה בביצה פ"ד מ"ה הביא קאפח נוסח אחר: "אלכאגט" (עמ' שו), והעיר שהוא ביטוי מצרי המוני. אבל בגיטין פ"ב מ"ד אף שם יש "אלכאגט", ולא העיר קאפח כלום דבר.

הוא לשון בן תבון. דרך אגב, זה המקום היחיד שהוא מציין את מקום דברי הגאון, כנראה משום שאינם במקומם.

בשורש עו"ל: "ובלשון ערבי ועול".

שורש מ"י, עמ' 24: "ומאיי הים המקומות אשר המים מקיפים אותן ובלשון ערב גזאיר".

שורש סג"ר: "ובלשון ערבי סאגור".

שורש קש"ש: "הזקינו עצמכם". בכתב־יד וטיקן: "כאנה קאל תשיכוא" (ועיין הערת באכר).

שורש רא"ה: "והראה את האיה, והא שם מין מן העוף וכו' ופרשו בו בערבי אלגאריח והוא שם כולל לכל העוף הדורס".

שורש סא"ה: "הסאה היא מדה מכילה מן חלה אלפים וארבע מאות זוז גדולים שנקראים בלשון ערבי כיל" וכו'.

שורש שח"ף: "ואת השחף בלשון ערבי סאף".

שורש שח"ל: "בטף ושחלת צפורן ויש מי שפירש לאדן בלשון ערבי".

בכל זה אין חידוש רב והשימוש אינו מרובה. אבל ב'ספר הרקמה' יש עשרות מקומות שלשון ערב מצוי בהם, ובכללם מונחי דקדוק ולשוניות שכן ג'נאח משווה בהם עברית לערבית. וילנסקי במהדורתו רשם את כל המקומות שנשאר בהם הלשון הערבי בתרגומו של בן תבון (עמ' תצו) וגם מייין את המקומות האלה (עמ' תרעג). לענייננו אין הרשימה חשובה אלא במקום שהמתרגם מוסיף משלו: "הנקרא בערבי" או "בלשון ערבי". למשל בעמ' צו: "ויש לנו בזה בזולת הספר הזה, ר"ל ספר ההכלמה הנקרא כתאב אלתשוריר בערבי דברים ארוכים". אבל בהרכה מקומות אין הוא אומר אלא את שם הספר בעברית, כגון בעמ' כא, כו.

כיוצא בו אתה מוצא בעמ' כח שלא הביא בן תבון את השם הערבי של הספר שתרגם: "וקראנו ספרנו זה ספר הדקדוק אשר ענינו החקירה והחפוש" וכו'. במקור: "וסמינא כתאבנא הדא כתאב אלתנקי אי אלקדון אלדי מענאה פי אללסאן אלעבראני אלכחת ואל פתיש", והמתרגם קיצר את לשון בן ג'נאח.

ומעניין הוא לשונו בעמ' לג: "במלאכת חכמת השעורים הנקראת הנדסה", ולא אמר "בלשון ערבי". אפשר משום שהשם הזה כבר נשתרש בעברית. וכן בתרגומו להקדמת 'אמונות ודעות' של רב סעדיה גאון: "במלאכת השעור שנקראת הנדס"ה", מהדורת דוד סלוצקי, תרכ"ד, עמ' 9 (=דפוס יוזעפאף, תרנ"ד, עמ' 46).

על פי זה תתיישב תמיהת וילנסקי במהדורתו ל'ספר הרקמה' על שלא כתב כאן המתרגם: "הנקראת בערבית" (כך ב, עמ' תקפט). אף ראינו שבנוגע לספריו של בן ג'נאח נהג המתרגם לפעמים לכתוב "הנקרא בערבי", ולפעמים הוא משמיט ביטוי זה.

ובתרגום 'אמונות ודעות' לרס"ג, מאמר שני, מהדורת סלוצקי, עמ' 47 ד"ה "ואלה האנשים": "...ומה שאזכרנו בשער השלישי בשער בטול התורות, שנקרא בערבי אלנס"ך". במקור: "מא אדכרה פי מקאלה אלתאלתה פי באב נסך אלשרע", ועיין במאמרי בלשוננו כז (תשכ"ג), עמ' 60, הערה 2.

ועוד ר"י בן תבון בתרגום 'ספר השרשים' לר"י בן ג'נאח, שורש לה"ב: "ולהבת חניתו [שמ"א יז, ז] הוא הברזל אשר בחנית ובלשון ערב סנאן". במקור תרגם אף "חנית" [רמחה, וריב"ג לא תרגם בשורש חנ"ה].

ובסוף שורש לב"ן: "לבנה הוא בלשון ערבי לובני". שורש לו"ז: "לולו וערמון [בראשית ל, לז] הוא האילן [הנקרא בערבין חור". במקור: "הו שגר אלחור".

סוף שורש לח"ש: "והלחשים [ישעיה ג, כ] אלדמאלג והי אלמעאצ'ג מן אלחלי". בתרגום בן תבון: "ממיני החליה ובלשון ערב דמאלג" - קיצור דברי בן ג'נאח. שורש לט"א: "לטאה היא אלעטאיה", בן תבון: "ובלשון ערב". שורש לט"ש: "לטש כל חרש נחשת [בראשית ד, כב] מצהיב ובערבי ציקל". במקור הערבי אין אלא התרגום הערבי: "לטש כל חרש נחשת ציקל". שורש לי"ל: "לילית", בלי תרגום, ובערבית: "אלגול".

ורב זרחיה בעל 'ספר המאור', ידידו הוותיק של רב יהודה בן תבון, בוויכוחו עם רב אברהם בן דוד (הראב"ד) בספר 'דברי הריבות' - בזמן האחרון מהדורת קאפח בספר רבינו אברהם בן דוד (הראב"ד), תשובות ופסקים, עמ' קיג - מזכיר את 'ספר הטענה [של ר"ש (=רב שמואל) ה]נגיד ז"ל הוא הנקרא כת[א]ב אלחג'ה". בעל המאור מצטט מתוך ספר כתוב ערבית, ולא ניתרגם עד עכשיו לעברית, אף לא הגיע אלינו המקור, ואת שם הספר תרגם לעברית.

דרך אגב, צריך לציין ששמואל הנגיד עצמו בספרו 'כתאב אלאסתגנא'² מצטט את ספרו 'כתאב אלחג'ה'.

"נקרא בערבי" כתוב אצלנו בכתובת שיר של רב שמואל הנגיד "תדע בני כי צור יצרך נורא" (מהדורת ששון, עמ' צח, בן קהלת, שם עמ' שיח). בדיואן הלשון: "ולו שיר נקרא בערבי ארגוזה" וכי, ובבן קהלת: "ארגוזה והוא בערבי שם כל שיר שחרז חציו מחרז סופו והוא הנקרא בלשוננו שיר חרוזי", אלא שהתרגום חדש, של ר' תם בן יחיאל, ובמקור הערבי היה כתוב בוודאי: "ולה קצידה אלמסמא'ה ארגוזה". כעין

2. П. Коковцов, *Новые материалы для характеристики lexūdy Хаѣджа*, 1916

Самуила Хаѣѣда &c. Петроградъ

זה הוא העניין בתרגום "קאפיה" (=אבן החרוז). בעמ' רנ המתרגם אומר: "והצריכה אותו לזה הקאפיה", אבל בעמ' ש כבר תרגם "חרוז", בלי הערכית. בדיקת הספרים מראה שמכל ספרי בן ג'נאח נזכר 'ספר ההכלמה' בלבד בשמו הערבי: "ספר ההכלמה הנקרא כתאב אלמשור" (הרקמה, עמ' צו). ובסוף דבריי על יהודה בן תבון אני חוזר למקום אחד ב'ספר הרקמה' של בן ג'נאח, שנזכר בו "ספר הקולות הנקרא בערבי כתאב אלמצותאת" (מהדורת וילנסקי, עמ' לט. במקור הערבי, עמ' 29: "וקד דכר דלך פי כתאב אלמצותאת"). נמצא ש"הנקרא בערבי" הוא תוספת ביאור למה שכתב בן ג'נאח והוא מלשונו של בן תבון. על מהותו של הספר 'כתאב אלמצותאת' ועל פירושו שמו הארכתי במאמרי בלשונונו כו (תשכ"ב), עמ' 24-27, ונחמיה אלוני חזר על דבריו כמה פעמים, ועיין שם בדברי שלמה מורג, עמ' 273, ובדבריי בלשונונו כרך כז-כח, עמ' 66, ועוד בדברי אהרן דותן שם, עמ' 380, ועיין בכל הדברים, כי אין כאן מקום להאריך בזה. לעניין דברי נחמיה אלוני בלשונונו כרך כו, עמ' 270 וכרך כז-כח, עמ' 69 ובקריית ספר כרך לח, עמ' 116: בכל הדברים האלה של אלוני חלה התפתחות מסוימת: תחילה נאמרו בלשון ספק, ובמאמר אחר כבר נאמרו בלשון ודאי, ולא עוד אלא שאף כתבי דקדוק שנכתבו בערבית ייחסו אלוני לרב משה בן אשר בלי רמז רמיזא למחבר הספר, לא בגופו ולא בסיוע מקורות אחרים.

ואסיים בדברי תרגום שגרמו למבוכה אצל חכמים. בספר 'משפטי שבועות' לרב האיי גאון, דפוס המבורג טז ע"ב (והוא בשער כ, כמעט בסוף הספר) הגאון אומר: "ולפי שראיתי מקצת מגאוני מחסיה ז"ל שדנו בזה הדין לאנשי דר"ב המבוי וחייבו המוכר לשלם כל ההפסד שיבוא להם מחמת העכו"ם שמכר לו בית לשכנין ואמרו שישבע הבר מצרא כמה הפסידו העכו"ם ויטול מן הקבלן שלו הוא המוכר ביתו לעכו"ם. ויתכן להיות בפירוש הפרש בין יחיד לרבים או קנס למוכר אם זולתי זה שגגה. כי עיקר הדין אינו אלא כבר פירשתי³". "אנשי דר"ב המבוי" - נראה להם לחכמים שהם אנשים משל משפחת רב המבוי, והשם בצורתו מזכיר את רב פרקוי, רב חסכוני, רב איסקרי ואחרים, כולם על פי הלשון הפרסית, ועיין ב'אוצר הגאונים' לבבא קמא, עמ' 101 ובמפתחות שבעמ' 128, גם אם בסימן שאלה. ואני לימדתי כל ימיי שאין כאן שם פרטי אלא המתרגם מן הערבית השאיר את התיבה הערבית ולצדה את התרגום, "ואנשי דרב המבוי" אינו אלא "אנשי המבוי", ו"דרב" היא התיבה הערבית שהשאיר המתרגם. לאחר שנים מרובות מצאתי קטע של המקור הערבי למקום זה ודבריי נתאמתו. וביארתי את הדברים בהערה למהדורת 'משפטי

3. טעות הדפוס וצ"ל: כמו שפירשתי.

שבועות' - המקור והתרגומים, שנמצאת בדפוס. ואכן בתרגום 'משפטי שבועות' כתב-יד אוקספורד כתוב כאן: "וכבר ראיתי בספרים של גאוני מחסיה ז"ל שדנו בענין זה למוכר שיחזיו' לזה כמה הפסיד בשביל הגוי, בשבועתו. ויכול להיות ששמו הפרש בין אדם אחד להרבה בני אדם או קנס או דבר אחר [צ"ל: אחר] אך הדין הוא כמו שפירשתי דדין זה כדין מסור". ודברי גאוני מחסיה נמצאים לפנינו, עיין באוצר הגאונים לבבא קמא, התשובות, עמ' 102⁴.

רואה אני שיש לשים לב למה שיש בתרגום רב יהודה בן תבון לספר 'חובת הלבבות' לרב בחיי. בתחילת ההקדמה נאמר: "והחכמה מתחלקת לשלשה חלקים, החלק הראשון חכמת היצירות שקורין לה בלשון ערב אלעלם אלטבעי [...] והחלק השני היא חכמת השמוש שקורין לה בלשון ערבי אלעלם [אל]ריאצי' ויש מי שקראה חכמת המוסר והיא חכמת המנין" וכו'.

"ויש מי שקראה חכמת המוסר" אינו במקור הערבי, מהדורת יהודה, עמ' 4 וקאפח, עמ' יד. ואין לדעת אם זו היא הוספת בן תבון או של חכם אחר. "חכמת המוסר", פחות מהרגיל בספרות ימי הביניים, היינו 'ספרות יפה' (אדב) במובן הרחב - שירה ופילוסופיה ומה שקרוב להן, אלא כאן הוא מבאר שהיא חכמת המניין והשיעורים וכו'.

וכבר דנו בזה כמה חכמים, שכבר נמצא אצל אלמקמץ, 'פירוש ספר יצירה' של רב יהודה הברצלוני, עמ' 65: והמדע נחלק לשלשה מעלות [...] והמעלה האמצעית חכמת המוסר והשכל המאמצת דעות בני אדם והמנהגת להם דרך הבינה" וכו'. וציין קופמן בהערותיו בסוף הספר לספרו על רב בחיי צד 25 (=כתבי קופמן הנבחרים, חלק שני, עמ' 20, הערה 2) שהאריך קצת בזה, וההגדרות אינן זהות ממש. ועיין 'לקוטי קדמוניות' לפינסקר, נספחים, עמ' 9 (בפירוש עשרת הדברות להקראי נסי בן נח): "והחכמה הזאת [...] והשני דעת המוסר והוא נחלק על ארבעה חלקים הא' דעת הטפחות והמדה, והב' דעת המספר והמנין, הג' דעת החבור והמזלות והד' דעת העגבים והקולות". ועיין א' שמידל, *MGWJ* (10), 1866, עמ' 185.

נחזור לראש דברינו. "ויש מי שקראה" אינו מדברי רב בחיי!

4. סימן רצח. הגאון הוא רב נטרונאי, ואין רב האי רגיל להסמיך דבריו בדברי גאוני מחסיה. ואולי משום שספרו זה כתב בצעירותו, כמות שהצטרך רב האי לעניין פסק אחר, שנמשך בו אחר רב סעדיה. יש כאן שינוי נוסח.

לקראת מהדורה חדשה של ה"תולידה"

ה"תולידה" היא כרוניקה שומרונית קצרה הסוקרת בתמציתיות את תולדות השומרונים למן בריאת העולם ועד זמנו של כותב החיבור. בעיקרה אין זו אלא רשימת הכהונות הגדולים של השומרונים מאלעזר בן אהרן והלאה. ליד שמו של כל כוהן בא ציון שנות כהונתו, למשל: "אלעזר נ; פינחס בנו ס"¹. לפעמים מובאים, באופן לקוני ביותר, גם מאורעות חשובים שאירעו בזמנו של הכהן המוזכר, למשל: "עזי חמשה ועשרים; בשנת כה מן כהנת עזי הסתיר יהוה משכנה קרישה דעשה בצלאל"². בתוך הרשימה הזאת משובצים גם שמותיהם של אישים חשובים אחרים, ואף לידם ציון שנות פעילותם. מהם דמויות מקראיות שחיו לפני החל הכהונה בישראל, כגון "אדם קל; שת קה; אנוש צ", ומהם דמויות היסטוריות חשובות שליד שמן מצוין גם מאורע הקשור בהן, כגון "ביומי [=בימי] יהונתן אקטל [=הומת] ישו בן יוסף נגארה [=הנגר] בן הנאפת בארורי שלם [=ירושלים]"³.

הכרוניקה אף מזכירה משפחות שומרוניות שחיו בזמנים מזמנים שונים ואישים שומרוניים בולטים, והיא מציינת את פועלם למען בני העדה, למשל: "יצחק בן חלף דמבני מטר בן ענן הוא מלמד ארהותה [=התורה] שכן בקרית כפר קליל ואתעתק [=העתיק את מגוריו] ושכן בבית בזין; ובנה מעקה אבן ואילים [=עמודים] בכנשתה [=בבית הכנסת] ושמו מנקש [=חרות] על אבנה תיכונה [=האבן האמצעית בבית הכנסת]"

לכרוניקה הקדמה ובה שני חלקים. החלק האחד, הפותח את החיבור, עוסק בתיאור שיטת החישוב של הלוח השומרוני השמש-ירחי: "זה החשבן [=חישוב

* עיקרי הדברים נאמרו בהרצאתי בכינוס הבין-לאומי השלישי לחקר השומרונות שהיה בפריס בקיץ תשנ"ד.

1. סימן הפיסוק; שלי הוא. בכתב-היד של החיבור משמשות לעתים נקודתיים (:) לציון הפסקה כלשהי.

2. מובא כאן אחד מעיקרי האמונה של השומרונים: בימי עזי זה חרב המקדש שעל הר גריזים והחלה תקופת הייסורים "פנותה", הסתרת הפנים. עם בואו של ה"תהב", משיחם השב, תתחדש תקופת הרצון, המכונה בפיהם "רחותה". לביור המושגים ראה, A. D. Crown, R. Pummer & A. Tal (eds.), *A Companion to Samaritan Studies*, Tübingen 1993 עמ' 202-204.

3. ארורי שלם הוא כינוי גנאי לירושלים.

הזמנים] בו נדע הימים והחדשים והשנים...". המחבר מספר בשבח קדמות החשבון אשר "ירשנו אתו" מן פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן...". ועוד בעל המבוא מספר על השתלשלות סוד החשבון מכוהן גדול אחד לממשיכו בצירוף פירוט חישוב היובלות למן כניסת בני ישראל לארץ כנען ועד זמנו. בסוף החלק הזה של ההקדמה המחבר מעיד על עצמו: "ואני יעקב בן ישמעאל בן עבדאל ... כתבתי זה המשנה [=החיבור] בשנה דתקדס דכרה" (=שנוכרה לעיל, היא שנת 747 להג'רה, כלומר 1346 לסה"נ). ובסמוך לזה: "וזה המשנה עתקתי אתו מן משנה כתיב בכתבות סהבי הגדול אלעזר בן עמרם... וזכר בו הן מכתבותו לה הות [=ונזכר בו כי נכתב] בשנת ארבעה וארבעים וחמש מאות לממשלת בני ישמעאל" (כלומר 1149 לסה"נ). נמצאנו אפוא למדים מדבריו המפורשים של יעקב בן ישמעאל שהוא אשר כתב את חלק ה"תולידה" המגיע עד זמנו, אמצע המאה הי"ד, בהסתמכו על דברים קודמים שכתב אלעזר בן עמרם כמאתיים שנה לפניו. החלק השני של ההקדמה עוסק בחישובים אסטרונומיים אשר על פיהם נקבע הלוח השומרוני. חלק זה של ההקדמה נבדל הבדל ניכר מן החלק הראשון לא רק בתוכנו אלא גם בלשונו: הוא כתוב ארמית.

כיום מונחת לפנינו ה"תולידה" בשתי מהדורות. האחת של אדולף נויבאואר והאחרת של ג'ון באומן. מהדורת נויבאואר ראתה אור בשנת 1869 בפריס⁵, ומהדורת באומן בשנת 1954 בלידס⁶. מזמן שפרסם נויבאואר את ה"תולידה", ואף מזמן שפרסם באומן את מהדורתו, התחוללו שינויים מרחיקי לכת בהיקף ידיעותינו. לימודי השומרונות לכל תחומיה התפתחו מאוד וכתבי־יד שלא היה דבר קיומם ידוע עומדים עתה לרשותנו. היום ידועים לנו לפחות 20 כתבי־יד של החיבור, מהם קניין בני משפחות השומרונים בשכם ובחולון ומהם כתבי־יד חדשים יחסית (בני המאה שעברה והמאה הזאת) המצויים בספריות העולם. שתי המהדורות הקיימות אינן מחזיקות כל אחת אלא כתבי־יד אחד.

מהדורת נויבאואר מבוססת על כתבי־יד שהעתיק הכוהן השומרוני יעקב בן אהרן בשנת 1859. כיום כתב־היד הזה שמור בספריית הבודליאנה באוספורד⁷. עיון בנוסחו מראה שהוא העתק של כתבי־יד שהעתיק השומרוני שלח בן אברהם בשנת

4. 'אותו'. הכתיב תמיד חסר ו"ו. ככמה מכתבי־היד מצוי מעל האל"ף הסימן ' לציון תנועתה (אותו במבטא השומרוני - ūtu).

5. A. Neubauer, "Chronique Samaritaine, suivie d'un appendice contenant de courtes notices sur quelques autres ouvrages samaritaines", JA 13 (1869), 6th series, 385-470.

6. J. Bowman, *Transcript of the Original Text of the Samaritan Chronicle Tolidah*, Leeds 1954.

7. סימנו שם Or 651. מיקרופילם של כתב־היד מצוי במכון לתצלומי כתבי־יד שבספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים ומספרו שם 22248.

1858, כלומר, שנה לפני העתקתו של יעקב בן אהרן⁸. בלא להרבות פרטים, והם יבואו במבוא למהדורה, אסתפק באמירה שהתבססותו של יעקב בן אהרן על כתב-היד שהעתיק שלח בן אברהם מוכחת, בין השאר, מטעויות טקסט המצויות במהדורת נויבאואר והמצויות גם בכתב-היד של שלח בן אברהם. "טעות מנחה" מסוג זה מצויה, למשל, בסוף עמ' 40 של כתב-היד: הנוסח השגוי "ויעקב בן יוסף הוליד עבד אל" (במקום "ויעקב בן פינחס") הוא הנוסח המצוי גם אצל נויבאואר, עמ' 413. וכן כל נוסח הדברים הבאים אחר כך.

אבל את כתב-היד של יעקב בן אהרן לא פוסלת העובדה שהוא העתק של כתב-יד אחר אלא העובדה שבשני כתב-היד גם יחד יש טעויות העתקה המרחיקות מאוד את הקורא מן הנוסח המקורי של החיבור. שניהם כאחד מייצגים כמה וכמה כתב-ידי של החיבור שהועתקו במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים, לפעמים לבקשת מלומדי אירופה שגברה התעניינותם בערה הקטנה השומרת על ייחודה במרומי הר גריזים ולמרגלותיו. אותם כתב-היד שהועתקו אז, וכתב-היד הנ"ל בכללם, לא הלכו תמיד אחר כתב-היד העתיק שהיה לפניהם. סטייה זו מן המקור לפעמים הייתה בלתי מכוונת ותוצאתיה טעויות נוסח חמורות כנוצר לעיל, ולפעמים הייתה הסטייה מכוונת. מעשה מכוון של שינוי בוודאי משווה לחיבור, בהעתקתו החדשה, פנים אחרות. במה דברים אמורים?

אחד המאפיינים המעניינים של ה"תולידה" הוא התהוותה ושלבי חיבורה. אין זו יצירה שיצאה מתחת ידי מחבר אחד אלא היא חיבור שנכתב במהלך דורות. על שני שלביו הראשונים מעיר, כאמור, יעקב בן ישמעאל, שכן הוא מספר שהיה לפניו חיבורו של "זקנו הגדול" אלעזר בן עמרם. אולם יעקב בן ישמעאל זה, בן המאה הי"ד, לא היה המחבר האחרון. חיבורו נשאר בידי משפחת הכהנים, וכל כוהן העביר לבא אחריו לא רק את הכהונה ואת "סוד החשבון" אלא גם את ה"תולידה", אילן היוחסין וספר דברי ימי העדה, שיוסיף עליה את שנות כהונתו ופרטים אחרים שימצא לנכון. פרטים שמכל מיני סיבות לא הובאו בגוף החיבור נרשמו בגליונותיו. החיבור בכללותו (אך לא במקורו) הוא אפוא חיבור שאת הטקסט העיקרי, הרצוף, שלו מעטרות "הערות שוליים" רבות שכתבו אנשים שונים בפרקי זמן שונים. וזו הדרך שבה ה"תולידה" צריכה להיות מוצגת לפני עולם המחקר. כתב-יד של ה"תולידה" שזו צורתם יידונו בסמוך, אבל תחילה ראוי לציין במפורש את המשתמע

8. כתב-היד נמצא בספריית האחים הכהנים לוי וחזקיה בני הכה"ג אבישע בן פינחס וכן אחיהם פינחס בן צדיק, בן הכוהן הגדול אבישע. בקולופון שבסוף עמ' 56 כתב המהדיר: "הבה כלול [=היה] סיום] זאת התולידה ביכלות יהוה ורחמותו ביום החמישי הברוך שבע עשר מן חודש גמאדי השני לגו חודש העשירי העברי שנת חמשה ושבעים ומאתים ואלף לממלכת ישמעאל על יד העבד הדל המסכין הצריך לרחות יהוה ורחמותו שלח בן אברהם בן שלח בן אב סכוה בן משלמה דמבני דנפתה". תצלום של כתב-היד נמסר לי באדיבותו של בנימין צדקה. תודה מיוחדת אני חב לו על שהעמיד לרשותי עוד כמה וכמה תצלומים של כתב-יד של החיבור.

במרמז: רוב כתבי-היד של ה"תולידה" אינם מן הטיפוס הזה. רוב המעתקים בני המאה התשע-עשרה ביקשו להניח לפני הקוראים חיבור רצוף ופשוט שאין שזורים בו גיליונות הסוטים, או הנראים סוטים, מן העיקר. לפיכך בהעתקתם סילקו את הגיליונות שראו לפנייהם. בדרך כלל עשו אחת משתיים: שיבצו את הגיליונות בגוף הטקסט, או התעלמו מהם כליל. כתב-היד שההדיר נויבאוואר הוא אפוא כתב-יד שאין בו הגיליונות שנוספו במרוצת הדורות, ויש בו טעויות העתקה הפוסלות אותו מלשמש עד נאמן לחיבור.

בשנת 1954 פרסם באומן העתקה של כתב-יד עתיק הנמצא בבעלות משפחת הכהנים הגדולים בשכם⁹. שלא ככתב-היד האחרים, בני המאה הי"ט והכ', כתב-היד הזה עשוי עור ולא נייר¹⁰, ושלא כמותם אין בו רשימה של מעתיק שתעיד על גילו. ואולם עתיקותו ניכרת לא רק בהיותו עשוי עור אלא גם בנוסחו המלמד שכתב-היד האחרים הידועים לנו היום הם העתקיו או העתקי העתקיו. הגיליונות - לא יד אחת כתבה אותם, כמובן, והעתקים שבהם זמנם המאה הט"ז - עוד עדות לגיל חלקיו העתיקים של כתב-היד. ולא רק את הגיליונות כתבו כמה ידיים. אף כתב-היד עצמו - כמה וכמה ידיים כתבו אותו. גילו היחסי של כתב-היד מעניק לו אפוא מעמד של בכורה.

אולם למרבה הצער, פער גדול מאוד יש בין כתב-היד ובין ההתקנה שזכה לה מידי המהדיר. ראשית כול, המהדורה גרושה טעויות העתקה רבות מאוד¹¹. אף הגיליונות הרבים לא הובאו אלא בחלקם. אם כן, אף מן המהדורה הזאת אין הקורא יכול להכיר את החיבור.

ולא זו אף זו - כתב-היד עצמו אינו שלם. בעמ' 26 הוא נקטע. העמודה הימנית מסתיימת באמצע משפט, ואילו העמודה השמאלית של אותו עמוד מתחילה בעניין חדש לגמרי. המשכו של המשפט הקטוע מצוי בגיליון גדול שבאותו העמוד. גיליון זה אפוא אינו תוספת מבארת או מרחיבה, אף לא מזכרת למאורע המסופר בטקסט

9. בספרייתם המשותפת של הכהנים אלעזר ויוסף בני צדקה ושולם ויצחק בני הכהן הגדול עמרם בן יצחק. אני מודה מאוד לישראל בן גמליאל צדקה השומרוני אשר בהשתדלותו ראיתי בעיני את כתב-היד ובאדיבותו קיבלתי תצלום שלו. מיקרופילם של כתב-היד מצוי במכון לכתב-יד בירושלים (ראה לעיל, הערה 7) וכינוי שם "שכם כהן גדול 1". להלן ייקרא ש1.
10. רק עוד כתב-יד אחד, זה שבבעלותו של אסף בן טביה, אף הוא ממשפחת הכהונה, עשוי עור. אף כתב-היד הזה עתיק, אך שלא ככ"י ש1 אין בו גיליונות, ונראים הרברים שאף חלקיו העתיקים יחסית מועתקים מכתב-היד המקורי.
11. מניתי עשרות רבות של טעויות העתקה ואת כולן אני מציג לפני הקורא במבוא למהדורה. הנה, דרך משל, כמה מהן (המספר התחתני הוא ציון השורה בעמוד): אלעסר (במקום אלעזר, 13); והירה (במקום והירח, 18); חדש (במקום את חדש, 11); החדש (במקום בחדש, 16); המעדים (במקום המועדים, 3); לובו (במקום לו בו, 4); טברו (במקום עברו, 4); וברו (במקום ובאו, 4); דתתיב (במקום דתכיב, 14); וארביה (במקום וארבעה, 5).

אלא גוף מגופי החיבור. על כורחנו נאמר על ש1 שלמרות עתיקותו היחסית אין הוא עצמו - לפחות מאותו מקום - כתב־היד המקורי אלא העתקה, קדומה כשהיא לעצמה, של אותו חיבור מקורי. סבוכים הדברים עוד יותר בעמ' 27 של כתב־היד. כאן שוב כתב־היד מקוטע, אולם אין בגיליונותיו כל השלמות לחלק החסר. זאת ועוד, חלק מן העמוד נוצל לשרבוב דברים, מעשה ידיים שונות בזמנים שונים, דברים שאינם יוצרים רצף הגיוני, לא עם מה שלפניהם ולא עם מה שלאחריהם. לשון אחר, כמות ש־ש1 נתון בידינו כיום אין הוא יכול להעמיד טקסט רצוף שלם. מגרעתה של מהדורת באומן אינה אפוא רק בשגיאות ההעתקה המרובות שבה אלא בהניחה באותו מקום את כתב־היד כמות שהוא - קטוע, מסורס ומטעה את הקורא. אם כן, המבקש להעמיד לפני הקורא את הנוסח הקרוב ביותר אל הנוסח המקורי של החיבור אמנם חייב לקבוע את ש1 בפנים המהדורה, אולם להשלים את החסר באותו עמוד שהתרוצצו בו ידיים מאוחרות.

שאלה חשובה העומדת במרכז העיון הפילולוגי ב"תולידה" היא שאלת שלבי התהוותו של החיבור. כאמור, את הגרעין הקדום של החיבור כתב אלעזר בן עמרם באמצע המאה הי"ב, ומאתיים שנה אחריו המשיך בכתיבת הדברים יעקב בן ישמעאל. מהדורה חדשה של "תולידה" תתמודד עם השאלה מה מתוך הנתון לנו היום הוא הגרעין הקדום שיצא מתחת ידיו של אלעזר בן עמרם הנ"ל, ואיזה חלק כתב יעקב בן ישמעאל. ועל זה מיתוספות עוד כמה וכמה שאלות:

א. כל חלק הכרוניקה שנכתב בידי כמה כותבים לאחר זמנו של יעקב בן ישמעאל - האפשר לאפיין אותו מבחינת הלשון?

ב. חלק ההקדמה העוסק בחישובים האסטרונומיים והכתוב ארמית - היש באופי לשונו ללמד על הזמן המשוער של חיבורו?

ג. הגיליונות הרבים - היש משהו בסגנון לשונם המלמד על מקומם המקורי? על מקצת השאלות הללו יש תשובות, גם אם לא כולן ודאיות. בשתי השאלות הראשונות אני מבקש לדון כאן בקצרה.

בולט בייחודו הקטע האסטרונומי החותם את ההקדמה של החיבור. אמנם לא נמסר לנו שמו של מחבר הקטע הזה, אבל דמותה של לשונו הארמית מלמדת שהקטע נתחבר בין המאה האחת־עשרה למאה השתיים־עשרה. זאת כיצד? בקטע ניכרת היטב השפעת הערבית, הן בתחום שאילת מילים הן בתחום שאילת משמעותות. מן המילים הערביות יוחרו מיל (נטייה, מיל) והתבקי (נשאר, בقی). שאילת משמעות יש בפועל טר (מן השורש טר"י), שפירושו היסודי 'השלך' ובקטע הזה משמעו 'החסר' בהשפעת הערבית אשר בה לשורש طرَح יש שתי המשמעות האלה¹². השפעות מן הסוג הזה קל לייחס למי שהשתמש בערבית גם בכתיבה. מתוך

12. ראה מש"כ בעניין זה במאמרי "לאופייה המילוני של ה'שומרנית' המאוחרת", דברי הכינוס הראשון של החברה לחקר השומרנות, תל־אביב תשנ"א, עמ' 8 (בחלק העברי).

ההנחה שהשומרונים לא החלו לכתוב ערבית קודם המאה הי"א¹³, אפשר לשער שקטע זה, הכתוב כולו ארמית הספוגה השפעות ערביות, נכתב לאחר המאה הי"א. גם תוכנו של הקטע מתאים לזמן הזה, שהרי כל שיטת החישוב של צימות השמש והירח, המתוארת בחלקה כאן, יונקת מפירות מחקריהם של חכמי התכונה הערביים במאה התשיעית¹⁴. הגבול המאוחר, המאה הי"ב, שקשה ביותר להניח שאחרי חובר החלק הזה, נקבע על סמך הדעה המקובלת, שלמן המאה הזאת פסקה כמעט לגמרי היצירה בארמית השומרונית. הארמית שבקטע זה כמעט נקייה מיסודות עבריים והיא מעידה על המחבר שהוא שולט יפה בשפה. כמה קווי לשון שבקטע אופייניים לארמית השומרונית המאוחרת אשר הייתה בפי בני העדה מימי שלטון השפה הערבית. למשל, השימוש במילית ית ככינוי רמז: "ליתת שעתה" (=לאותה שעה) והשימוש בכינוי הרמז אהן: "אפחת אהן דצבצב מן אהן דסגיי" (=הפחת את [זה] המעט מ[זה] הרב).

מכאן עולה שכל הנראה, המחבר חי לפני שהתגבשה הלשון הבלולה. לפי אופי לשונו הארמית של הקטע לא מן הנמנע שחובר בזמנו של אלעזר בן עמרם במאה הי"ב.

כאמור, פתיחתו של החיבור עוסקת ברובה בחישוב היובלות למן כניסת בני ישראל לארץ כנען ועד זמנו של הכותב. אם נראה בהקדמה, מן פתיחת החיבור ועד לקטע החישובים האסטרונומיים החותם אותה, יחידה אחת שנכתבה בזמן אחד בידי מחבר אחד, לא נוכל לקבוע את זמנה קודם למאה הי"ד, מפני שיעקב בן ישמעאל ממשיך ה"תולידה" וזמן כתיבתו, 747 להג'רה (אמצע המאה הי"ד), מוזכרים בה. אם כן, איה פתיחת חיבורו המקורי של אלעזר בן עמרם שחי במאה הי"ב? קשה להניח שהחיבור המקורי נפתח בחלק האסטרונומי. קשה מזה להניח שאלעזר כתב חיבור בלא פתיחה. אמנם אפשר שכתב הקדמה והיא אבדה. אבל יש גם אפשרות אחרת, ואותה אני מבקש להציע כאן. עיון מעמיק בתוכנה של ההקדמה ובלשונו מלמד שאין היא מקשה אחת אלא שני חלקים היא עשויה. חלקה הראשון נכתב בידי אלעזר בן עמרם, וחלקה השני בידי ממשיכו יעקב בן ישמעאל. החלק הראשון, הקדום, הסתיים בברכה "יתרבי שם יהוה" (מהדורת נויבאוואר, עמ' 302)¹⁵. זה סיום של יחידה טקסטואלית עצמאית. זאת ועוד: חלק זה של ההקדמה, שנחתם בלשון הברכה, שונה מן הדברים הבאים אחריו גם בתוכנו וגם בלשונו. קודם כול, בקטע

13. ראה מה שכתב בעניין זה חסיב שחאדה, "מתי תפסה הערבית את מקום הארמית השומרונית?", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 515-528.

14. S. Powels, *Der Kalender der Samaritaner*, Berlin 1977, עמ' 26.

15. לשונות ברכה משמשים גם בחתימותיהם של פיוטים. גם ספר יהושע השומרוני, למשל, כל אחד מפרקיו מסתיים בברכה, וכבר ציינן זאת רפאל קירכהיים: "דרך המחבר לסיים כל פרק ופרק בדברי שבח ותהלה או בברכה ותפלה" (כרמי שומרון, פרנקפורט 1851, עמ' 56).

הזה עדיין אין מוזכר שמו של יעקב בן ישמעאל בן המאה הי"ד. ובאשר לתוכן הכתוב והסגנון, החלק הזה של ההקדמה משופע, לעומת מה שבא אחריו, מובאות רבות מן התורה, ואת ההבדל הזה אין לתלות אלא בכותבים הנבדלים של שני חלקי ההקדמה. וחשוב מכול: ההנחה הזאת מתאששת מניתוח לשונם של שני חלקי ההקדמה. החלק השני שלה, המאוחר יותר, כתוב בלשון ה"שומרונית" הבלולה, שתכונתה האופיינית הבלוטת היא עירוב צורות עבריות וארמיות, מעין המשפט הבא, המצוי בחלק השני של ההקדמה: "כד עמד יזדגרד על ממלי סהבה ודרש יעמד על החשבן דביד השמרים" (=כאשר עמד יזדגרד על דברי זקנו וביקש לדעת את סוד החשבון שבידי השומרונים). משפטים כגון זה אינם מצויים בחלק הראשון של ההקדמה, שאינו כתוב כלל "שומרונית" אלא עברית שהיסודות הארמיים נדירים בה ביותר. נראה שכותב אותו הקטע הראשון של ההקדמה השתדל לכתוב עברית טהורה. אילו ביקש לכתוב "שומרונית", אילו חי בתקופה שהלשון הבלולה כבר כבשה בה את מקומה, היה ניכר בלשונו שפע יסודות ארמיים. איזה שלב בספרות השומרונים מייצגת הכתיבה הזאת? ככל הנראה, עברית זו שימשה כלי הבעה ספרותי עם ירידת קרנה של הארמית ולפני גיבושה של הלשון הבלולה במאה הי"ד. שלב זה של כתיבה עברית ניכר עוד בכמה חיבורים שנשתיירו בידנו וזמנם סמוך למאה הי"ב. דיון מלא בהם עתיד להתפרסם. לפי שעה די לנו אם הצלחנו לבודד כאן קטע מחיבור שומרוני עתיק שטרם התפרסם במהדורה שהוא ראוי לה.

רשק"ן - פועל עברי מרובע שנתחדש במאה הי"ב מאותיותיה של מילה צרפתית עתיקה

ר' אברהם בן דוד, מגדולי חכמי פרובאנס במאה הי"ב (1120-1198), הידוע בכינויו "ראב"ד בעל ההשגות" בשל מה שכתב על חיבוריהם של כמה מגדולי ישראל ובהם 'משנה תורה' להרמב"ם, היה "הארי שבחבורת חכמי צרפת הדרומית וראש המדברים בכל מקום [...] אחד מגדולי חכמי התלמוד שקמו להם לישראל בזמן מן הזמנים"¹. ר' זרחיה בן יצחק הלוי (הרז"ה 1115-1186), אף הוא מגדולי חכמי פרובאנס במאה הי"ב, נולד בעיר גירונה שבמחוז קטלוניה בצפון ספרד (ונקרא משום כך "גירונדי"). בהיותו כבן עשרים נדד לפרובאנס. פרסומו הגדול בהלכה בא לו מספרו 'המאור', שכתבתו נמשכה זמן רב ונסתיימה בשנת 1180.

'המאור' עורר את הראב"ד לכתוב השגות נגד הרז"ה. "הוא תוקף את הרז"ה בחריפות יתירה, וכמה דברים השמיטו המדפיסים מפני הכבוד או ששינו אותם וריכזו, אבל שמורים הם בכתבי יד"². מחלוקת קשה זו "שנבעה ממסורותיהם ההלכתיות והלימודיות השונות ומרקעם התרבותי השונה של שני החכמים, מאופיים המנוגד ומרוחו הסוערת של הראב"ד"³ ארכה שנים רבות מאוד, אף לאחר מות הרז"ה בשנת 1186, והיא "מצאה את ביטוייה בהשגות הראב"ד על כל אחד מספרי הרז"ה, בהשגות שכנגד של הרז"ה על ספרי הראב"ד ובתיקונים שתיקן הראב"ד את דברי עצמו בעקבות הערות הרז"ה"⁴. בחליפת ההשגות שבין שני החכמים "היתה ידו של הרז"ה על העליונה"⁵.

שיאה של המחלוקת שבין שני החכמים היה בסוגיית "שתי פרות" (בבא מציעא

1. שמחה אסף, "אברהם בן דוד מפרשקירה", האנציקלופדיה העברית, כרך א, עמ' 294-298.

2. שם.

3. ישראל תא-שמע, "זרחיה בן יצחק הלוי", האנציקלופדיה העברית, כרך מילואים ב, עמ' 504-505.

4. שם.

5. חיים הלל בן-ששון, "זרחיה בן יצחק הלוי גירונדי", האנציקלופדיה העברית, כרך טז, עמ' 982-983.

דף צז). מקצת האיגרות נשתמרו בכתב־יד שברשות הסמינר התאולוגי בניו־יורק, והד"ר דוב דרכמן הוציאן לאור בשנת תרס"ח (1907) בספר 'דברי הריבות'. הן חזרו ונכללו בספרו של הרב יוסף קאפח 'רבנו אברהם בן דוד (ראב"ד), תשובות ופסקים'⁶.

עותק של 'דברי הריבות' (ניו־יורק תרס"ח) נמצא בין ספריו של אליעזר בן־יהודה שברשות האקדמיה ללשון העברית. בן־יהודה קרא את הספר, וכדרכו סימן - כעין מחיקה - בעיפרון אדום את המילים המעניינות אותו בעבודתו על מילונו הגדול, שקונטרסיו הראשונים החלו להופיע בראשית 1908.⁷

במשפט אחד שבעמ' 29 של 'דברי הריבות' סימן בן־יהודה שלוש תיבות⁸:

ואתה החכם מה יתן לך ומה יוסיף לך כי הכתוב [תכתוב] עלי מרורות ותשלחם לאוהביך הכובשים והמטמינים אותם, זה הגמול תחת שכברתיך [שכברתיך] ולא שרבעתיך [שכברתיך] כי רשקנתיך ושובכתיך וששאתיך, ואני בראשית דברי עשיתי עצמי כאחד מקטני תלמידך ואתה לקחת הדברים כפשוטן וחרשת על גבי והארכת למעניתך (במהד' קאפח, עמ' קיד, סוף תשובת הרז"ה).

המהדיר, דוב דרכמן, מפרש:

זה הגמול, לשון שאלה כמתפלא וכי זה וכו'. שכברתיך, צ"ל שכברתיך, ואולי יש להעמיד הגרסא כמו שהיא מלשון כביר כלומר עשיתי אותך כביר. שרבעתיך, ענינו השפיל והוריד עיין קהוט ערוך השלם ערך שרבע. רשקנתיך, מלה חדשה שהמציא הרז"ה ז"ל מלשון רשקניולות וענינו חרפתיך. ושובכתיך וששאתיך, מיחזקאל ל"ט, ב'. ומפורש באופנים שונים, לשון תרגול והנהגה ולשון חילוק אל ששה חלקים ועוד [...] וחרשת על גבי וכו', התנהגת עמי כאשר יתנהג הרב עם תלמיד צעיר וגם השכל.

6. "יצאים לאור בפעם הראשונה על־פי כתב־יד ומקורות ראשונים", מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד (1964).

7. ראובן מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה, מאמר ראשון: התחלותיו של מילון בן־יהודה", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 186-165; לט (תשל"ה), עמ' 98-73.

8. בסוגריים מרובעים מובא נוסח מהד' קאפח. בהקדמתו 'דברים אחדים' הרב קאפח כותב שהתשובות א-מב מקורן "מכתב יד שלי". על ההבדלים שבין שני כתב־היד - כה"י שברשות הסמינר התאולוגי שההדיר דרכמן וכה"י של קאפח - ראה בהערות המפורטות של הרב קאפח בספרו, עמ' קיט-קכ.

והמהדיר מסכם:

כל המאמר הזה ממלת שכברתיך עד מלת וששאתיך קשה מאד לפרש אבל אחר העיין נראה שזו כוונת הרז"ה, אני נהגתי כך כבוד וגדולה ולא השפלתי ערכך כי אמנם דברתי דברים חדים ושנונים נגדך אבל אחר כך שבתי ואשא אותך על גפי מרומי הכבוד.

יוצא אפוא שהפועל רשקן, שאינו מובא במילון בן־יהודה, הוראתו 'לחרף, לדבר דברים חדים ושנונים נגד משהו'. ואולם מהי אותה מילה רשקניולות שדרכמן מזכיר ואשר לדבריו נגזר ממנה הפועל רשקנתיך?

בחליפת האיגרות שבין הראב"ד ובין הרז"ה המילה רשקניולות נמצאת חמש פעמים, תחילה בדברי הראב"ד ואחר כך בדברי הרז"ה, ואלו הן:

א. עוד עשית עמדי ענין הרשקניולות כי הפכת את פניך כלפי הרכ אדוני חמי ז"ל והבאתו עלי במחלקת ובקשת להפריד ביני ובינו על אשר [לא] פירשתי הענין כמותו (דרכמן, עמ' 15; קאפח, עמ' קח, תשובה לו של הראב"ד).

דרכמן מפרש:

הרשקניולות, מלה זרה הלקוחה לפי הנראה משפת צרפת המדוברת בימי הבינים Rascaille, Raskayle ... ענינו ביוש ופגיעה בכבוד וקרובה למלה אנגלית Rascallion, Rascal. משם זה עשה הרז"ה פועל רשקן הלאה בסוף המכתב השלישי, מן הרז"ה, לא רשקנתיך כלומר לא פגעתי בכבודך.

וקאפח מפרש במקום הזה (עמ' קח): "כנראה שהיא מן המלה הצרפתית העתיקה Raskayle שענינה ביוש ופגיעה דרך אגב".

ב. ועוד כי עיקר הדברים ההם לקוח מדברי הרב ר' שלמה ז"ל⁹ ולמה אמרת כי הפכתי פני אליו והבאתי[נ] עליך במחלוקת ונהגתי כך מנהג הרשקניולות מתוך ספר הטענה [של ר"ש ה]נגיד ז"ל [...] ודע כי הרבה חכמים בעיניהם שהייתי פוטר אותם מתורה ומקריט שמע כי אינם יודעים לדבר, ואם תרצה לראות הרשקניולות למי הם [...] "ושלא מכלי אומנותך" "ומבלי לב" וכהנה רבות עמך בכתביך, אלא שאיני דורש לך על כל קוץ וקוץ (דרכמן, עמ' 27-28; קאפח, עמ' קיג, תשובה לח של הרז"ה)¹⁰.

9. הכוונה אל רש"י.

10. בסיומה של תשובה זו נמצא גם הפועל רשקנתיך המובא לעיל.

ג. ואמרו לי עליך שלא תודה על האמת, ובאמת וברור היא המדה הקשה אשר אני רואה בך, ועל כל אלה לא הייתי בן הכות המכות הגדולות אשר הוכתני [הכיתני] בלשונך, ביזיתני ביישתני וקללתני ועשיתני אפיקורוס ומגלה פנים בתורה ומבזה את רבותי, קראתני שועל וכי אני חכם בעיני, וגדולה מזו עשיתני אשה ואני פטור מקרית שמע ומדברי תורה כי אני יודע לדבר, וכל זה ענין הרשקניולות [הרשקניולות] שהייתי טועה בו בעניןך ושמא כונתי בו יותר ממך (דרכמן, עמ' 31-32; קאפח, עמ' קטו, תשובה לט של הראב"ד).

ד. עתה אני מזנב בקצת תלונותיך, חלילה לי מעשות זאת כי לא שועל קראתיך ולא אשה עשיתיך ומעולם לא עשיתי איש ולא אשה, צא [בא] וראה למי מברכים מאה ברכות בכל יום [...] ומי הגיד לך על התראדא כי תפשתי והפכתי, גם אני לסימן כתבתי ולאמר לא זכרתי אלא שכחתי ובתוך רשקניולותיך לא ספרתי (דרכמן, עמ' 47-48; קאפח, עמ' קכא, תשובה מ של הרז"ה).

דרכמן הקדים ל'דברי ריבות' הקדמה מפורטת ובה הפרק "דברים אחדים בספר הזה הראוים לשום אליהם לב" (עמ' XXI). נאמר שם:

רשקניולות [...] בשם רשקניולות הבינו הרז"ה והראב"ד לשונות חדשים ושנונים, לשונות של חרפה ובוז שהשתמשו בהם בהתווכחם יחד (כבר דברתי על אודות השאלה איך היה אפשר שחכמים נעלים ואדירים כרז"ה וראב"ד יתנהגו זה עם זה באופן של פגיעת כבוד כזה ואין צריך לכפול כאן). מלת רשקניולות היא מלה זרה בלתי נמצאת, כפי ידיעתי, בשאר מקומות בספרות הרבנית¹¹ אבל הראב"ד והרז"ה השתמשו בה בספר הזה כבמלה מורגלת וידועה וגם עשו ממנה פעל רשקן לענין בזה ופגוע בכבוד. ההשערה היותר קרובה היא כי מרוב התרגלותם בלשון צרפת באה זאת להם. לפי הנראה המלה לקוחה משפת צרפת המדוברת בימי הבינים Raskayle, Rascaille משרש rasquer או בלשון ספרד rascar שענינו חרץ, גרד [...]

פניתי אל הפרופ' מנחם בנית מאוניברסיטת תל-אביב, בר סמכא בלשונות הרומאניות העתיקות, וביקשתי לדעת מה דעתו בדבר מקורה של המילה רשקניולות

11. ואכן, חיפוש במאגרים הממוחשבים של פרויקט השו"ת שבאוניברסיטת בראילן מאשר את דבריו של דרכמן.

שבדברי הראב"ד והרז"ה, והשיבני תשובות מפורטות. ברשותו מצטט אני את דבריו:

א. במכתבו מיום 21 בינואר 1987 הוא כותב:

תשובה פסקנית במאה אחוזיה לא אוכל לתת לך בדבר המילה רשקניולות [...] ההסבר של דרכמן צולע. ראשית, הוא מציע גיזרון ב־l ולא ב־n; שנית, הוא מזכיר שלוש שפות אבל לא את שפת הדיבור של הראב"ד שהיא פרוכנצאלית. ואמנם בדרום צרפת, בקטלונית ובלהגים הצפוניים של ספרד יש מילים לרוב ב־n.

את המילה rascagnola עצמה לא מצאתי, רק rascagna בפרוכנצאלית, במובן 'מחוספס' ובהשאלה 'קשה, חסר טעם'. ברם, הסופית -ol, -ola - שכיחה בשפות הדרומיות והשימוש בה חופשי. היא מורה על הקטנה והמעטת הערך. בריבוי אפוא יציין rascagnolas דברים מחוספסים, לא ברורים ואולי גם חסרי טעם.

כמו כן מצאתי בין ניבי הדרום rascany 'רתיעה' ו־rascun, המורה - לפי האזורים - על צמח או על בעל חיים זה או אחר, שקליפתו או עורו מחוספס, דוקרני או כיוצא בהם.

ב. במכתבו השני מיום 6 בנובמבר 1987 הפרופ' בנית מוסיף:

מכתבך הריץ אותי בחזרה למילונים. ואכן לא אותי עליך לצטט אלא אותם.

1. הצורות הפועליות של הרז"ה נגזרות מהפועל rascanhâ בפרוכנצאלית, במובן 'לגרד, לשרוט, לעקץ'. הפועל נגזר מהפועל המשוער ברומית מדוברת *rasicare, כפי שתמצא ב־W. von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*, X, עמ' 86.

2. rascanyola לא מצאתי [...] אבל במילון ספרדי תמצא rasguñuelo 'שריטה, עקיצה'.

3. במילון הקטלוני של מול (Moll) תמצא rascanyos, שם תואר: 'גס, מחוספס'.

4. לכן בהחלט ניתן להניח שהייתה קיימת מילה פרוכנצאלית-קטלונית (שתי השפות היו כמעט אחידות) rascanyola במובן 'סניטה עוקצנית וגסה', כיאה לריב לשמו בין רבנים.

עד כאן תשובותיו של הפרופ' מנחם בנית.

כאמור, בן-יהודה סימן את הפועל רשקנתיך שבעמ' 29 של 'דברי הריבות', אבל לא הרגיש שפועל זה בא שנית בדברי הרז"ה בצורת הבינוני מרשקן:

ואפי[לן] אתה עומד וצווח כי כר[ן]כיא "תרדא" ו"קיימא באגם" אין אנו משגיחין עליך לעזוב בזה דברי הרב הנזכר ואל תחשבני כדורש אל המתים ובמרשקן [וכמרשקן] עליך, חלילה לי אל תירא ואל תחת (דרכמן, עמ' 41; קאפח, עמ' קיט, תשובה מ של הרז"ה).

במקום הזה דרכמן מעיר: "ובמרשקן, לשון רשקניולות", ואילו קאפח אינו מעיר דבר.

הפועל רשק"ן לא התקיים בלשון העברית, וכאמור אינו מתועד במילונים. בספרותנו העתיקה יש מעט דוגמאות לגזירת פעלים מרובעים משמות לועזיים. הדוגמאות מלשון חכמים הן: לסטם, פרסם, קטרג (בשיכול אותיות מן קטיגור), קנטר. בספרות ימי הביניים, בייחוד המאוחרת, נתרבו גזירות כאלה: גמטר, הנדס טכסס, סנגר, פלספ, פרגל.

בעברית החדשה, למן סוף המאה הי"ט, גזירת פעלים מרובעים, ואף מחומשים, משמות לועזיים, נפוצה מאוד: אסלם, אקלם, ארגן, בלגן, ברגן, גלון, דפלם, דקלם, דקטר, הפנט, טלפן, טרפד, מגנט, נטרל, נרמל, סבסד, סנתז, פברק, פטרל, פנטז, פסטר, צנור, קטלג; טלגרף, סנכרן, פלרטט ועוד הרבה כיוצא באלה¹².

על העזתו הסגנונית של ר' זרחיה הלוי מעיד גם שימושו במילה הלועזית רשקניולות בכינוי החבור רשקניולותיך - תופעה נדירה בלשון העברית עד למחצית השנייה של המאה הי"ט.

12. ראה עוד במאמרו של יגאל ינאי, "פעלים מרובי עיצורים בלשון העברית", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 118-130, 183-194.

מן העבודה במילון ההיסטורי

נט

אליקים וייסברג

לעניין הקשר האישי בין אביי ובין רבא בר יוסף

מבוא

ריצ'רד קלמין¹ הראה שכמעט לא היה קשר אישי בין אביי ובין רבא בר יוסף. מחקרו מבוסס על בדיקת 19 מסכתות ואינו כולל את מסכת יבמות². לכאורה מצאנו במסכת יבמות כא, ב שיחה חיה בין אביי ובין רבא. רב חסדא מסביר שכוונת המאמר הסתום "לא אסרו כלה אלא מפני כלה" היא: "לא אסרו כלת בתו אלא משום כלת בנו". על הסבר זה מצאנו לפי הגרסה ברוב עדי הנוסח הסבר והדגמה מפי אביי: "אמר ליה אביי לרבא אסברה לך כגון...", דהיינו בשיחה ביניהם אביי מציע הסבר לרבא: ואסברה = אסביר אותה. לא ייתכן לפרש רבא = רבה = רבה בר נחמני, כי אין להניח שרבה בר נחמני, מורו של אביי, זקוק להסבר מפי תלמידו³.

1. בירור גרסה

1.1. הוכחות פילולוגיות - כתבי־יד של מסכת יבמות ועדויות בספרות הגאונים
ב'מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות'⁴ כבר צוינה גרסת כ"י מוסקבה, גינצבורג 594⁵: "א"ל אביי לרבא אסברה לן כלת בתו אמאי מחלפא בכלת בנו", דהיינו אביי מבקש הסבר ממורו רבא, ורבא = רבה = רבה בר נחמני; אסברה = הסביר אותה.

1. Richard Kalmin, "Friends and Colleagues, or Barely Acquainted? Relations Between Fourth-Generation Masters in the Babylonian Talmud", *HUCA* 61 (1990), עמ' 125-158.

2. שם, עמ' 129, הערה 12.

3. ועיין אליקים וייסברג, "כתיב השמות רבה ורבא: שיטת רב האיי גאון ושיטות חולקות", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היוכל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 181-214; שמא יהודה פרידמן, "כתיב השמות 'רבה' ו'רבא' בתלמוד הבבלי", סיני קי (תשנ"ב), עמ' קמ-קסד.

4. מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות... בעריכת הרב אברהם ליס, כרך ראשון, ירושלים תשמ"ג.

5. עיין א' וייסברג, "...בחנים לשוניים בהערכת כתבי־היד של התלמוד הבבלי", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית כח-ל (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' 338, הערה 1.

כלום הגרסה "אסברה לך" בכ"י מוסקבה היא שיבוש של "אסברה לך" או להפך, "אסברה לך" הוא שיבוש של "אסברה לך"? כאשר התקנתי את ספר השאלות בעבודתי במילון ההיסטורי מצאתי אישור לגרסת כ"י מוסקבה: שאלות ויקרא⁶, שאלתא קיד, עמ' 189, כ"י ששון: "אמ' ליה אביי לרבא אסברה לי כלת בתו אמאי מיחלפא בכלת בנו על שמא דבי חמוה רבתי הוא דמקריא", וגרסה זו גם בשאר עדי הנוסח. ביחוד יש לציין את גרסת כ"י אוקספורד 2826⁷: "אמא ליה אביי לראבה אסברה לי", אשר מוכיחה שאביי פנה אל מורו ראבה בר נחמני.

1.2. הוכחות תחביריות

מצד אחד הסינטגמה "אמר ליה ר' X לר' Y אסברה לי" (ציווי) - מצאנו אותה גם במסכת זבחים קיח, ב כ"י קולומביה X-893 T-141: אמ' ליה ר' שמעון בן אליקים לר' אלעזר אסברה לי" (וכן הוא בכ"י וטיקן 121 וכ"י מינכן 95), וגם שם שובשה הגרסה בדפוסים ל"אסברה לך", ועיין שם בגיליון הש"ס.

מצד אחר הצירוף (הצבה) "אמר ליה ר' X לר' Y אסברה לך..." חורג מכל שאר המקומות שמזדמנת בהם הסינטגמה "אמר ליה ר' X לר' Y אסברה לך..."; הרי מצאתי את הסינטגמה הזאת 17 פעמים (מהן פעמיים בתוך סוגיות מקבילות); 9 פעמים בתוך הנוסחה "אמ' ליה ר' יעקב לר' ירמיה בר תחליפא אסברה לך"; 6 פעמים בתוך הביטוי "אסברה לך טעמא דר' יוחנן" עם שינויים קטנים; פעם בתוך דברי ר' יוחנן לרב שמן בר אבא ופעם בתוך ציטטה חלקית שקשה להסיק ממנה מסקנות (עירובין ז, ב); לכן ביטוי זה בשימושם של האמוראים הבבליים אביי ורבא בלא קשר עם ר' יוחנן תמוה הוא.

2. הסבר להתהוות הגרסה המוטעית

הראיתי שהייתה שיטת כתיב רבא בשביל שמו של האמורא רבה בר נחמני. לפיכך לפי שיטה זו, הגרסה "אמר ליה אביי לרבא אסברה לך" או "אסברה לי" תקינה, שהרי אביי פונה אל מורו בשאלת הסבר. הסופרים הבינו שרבא = רבא בר יוסף, חברו הצעיר של אביי, והתקשו להבין איך אביי פונה בשאלת הסבר אל חברו הצעיר ממנו, ולכן שינו את אסברה לך או את אסברה לי אל אסברה לך, ושמנו את אביי להיות המסביר לרבא (בר יוסף), ואליבא דסופרים הכול בא בשלום על מקומו.

6. שאלות דרב אחאי גאון, הו"ל ש"ק מירסקי, ירושלים תשכ"ו.

7. על פי שרגא אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 377.

ב י ק ו ר ו ת

יהושע בלאו

מחקר על מעמדם של טעמי המקרא בפרשנות המסורתית

שמחה קוגוט, המקרא בין טעמים לפרשנות - בחינה לשונית ועניינית של זיקות ומחלוקות בין פרשנות הטעמים לפרשנות המסורתית, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ד, סדרת ספרים לחקר המקרא מיסודו של מ"ש פרי, 270+2 עמ'

אין להשוות את מעמד הניקוד בציבור בישראל עם מעמדם של טעמי המקרא, שהרי כל הידוע קרוא וכתוב מזהה, מבחינה פסיבית לפחות, את סימני הניקוד, מה שאינו כן לעניין הטעמים. ועם כל זה אף טעמי המקרא אינם בבחינת נעלם גמור. מקצת ציבור המשכילים יודעים עליהם, והקוראים בבתי הכנסת בתורה ובהפטרות נזקקים להם בדרך זו או אחרת. על כן מפתיע ביותר שהעוסקים בתולדות הפרשנות המסורתית לא חקרו במחקר מקיף את מעמד הטעמים בה. קוגוט (להלן ק') אפוא רחש לבו דבר טוב לעמוד על זיקת הפרשנות המסורתית לטעמים ולהוסיף עליה נקודת ראות חדשה וממד חדש. ולא זו אף זו. בשום שכל הבין ק' (עיי' עמ' 9) שמחקרו מיועד לא למלומדים ולסטודנטים בלבד אלא אף (לחלק של) הציבור הרחב. ק' הכריע אפוא בחכמה שלא להסתפק ברמיזות למה שידוע למומחים בלבד אלא להציג את החומר בדרך שכל משכיל ירוץ בו (עמ' 9-10). יעיד על כך המבוא (עמ' 13-29) המסביר בבהירות את עיקרי תורת טעמי המקרא¹, ובכל זאת לא נגרע מערך מחקרו בשביל המומחים. אני סמוך ובטוח שספרו יתקבל לא רק בקרב המומחים אלא אף אצל המשכילים ויזכה לתפוצה רחבה.

מלבד המבוא הנזכר והקיצורים הביבליוגרפיים (עמ' 251-252) ומפתח מקורות ומחקרים (עמ' 253-270) הספר מורכב משני חלקים, וכל אחד מהם מכיל שני פרקים. חלק א (עמ' 33-58; פרק ראשון ושני) - כותרתו "זיקתה הגלויה של פרשנות המקרא המסורתית לטעמי המקרא". הפרק הראשון שבו, המוכתר "התייחסות חז"ל לטעמי המקרא והרקע לצמיחת המחויבות לטעמים" (עמ' 33-39), צירו הוא דעת חז"ל ש"חמש המקראות בתורה" אין להן הכרע, אך ק' אף מציין את התלבטות

* אנו מפנים את תשומת לב הקורא למאמרו של הרב מרדכי בריאר, אשר לרגל הופעת ספרו של קוגוט עוסק אף הוא ביחס שבין פרשנות לטעמים.

1. והשווה גם עמ' 69, הערה 15.

חז"ל גם בפסוקים של פסוקים אחרים. פרק שני שבחלק א (עמ' 40-58) כותרתו "התייחסותה המפורשת של פרשנות המקרא המסורתית לשאלת המחויבות לטעמי המקרא", והוא עוסק הן בקבלתה המפורשת של סמכות הטעמים (רש"י, רשב"ם) הן בערעור מפורש עליה (רד"ק, החזקוני). חלק ב (עמ' 59-250) נחלק (מלבד הפתיחה, עמ' 61) לפרק שלישי (עמ' 63-110) - "השתקפותה של הסכמה לטעמי המקרא בפרשנות" (ספרות חז"ל, רב סעדיה גאון, רש"י, רשב"ם, אברהם אבן עזרא, דוד קמחי, רמב"ן, עבדיה ספורנו) ולפרק רביעי (עמ' 111-250) - "השתקפותה של התנגדות לטעמי המקרא בפרשנות" (ספרות חז"ל, רס"ג, רש"י, רשב"ם, ראב"ע, רד"ק, רמב"ן, החזקוני, רלב"ג, ספורנו).

הערותיי להלן אינן הערות מדעיות בלבד. כיוון שכאמור, אני משוכנע שהספר יזכה לתפוצה רחבה ואף למהדורות נוספות, לא אימנע מלהציע גם הצעות שאולי עשויות להתאים למהדורה חדשה. אמרתי "אולי", מפני שלא תמיד אני יודע אם הצעותיי בנות ביצוע. על כל פנים אשמח אם ישקול ק' את ערכן ואם הן מעשיות. ראשית, כמה הצעות כלליות:

הייתי רואה בעין יפה אם במהדורה החדשה יקביל ק', במידה זו או אחרת, את יחסם של חז"ל והמפרשים לניקוד אל יחסם לטעמים. אני יודע גם יודע שנגעתי בשאלה סבוכה, מן הסתם סבוכה אף משאלת הטעמים הראויה למחקר מיוחד. אולם נרמה לי שהשוואה לניקוד הייתה מעניקה לטעמים עוד ממד. כך, למשל, בדוגמה 24 שבעמ' 53 לא הטעמים לבדם לא נשמרו אלא אף הניקוד (של מקנה), והוא הדין לעמ' 135, 140, 141-10. אמנם בשני המקומות האחרונים ק' מעיר על שינוי הניקוד, אך אין הוא מסיק את המסקנה המתבקשת שחז"ל היו עשויים לדרוש פסוקים בלי להתחשב לא במסורת הפיסוק ולא במסורת המבטא².

מתוך כך אנו באים לשאלה הזאת: אכן, לפרשן השואף להגיע אל הפשט סטייה מן הטעמים משמעה מן הסתם שהתעלם מהם במכוון (אם לא טעה סתם). לא כן דרשות חז"ל (עמ' 33-39; 63-76; 111-142). אפילו נניח (ולי נראה שאכן, כך צריך להניח) שלחז"ל הייתה מסורת הן כיצד לבטא את המקראות הן כיצד לפסקן, דרשה המתבססת על כתובים ולכאורה מעקמתם אינה צריכה כלל לשקף את פריקת סמכות הפיסוק והמבטא המקובלים, שכן סוגת הדרשה מרשה שלא להתחשב במבטא המילים הנמסר (מעין אל תקרא...) ולא בפיסוק האוטוריטטיבי (שלא כבעמ' 16, פסקה 3), ואין זה חשוב אם לדרשה מִסָּר מוסרי או הלכתי ואם היא שעשוע אינטלקטואלי או ספרותי. טול לדוגמה את פלוגתת ר' יוסי הגלילי ור' עקיבא המובאת בעמ' 118. לפי ק' התנאים האלה חלוקים גם בהבנת פשטו של מבנה

2. והשווה גם עמ' 38, 1. מעניין שאף אצל פרשני ימי הביניים יש סטיות מן הניקוד, עיין עמ' 172, 11 (רש"י).

המשפט. לדעתי, לשני התנאים הייתה מסורת הלכתית ולאחר מעשה תלו אותה בפסוק, אך אין זאת אומרת שכך הבינו את פשט הכתוב. על כן ניסוחו של ק' לעניין בראשית לח, כו "סיבת לידתה של דרשה זו נעוצה בתפיסה מוטעית [!] של הקונסטרוקציה..." (עמ' 114, 6-) אינו מוצלח, ועיין גם להלן בהערתי לעמ' 120-121, סוף³. גם התבטאותו של ק' בעמ' 74, 18 כאילו המדרש מתלבט בין שתי דרכים אפשריות של ניתוח תחבירי אינה מוצלחת.

לבסוף עוד הערה טכנית. ק' נוהג להביא דוגמה במלואה פעמים רבות (עיין עמ' 28, אמצע), ומן ההבאות המאוחרות הוא מרמז לקודמות (עיין למשל בעמ' 154, דוגמה 120), אך לא להפך. אני חוכך בדעתי שמא, לפחות לפעמים, היה פשוט ומבורר יותר להקיף את הבנתו של פסוק אצל מפרשים אחדים מכל צדדיו ואחר כך לרמוז לדיון המקיף במקומות המתאימים. על כל פנים, בוודאי לא נראה שלא לרמוז כלל מן המקומות המוקדמים למאוחרים.

הערות לפרטים:

עמ' 15, 9-: ההבנה שהבין בעל הטעמים את "כי ארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים הוא אשר יצאתם משם אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך" (דברים יא, י) שהפעלים תזרע, והשקית מוסבים לעבר משקפת בהכרח את הפשט, שהרי בעבר מדובר.

עמ' 23-25: ק' לא הבהיר לקורא שאינו מצוי בסוד הטעמים מה הסיבה לראות באתנחתא (ואף בעולה ויורד) שבספרי אמ"ת מלך בלבד אך בכ"א הספרים לראות בה קיסר, אף על פי שגם בכ"א הספרים הוא מסמנה בחצי.

עמ' 23, 1-: בפסוקים שמצויים בהם הן עולה ויורד הן אתנחתא (כגון בתהלים עח, ז, ח) עולה ויורד הוא המציין את נקודת החצי בפסוק.

עמ' 34, 7- (וכן עמ' 113, 12): לדעתי, ניסיון העברת ארור לפסוק ו בבראשית מט לא נעשה בגלל קושי לשוני (מה הקושי הגדול בחוסר התאם במין של נשוא הקורם לנשוא?!). אלא בגלל הקושי ה"תאולוגי" ששמעון ולוי קוללו - קושי שהשומרונים פתרוהו על ידי החלפת ארור באדיר.

עמ' 35-36: לדעת ק', מסורת הפיסוק (שנדרחתה) של שמות כה, לד (=לו, כ) "ובמנורה ארבעה גבעים משקדים, כפתוריה ופרחיה" מובנה "כפתורים לה ופרחים לה". לדעתי, מוטב להשוותה עם הפסוק הקודם "שלשה גבעים

3. לדעתי, שלא כבעמ' 65, 7, אין לראות בדרשה על שמות יד, ל שישאל ראה את המצרים כשגויותיהם מוטלות על שפת הים מגמה תאולוגית דווקא אלא קישוט ספרותי, והשווה גם לעמ' 111, 1-, הדן בשיקולים לשוניים ותאולוגיים, וכן להיסוסיו של ק' עצמו, עמ' 138, 2-. יש שאכן פעלה כוונה תאולוגית, למשל, בדברים לט, טז, ועיין עמ' 36, דוגמה 5.

משקדים בקנה האחד, כפתור ופרח", ש"כפתור ופרח" בו הם במעמד תמורה ל"גביעים". שם "כפתור ופרח" אינם מיודעים, וכאן הם נצמדים לכינוי. עמ' 43, 1: נראה שירמיה ג, ח "וארא כי על-כל-אודות אשר נאפה משבה ישראל שלחתיה" שיעורו 'מפני שמשובה ישראל נאפה, ראיתי לנכון לשלחה', ובו פסוקית הסיבה נפתחת ב"על-כל-אודות אשר", ואילו "כי" פותחת לא את פסוקית הסיבה אלא את פסוקית המושא.

עמ' 57, 2: מן הראוי להעיר שלפי פירוש החזקוני "ואת אחיך" - נומינטיבי. עמ' 66, פסקה ג: שמא הובן "אובד" (דברים כו, ה) כפועל יוצא, מפני שאובד=נודד נדיר?

עמ' 67, 8: זאב בן-חיים הסביר שהמדרש הבין את "ותענו אתי" = אתם מחזיקים אותי כמענה את הדין, והסבר זה צריך להיאמר במפורש, כי רק כך יוכל הקורא שאינו מכיר את מאמרו המצוטט של בן-חיים להבין את הנאמר.

עמ' 68, דוגמה 38: בדרך כלל מראי המקום של הדוגמאות המצוטטות מן המקרא (הממוספרות 1-192) מובאים בסוגריים אחרי הדוגמה, אולם כאן וכן (למשל?) בדוגמה 68 בעמ' 100 ובדוגמה 112 בעמ' 146 הם מובאים, בלי סיבה נראית לעין, לפני הדוגמה.

עמ' 70, 3.1.3§: לא השתכנעתי שלתקבולות כיאסטיות הטעונות השלמה מן הצלע המקבילה מעמד מיוחד באשר לטעמים.

עמ' 71, 6: לא הבנתי את הדיון בתהלים עד, יא כאן ובייחוד בעמ' 94, דוגמה 63, שהרי לפי ההנחה (הנראית לי) ש"יד" משמעה כאן 'יד שמאל', התקבולת היא דווקא 'למה תשיב אחור את ירך (השמאלית)?' - ! הוצא את ימינך מחיקך [מילה במילה: הבא אותה לידי כך שלא תהיה בחיקך] (ופעל)!, ואם כן, ק' לא הצליח להסביר מה ראה בעל הטעמים להעביר את "ימינך" אל הצלע הראשונה.

עמ' 73, 3-: שמא הופרד בראשית כג, יז מפסוק יח פשוט בגלל אורכו? עמ' 74-76, 3.1.5§: למרות ניסיונות ההקבלה של ק' לשמות יז (שאגב, הם יפים מבחינה ספרותית) נראה לי מאושש שלפי הפשט "ולא ירא אלהים" (דברים כה, יח) מוסב אל עמלק (כפיסוק הטעמים), שהרי מדובר בפשעיו של עמלק, המחייבים את השמדתו.

עמ' 76-78; 142-147: מסגרת הדיון ביחסו של רס"ג לטעמים אינה מכוונת לעובדות. תרגומו של רס"ג לתורה חופשי עד מאוד, יותר מכל תרגום שאני מכיר: הוא מקצר ומאריך, ואף אינו מתחשב בפסקאות עד שהוא עשוי למשוך פסוק שלפני הפסקה אל הפסוק שאחריה (כגון בפרק א של בראשית, בהבינו את הפסוקים "ויהי ערב ויהי בוקר יום..." כפסוקיות זמן השייכות לפסוקים שאחריהן). אין אפוא כל הצדקה לייחס לרס"ג הכרה בסמכות הטעמים, וכל

שכן אין לקבל ניסוח מעין זה המובא בעמ' 77, 7- "כדי להצדיק את הטעמים קובע רס"ג..."

עמ' 116, הערה 7: שמא מעמדו המרכזי של האתרוג בין ארבעת המינים בידיש קשור (גם) במחירו.

עמ' 117, 4-: אין הסיפה "בנויה כמשפט תנאי" אלא אפשר לראות בה משפט תנאי. עמ' 120-121: ה"דרשה" הלשונית *רִיָּק < רק יפה, אך אינה יוצאת מכלל דרשה.

סותר אותה מצד הפשט הפתח, שהרי (שמות ו) דמיי שמות שלא בנסמך

מונעים בקמץ (השווה אָן המובא בידי ק' עצמו), להוציא שורשים כפולים. ואם

כן, רק שורשו בהכרח רק"ק. אגב, מ"מ בראפמן גזר את רַק מ*רִיָּק (לשוננו יא

[תש"א], עמ' 96-99). טענת ק' שהדרשה "מים אין בבור, אבל נחשים ועקרבים

יש בו" עושה את הקביעה "הבור רק" לקביעה שקרית נראית בהחלט דקדקנית.

אגב, לא הייתי לומד מן הכפולה קיני/קינים (עמ' 120, הערה 10) יותר מדוי,

שהרי שמות עמים עשויים להישאל מן העמים עצמם, וכן אין להסיק יותר מדוי

מדרשות (עמ' 121, הערה 12) הקוראות את שלד האותיות פעם כן, פעם כך.

עמ' 142, דוגמה 106: לבעיית תרגום רס"ג לבראשית ג, כב עיין בדברי משה צוקר,

פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניריורק תשמ"ד, עמ' 298, הערה 449.

עמ' 145, דוגמה 111: גם בתרגום רס"ג מוסיף "הרי" (פ) לפני הסיפה, והמשפט

חד-משמעי ואינו מאפשר לקבל את הצעתו של ק' בעמ' 146, 1 ואילך.

עמ' 146, 4-: לעניין "ושמעת", דברים יז, ד, ק' נגרר אחרי יוסף קאפח, פירושי

רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, על אתר, כאילו "אסתמע"

משמעו 'בדוק את השמועה', אולם משמעו 'שמע אותו וכוונה', כהוראת

שמע העברי לעתים קרובות במקרא.

עמ' 147, דוגמה 113: דברים כו, יא "ושמחת בכל הטוב אשר נתן לך ה' אלהיך

ולביתך, אתה והלוי..." מתורגם במהדורת דירינבורג (נ"י דירינבורג, תרגום

חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון... פאריס תרנ"ג, על

אתר) "ואפרח בכל כיר רוקן אללה רכך ואלך אנת ואללוי", והוא בכירור מושך

את "וביתך" אל "נתן"; אולם גם את נוסח התאגיים ("ואפרח בכל כיר [אלדין]

רזקן אללה רכך אנת ואלך ואללוי" אפשר (ולדעתי גם צריך) להבין כך

(המושא השמני אלך מתחבר אל המושא הכינוי [רזקן] באמצעות הכינוי הפרוד

אנת). שוב נגרר ק' אחרי קאפח על אתר.

עמ' 155, 3-: סילקת מציינת פעולה מכוונת ולא היעלמות.

עמ' 157, 4, 15; עמ' 160, 13; עמ' 174, 3: איני חושב את הניסוח "הסוואה"

למוצלח.

עמ' 171, 11: קרא נְטַשׁ במקום נְטַשׁ!

עמ' 171-174, דוגמה 134 (דברים טו, ב "שמוט כל בעל משה יד"): לדעתי,

המושגים מבנה שטח ומבנה עומק אינם מילות קסם המבהירות לקורא את כוונת רש"י. רש"י מפרש "שמוט את ידו של כל בעל משה", וק' מציע שרש"י ראה ב"יד" תיאור בחינה. הדבר אפשרי, כפי שאפשר שהיא תמורה ל"כל בעל משה".

עמ' 178, 9-10: שתי הדוגמאות להצרכת פעלים עומדים בלא מילת יחס אינן מוצלחות. אמנם "שבעתי (עולות)" הוא פועל מצב, אך פועלי מצב עשויים גם עשויים להיות יוצאים (עיי' בדקדוקו העברי של ברגשטרסר ב-14§b, סוף), ואילו ב"וכל הארץ בוכים קול גדול" יש לראות ב"קול גדול" מושא פנימי (=בוכים בכי של קול גדול).

עמ' 182, הערה 88: שתי הדוגמאות למשפטי זיקה מצייני מקום המחוסרים כינוי מוסב, המובאים בהערה זו, אינן מוצלחות, שהרי בשתייהן השם הזוקק מוצרך על ידי מילת היחס שהייתה צריכה לבוא גם במשפט הזיקה, ובמבנה זה, גם אם לא במשפטי מקום, מקום הכינוי המוסב עשוי להיעדר.

עמ' 183, הערה 90: הצורה האוגריתית היא אֶשֶׁת ב־א חרוקה. הצורה הארמית א(י)־שֶׁתָּא (כך!) מתועדת גם בלהגים ארמיים אחרים.

עמ' 184, 9: צורת המשנה *אֶשֶׁה לא הייתה מוכרת לא רק לרש"י אלא אין היא מוכרת גם לנו, שהרי היא מבוססת כולה על הכתיב הנידון, ואכן ק' עצמו מסמנה בכוכבית.

עמ' 185, הערה 92: שתי הדוגמאות המובאות לחסרון בי"ת היחס אינן מוצלחות. "תלכו עמי קרי" (ויקרא כו, כא, במקום "בקרי") הוא מושא פנימי (=תלכו עמי הליכת קרי), ואילו "ולבנון אין די בער, וחיתו עין די עולה" (ישעיה מ, טז) אינו סתם 'ולבנון אין די בער, ובחיתו אין די עולה', אלא לפנינו משפטים שמניינים שאינם מציינים במדויק את היחס בין הנושא לנשוא, כמתועד לעתים קרובות, והנשוא כאן מאפיין את הנושא ומציין אותו.

עמ' 186, 2: לדעתי, כשפירש רש"י את "ויותר הוא לבדו לאמו" (בר' מד, כ) שמשמעו 'מאותו' [!] האם אין לו עוד אח', לא התכוון כלל ש'ויותר הוא אשר הנו/כשהוא לבדו לאמו' אלא פשוט 'הוא נותר כצאצא יחיד של אמו'. אמנם תפיסה זו שונה במבנה מהבנת בעל הטעמים, אך זהה בתוכן. על כן מיותרת בעיניי הפסקה האחרונה שב'עמ' 186.

עמ' 193, פסקה ב: אכן, נכון שהרשב"ם עמד על התופעה שפעלים עומדים בבניין קל נהפכים ליוצאים בבניין הפעיל, אך לדעתי, הכרה זו הייתה רק ברקע פירושו ולא בבחינת היבט תחבירי של ממש.

עמ' 193, 16: קרא "מלמדים גם כן"!

עמ' 222, דוגמה 166: נראה לי שהפשט הוא ש'ויהי כן' עשוי הן לפתוח את הביצוע הן לסיימו.

עמ' 224, 11-10: "ובאה" הראשונה היא המלעילית והשנייה מלרעית. אגב, המבנה "יקטל וקטל" מייצג את הכלל ואינו מוקשה.

עמ' 234, 11: אמנם בביטוי "שבי ירושלם" (הסומך) הוא המגדיר ושבי (הנסמך) הוא המוגדר מבחינת המבנה (סמיכות), אך מבחינת התוכן (=ירושלים השבייה) ירושלם המוגדר ושבי המגדיר. על כן אין לתמוה ש"שבי ירושלם" משמשת כנקבה.

עמ' 242, 7-: "והוא נער" (בראשית לו, ב) הוא משפט מצב מקושר, שהרי הוא פותח בוי"ו החיבור.

עמ' 250, 3-: אמנם דברי עבדיה ספורנו אינם מסתברים, אך אין הם עמומים אלא ברורים. כוונתו לומר ש"ה' רוכב בגאוותו שחקים, שבהם כוח רב נסתר", כלומר "... שבהם מעונה".

עמ' 252: ק' אינו מזכיר, לא בגוף הספר ולא בקיצורים הביבליוגרפיים, את ספריו של מיכאל פרלמן, כגון חוג לטעמי המקרא, מחזור ה, תל-אביב תשל"ד; ספר שמות/ויקרא/דברים מפוסק על פי טעמי המקרא, תל-אביב תש"ס-תשמ"א; כללי הטעמים של ספרי אמ"ת (איוב, משלי, תהלים), פרשנות ומסורה, ארבעה כרכים, הוצאת זמרת, תל-אביב תשמ"ה-תשמ"ט ועוד. וחבל, שהרי פרלמן דן בפסוקים המעסיקים את ק', כגון בראשית ל, לח (החוג לטעמי מקרא... מס' 179-180); שמות יד, ל (ספר שמות..., עמ' י); כג, ב (שם, עמ' ז); ויקרא א, ב (ספר ויקרא..., עמ' ו); דברים כו, ה (ספר דברים..., עמ' מג).

עמ' 253*: מאחר שכל עמוד המובא במפתח בצירוף דוגמה (בסוגריים) סומן אוטומטית בכוכבית ורק עמוד כזה סומן בה, ממילא הכוכבית מיותרת.

נהניתי מקריאת ספרו של שמחה קוגוט - ספר בהיר, מלומד ומעורר עניין.

ת ג ו ב ו ת

גדעון גולדנברג

על שורשים, בניינים ו'שפעל'

במאמרו של אורה (רודריג) שורצולד ואלה נרדים, שנדפס בכרך זה,¹ נידונה "סוגיית שפעל: האם בניין הוא בעברית בת זמננו או שורש בלבד?". הצגת השאלה מעלה ספקות ודורשת הבהרות, ודומני שהתשובה הניתנת לה באותו המאמר צריכה תיקון. כיוון שאין מטרת המתברות לדון בפועל 'שפעל' 'הפעיל מחדש' כיחידה לקסיקלית הנוכרת במילון כדי לקבוע את צורתו, והדיון לא נסב על השורש של מילה זו דווקא, 'שפעל' מתפרש להן מן הסתם כתבנית גזירה אשר בה השורש השלשי (המסומל כמקובל בדוגמה פעל) מורחב בתוספת ש- .ואולם תבנית גזירה במערכת הפועל היא עצם הגדרתו של בניין, והיא מקבילה למשקל בתצורת השמות, ולפיכך מוטב היה להציג את הבעיה בדרך בהירה יותר, כדי שמעצם ניסוח השאלה לא תשתמע הכרה מניה וביה במעמדו של שפעל כבניין. למעשה, כוונת השאלה היא לברר אם אמנם ראוי למנות את הבניין שפעל עם בנייני הפועל האחרים בתיאור הדקדוקי של העברית בת זמננו או שמוטב להשמיטו מן הדקדוק, כאילו דין שכתב או שערך כדין שקלל או שרפט, ואת שכתב וכתב, למשל, להפריד זה מזה גם במילון ולכלל היותר לתאר את הקשר ביניהם כאטימולוגי. בהצגת השאלה כשאלה מעשית לצורך חיבור מילונים לשימוש הרבים או לשם עריכת דקדוק עברי לבתי הספר, אפשר שכי גם בניסוח כזה של השאלה.

בניינים נגזרים ושורשים רבניים ומרובעים

במבנה הבניינים הנגזרים בכל השפות השמיות חוברים יחד במסורג שני סוגי אמצעים: (1) הרחבת השורש ו-(2) דגם התנועות. שני אלה אוטונומיים, כפי שאפשר ללמוד בנקל מן העובדה שבמקרים רבים יימצאו הרחבות שורש נבדלות נזקקות לאותו דגם תנועות, או שתימצא אותה הרחבת השורש בתצורת בסיסי בניין הנבדלים זה מזה בדגמי תנועותיהם. הרחבת שורש יש בכל הבניינים הנגזרים, והיא עשויה להיות (א) פונטית פנימית, אשר ניוונה מהכפלה או חזרה של יסודות מן השורש עצמו, או מחללים והגאי מעבר שנוצרים מתוך סביבתו הפונטית, או (ב) מורפמית

1. אורה (רודריג) שורצולד ואלה נרדים, "שפעל עברי", לשוננו נח (תשנ"ד-תשנ"ה), עמ'

חיצונית, שבאה מתוספת המיובאת אל השורש מתוך מאגר אוגמנטים של הרחבה. כדי להמחיש את מנגנון התצורה המסוכם הזה, דיינו לצורך שפעל שנתבונן בכמה דוגמאות הקרובות לעניין.² למשל, צורות כמו קִדְשְׁתִּי וְהַקִּדְשְׁתִּי יש בכל אחת מהן הרחבה אחרת של השורש. במקרה הראשון ההרחבה פנימית, על־ידי הכפלת עה"פ: qdš ← q-dd-š ; במילה האחרת ההרחבה חיצונית: q-d-š ← h-qd-š, אבל מתכונת השורש המורחב שווה בשני המקרים — ■■■■ — עם צרור אמצעי שלעולם לא ייבקע, ובאשר למתכונת זו, המשותפת לכל השורשים המרובעים, בין שריבועם גזרוני בין שהוא אטימולוגי, אין הבדל בין בניין פֻּעַל לבניין הִפְעִיל. "מתכונת השורש", או צורתו המפורמטת, משקפת את שלשיותו הבסיסית של השורש העברי, והשמי בכלל, אשר גם כשיש בו, מעיקרו או מכוח ההרחבה, ארבעה יסודות־שורש (ויותר) יהיו אלו נדחסים עד כמה שאפשר אל תוך שלושה מקומות.

בצורות המובאות כאן לדוגמה גם דגם התנועות שווה, ובבסיסי צורות העבר לפני סופיות נטייה שפותחות בעיצור הוא בשני הבניינים $\alpha \square \square$. בכל זאת בעברית נבדלים בסיסי הפעיל, שלפני סופיות נטייה $/-V./$ או $/-O/$ הברתם השנייה בתנועת \bar{i} - ארוכה, לאמור $\alpha \square \square \bar{i} \square \sim \alpha \square \square \bar{i} \square$. מבחינה היסטורית \bar{i} - זו צריכה הסבר³, אך אין זה מענייננו כאן. העובדה ששני הבניינים יימצאו נבדלים גם בהרחבת השורש וגם, חלקית, בדגם התנועות אין פירושה שבהגדרת הבניינים בעברית רק צירופם של שני הגורמים הללו יחד הוא הקובע. פָּעַל ו הִפְעִיל ייחשבו כמובן מאליו בניינים נבדלים אף שהיבדלותם זה מזה היא בהרחבת השורש בלבד ואילו דגם התנועות בכל בסיסיהם זהה לחלוטין, אבל מקובל בדקדוק העברי (שלא כממקרה המקביל בדקדוק הערבי) לראות גם ב פָּעַל וב פִּיעֵל בניינים נבדלים אף על פי שהם שווים בהרחבת השורש ונבדלים רק בדגם התנועות. אין בתפיסה זו נזק אם נזכור וְזָכֹר היטב שבכל זאת הרחבת השורש היא המאפיין הצורני המובהק של הבניין, ואילו דגמי תנועות יש שהם משמשים בהבחנת הדיאטסיס (כמו שָׁלַח : שִׁלַּח) ויש שיבדילו בין הבסיסים המתחלפים באותו הבניין עצמו (קָבַל : יָקַבֵּל).

2. תיאור מפורט יותר של הבניינים בלשונות השמיות ודרכי תצורת בסיסיהם ניתן במאמר "Principles of Semitic Word Structure", *Semitic and Cushitic Studies*, edited by G. Goldenberg and S. Raz, Wiesbaden 1994, עמ' 29-64.
3. מקובל הסברו של שטדלר כי *i-* בבסיס הפעיל מקורה בגרירה אחר פועלי ע"ו/ע"י; ר' בדקדוקו העברי של ברגשטטר § 19. o. עניין מקורם ההיסטורי של דגמי התנועות בפעל ובפעיל איננו קל; הוא נחקר בפירוט בחיבורו של יהושע בלאו "Studies in Hebrew Verb Formation", *HUCA* 42 (1971), pp. 133-158; במאמרו של ש' יורעאל על לשון מכתבי אל-עמארנה מגור, 74-78 (1978) *IOS* 8, ועתה במחקרו של הוהנרגרד על התנועות בצורות פֻעַל; ראה John Huehnergard, "Historical Phonology and the Hebrew Piel", *Linguistics and Biblical Hebrew*, ed. Walter R. Bodine, Winona Lake, IN 1992 עמ' 209-229.

במקום לאמר שהפעלים הרבעיים נוטים כדוגמת פִּעֵל, אפשר לאמר שכל הרבעיים, והמרובעים בדרך פִּנְטִית או גִּיזְרוֹנִית, הם במתכונת ■■■■, וכולם זולת חלק מצורות הפִּעֵל בסיסיהם בנויים בדגמי תנועות זהים. כך נוכל להבליט את העובדה כי מַעְבֵּר להרחבת השורש יש, למשל, גזירה שווה במתכונת ■■■■ = לְצוּרוֹת שְׁלַח, הַשְׁכֵּב, שְׁכַפֵּל, תְּדַלֵּק, מְסַפֵּר, אִמְלֵל, בְּנֹבֵז, קָטַלַּג. מה יוכל אפוא להיחשב "בניין" נגזר? כל שהוא גזור בדרך דקדוקית, שהוא היקשי, שאיננו מקרי ויש לו קשר פרדיגמטי אל השורש השלשי שהוא גזור ממנו. גזירה כזאת ממילא היא פרודוקטיבית, אם רב ואם מעט, או שהייתה פרודוקטיבית בעבר או שנעשית פרודוקטיבית, שלולא כן לא היו נולדות צורות חדשות באותה המתכונת משורשים שונים. תבנית גזירה פועלית שחיוניותה מוגבלת או שכבר דעכה היא בניין נדיר או שריד לבניין נדיר, ואכן ספרי דקדוק מדעיים שיש בהם מאמץ לניתוח בלשני מעמיק אינם מתחמקים מעיון, ולו אך בקיצור, גם בתבניות הבניינים הנדירים. הערך הפונקציונלי של בנייני הפועל אינו קל לתיאור, מפני שלגזירות מרבדים שונים של הלשון ומתקופות שונות יש לפעמים מובנים שונים שכמה וכמה עשויים לשרוד ולהתקיים זה בצד זה, וגם משום שבמקרים רבים בניינים נגזרים משרתים את הצורך בבידול צורני ומשמעי בלי לספק אחדות מכנית בטיבו של אותו בידול. דומני שאין מקום לספק במעמדה של תבנית גזירה כמו שפעל, שבצורות הפעלים המחודשות בה בולט הקשר הפרדיגמטי עם שורש המוצא, ובייחוד שהיא גם פרודוקטיבית וגם נושאת מטען פונקציונלי. את דעת המחברות אפשר להבין ולסכם בקיצור בניסוחו של זאב בן-חיים, אשר בהדגשה יתרה של "אטימותו של הפועל העברי" כתב כי "הניסיון להנהיג בימינו בניין שפִּעֵל לא יצא – לפחות בשעה זו – מגדר תוספת שורשים מרובעים אחדים למלאי השורשים הקיים"⁴. ביצירת שורשים מרובעים המורחבים בתוספת ש' בעברית בת זמננו, כמו שחזר, שכפל, שכתב, שערך, שדרג ודומיהם, הווייתה תבנית גזירה שאולה (כבפעלים כמו שְׁכַלֵּל או שְׁעָבַד) אשר אפשר שלא הייתה ממש בתקופות קודמות או שאבד בצורותיה הקשר הפרדיגמטי הקיי בין שורש המוצא לשורש המורחב. אפשר לקבל תצורה מחודשת זו ולראות בה מגמה מבורכת ואפשר לחשוב שהיא ניסיון סרק, אך אין ספק בטיבה או בהגדרתה, שהיא תבנית בניין. יצירת תבניות בניין נוספות במתכונת דומה של ריבוע המשולש בהקדמת אוגמנט מרחיב השורש א- או ת- או מ- אינה מפריכה את הניתוח המתבקש, בייחוד כשהקשר הפרדיגמטי בין שורש המוצא לשורש המורחב קיים ושקוף. כך אִבְטַח, אִזְכֵּר, אִתַּחַל שבתבנית אִפְעֵל, או תְּדַלֵּק, תִּזְמֵן, תִּשְׁאַל בתבנית תִּפְעֵל, ודומיהם, יש בהם שורש

4. זאב בן-חיים, "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית וחלוקתה לתקופות – כיצד?", מחקרים בלשון א (תשמ"ה), עמ' 3-25, בייחוד עמ' 20 = זאב בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 17.

מורחב בתוספת אוגמנט $(h-r^3-y \leftarrow r^3y)$ ובקבל $(q-bb-l \leftarrow qbl)$ היא הרחבה פנימית בהכפלת עה"פ (ומורבועים תבניתם כתבנית הרבועיים $(\blacksquare-\blacksquare-\blacksquare)$), ודגמי התנועות בבסיסיהם (וולת צורות הפעיל הנזכרות) זהים.

מאחר שתצורת כל הבניינים הנגזרים כרוכה בהרחבת השורש ביסוד אחד או יותר, אף על פי שה"מקומות" שהשורש המרובע או אף המחומש משובץ אל תוכם הם לא יותר משלושה,⁵ אין באמת לדבר על שורשים רבועיים/מרובעים ועל בניינים נגזרים כאילו היה ביניהם פער עמוק, ובסך הכול שפעל מייצג תצורת בניינים רגילה ושגרתית,⁶ אשר בתבניתה המצריכה מתכונת $\blacksquare-\blacksquare-\blacksquare$ סימנו המיוחד של שפעל הוא האוגמנט ש-.

היסטוריה ואינטואיציה, עובדות ועקרונות, דקדוק ומילון

אפשר להסכים במידה רבה עם שורצולד ונרדים כי באשר להכרעה איזהו בניין "אין לערב שיקולים דיאכרוניים בניתוח הסינכרוני";⁷ מסקנה אחת הנובעת מהסכמה זו לדעתן היא שבעניין הנידון אין כל משקל לעצם היותה של תבנית גזירה זו לא עברית מקורית אלא שאולה מלשון אחרת (מן הארמית, ששאלה אותה מן האכדית), ואין כמובן כל חשיבות לכך ש"הצלילים המיוצגים באותיות והנאיתם" והמכפל שימשו מאז ומעולם ליצירת רכיבים דקדוקיים בעברית. אפילו חפצנו לערוך רשימת הגאים בלולה של צורנים וחלקי צורנים המשמשים בגזירה ובנטייה, קשה היה לנו ליישב את הסתירה שבין בחינת מה ששימש "מאז ומעולם" (או הפזילה אל עבר "המגמות הקבועות בעברית הקלסית") ובין העיקרון המוצהר הנזכר כי "אין לערב שיקולים דיאכרוניים בניתוח הסינכרוני". לגופו של "עקרון והנאיתם" פטור אני מלהעיר בהקשר זה.

הלקח העיקרי שאפשר ללמדו מן ההיסטוריה של הלשונות השמיות האחרות "בעלות בנייני h-" הוא שלצד הבניינים הגורמים ב-h או ב-? (יש אף מקרים של

5. הש' נִשְׁבֵּר (n-šb-r), קָבַל (q-bb-l), הִשָּׁנָה (h-šw-y), שִׁחָרַר (š-hz-r), טָלַגְרַף (t-lgr-ḏ), סִמְקָטָט (sm-rt-t); הִתְלַבֵּט (h-ṭl-bb-ṭ), ר' מאמרי הנזכר לעיל (בהערה 2).

6. השווה את אוזרתו של 5 לִישׁ שלא לטעות בהבנתם של הבניינים הקרויים "נדירים" בערבית (XV-XI), שהרי בניינים אלו נבנו בדרכים הרגילות של המורפולוגיה הערבית (וניתן לאמר, השמית): "On a dit « Formes rares », mais il ne faut pas se méprendre. Elles ont été constituées d'après les procédés normaux de la morphologie arabe (et l'on peut dire, sémitique)" [Henri Fleisch, *Traité de philologie arabe*, Beyrouth 1979, II, p. 334]

7. כעיקרון כולל, ההפרדה המוחלטת בין הסינכרוני לדיאכרוני, כמו ההפרדה בין מישורי הניתוח, איננה מובנת מאליה, רחוקה מלהיות מוסכמת כבִּעְבָר בְּקֶרֶב הבלשנים וצריכה סיוג זהיר.

יכולה להתקיים עוד תצורת פעלים, מוגבלת יותר, ב-š (או ב-s) עם הבחנות נוספות של גוני משמעות. בסורית, למשל, יש שימוש לא מבוטל, וממוסד למדי, בבניין š-p-l ובסביל-החזור המקביל לו ב-št- š ,⁸ עד כי באמת אין טעם לבקש בהם זריות מבניות. גם אין מקום לקבוע את מידת הכשרות, או האותנטיות, של האוגמנט-s- (אשר פֶּרֶצַף-st) בגזירת בניין X (استفعل) בערבית לפי בחינת מעמדו ברשימה מעורבת של צורני גזירה ונטייה מן הסוג של "והנאית"ם. במאמרו של שורצולד ונרדים מוצגת מחלוקת שקיימת לכאורה בין החוקרים בשאלה אם שפעל הוא "בניין או שורש": בהערה 2 מובאים ציונים ביבליוגרפיים מפורטים לדברי האוחזים בדעה כי שפעל הוא בניין; הערה 5 יחדה להפניות אל דברי המחזיקים בטענה כי שפעל הוא "שורש בלבד". כבמסורת ספרות המחלוקות, הדעות הנוכחות אשר ההערות הללו מפנות אליהן מובאות במאמר כשהן מחודדות יותר מבניסוחם של בעלי המחלוקת עצמם. בייחוד הועלה הערעור על ש- כאוגמנט פועלי בעברית של תנאים ואמוראים שנמצאו בה שִׁחְרַר, שִׁעֲבַד, שִׁקְלַל, שִׁלְבַק, שִׁעֲמַם, שִׁרְבַב. הללו שאולים הם בבניינם (אולי כולם זולת שִׁחְרַר), או שאין כנגדם פועל שלשי בלא ש- (כולם זולת שִׁעֲבַד ושִׁקְלַל), ומכל מקום אין להם קשר פרדיגמטי אל השלשי. השאלה הזאת אינה נוגעת לחידושו של שפעל בדורותינו, שבכוונת מכוון הוא נעשה במתכונת מובהקת של בניין, ואם עדיין אין זה בניין אשר "שורשים מילוניים רבים ניטים בו" – שרק בכוח זה תיחשב פוריותו כ"פוריות של בניין דקדוקי" לפי דרישת שורצולד ונרדים – יוכל לפחות להימנות עם "בניינים מוגבלי שורשים" אחרים, אשר המתבררת מפירות בקיומם על פי מה שכתבו שורות אחדות בלבד לאחר שהעמידו את הדרישה המחמירה שבניין אמתי חייב שיהיה פרודוקטיבי בלא סייג.

בכמה וכמה דיונים על ניתוח מעמד שפעל צוין ש"אבד ללשון הרגש" לזהות צורות אלו כקטגוריה צורנית או משמעות (מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 122), או ש"הרבה פעמים נתפסות אח"כ מלים כאלה כאילו הן בנות ארבעה עיצורי שורש" (ע' אורנג', "תצורת המלה העברית כיצד", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 21), או ש"הנוהג האינטואיטיבי" מגדיר שִׁקֵּם, שִׁכְּפַל, שִׁכְּתַב כשורשים שתחילתם ש- (ו' בן-חיים, במאמרו הנזכר

8. רק מעט מן הפעלים בבניין š-p-l (שפעל) ו- š-t-š (אשתפעל), שהמילון משופע בהם, עולים בתיאור הדקדוקי; ראה Rubens Duval, *Traité de grammaire syriaque*, Paris 1881, עמ' 183-184 (§ 199), השווה Alphonse Mingana, *Clef de la langue araméenne ou Grammaire complète et pratique des deux dialectes syriaques*, Mossoul 1905, עמ' 43 (§ 109), על šaph'el כמונח דקדוקי לציון כל הבניינים שיש בהם אוגמנט תחילי כלשהו וזולת ?- [h- >] להרחבת השורש, ראה Thomas Arayathinal, *Aramaic Grammar I*, Mannanam 1957, עמ' 431 (§ 172).

בהע' 4, שם). אם נבקש לסמוך על האינטואיציה, נגלה כי היא לבדה, בלי הניתוח הדקדוקי הנלמד, אין בה כנראה אפילו כדי לקשר הקים עם קום, נוצר עם יצר, השתולל אל שלל או הסב אל סבב, ועל כן יבקשו יותר ויותר מילונים עבריים (ואפילו מילונים ערביים) בימינו להביא בסדר האלף-בית לא רק את צורות השמות במשקליהם כי אם גם את צורות הפעלים לפי בניניהם, כדי שהמעין לא יתעה בין דפי המילון עד שימצא את מבוקשו. ואף על פי כן, כל מילון שימושי אשר לא יציג את הקשר הלסקי (ולא רק האטימולוגי) של קְתַב—שְׁכָתָב, הִחַל—הִתְחַלל—אֶתְחַל, תֹּר—הִתְּוֹר—מִתְּוֹר—שִׁתְּוֹר, או חֶקֶר—תִּחְקַר וכיוצא בהם יימצא חסר, וכך גם יימצא לקוי מאוד כל דקדוק של העברית בת דורנו אשר יפיר בפעלים כמו שְׁכָתָב, שְׁכַפֵּל, שְׁעָרָה, שְׁעָתָה, שִׁנֵּעַ ויימנע מלבטא את הקשר המבני ביניהם (וגם את הקשר שלהם עם שְׁכָלָל, שְׁעָבָד, שִׁכְנַע ודומיהם) ולא יבדיל את אלה מ"בעלי ש"- אחרים כמו שְׁקָלָל או שְׁרָבֵט.

אחת הטענות המובאות במאמרו של שורצולד ונרדים לערער על ההכרה בבניין שפעל היא שהכרה זו תסתור את "המגמה השלטת בעברית לצמצם את מספר הבניינים". ראוי להעריך את המגמה על פי סיכום העובדות, ולא להיפטר מן העובדות על פי שיעור המגמה. מאמרו של משה בראשור על "מערכת הבניינים בלשון התנאים", מחקרים בלשון ה-1 (ספר היובל לישראל ייבין, תשנ"ב), עמ' 123-151, אשר המחבר נוקט בו זהירות מרובה בקביעת מעמדו של בניין, וגם אינו רואה בצורות שפעל השאלות בניין ה' בלשון התנאים, מלמד על חידושים רבים והתרחבות מאלפת במערכת הבניינים בעברית התנאים, שסימנים רבים בה מורים על התפתחות כרונולוגית שנוגעת בהכפלה ובהארכה, בתנועות, במתכונת היסוד ובתמונה הכללית של התצורה — הפך גמור למגמה של צמצום אמצעי גזירתם של בניינים. גם החידושים בעברית בת זמננו במשקלי השמות ובהיווצרותם של פּרָפִיקְסִים אינם מבטיחים התכווצות דווקא במשקלים המקבילים בְּפֻעַל. היציבות, או השמרנות, או ה"אטימות", במערכת הצורות בכלל, נכונה (יחסית) במה שנוגע לנטייה, והרבה פחות מכך בתחומי הגזירה.

אשר לעקרון החיסכון בתיאור הלשון, אשר בשמו באה המלצתו של שורצולד ונרדים להתעלם מן האוגמנט -s במבנה הצורות ולהשרישו בכל פועל ופועל בנפרד כאילו אך מקרה הוא ששורש ועוד שורש ועוד שורש מורחבים באותו האמצעי עצמו — בשום אסכולה בלשנית אין מושג החיסכון מכוון לקיצור מערכת הכללים במחיר לדלול הצגת המבנה.

ה ע ר ו ת

מאיר חבצלת

"ישראל שבטא לא כלי"

בהכינוי לדפוס את מהדורת 'מדרש החפץ' לר' זכריה בן שלמה הרופא¹ אגרתי רשימה של לשונות ופתגמים שהם יחידאיים במדרשי תימן. הפתגם "ישראל שבטא לא כלי" מצוי רק במדרשי תימן. הוא שזור בתוך דרשה על הפסוק ויקרא כה, כו (דרשה שלא הגיעה לידינו ממקורות אחרים) וכן בדרשה על הפסוק במדבר ה, ח שהגיעה אלינו גם במקורות חז"ל (להלן), אבל בלי הפתגם.

א. דרשת הכתוב "ואם אין לאיש גואל" (במדבר ה, ח). "וכי יש [נוסח אחר וכן רש"י נוסף: לך] אדם בישראל [נוסח אחר ורש"י: מישראל] שאין לו גואלים [נוסח אחר ורש"י: גואל] אלא בגזל הגר הכתוב מדבר" (ב"ק קט, א; סנהדרין סח, ב). "ר' ישמעאל אומר וכי יש לך אדם בישראל שאין לו גואל, ומה ת"ל ואם אין לאיש גואל, בא הכתוב ולימד על הגזול את הגר" (ספרי, שם ד). "ואם אין לאיש גואל - ואיזה הוא האיש שאין לו גואל, זה הגר שמת ואין לו יורשים" (ספרי זוטא). הדרשה במדרש התימני 'מאור האפילה' לר' נתנאל בן ישעיה: "והשיב את אשמו [במדבר שם], ולמה הוצרך לכך מפני גזל הגר שנ' ואם אין לאיש גואל, אבל ישראל שבטא לא כלי"². הדרשה במדרש התימני 'מדרש החפץ': "ואם אין לאיש גואל, זה גזל הגר שאין לו יורשים, אבל ישראל שבטא לא כלי"³. "ילקוט מדרשי תימן": "והשיב את אשמו, ולמה הוצרך לכך מפני גזל הגר שנאמר ואם אין לאיש גואל זה הגר אבל ישראל שבטא לא כלי"⁴.

1. (א) בראשית-שמות, ירושלים 1991; (ב) ויקרא-דברים, ירושלים 1992; (ג) המפתחות, "מפתח פתגמים ולשונות" (בדפוס ויופיע בקרוב).

2. מהדורת יוסף קאפה, ירושלים תשי"ז, עמ' שזה. המהדיר לא העיר על המקבילה ב'מאור האפילה' ויקרא כה, כו (להלן) ואף לא על הפתגם.

3. כך ב, עמ' רז.

4. מהדורת אברהם ויוסף ורטהימר, ירושלים תשמ"ח, ב, עמ' יד. במדרש זה, שהוא מן האחרונים במדרשי תימן (ראה מדרש החפץ, ב, במדבר ה, ח), נעתק לשון המדרש מתוך 'מאור האפילה'.

ב. דרשת הכתוב "ואיש כי לא תהיה לו גואל" (ויקרא כה, כו). "ואיש כי לא תהיה לו גואל, זה הגר שאין לו יורש ולא מוריש אבל ישראל שבטא לא כלי שני' ואתם בני יעקב לא כליהם" (מלאכי ג, ו). הדרשה מצויה במדרשי תימן בדפוסים ובכתבי־יד: מאור האפילה⁵, מדרש החפץ⁶, מעין גנים⁷, מדרש הבאור⁸ וילקוט מדרשי תימן⁹. נראה לשער שמקור הדרש והפתגם במדרשי תימן קדום.

- מהדיר 'ילקוט מדרשי תימן' לא עמד על מקורו ב'מאור האפילה' ועל המקבילה ב'מדרש החפץ', והעתיק את לשון הפתגם באופן משובש: "אבל ישראל (שבט אלא כלי)" בתקנו: [אין לך שאין לו גואל]. עד כאן. וצריך לקרוא: אבל ישראל שבטא לא כלי.
5. עמ' שמט בהערה 1 שם; קשה שלא דרש כן אלא בפסוק "ואם אין לאיש גואל". ועיין ספרא וקידושין כא, א ע"כ. וליתא שם הכתוב המובא ממלאכי שנאמר ואתם וגו'.
 6. בשיבוש שם לשון הכתוב "ואתם בית ישראל", ותיקנתי שם.
 7. מובא מכ"י בתור"ש (סי' קנה). ב'מעין גנים' ההעתיקה מ'מדרש החפץ'.
 8. לר' סעדיה בן דוד. צילום כה"י שבירי, עמ' 438.
 9. והשווה מנחות נח, ב: "ישראל אין להם בטילה עולמית".

תוספת למאמר "ראשית אימות-הקריאה בכתב השמי המערבי",

לשוננו נח (תשנ"ד), עמ' 13-23

על שמות העצם הפרטיים הנכתבים באמות-קריאה תוכיות, שהמשקל והשורש מוכיחים שאינן אטימולוגיות (סעיף ה, עמ' 19), אפשר להוסיף את השם אוהל הכתוב על גבי שתי בולות זהות שנמצאו בחפירות עיר דוד, ועליהן "לאליקם בן אוהל", ואולי גם את השמות אחימה, סילא ואחיאב (Y. Shoham, "A Group of Hebrew Bullae from Yigal Shiloh's Excavations in the City of David", in: H. Geva [ed.], *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem 1994, עמ' 55-67, מס' 28, 29, 30, 35 ו-37. ראה גם יגאל שילה, "קבוצת בולות עבריות מעיר דוד", ארץ-ישראל 18 [תשמ"א], עמ' 73-87, מס' 29, 35, 45). הזמן המשוער של הבולות הוא סוף המאה הז' - ראשית המאה הו' לפני הספירה (שילה, שם, עמ' 56; שוהם, שם, עמ' 81).

תיקוני טעויות

במאמרו של ישראל בן-דוד, "שמות שנתנקדו במקרא ניקוד נסמך...", לשוננו נח (תשנ"ד), עמ' 36, הע' 42, שו' 5 - במקום "מחמת השווא" צ"ל "בחבלי השווא".

בתקציר האנגלי של המאמר הנ"ל, שם, עמ' III, שו' 5 - במקום regens צ"ל rectum, ובשו' 7 - במקום rectum צ"ל regens.

במאמרו של שרגא אברמסון, "ספר הערוך לר' נתן בלבוש ערב (מתוך מילון לשלוש לשונות)", שם, עמ' 61, שו' 3 - במקום "ואנכס[רם]" צ"ל "ואנכס[רת]"; שם, עמ' 62, שו' 3 בהערות - במקום "אלסטה" צ"ל "אלסטח"; שם, עמ' 66, שו' 9 - במקום "מאתי" צ"ל "מאתו".

עם הקוראים הסליחה.

תוספת למאמר "ראשית אימות-הקריאה בכתב השמי המערבי",

לשוננו נח (תשנ"ד), עמ' 13-23

על שמות העצם הפרטיים הנכתבים באמות-קריאה תוכיות, שהמשקל והשורש מוכיחים שאינן אטימולוגיות (סעיף ה, עמ' 19), אפשר להוסיף את השם אוהל הכתוב על גבי שתי בולות זהות שנמצאו בחפירות עיר דוד, ועליהן "לאליקם בן אוהל", ואולי גם את השמות אחימה, סילא ואחיאב (Y. Shoham, "A Group of Hebrew Bullae from Yigal Shiloh's Excavations in the City of David", in: H. Geva [ed.], *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem 1994, עמ' 55-67, מס' 28, 29, 30, 35 ו-37. ראה גם יגאל שילה, "קבוצת בולות עבריות מעיר דוד", ארץ-ישראל 18 [תשמ"א], עמ' 73-87, מס' 29, 35, 45). הזמן המשוער של הבולות הוא סוף המאה הז' - ראשית המאה הו' לפני הספירה (שילה, שם, עמ' 56; שוהם, שם, עמ' 81).

תיקוני טעויות

במאמרו של ישראל בן-דוד, "שמות שנתנקדו במקרא ניקוד נסמך...", לשוננו נח (תשנ"ד), עמ' 36, הע' 42, שו' 5 - במקום "מחמת השווא" צ"ל "בחבלי השווא".

בתקציר האנגלי של המאמר הנ"ל, שם, עמ' III, שו' 5 - במקום regens צ"ל rectum, ובשו' 7 - במקום rectum צ"ל regens.

במאמרו של שרגא אברמסון, "ספר הערוך לר' נתן בלבוש ערב (מתוך מילון לשלוש לשונות)", שם, עמ' 61, שו' 3 - במקום "ואנכס[רם]" צ"ל "ואנכס[רת]"; שם, עמ' 62, שו' 3 בהערות - במקום "אלסטה" צ"ל "אלסטח"; שם, עמ' 66, שו' 9 - במקום "מאתי" צ"ל "מאתו".

עם הקוראים הסליחה.

summaries

Mordekhai Breuer

Biblical Verses of Undecided Syntactical Adhesion

The Talmud (*b. Yoma* 52a-b) cites five instances of readings in the biblical text whose syntactical adhesion is undecided. This article attempts to explore the nature of these doubts, which at times derive directly from the context. In other cases, the doubts express a *midrash* or emerge from a conceptual connection, which arises during the reading of the verse.

Biblical accentuation as well occasionally contradicts the plain meaning of the verse. This phenomenon, however, is extremely rare. On the other hand, there are instances of accentual division which ostensibly create syntactical adhesion that can only be midrashic in nature. In actuality, these divisions are based on rules of accentuation and do not reflect exegesis. Examples of this phenomenon, where scholars attributed exegetical meaning to accentuation where none was intended, are provided in the body of the article.

David Henshke

The Term 'העמר' in Tannaitic Commentary

This term appears in the Bible only twice. Based on a detailed analysis of the Tannaitic sources, we can conclude that there was a difference of opinion between the schools of Rabbi Yishmael and Rabbi Akiva regarding the interpretation of this term in both of its occurrences. A complete evaluation of the sources produces a series of conclusions, including: the meaning of 'עמר' in Samaritan, the attitude of Talmudic sources toward the Syrian 'עמר', the Midrash's original location, transmission, and revision, the halachic background to the Aggadic Midrash on the sale of Joseph, among others.

Ilan Eldar

A New Fragment of *Tafsīr sab'īn lafẓa*

Tafsīr (or *Kitēb*) *sab'īn lafẓa* is one of Saadia Gaon's lexicographical works, a specialized (or restricted) vocabulary setting forth seventy (later enlarged to more than ninety) selected biblical *hapax legomena*. According to Saadia, the only way to determine their meaning is through parallel words (or roots) in the Mishna or Talmud. This treatise follows neither alphabetical nor logical order, nor is it arranged in the order of the biblical text. Although merely a vocabulary, not a dictionary, this short lexicographical work is of major importance - it is the first work of a Jewish grammarian on comparative lexicography.

Almost 90 percent of its items (including the ten items explained in the introduction) have been published from Geniza fragments by B. Klar (1943), N. Allony (1958), and A. Dotan (1989). A new Geniza fragment housed in the University Library of Cambridge (T-S NS 302/24), containing five unknown items, is published here.

Shraga Abramson

Tactics of Arabic-Hebrew Translations

Faced with unfamiliar verbs and nouns, particularly book titles and scientific terminology, translators of Arabic works into Hebrew employed various means to grapple with this problem. Some translators omitted the Arabic titles, and supplied a translation alone; others cited both original title and translation, noting in addition that "in Arabic, the book's name is as follows." We also find instances where translators juxtaposed Hebrew and Arabic terms without noting that the Hebrew was a translation, a practice potentially confusing for the reader. Others, especially in cases where the original cited a book that the translator judged inaccessible to the reader, evaded the issue by elision, which resulted in inaccurate translations. We find the translator omitting any reference to the title, replacing it with "the matter is very simple" instead. Naturally, it is not simple at all!

The article contains characteristic examples of these practices, thereby providing guidelines for the discriminating reader of such translations.

Moshe Florentin

Towards a New Edition of the *Tulida*

The purpose of this paper is to draw the attention of scholars in various branches of Samaritan and Jewish studies to the need for a new edition of the *Tulida*. The *Tulida* is a brief Samaritan chronicle, a list of the Samaritan High Priests interjected with key historical events from the creation of the world to the present. The ancient part of the chronicle was composed by the Samaritan אלעזר בן עמרם in the middle of the twelfth century. Two hundred years later, יעקב בן ישמעאל edited and updated the composition. Later supplements have brought the *Tulida* up to the present.

To date, two editions of the *Tulida* have been published - by A. Neubauer (1869), and by J. Bowman (1954). Both editions are inadequate for the requirements of the study of Samaritanism today. The Neubauer edition is based on a late manuscript which is a poor copy of the ancient manuscript. The Bowman edition relies on the ancient manuscript of the composition, but it contains many mistaken readings by the editor. In addition, the manuscript is damaged and an important part of the composition is missing. Unfortunately, the editor did not try to solve this problem.

A new edition of the *Tulida* should be based on the ancient MS published by Bowman which is currently in the possession of the priestly family in Nablus. It should not however be presented to the reader in its present form, but rather should be supplemented in its damaged part. The new edition which is in preparation will include an apparatus containing the versions of the other extant manuscripts. The text will be accompanied by a translation as well as linguistic and historical remarks. A comprehensive introduction will contain a linguistic analysis of the different parts of the chronicle written in hybrid Samaritan, Aramaic, and pure Hebrew.

Reuven Merkin

רשקן: A Hebrew Quadriliteral Verb Coined in the Twelfth Century

In the acrimonious dispute between Abraham b. David (RaBaD, 1120-1198) and Zerahiah b. Isaac ha-Levi Gerondi (1115-1186) known as *Divrei ha-Rivot* (ed. B. Drachman, New York 1907), both rabbinical

scholars used the word רשקניולות five times. This Hebrew plural form is a possible derivation of a Provençal noun *rascanyola* - "stinging remarks, sarcasm". Zerahiah went so far as to derive a Hebrew quadriliteral verb, רשקן, from the Provençal verb *rascanhâ*, found once in the past form (רשקנתך) and once in the participle (מרשקן).

Eljakim Wajsberg

Concerning Personal Contact between Abbaye and Rava Bar Yosef

Richard Kalmin has stated that there was little, if any, personal contact between Abbaye and Rava - the two main authorities of the fourth generation Babylonian Amoraim. Nevertheless, in *Yebamot* 21b we find, according to the printed editions, a lively conversation between Abbaye and Rava - אָמַר לִיה אַבִּי לְרַבָּא אַסְבְּרָה לָךְ = "Abbaye said to Rava: I will explain it to you" - which seemingly refutes Kalmin's thesis. Based on philological evidence and investigation of the distribution of the syntagm אָמַר לִיה ר' א א לר' ב אַסְבְּרָה לָךְ in the Babylonian Talmud, it can be suggested that preference be given to the reading: אָמַר לִיה אַבִּי לְרַבָּא. Furthermore, the name רבא may refer to Abbaye's teacher Rabbah bar Nahmani. Translated, this emendation reads: "Abbaye said to Rabbah: 'Explain it to us'." If acceptable, this reading eliminates the objection raised by the printed text to Kalmin's statement.

Joshua Blau

A study of the Relevance of the Biblical Accentuation System for Traditional Jewish Exegesis

Simcha Kogut, *Correlations between Biblical Accentuation and Traditional Jewish Exegesis: Linguistic and Contextual Studies*, publications of the Perry Foundation for Biblical Research in the Hebrew University, Jerusalem: The Magness Press, 1994, 270 + 2 pp.

Since the biblical accentuation system is of interest not only for scholars and students but also for the intelligentsia, especially those who

follow the public reading of the Torah scroll, it is quite surprising that Kogut's lucid and inspiring learned study is the first comprehensive investigation of this subject, thus adding a new dimension to traditional Jewish exegesis. This review, *Inter alia*, treats the problem of the possibility of adding a further dimension to the study of the accents by comparing them with the system of vocalization. It addresses as well the question of how far *midrashic* literature is already outside the problem of the relevance of biblical accentuation.

Gideon Goldenberg

Root-Augmentation, Stem-Derivation, and *Šiph^cēl*

The article by O. (Rodrigue) Schwarzwald and E. Neradim in *Lěšonēnu* LVIII, pp. 145–152 (III–IV) raises the question whether verbs like שָׁכַתַּב “rewrite” or שִׁעֶרַךְ “revalue” in present-day Hebrew should be considered to be derived forms of the *Šiph^cēl* pattern from √כַּתַּב and √עֶרַךְ respectively, or rather should be regarded as simply representing quadriradical roots (i.e. √שַׁכַּתַּב, √שִׁעֶרַךְ). The authors strongly advocate the latter view, and would thus equally construe שַׁכַּתַּב, שִׁעֶרַךְ, שִׁקְלַל, שִׁרְבַּט, etc. as “quadriradical root[s] starting with the consonant š”. Their main arguments are as follows: (1) the addition of *Šiph^cēl* to the verb-system might “contradict the general tendency of Hebrew to reduce the number of conjugations”; (2) if *Šiph^cēl* is recognized, then patterns such as *ʿiph^cēl*, *Tiph^cēl*, *Miph^cēl* cannot be excluded; (3) each derived stem has its special pattern, whereas the vowel-pattern of *Šiph^cēl* is, like all other quadriradicals, the same as that of *Pi^cēl*; (4) no unique meaning is assigned to *Šiph^cēl* forms; and (5) considerations of economy in linguistic description make it more plausible “to regard *Šiph^cēl* as a root and not as a *binyān*”.

In fact, the formation of derived stems in Hebrew, as in the other Semitic languages, involves root-augmentation (whether internal, by gemination or vowel-lengthening, or external, by derivational prefixes) as well as typical vowel-patterns. These two derivational means, viz. root-augments and stem-vowels, are largely autonomous. *Quddaš* and *huqdaš*, which differ in their root-augments but share the same vowel-pattern, are generally recognized as belonging to different verbal stems. Similarly, *qiddēš* and *quddaš*, which have the same augment but differ in their vowel-patterns are conventionally regarded as representing separate *binyānim*. *Qiddēš* and *qaddēš*, on the other hand, with their different vowel-patterns, belong

to the same *hinyān*. Common to all these forms of augmented roots and to the originally-quadriconsonantal roots as well is the three-place format ■-■-■, with its non-breaking medial cluster. There is no real gap between quadriradicals and augmented triradicals, which mainly differ in their derivational history (and in some peculiarity in the vowel-pattern of some *Hiph^ʿl* base-forms). Where derivational history preserves a paradigmatic relation with a triradical primary root, we may speak of a derived stem or *hinyān*. In present-day Hebrew we do certainly have cases of $p^{-c}l \rightarrow \check{s}\text{-}\bar{p}^{-c}l$ stem-derivation, marginal as they may be, whose paradigmatic relation to the triradical is rather perspicuous. Of similar status are derivational patterns like *ʿiph^ʿēl* or *Tiph^ʿēl* : אוֹכֵר “refer”, אֶתְחַל “initialize”, תַּדְלִיק “fuel”, תִּזְמֵן “synchronize”.

If diachronic considerations should not be allowed to interfere in synchronic analysis, as Schwarzwald and Neradim demand, then their argument against recognizing a *Šiph^ʿēl* stem-pattern because it would “contradict the general tendency of Hebrew to reduce the number of conjugations” must be discarded. In any case, one may not like such verb-stems, which are deliberately introduced into Hebrew usage, or regard them as marginal or fruitless, but neologisms of this derived stem should be recognized for what they are. Considerations of economy in linguistic analysis are only relevant when neither of the alternative solutions is liable to distort the description.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך חמישים ושמונה, חוברת רביעית
אלול התשנ"ד-התשנ"ה

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

© התשנ"ה, כל הזכויות שמורות
למחברי המאמרים ולאקדמיה ללשון העברית

הפקה: טלי אמיר

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91 034
סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

מאמרים	
283	ספקות שאין להם הכרע
297	ממדכי ברויאר
309	ישראל בן-דוד
	משה פלורנטיין
	אלישע קימרון
313	הערה לעניין שם החיבור השומרוני "תיבת מרקה"
	שיש במקום פלוני = שבמקום פלוני -
317	מבנה ארמי "מאוחר" בתעודות מימי בר כוכבא
	לשונות מתן תורה: מתן תורה, יום סיני,
	מעמד הר סיני
323	חריות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת
335	ואשכנז הקדומים
	נשילת יו"ד סופית אחר שורוק במסורת ליטא
339	ממדכי מישור
	דוד טלשיר
	ואלישע קימרון
	שמות העופות וסדרם בכתובת דיר עלא
	ביקורות
347	על 'מילון הפועל' מאת נפתלי שטרן
	אסתר בורוכובסקי
	תגובות
	על "פטרוה - פיטרוה..." מאת יוחנן ברויאר,
363	לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 11-21
365	תשובה לתגובה
367	יוחנן ברויאר
	מיכל אפרת
	היש לשמות יישובים דקדוק?
369	ספרים שנתקבלו
I	תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

- הרב מרדכי ברויאר, רח' הרב עוזיאל 56, ירושלים 424 96
- ד"ר ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 111ד, ירושלים 223 92
- ד"ר משה פלורנטין, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 978 69
- פרופ' אלישע קימרון, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 105 84
- פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים 461 92
- פרופ' שולמית אליצור, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים 905 91
- ד"ר מרדכי מישור, התומר 6א, ירושלים 189 96
- ד"ר דוד טלשיר, המחלקה ללשון עברית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 105 84
- ד"ר אסתר בורוכובסקי, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 978 69
- מר יחזקאל דוד, החוג לתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב, רמת אביב, תל-אביב 978 69
- ד"ר יוחנן ברויאר, החוג ללשון עברית, האוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים 905 91
- ד"ר מיכל אפרת, החוג ללשון עברית, אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה 905 31

ספקות שאין להם הכרע

געויות

בשנת תשכ"ז ביקש ממני מוסד הרב קוק להכין מהדורת מקרא לצורך פירוש "דעת מקרא". נועצתי אז במומחים, ובהם גם ר' מאיר מדן ז"ל, שהיה בשעתו המהדיר של תנ"ך קורן. דנו בנושאים העיקריים של נוסח המקרא, ובכולם הייתה לו שיטה ברורה. אולם כאשר הגענו לסוגיית הגעיות, היה יכול להציג רק את הבעיות, ולא הייתה לו משנה סדורה לפתרונן. ובסוף אמר: אינני יודע באיזו דרך תבחר ללכת, אולם אין לי ספק שלא תהיה מרוצה מהחלטתך - תחליט כאשר תחליט. תחזית זו נתקיימה במלואה, שכן לא היו אלה "דברי נביאות" אלא דברי "חכם עדיף מנביא". הם ביטאו את העובדה שאין פתרון לבעיות המתעוררות בסוגיית הגעיות, וכל פתרון שיעלה על הדעת יתגלה בסופו של דבר כלא-פתרון, שהנפש לא תימלא ממנו.

נזכרתי בדברים האלה כאשר קראתי את המבוא של פרופ' מנחם כהן ל"מקראות גדולות הכתר", כרך מלכים. מבוא זה יוחד כולו לסתירת תפיסתי בסוגיית הגעיות הקלות. כהן אמר בתחילת דבריו שאין הוא "מסכים מכול וכול לא עם התפיסה (שלי) בכללותה ולא עם פרטיה". שכן מן הדברים שכתבתי משתמע שכן אשר סימן את הגעיות הקלות בלא כל שיטה מחייבת, אלא ברצותו סימן וברצותו נמנע מלסמן, ולפיכך רשות זו נתונה גם לנו. אולם כל זה איננו נכון כלל, שהרי געיות קלות שכיחות בכתר רק בתיבה המוטעמת בפשטא, והן מצויות גם בתיבה המוטעמת בזקף קטן. כנגד זה הן נדירות בתיבה המוטעמת בשאר המפסיקים, וכמעט אין הן מצויות בתיבה המוטעמת במשרת. מכאן שלבן אשר הייתה שיטה ברורה בסימון הגעיות הקלות, ואין שום ספק שראה את השיטה הזאת מחייבת. ואילו השיטה שאני בחרתי בה - לסמן געיה קלה בכל תיבה הראויה לכך מצד מבניה (בלא כל התחשבות בטעם התיבה) - מנוגדת לשיטת בן אשר ניגוד קיצוני.

כל הדברים האלה טובים ונכוחים, ואני מניח שכהן לא חשד בי שאין הם ידועים לי. אולם הוא לא עמד או לא העמיד על ההבדל העקרוני שבין שיטת בן אשר בסימון הגעיות הקלות ובין שיטתו בסימון שאר כל פריטי הניקוד והטעמים. הבדל זה הוא המציב בפני המהדיר בעיה שאין לה, לדעתי, כל פתרון משביע רצון. ותחילה יש לברר את ההבדל הזה.

רוב סימני הניקוד וההטעמה המצויים בכתר נקבעו שם על פי מסורת ברורה, שהיה הנקדן חייב לתת לה ביטוי. דבר זה ניכר בכך שכל הניקודים וההטעמות האלה אינם מצויים רק בכתר בלבד אלא גם בכתב־יד אחרים הקרובים לכתר. לדוגמה, גם ההטעמה החריגה וְיִאמְרֹ אֱלֹהֵי (מל"א יז, כג; וכעין זה מל"ב ב, יא) וגם ההטעמה שעל פי הכלל וְיִאמְרֹ אֱלֹהֵי (מל"א יח, טו; וכעין זה שם, ב) מצויות שתיהן בכל כתב־היד התלויים במסורת טבריה. לפעמים נמסרה מחלוקת ביחס להטעמה מסוימת. לדוגמה, הגעיה הכבדה המצויה בכתר בתיבת עֶלְ-צֶדֶק (יח' ד, ו) תלויה במחלוקת: בן אשר שם אותה שלא לפי הכלל, ואילו בן נפתלי משמיט אותה על פי הכלל. אולם עצם המחלוקת הזאת מוכיחה שהייתה מסורת בידי שני המלמדים, אלא שהמסורות היו חלוקות.

אולם דברים אלו אינם אמורים בסוגיית הגעיות הקלות: יש בכתר אלפי תיבות שכן אשר שם בהן או השמיט בהן געיה קלה בלא דין ובלא דיין, בלא כלל ובלא מסורת. לדוגמה, בן־אשר הטעים מַעֲלִי (שופ' ג, יט) - אבל מַעֲלִי (שם ח, ג) - שניהם מיד אחרי פשטא. אין שום אפשרות שבעולם לתת להבדל הזה הסבר דקדוקי, וגם אי אפשר לומר שכך קיבל בן אשר במסורת, שהרי כ"י לנינגרד B 19a שם געיה בשתי התיבות כאחת, ואילו כ"י ששון 1053 השמיט את הגעיה משתיהן. על כורחנו אנחנו אומרים שכל הנקדנים האלה סימנו את הגעיה בתיבות אלו או השמיטו אותה רק בדרך מקרה ובלא כל מסורת מחייבת. ואילו שאלו את בן אשר עצמו אם מותר להחליף את שיטתו ולנקד תחילה מַעֲלִי ואחר כך מַעֲלִי, בוודאי לא היה מתנגד לכך. מסתבר שהיה מסכים גם להאחיד את ההטעמה ולסמן או להשמיט את הגעיה בשני המקומות כאחד.

הטעמות לא עקיבות - כדוגמת מַעֲלִי - מַעֲלִי - מצויות בכתר במקומות רבים מאוד, ואין כאן המקום לפרטם. הצד השווה שבכל ההטעמות האלה הוא שאין להן לא הסבר דקדוקי ולא אישוש בכתב־יד אחר. כעין זה אנחנו מוצאים גם בשאר כתב־היד. דבר זה מוכיח בוודאות שכל הנקדנים כאחד סימנו את הגעיות הקלות בלא מסורת ובלא דקדוק. לפיכך כמעט אין לך תיבה במקרא שיש חובה או איסור לסמן בה געיה קלה¹, אלא הדבר מסור להחלטה השרירותית או המקרית של הנקדנים - ברצונם הם מסמנים געיה וברצונם אינם מסמנים.

העובדה שהגעיה הקלה סומנה בכתב־היד בלא שיטה ובלא מסורת מוכחת בלא צל של ספק ממחלוקות בן אשר ובן נפתלי המובאות בספר החילופים. שני המלמדים האלה חלוקים במקומות רבים מאוד באשר לסימון געיה כבדה, אך לא מצאנו מחלוקת באשר לתיבה מסוימת, אם היא מסומנת בגעיה קלה². דבר זה ניתן להתבאר

1. יש יוצאים מכלל זה כגון תיבה המוטעמת בזקף גדול או המוטעמת מלעיל בפשטא או המוטעמת מלרע בפשטא, ויש בה תנועה גדולה לפני שווא.

2. חריג אחד בשי"ן הזיקה: קהלת ב, כא.

רק על פי ההנחה ששני המלמדים כאחד לא ייחסו כל חשיבות לשאלה אם יש געיה קלה בתיבה זו או באחרת, שכן בסוגיה זו לא הייתה בידיהם כל מסורת מחייבת, אלא איש כל הישר בעיניו יעשה.

כל הדברים האלה אינם סותרים את מה שנאמר לעיל - על דעת כהן - שהייתה לבן אשר "שיטה" בסימון הגעיות הקלות. שכן שיטה זו משקפת רק "נטייה"³ בלבד: בן אשר "נטה" לסמן געיות קלות בעיקר בתיבות המוטעמות בפשטא מלרע או בזקף קטן. לפי זה רוב הגעיות הקלות באות לפני שני הטעמים האלה ומיעוטן בא לפני שאר הטעמים. ברור שכלל זה בא לבן אשר במסורת, שהרי הוא משתקף - במידה זו או אחרת - גם בכתב-יד אחרים. אולם זה רק כלל סטטיסטי הקובע את חלוקת הגעיות בין כלל התיבות שבמקרא, ואין הוא אומר דבר על סימון הגעיה בתיבה זו או אחרת. "שיטה" זו של בן אשר דומה אפוא לשיטה הקובעת את התוצאות של משחק בקוביה. אפשר לקבוע מראש - בוודאות כמעט מוחלטת - כמה פעמים תראה הקוביה מספר מסוים אם יטילו אותה מאה פעמים, אולם אין כל אפשרות לקבוע מראש אם היא תראה את המספר הזה בפעם הראשונה או בפעם העשירית או בפעם המאה. וכן הדבר גם כאן: מסורת בן אשר קבעה לכל טעם את אחוז התיבות המסומנות בגעיה קלה, אך לא קבעה אלו הן התיבות הכלולות באחוז הזה.

כל הדברים האלה באים לידי ביטוי ברור בניסוחו המוצלח של ישראל ייבין, שהוא מרא דשמעתתא בסוגיה זו. וכך הוא כותב בספרו הגדול על כתר ארם צובה: "מסתבר, שאילו היה בן אשר גופו מנקד ומטעים טופס נוסף של המקרא, לא היה סימון הגעיות הקלות זהה בו לסימון בכתר, והוא הדין בכל מנקד אחר" (כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, סימן טו, סוף הערה 3). כהן הביא את הדברים האלה במאמרו והביע את פליאתו עליהם. אך הם האמת לאמתה, שכן אף על פי שהייתה לבן אשר שיטה ברורה על היחס הכללי שבין הגעיות ובין הטעמים, הוא סימן את הגעיות בתיבות היחידות רק בדרך מקרה. וכלל גדול הוא בדינו ש"המקרה לא יתמיד". לפיכך אין להעלות על הדעת שהגעיות הקלות, שסומנו "דרך מקרה" בתיבות מסוימות בכתר, יסומנו "דרך מקרה" באותן התיבות גם בטופס נוסף של המקרא.

על פי זה תובן הבעיה שעמדה לפניי, כאשר באתי להדיר את נוסח המקרא על פי כתר ארם צובה. יש במהדורה שלי מקומות רבים מאוד שנוסח הניקוד או הטעמים בהם שונה מן הנוסח של המהדורות הרגילות. בכל המקומות האלה לא חששתי כלל לתרעומת הציבור על שאני משנה מ"מנהג ישראל", שהרי כל ישראל כבר הסכימו לקרוא ולנגן את המקרא על פי מסורת טבריה וקבלת בן אשר, ולפיכך אין לנו רשות לקבל שום נוסח הסוטה מן המסורת הזאת, וכל "מנהג" המבוסס על נוסח מסוג זה הוא מנהג של טעות שאין חוששים לו. אולם היה לי קשה מאוד לנהוג כן גם

3. ישראל ייבין בספרו על הכתר הגדיר במונח הזה את "שיטת" בן אשר בסימון הגעיות הקלות.

בסוגיית הגעיות הקלות, שהרי כל מהדורות המקרא המקובלות בישראל זה יותר ממאה שנה (לפחות) נוהגות לסמן געיה קלה בכל תיבה הראויה לכך מצד מבניה⁴ - בלא כל התחשבות בטעמה, וכל קורא ותיק הבקי בקריאתו מקפיד להטעים את המקרא על פי הנוסח הזה. אילו באתי להחזיר כאן את שיטת בן אשר לקדמתה, היה עליי להשמיט את רוב הגעיות האלה ולהעתיק רק אותן הגעיות שסימן בן אשר בכתר - דרך מקרה ובלא מסורת. לפי דרך זו היה עליי להטעים מַעְלִי בצד מַעְלִי, בִּיהוֹדָה בצד בִּיהוֹדָה, הָאֵשֶׁה בצד הָאֵשֶׁה, גִּוְרָלָם בצד גִּוְרָלָם, אַחֲרָיו בצד אַחֲרָיו, לָרַעַב בצד לָרַעַב - ועוד מאות דוגמות מסוג זה. ואילו שאלו אותי הקוראים מה ראית לנקד כן - שלא כמנהג המקובל ושלא כסברה - היה עליי להשיב: כך עלה במקרה על דעת בן אשר, כך ניקד על פי רצונו השרירותי או המקרי - בלא טעם ובלא סברה, בלא מסורת ובלא דקדוק. וכדאי הוא המנהג המקרי הזה של בן אשר לדחות את מנהג כל ישראל שנתקבל בכל אתר ואתר, בארץ ובתפוצות. אין לי שום ספק שהציבור לא היה מקבל את התשובה הזאת, ואני יכול רק להצדיק אותו.

דומה שיש בדברים אלו כדי להסביר את נוסח הגעיות הקלות שבחרתי בו, על פי המנהג שנתקבל בכל המהדורות הרגילות. נוסח זה מנוגד למסורת הכללית של הגעיות שהייתה מקובלת בידי בן אשר. אולם אין בו שום תיבה שהיא, כשהיא לעצמה, מוטעמת בגעיה שלא לפי המסורת הזאת⁵. ודיי בכך להצדיק את הכרעתי. שכן מסתבר שהסכמת כל ישראל לקבל את מסורת בן אשר חלה רק על אותן סוגיות הניקוד שהייתה בהן לבן אשר מסורת מחייבת לכל תיבה יחידה שבמקרא - למעט סוגיית הגעיות הקלות, שמסורת בן אשר מסרה בה רק שיטה כללית סטטיסטית, אך לא קבעה בה מסמרות לשום תיבה שבמקרא⁶. ופוק וחזי מאי דעמא דבר.

כל הדברים האלה היו ראויים להיאמר גם אילו היה בידינו הכתר בשלמותו. קל וחומר שיש לומר אותם אחרי שכבר אבד חלק גדול של הכתר, והוא נשאר בציון רק מ"משאריתך" (דב' כח, יז) ועד "ציון" (שה"ש ג, יא). שהרי אין לנו כל אפשרות לשחזר מדעתנו את הגעיות שקבען בן אשר בכתר דרך מקרה, וגם אי אפשר להעתיק אותן מכתב־יד לנינגרד, אף על פי שנוסח הניקוד והטעמים של כתב־יד זה מעולה וגם קרוב ביותר לנוסח הכתר. שכן דווקא בסוגיית הגעיות הקלות נוסח כ"י לנינגרד תמוה במקומות רבים. נוסף על כך שיטתו הכללית שונה שינוי ניכר מזו של הכתר, ושוב אי אפשר להיעזר בו כדי למצוא את נוסח הגעיות של בן אשר.

4. כהן מסביר באריכות מהיכן הגיע המנהג הזה אל המהדורות שלנו. דבריו בעניין זה מעניינים ומאלפים מאוד, אך אין הם סותרים את דבריי, שהרי גם אני מודה שהשיטה הזאת - בכללותה - מנוגדת לשיטת בן אשר. השאלה איך נתקבלה במהדורות שלנו לא מעלה ולא מורידה לדיון הזה.
5. יש יוצאים מכלל זה, כגון תיבה המוטעמת בוקף גדול או המוטעמת בפשטא מלעיל. ואין כאן המקום להסביר מדוע החלטתי לסמן את הגעיה גם באלה.
6. השווה הערה 1.

אולם כהן חולק עליי גם בעניין זה. לדעתו, שמואל בן יעקב, שניקד את כתב־די לניגנרד, היה נקדן מעולה בכל סוגיות הניקוד והטעמים - ובכללן גם סוגיית הגעיות. שיטתו הכללית בסוגיה זו גם קרובה ביותר לשיטת הכתר. אנסה כאן להוכיח את דעתי בשני העניינים האלה.

מכל מה שנאמר כאן ברור שקשה מאוד לדבר על "שיבושים" בנוסח הגעיות הקלות, שהרי הגעיות האלה סומנו בלא מסורת, וכל נקדן היה רשאי לשים אותן כרצונו - ובלבד שישמור על ה"נטייה" הכללית, הקובעת את היחס שבין הגעיות ובין הטעמים. אולם יש עניינים אחדים היוצאים מכלל זה, ובהם הכלל הקובע שאין שמים געיה קלה בתיבה שיש בה געיה כבדה או געיית שווא או געיה קלה נוספת, וכן הכלל האומר שאם יש בתיבה אחת הברות אחדות הראויות לגעיה קלה, אין שמים את הגעיה הקלה אלא באחרונה שבה⁷. כללים אלו נשמרו בקפדנות בכתר, ובכל המקרא יש רק כעשרה חריגים לשני הכללים כאחד. ניקוד התיבות על פי הכללים האלה בא, כנראה, במסורת, ודבר זה מוכח מן העובדה שחריגים אחדים שנויים במחלוקת בן אשר ובן נפתלי.

אולם שמואל בן יעקב לא היה, כנראה, בקי כל צורכו בכללים אלו, שהרי לא שמר עליהם כהלכה. כי הוא ניקד אֶהְיֶיכֶם (בר' לו, יח) בצד אֶהְיֶיכֶם (שם), וניקד מוֹשְׁבֵיכֶם (וי' ג, יז), מוֹשְׁבֵיכֶם (וי' כג, ג), מוֹשְׁבֵיכֶם (שם, לא) בצד מוֹשְׁבֵיכֶם (שם, יד) - וכן פִּתְּצֶרֶת (במ' י, ח) בצד פִּתְּצֶרֶת (שם, י). כל הגעיות האלה מסומנות בלא עקיבות, ורובן - שלא כהלכה. על אלה יש להוסיף עוד כארבעים תיבות בתורה שהגעיה מסומנת בהן שלא כדין: געיה קלה בצד געיה אחרת - וכן געיה בראשונה מבין שתי הברות הראויות לגעיה קלה. נמצא שהטעמות תמוהות אלו מצויות בכ"י לניגנרד ביותר מארבעים וחמישה מקומות בתורה בלבד⁸, ואילו בכתר הן מצויות בכל המקרא רק בקרוב לעשרה מקומות.

ראוי לציין כאן: שמואל בן יעקב היה גם נקדן של כ"י ל⁹; אך שם חלק ניכר מהתיבות האלה מוטעם כהלכה. לדוגמה, הוטעם בכ"י לניגנרד שלא כדין: פֶּל־הַמִּתְּלָה (שמ' טו, כו), הַעֲזִיאוֹלִי (במ' ג, כז), וַיִּתְּתֶם (במ' ד, לב), אֶת־הָאִשָּׁה (במ' ה, כא), לַחֲתָנְכֶם (דב' א, לג) - ואילו בכ"י ל⁹ הוטעם כדין: פֶּל־הַמִּתְּלָה, הַעֲזִיאוֹלִי, וַיִּתְּתֶם, אֶת־הָאִשָּׁה, לַחֲתָנְכֶם. אך יש גם התופעה ההפוכה של ניקוד טוב יותר בכ"י לניגנרד. לדוגמה, הוטעם בכ"י ל⁹ שלא כדין: שָׁנְאֻךְ (שמ' כג, ה), וְלֹא־יָרָאוּ (שמ' לד, כ), עַל־

7. אולם אם ההברה הראשונה היא תיבה מוקפת, שמים את הגעיה בתיבה זו.

8. אלה המקומות שמצאתי: בר' יט, יג; כה, לא; לא, מג; לב, כו; לו, יח; לח, יח; מט, יח; שמ' א, כא; ח, כא; יג, ה; יא, טו; כו, ל; י; וי' א, ה; ג, יז; כג, ג; לא; כה; כז, כח; במ' ג, כז; ד, לב; ה, כא; ח, יד; כה, לח; טו, יד; מ, יז; כא; יח; כ; כה; כו; לא; דב' א, כט; לג, ז, ח; יג; ג, יא; יד, כד; כה; יב, יז, כ, ל; לא; יד, כג; יח, ד; כ, יח. במקומות המודגשים ההדרגה התמוהה מצויה גם בל⁹.

9. רק כשליש מן ההטעמות התמוהות של כ"י לניגנרד מצוי גם בל⁹; והשוה הערה 8.

מִקְחָתָּ (וי' ו, יד - אבל שם ז, ט: וְעַל־מִקְחָתָּ, וְאֶמְתָּךְ (וי' כה, מג) - ואילו בכ"י לנינגרד הוטעם כרין: שְׁנָאָךְ, וְלֹא־יִרְאוּ¹⁰, עַל־מִקְחָתָּ (גם וְעַל־מִקְחָתָּ), וְאֶמְתָּךְ.

כך נתקיים בשמואל בן יעקב מה ששיער ייבין שהיה מתקיים בבן אשר. אכן, שמואל בן יעקב ניקר שני טפסים של התורה, ונוסח הגעיות הקלות איננו זהה בשני הטפסים האלה. אלא שבן אשר היה משנה את הניקוד רק באותם העניינים שלא הייתה לו בהם כל מסורת ושכללי הדקדוק לא קבעו בהם מסורות, ואילו שמואל בן יעקב החליף את שיטתו בעניינים שחוקי ההטעמה ומסורת הקריאה קבעו בהם נוסח מחייב, שאין לשום נקדן רשות לסטות מהם.

דברים אלו מטילים ספק חמור בבקיותו של שמואל בן יעקב במסורת הקריאה של הגעיות הקלות. לפיכך ההצעה להעתיק את נוסח הגעיות של כ"י לנינגרד - גם אם בשינויים מסוימים - לא תתקבל על הדעת בנקל.

נוסף על כך הרי נוסח הגעיות הקלות של כ"י לנינגרד שונה מנוסח הכתר גם באותם העניינים שקבעה בהם המסורת רק "נטיות" וכללים סטטיסטיים. הכללים האלה עצמם נשמרו - בעיקרון - גם בכ"י לנינגרד. אף על פי כן יש גם הבדל של שיטה בין שני כתבי־היד האלה, שהרי כ"י לנינגרד מרבה בגעיות יותר מהכתר. לפיכך מראש היינו יכולים להניח שנוסח הגעיות של שני כתבי־היד לא יהיה זהה. ואכן, הנחה זו מתאשרת במלואה.

בדקתי בספר יהושע את התיבות הראויות לגעיה קלה, ומצאתי שם כמאתיים וארבעים תיבות שנוסח הגעיות של כ"י לנינגרד שונה בהן מזה של הכתר¹¹. במיעוטן יש געיה רק בכתר, ברובן יש געיה רק בכ"י לנינגרד. על פי זה יש להניח שאם נעתיק את נוסח הגעיות של כ"י לנינגרד בכל מקום שלא נשתמר בו הכתר, נסטה מנוסח הכתר ביותר מאלפיים תיבות. די היה בכך להרתיע אותי מללכת בדרך הזאת.

וכך בסופו של דבר נתקיימה תחזיתו של מדן. אילו העתקתי את נוסח הגעיות של הכתר, בוודאי לא הייתי מרוצה. אולם גם משקיבלתי את שיטת הגעיות של הנוסח המקובל, אינני מרוצה מהחלטתי, שהרי על כל פנים עברתי על המסורת הכללית שהייתה מקובלת בידי בן אשר. אכן, זה ספק שאין בו הכרע משביע רצון, שהרי ההכרעה איננה בין טוב לרע אלא בין טוב פחות ובין טוב יותר. הכרעה זו הייתה מוטלת עליי, ואני יכול רק לקוות שעלתה יפה ותתקבל על דעת הציבור¹².

10. השווה הערה 7.

11. כהן ערך מדרג אחר שאין אני יכול לדרן בו כאן. אעיר רק זאת: בעמ' 22 של המבוא הוא מביא בין התיבות המוטעמות בגעיה קלה גם את הַמְצָרִים, הַמְרָצָה, וְהַמְנָשִׁי, הַסְעָרָה, הַסְעָרָה. אולם זו טעות שהיא כשגגה שיוצא מלפני השליט. שכן הגעיה שבת־יבות האלה איננה געיה קלה אלא הגעיה שבספרי על הטעמים קראתי לה "געית ה". אין היא עניין לכאן, שהרי היא באה תמיד על פי מסורת קבועה ומחייבת, וכל כתב־היד שווים בסימונה בכל מקום.

12. בספרי על הטעמים כתבתי שהגעיה מורה על נחץ משני, שאיננו מבוצע בניגון. כהן טוען

קרי וכתבי

זה היה מנהג כל כתבי-היד באשר לתיבה שיש בה הבדל בין קרי ובין כתיב: אותיות הכתיב כתובות בתוך השורה, ואותיות הקרי רשומות בגיליון. אולם הניקוד והטעמים המתאימים לקרי אינם מסומנים בקרי שבגיליון אלא בכתיב שבתוך השורה.

שיטה זו, שנמסרה לנו מידי בעלי המסורה, יכולה לעורר תמיהה. שהרי הקוראים הוגים ומנגנים רק את הקרי ולא את הכתיב, ולפיכך היה ראוי לסמן ניקוד וטעמים רק בקרי ולא בכתיב, ואילו הם הפכו את השיטה וסימנו ניקוד וטעמים רק בכתיב ולא בקרי.

מסתבר שזה היה נימוקם של בעלי המסורה. אילו סימנו ניקוד וטעמים רק בקרי שבגיליון, כבר היו פוגעים במערכת הטעמים. כך, לדוגמה, ביואל ד, א: אֲשֶׁר אֲשׁוּב (אשיב קרי). אילו סימנו את הניקוד ואת הטעם רק בקרי שבגיליון, היה המרכא של אֲשֶׁר בא בלא תביר לאחריו, דבר שאין הדעת סובלת אותו. משום כך היו נאלצים לסמן בכתיב לפחות את הטעם. מתוך כך כבר נאלצו לסמן שם גם את הניקוד, שהרי הצד השווה שבין הניקוד ובין הטעמים הוא שהם הגויים או מנוגנים רק בקרי ולא בכתיב, ולפיכך יש להשוות גם את דרך סימונם. וכשם שהטעם צריך להיות מסומן בכתיב, אף על פי שמנגנים אותו רק עם הקרי, כן הניקוד צריך להיות מסומן בכתיב, אף על פי שהוגים אותו רק עם הקרי.

ואחרי שכבר סימנו ניקוד וטעמים בכתיב, שוב לא היו יכולים לסמן אותם גם בקרי, שאילו סימנו אותם גם בקרי וגם בכתיב, היו הקוראים מסיקים מכאן שהוגים ומנגנים גם את הכתיב וגם את הקרי. ואין לך טעות גדולה מזו. משום כך הניחו את הקרי בלא ניקוד ובלא טעמים. והקורא כבר יבין מדעתו שהניקוד והטעמים המסומנים בכתיב שבתוך השורה הגויים ומנוגנים רק עם הקרי שבגיליון. מנהג דומה נהגו גם בשם הויה, הנקרא בדרך כלל כשם אדנות ולפעמים כשם אלוהים. גם כאן סימנו בכתיב את הניקוד ואת הטעם המתאימים לקרי. אלא שכאן לא סימנו את הקרי בגיליון, שהרי הוא ידוע לכל אדם ומצוי במקרא במקומות רבים מאוד. הם סמכו אפוא על הקורא, שיבין מדעתו שהניקוד והטעם המסומנים בכתיב הגויים ומנוגנים עם הקרי הידוע.

שהגדרה זו אמורה רק בשיטת המהדורה שלי, שהגעיה הקלה בה איננה תלויה בניגון כלל. אך דומי שזו טעות, שהרי גם במהדורה שלי יש געיות רבות התלויות בניגון דווקא - געיות ככדות וגעיות שווא - ואף על פי כן כתבתי את ההגדרה הזאת, שכן היה נראה לי שתלות הגעיה בניגון עדיין איננה מוכיחה שהיא גם מבוצעת בניגון; שהרי אפשר שרק ניגון מסוים דורש הטעמה משנית לפניו. גם אפשר שניגונו של הטעם מתחיל תמיד כבר בתוך המשני של הגעיה - גם במקרה שלכל הדעות, הגעיה איננה תלויה בטעם, כדוגמת הגעיה של וַיִּצְקוּ. לפי זה צריכים לשנות במקצת את הגדרת הגעיה: היא מורה על נחץ משני ולא על ניגון.

שיטה זו של סימון הניקוד והטעמים בתיבה שיש בה קרי וכתוב נמסרה לנו על ידי בעלי המסורה. היא משתקפת בכל כתיב-היד ונתקבלה תחילה גם במהדורות הדפוס. אולם דחה אותה כריסטיאן דוד גינצבורג¹³. הלה היה סבור שהמסורה הציבה את הקרי בגיליון כדי לתקן בו את הכתיב ה"מוטעה", ולדעתו, זו גם הסיבה שהיא מסרה לנו רק את ניקוד הקרי ולא את הניקוד שהיה מתאים לכתיב. אולם היום אנחנו יודעים שלפעמים הכתיב דווקא הוא הנוסח ה"נכון". משום כך ראוי למסור לקורא גם את ניקוד הקרי וגם את הניקוד המתאים לכתיב, והקורא ישפוט איזהו הנוסח המתקבל על הדעת. זו הייתה אפוא השיטה שהנהיג גינצבורג במהדורת המקרא שלו: הוא סימן בכתיב רק את הטעם לבדו, ואילו בשולי העמוד - במקום שהביא את כל חילופי הנוסח - רשם גם את הקרי המנוקד וגם את הכתיב המנוקד. בכך רמז לנו: הטעם מתאים גם לקרי וגם לכתיב, ולפיכך הוא מסומן בתוך השורה, ואילו הניקוד שונה בין הקרי ובין הכתיב והקורא ימצאנו בשולי העמוד.

אולם כל התפיסה הזאת מוטעית. שכן מעולם לא עלה על דעת חכמי המסורה "לתקן" את נוסח המקרא, אלא הם היו בעלי "מסורה" - כמשמעו של מונח זה - וביקשו רק למסור לנו את הנוסח שהיה מקובל בידם. לפעמים הייתה מחלוקת בין הסופרים ובין הקוראים: הסופרים כתבו בספר תיבה אחת, ואילו הקוראים הגו וניגנו בפיהם מילה אחרת. במקרים האלה היה על בעלי המסורה למסור לנו את שני הנוסחים האלה, כמות שהיו מקובלים בידיהם, והם כתבו בתוך השורה את התיבה כפי שנכתבה בידי הסופרים, ואילו בגיליון רשמו את המילה כפי שקראוה הקוראים. אולם הסופרים היו רק כותבים ולא הוגים ולא מנגנים. משום כך לא היה אפשר למסור לכתיב לא ניקוד ולא טעמים. כנגד זה הקוראים היו גם הוגים וגם מנגנים. משום כך היה צורך למסור לקרי גם ניקוד וגם טעמים. אלא שבעלי המסורה העבירו את הניקוד ואת הטעמים של הקרי מן הקרי אל הכתיב, וטעמו של דבר זה כבר נתבאר לעיל.

שיטתו של גינצבורג לא נתקבלה במהדורות הנפוצות בישראל. אולם הניסיונות לתקן את נוסח המסורה לא פסקו. תיקונים אלו לא הציבו תפיסה חדשה של היחס שבין קרי ובין כתיב, אלא ביקשו רק להקל על הקורא המתקשה להעביר מדעתו את הניקוד ואת הטעמים מן הכתיב אל הקרי. משום כך סימנו כל המתקנים כאחד ניקוד וטעמים גם - או רק - בקרי הרשום בגיליון, ונחלקו רק באשר לכתיב: מהדורת קורן ומהדורת דותן סימנו בכתיב רק את הטעמים ולא את הניקוד, ואילו מהדורת "מקרא לישראל", שהחלה לצאת לא מכבר, לא סימנה בכתיב לא ניקוד ולא טעמים. כל אחת משתי השיטות האלה יש בה מעלה בצד חיסרון. מעלת השיטה המסמנת בכתיב רק את הטעם - שהיא שומרת על שלמותה של מערכת הטעמים. חסרונה

13. גינצבורג הסביר ונימק את שיטתו בפירוש בספר שכתב כמבוא למהדורת המקרא שלו, בפרק הדן בקרי וכתוב.

הגדול - שהיא משנה את דין הניקוד מדין הטעמים. שהרי גם הניקוד וגם הטעמים הגויים או מנוגנים רק עם הקרי ולא עם הכתיב, והדעת נותנת אפוא שיש להשוות את דינם. ואם סימנו בכתיב את הטעם, אף על פי שהוא מנוגן רק עם הקרי ולא עם הכתיב, יש לסמן בו גם את הניקוד, שגם הוא הגוי רק עם הקרי ולא עם הכתיב. היפוכו של דבר בשיטה שאיננה מסמנת בכתיב לא את הניקוד ולא את הטעם. מעלתה הגדולה - שהיא משווה את דין הטעם לדין הניקוד. חסרונה - שהיא פוגעת בשלמות של מערכת הטעמים.

אולם כל התיקונים האלה - ובכללם גם תיקונו של גינצבורג - אינם רק בעייתיים כשהם לעצמם אלא הם לוקים גם בחוסר עקיבות, שהרי אין הם ניתנים להיעשות בשם הויה. שם זה נפוץ ביותר במקרא, ולפיכך אין נוהגים לרשום את הקרי שלו בשום מקום, לא בגיליון ולא בשולי העמוד. ואם יעשו בשם הזה את התיקון שתואר כאן, ולא יסמנו בכתיב שלו את הניקוד - או את הניקוד ואת הטעם - לא יוכל אדם לדעת היכן הוא נקרא כשם אדנות והיכן כשם אלוהים. משום כך מהדורת גינצבורג ומהדורת דותן חזרו בשם הויה לשיטת המסורה, ואילו מהדורת קורן הייתה נאמנה לשיטתה בשם הויה הנקרא כשם אדנות וחזרה לשיטת המסורה רק בשם הויה הנקרא כשם אלוהים. שיטה זו נתקבלה - למרבה הפלא - גם במהדורת "מקרא לישראל". לפיכך יש בכל אחת מהמהדורות האלה לפחות שתי שיטות בניקוד הכתיב והטעמתו. במהדורת גינצבורג ובמהדורת דותן מסומנים בדרך כלל רק טעמים ולא ניקוד, אך בשם הויה מסומנים גם ניקוד וגם טעמים. במהדורת קורן מסומנים כמעט תמיד רק טעמים ולא ניקוד, אך בשם הויה הנקרא כשם אלוהים מסומנים גם ניקוד וגם טעמים. הגדילה מכולן מהדורת "מקרא לישראל", שיש בה שלוש שיטות: בדרך כלל אין מסומנים בכתיב לא ניקוד ולא טעמים, אך בשם הויה הנקרא כשם אדנות מסומנים טעמים ולא ניקוד, ואילו בשם הויה הנקרא כשם אלוהים מסומנים גם ניקוד וגם טעמים. ואין צריך לומר שהדעת איננה סובלת את חוסר העקיבות שבכל השיטות האלה¹⁴.

נמצא שכל התיקונים שנעשו בנוסח הקרי והכתיב לא עלו יפה, שהרי הם לא פתרו את הבעיות המתעוררות בסוגיה זו, אלא רק החליפו בעיה בבעיה. לכן הייתה הדעת נותנת לחזור אל נוסח המסורה. אולם גם דרך זו כבר נחסמה בפנינו. שכן מהדורת קורן כבר הרגילה את הציבור למצוא בקרי גם את הניקוד וגם את הטעמים הראויים לו, ושום מוציא לאור לא יסכים לחזור אל שיטת המסורה המכבידה על הקורא ואיננה מובנת עוד לציבור.

14. שיטת גינצבורג דותן ניתנת להתיישב בדוחק: בדרך כלל מסמנים את הניקוד בקרי הרשום בגיליון (או בשולי העמוד), ורק בשם הויה מסמנים את הניקוד בכתיב, שהרי הקרי שלו איננו רשום בשום מקום. קשה יותר ליישב את שיטת קורן, המחליפה את השיטה בשם הויה גופו. קשה מכולן שיטת "מקרא לישראל", שיש בה שלוש שיטות: שיטה אחת לתיבות שהקרי שלהן רשום בגיליון ועוד שתי שיטות לשם הויה.

משום כך זו הדרך שהלכתי בה במהדורת המקרא שלי. סימנתי ניקוד וטעמים גם בקרי הרשום בגיליון וגם בכתיב הכתוב בתוך השורה. מעלתה של השיטה הזאת, שהיא גם מקילה על הקורא וגם עקיבה תמיד ואפשר לנקוט אותה בכל מקום. היא גם קרובה ביותר לנוסח המסורה, שהרי התיקון לא נגע בגוף המקרא אלא רק במה שרשום בגיליון. אף על פי כן אי אפשר להכחיש שגם זה הוא בבחינת "תיקון", ואין שום ספק שרוח אנשי המסורה לא הייתה נוחה הימנו, וטעמו של דבר זה כבר נתבאר לעיל. נמצא שגם הספק המתעורר בסוגיה זו הוא בבחינת ספק שאין לו הכרע, שהרי אפשר להכריע כאן רק בין טוב פחות ובין טוב יותר. אולם את ההכרעה שלי אימץ גם כהן ב"מקראות גדולות הכתר". לפיכך יש לי כל הסיבות להניח שההכרעה עלתה יפה, ורוח חכמים תהיה נוחה ממנה.

כתיב

בספרי כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא (ירושלים תשל"ז) הצעתי דרך כיצד להכריע במחלוקות הנוגעות לכתיב: יש לבחור את הנוסח הנתמך בהערות המסורה או בידי הרוב המכריע של המסירות. על פי השיטה הזאת הוכחתי את דיוקו המוחלט של הכתר והסקתי שיש לסמוך עליו גם במקום שאין בו עדות ברורה של המסורה, וגם אין שם רוב מכריע לאחר הנוסחים.

בשיטה זו יש לקבוע את הנוסח גם בכל המקומות שלא נשתמר בהם הכתר: יש להכריע על פי הערות המסורה או על פי הרוב המכריע של המסירות. בדרך זו אפשר למצוא את כתיב המסורה כמעט בכל מקום. אולם עדיין יש כמה מקומות שהמחלוקת בהם שקולה, וגם המסורה איננה נותנת הוראה ברורה.

אביא כאן את כל המקומות האלה בבחינת "דאגה בלב איש ישיחנה", ואני מניח ומקווה שיימצאו חכמים שיאירו את עיני ויורו לי דרך של פתרון.

ואלו כתבי-היד שבדקתי לצורך זה בנביאים: כ"י לנינגרד B 19a (ל), כ"י הנביאים מקהיר (ק), כ"י ששון 1053 (ש¹). לאלה צירפתי גם את נוסח יעקב בן חיים במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו (ד). בכתובים בדקתי - נוסף על לש"ד - עוד שלושה כתבי-יד: כ"י Cambridge Add. 1753 (ק²), כ"י המוזאון הבריטי Or. 2375 (ב¹) וכ"י ששון 82 (ש²).

כמו כן בדקתי תמיד את המסורה הגדולה (מס"ג) או את המסורה הקטנה (מס"ק) של הכתר (א), של כ"י ששון 507, היום כ"י ירושלים 5702 24⁰ (ש), של כ"י ל"ב ושל לקש"ד.

אלל"קשש¹ הם כתבי-יד עתיקים שנכתבו בסמוך לתקופת המסורה, אולם ש¹ קרוע או חסר בכתובים במקומות רבים. שאר כתבי-היד מאוחרים יותר. ק² הוא כתבי-יד תימני מדויק מאוד, ונראה לי שראוי לסמוך עליו יותר מעל שאר המסירות שבדקתי בכתובים. גם ב¹ הוא כתבי-יד תימני טוב. ש² הוא "כתר שם טוב" שנכתב

בידי בעל "מגדל עוז", ושמעתי מפי הרב סולימאן ששון ז"ל שיהודי ספרד (או מקצתם) היו סומכים עליו.

מובאות כאן כל המחלוקות שהתקשיתי בהכרעה ביניהן. בטור הימני מוצג הנוסח העדיף (במידה כל שהיא), ומקורותיו בצדו; בטור השמאלי מוצג הנוסח האחר, ומקורותיו בצדו.

במקומות האלה נראה לי עתה שהכרעתי במהדורה שלי הייתה מוטעית:

אָרְדִּי: לִבִּשׁ ²	אָרְדִּי: ק ^מ	(אס' ט, ט)
עֲלָה: שִׁקְמָבִשׁ ²	עֲלָה: לִד	(דנ' ו, ו)
עֲבָדָה: לִבִּשׁ ²	עֲבָדָה: שִׁקְמָד	(דנ' ז, כא)
גְּוִיתִינוּ: לִשׁ ²	גְּוִיתִינוּ: ד	(נחמ' ט, לו)
	גְּוִיתִנוּ: ק ^{מב} ¹	

במהדורה שלי כתוב אָרְדִּי, עֲלָה, עֲבָדָה, גְּוִיתִנוּ. אולם עתה כתיבים אלו נראים לי מוטעים:

כתיב אָרְדִּי מצוי ברוב המכריע של המסירות, והוא נתמך גם בידי מס"ק ד המוסרת כאן אל אָרְדִּי: "ל' וחס".

כתיב עֲלָה נתמך בידי מס"ג ש' דנ' ב, ה. מובאת שם רשימה שפתיחתה איננה ניתנת לקריאה, אך היא כוללת מילים ארמיות המסתיימות באות ה - בהן גם "עלה וחבירו". הכוונה היא לכל ג' עֲלָה שבדניאל ו: שניים שבפסוק ה ואחד שבפסוק ו. תדע שכן, שהרי מובא שם גם "ושחיתה וחבירו", "להחיה וחבירו", "רבה וחבירו", "להשניה וחבירו". ואין ספק שהכוונה היא לכל ההיקריות של וְשָׁחִיתָה (דנ' ב, ט; ו, ה1, 2), לְהַחְיָה (דנ' ב, י, טז, כז; ג, לב; ה, טו), רָבָה (דנ' ד, ח, יז, ל), לְהַשְׁנִיָּה (דנ' ו, ט, טז; ז, כה).

הכתיב עֲבָדָה נתמך בידי מס"ג ש' דנ' ב, מ, המוסרת "מלין דכתבן הי בדניאל בלשון ארמית" - בהן גם עבדה.

הניקוד של גויתינו תלוי במחלוקת מסורה: ניקוד גְּוִיתִינוּ מוכח ממס"ק ש בר' מז, יח אל גְּוִיתִנוּ שם: "ל' וחד ועל גויתינו" (כאן) ואילו ניקוד גְּוִיתִינוּ מוכח ממס"ג ל^ב שם: "גויתינו ב' וסימ' ותתם [שם] ועל גויתינו פולג' [כאן] דאו' חס". תיבת פולג' רומזת למחלוקת הניקוד. והסיום "דאו' חס" מוכיח שהכתיב בנחמיה מלא אפילו לפי ניקוד גְּוִיתִינוּ - קל וחומר לפי ניקוד החולקים: גְּוִיתִנוּ.

שיטה אחרת משתקפת בכתיב־היד כאן. נראה מהם כאילו הכתיב תלוי בניקוד: לש'ש² כותבים ומנקדים גְּוִיתִינוּ, ואילו ק^{מב}¹ (התימניים) כותבים ומנקדים גְּוִיתִנוּ. וגם לפי השיטה הזאת נוסח גְּוִיתִנוּ של ד איננו יכול להתקיים, שהרי הוא נוסח כלאיים. אולם עצם השיטה הזאת נסתרת בידי מס"ג ל^ב, אשר מוכח ממנה שלכל הדעות, הכתיב מלא.

במקומות האלה הכתיב תלוי במחלוקת מסורה:

בָּגוּ: ק"ב ¹ ש"ד	בָּגוּא: לש ¹	(דנ' ג, כה)
בָּגוּ: ק"ש ²	בָּגוּא: לב ¹ ד	(דנ' ד, ז)
בָּגוּ: ש'ק"ב ¹ ש"ד	בָּגוּא: ל	(דנ' ז, טו)
וְהַמְנוּכָא כַּת': ק"ב ¹	וְהַמְנוּכָא כַּת': לש"ד ²	(דנ' ה, ז)
וְהַמְנוּכָא כַּת': ק"ב ²	וְהַמְנוּכָא כַּת': לש"ב ¹ ש"ד	(דנ' ה, כט)

כתיב בָּגוּ נתמך על ידי מס"ג ק"ב דנ' ג, כה: "לגוא אלף כת בגו חס א". כתיב בָּגוּא נתמך על ידי מס"ג ל שם: "כל לגוא נורא בגוא נורא כתב' א' וכול עבר נגו כת' חס' א' ב' מ' חד" וכו'. וכעין זה נמסר גם במס"ג ד דנ' ג, כא. נוסח ק"ש² מתאים תמיד למסורה של ק"ב, ונוסח ל מתאים תמיד למסורה של לד. ואילו נוסח שאר המסירות איננו עקיב.

כתיב וְהַמְנוּכָא נתמך בידי מס"ג ל דנ' ח, יא, המביאה את כל התיבות הכתובות בספר דניאל "מוקדם ומוחר", בהן גם ה, טז - שכתבו בכל המסירות הוא וְהַמְנוּכָא - אך לא ה, ז, כט. כתיב וְהַמְנוּכָא נתמך על ידי המסורה הסופית של ד ו 14 וכן על ידי "אכלה ואכלה" 91, המוסיפים על ה, טז גם את שני חבריו: ה, ז, כט. נמצא שנוסח ק"ב נתמך דווקא בידי המסורה של ל, ואילו נוסח ל נסתר בידי המסורה של עצמו. נוסף על כך ההבחנה בין ה, טז ובין שני חבריו מוכיחה על מסורת עתיקה, ואילו השוואת כל שלושת המקומות האלה יכולה להיות תוצאה של התפתחות מאוחרת. ואולי יש בכל זה כדי להעדיף את נוסח ק"ב.

במקומות האלה לא מצאתי הערת מסורה שיש בה כדי להכריע בין הנוסחים:

וּמְדַבְּרֵךְ: ק"ב ¹ ד	וּמְדַבְּרֵךְ: לש ²	(שה"ש ד, ג)
שְׁתַּקִּיף: ק"ב ¹ ש"ד	שְׁתַּקִּיף כַּת': לד	(קה' ו, י')
לְגַבְרִים: ק"ב ¹	לְגַבְרִים: לש"ד ²	(קה' ט, יא)
וְתִרְוֶן: ש'ק"ב ¹	וְתִרְוֶן: לש"ד ²	(קה' יב, ו)
קִיתְרוֹס כַּת': ק"ב ²	קִיתְרוֹס כַּת': לב ¹ ש"ד ²	(דנ' ג, ה)
שַׁבְכָּא: ש'ק"ב ¹	שַׁבְכָּא: לש"ד ²	(דנ' ג, ה)
אִיתִנָּא כַּת': לק"ב ¹	אִיתִנָּא: ש'ש"ד ²	(דנ' ג, יח)
בְּגִשְׁמִהוֹן: לק"ב ¹ ד	בְּגִשְׁמִהוֹן כַּת': ש'ש"ד ²	(דנ' ג, כז)
וְזִינִי: ש'ק"ש ² ד	וְזִינִי: לב ¹	(דנ' ד, לג)
מְדִירָה: ש'ק"ב ¹ ש"ד ²	מְדִירָה: לד	(דנ' ה, כא)
תְּקִלְתָּ: ש'ק"ב ²	תְּקִלְתָּה: ל	(דנ' ה, כז)
	תְּקִלְתָּ: ב ¹	
	תְּקִלְתָּ?, תְּקִלְתָּא?: ש"ד ²	
	תְּקִלְתָּא: ד	

יָבֵעָה: ש'ק"ב ¹ ש ²	יָבֵעָה: לד	(דנ' ו, ח)
שׁוֹיֵב: ק"ש ² ד	שׁוֹיֵב: ל	(דנ' ו, כח)
	שׁוֹיֵב: ב ¹	
שָׁבִיב: ק"ב ¹ ד	שָׁבִיב: לש ¹ ש ²	(דנ' ז, ט)
יָתֵב: לק"ב ¹	יָתֵב: ש'ש ² ד	(דנ' ז, ט)
יָתֵב: לק"ש ² ד	יָתֵב: ש'ב ¹	(דנ' ז, י)
יָרְמוֹת: לש ² ד	יָרְמוֹת: ש'ק"ב ¹	(עז' י, כו)
סָפֶרֶת: ק"ש ² ד	סָפֶרֶת: לב ¹	(נחמ' ז, נו)
וְלִנְבִיאָנוּ: ק"ב ¹ ש ² ד	וְלִנְבִיאָנוּ: לש ¹	(נחמ' ט, לב)

כל המחלוקות האלה שקולות, שהרי אין רוב מכריע לאחד משני הנוסחים. אעיר כאן על אחדות מהן.

כתיב שְׁתִּיקָיָה מיוחס ברשימת החילופים של ל למדנחאי, וכתיב שְׁתִּיקָיָה - למערבאי. אולם קשה מאוד להניח שנוסח מערבאי לא היה ידוע ל-ק" ול-ב¹ש². ואולי מוחלפת השיטה ברשימת החילופים של ל. המחלוקת באשר לכתיב שְׁתִּיקָיָה נזכרת גם במס"ג ד קה' כאן, אך לא נמסר שם מי הם בעלי הפלוגתא. רשימת החילופים של ד איננה מביאה תיבה זו כלל.

כתיב קִיתָרִס נתמך ב"שתיקת המסורה", שכן התיבה מצויה בפסוקים ה, ז, י, טו. ב-ק"ד כולם חסרים ו. ב-לב¹ש² אחד או אחדים מלאים ו: הראשון (ל) או שני הראשונים (ש²) או הראשון ושני האחרונים (ב¹). שתיקת המסורה מסייעת לנוסח ק"ד. כתיב שְׁבָכָא נתמך בידי שתיקת המסורה, שהרי בשאר כל המקומות זה הכתיב בכל המסורות.

כתיב שׁוֹיֵב נתמך בידי שתיקת המסורה, שכן לשון זה מצוי בשלושה מקומות. ב-ק"ש² כתיב אחד בכל שלושם: וְשׁוֹיֵב (ג, כח), מְשׁוֹיֵב (ו, כח), שׁוֹיֵב (שם). ב-לב¹ד הכתיב שונה במקום אחד: וְשׁוֹיֵב (ד), שׁוֹיֵב (ל), שׁוֹיֵב (ב¹). שתיקת המסורה מסייעת לנוסח ק"ש².

יָתֵב או יָתֵיב מצוי רק בשני המקומות המובאים כאן. ב-לק"ב הוא חסר תמיד, ב-ש¹ הוא מלא תמיד. ב-ב¹ש²ד הוא פעם מלא ופעם חסר, אך "שתיקת המסורה" איננה מורה כן.

כתיב יָרְמוֹת נתמך על ידי שתיקת המסורה, שהרי זה הכתיב גם בשאר כל המקומות.

כך עלו בידינו כעשרים מחלוקות שקשה להכריע ביניהן, ואין זה מספר מבוטל. אולם יש כנגדן מאות רבות של מחלוקות שההכרעה ביניהן ברורה, וגם זה איננו מספר מבוטל.

לסיום הדיון בספקות שאין להם הכרע אזכיר כאן בעיה קשה במיוחד בסוגיה של כתיב. בשעתו יגעתי בה הרבה, אך קצרה ידי מלמצוא לה פתרון.

וְלִנְטוּעַ אוּ וְלִנְטוּעַ מצוי שלוש פעמים במקרא: יר' א, י; יח, ט; לא, כז; והכתיב בשניים מהם תלוי במחלוקת מסורה. מס"ק א מוסרת לשני הראשונים: "ב' מל"; ומכאן שהשלישי חסר. מס"ק ק מוסרת כן אל הראשון והשלישי, ומכאן שהשני חסר. על כ' מלאים נמסר גם במס"ג ש' א, י, אלא שהפירוט איננו ברור, וכן נמסר גם במס"ק ד שם. שיטה שלישית מבוזרת במס"ג ד לא, כז, המונה ומפרטת ג' מלאים, וגם מס"ק ש' יח, ט מוסרת על ג' מלאים.

כל שלוש השיטות האלה מיוצגות בנוסח המסירות. נוסח א הוא כשיטת מס"ק א; שני הראשונים מלאים, ואין ספק שהשלישי היה חסר, אלא ש-א לא נשתמר שם. נוסח לך הוא כשיטת מס"ק ק: השני חסר והשאר מלאים. נוסח ש' ד הוא כשיטת מס"ג ד ומס"ק ש': כל שלושתם מלאים.

על פי הדברים האלה היה עליי לקבוע את הנוסח של המהדורה שלי, אלא שכאן עמדה לפניי בעיה שלא היה לה פתרון. לא יכולתי לכתוב וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ - על פי מס"ק א - שהרי כל המסירות שבידי כותבות במקום השלישי וְלִנְטוּעַ, ולא הייתי רשאי לבדות נוסח "על פי הסברה" - בלא כל אסמכתא באחת המסירות. כמו כן לא יכולתי לכתוב: וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ - על פי מס"ק ק ונוסח לך - שהרי נוסח א במקום השני הוא וְלִנְטוּעַ; ולא רציתי למסור נוסח הנסתר בפירוש על ידי נוסח א שבידי. משום כך נאלצתי לכתוב בכל שלושת המקומות וְלִנְטוּעַ - על פי מס"ג ד ומס"ק ש' ונוסח ש' ד - אף על פי שלא היה לי כל ספק שנוסח א במקום השלישי הוא וְלִנְטוּעַ, ונוסף על כך הרי הנוסח הזה הוא שלא כמסורה של א ו-ק כאחד. נמצא שמסרתי נוסח אשר ידעתי בוודאות שאיננו הנוסח המשובח, אך לא היה לאל ידי להושיע.

אולם לפני זמן לא רב עלה בידי לפתור את הבעיה הזאת, וברוך ה' שעזרני. שכן חזרתי שנית אל הסוגיה הזאת ובדקתי כתבי־יד רבים, אך בכולם היה כתוב וְלִנְטוּעַ בכל שלושת המקומות. בסוף הגעתי אל כ"י ששון 508, הנקרא The Mervas Bible. כתבי־יד זה הוגה בידי מגיה מומחה שתיקן את הכתיב במקומות רבים כדי להתאים אותו לדרישות המסורה. תיקון כעין זה נעשה גם כאן: תחילה היה כתוב שם וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, על פי נוסח לך ולפי מס"ק ק. אחר כך נעשה תיקון בשני המקומות האחרונים, ועתה הנוסח הוא: וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, וְלִנְטוּעַ, על פי הנוסח המשוער של א ולפי מס"ק א.

כתב־היד הזה הוא היום בידי מר פרידברג בטורונטו. פניתי אליו במכתב וביקשתי ממנו לבדוק את הכתיב בגופו של כתב־היד. בתשובתו אישר לי שקראתי נכון את התצלום, ואני מודה לו בזה על עזרתו האדיבה.

על פי זה כבר אוכל לתקן את נוסח המהדורה שלי ולכתוב במקום השלישי וְלִנְטוּעַ במקום וְלִנְטוּעַ, שהרי שוב לא תהיה זו הגהה על פי סברה אלא הגהה על פי כתב־יד מדויק שבידינו. בכך נפשט הספק הזה, שלא היה בו הכרע - ואין שמחה כהתרת הספקות.

שתי הערות בתורת הצורות

1. * (ה)צָדָה < צָדָה אֹרָה, *תָּלָה-אָבִיב

(על שמות בה"א המגמה שטעמם מלרע)

כתב הפרופ' בלאו במאמרו "הצעה להצבת מסגרת היסטורית לתצורת השמות המסתיימים בהא המגמה", שנדפס ב'מחקרים בלשון' ה-1 בעריכת משה בראשר, ירושלים התשנ"ב, הוא ספר היוכל לישראל ייבין, עמ' 10, שו' 5-6: "...הנסמך גָּתָה חֲפָר, המשקף הטעמת מלרע האופיינית, כאמור, לצורות ההקשר המקוריות"¹. ושם, הערה 15, פסקה שנייה: "מְזוּרְחָה, גָּתָה וכן עָתָה (קָצִין) הם השרידים היחידים של שמות מלרעיים בהא המגמה"².

א.

אבקש להוסיף על שלושת השמות מוטעמי מלרע בעלי סופית ה"א המגמה:
(1) אָנְהוּ (דב' א, כח); (2) נַחֲלָה (יח' מז, יט); (3) צָדָה (שמ"א כ, כ); (ומסָפֶק);
(4) אֲנַחְתָּה (יש' כא, ב); (5) רַחֲמָה (יר' כ, יז).

(1) אָנְהוּ (אֵן בסופית ה"א המגמה) 33 פעמים במקרא. 32 פעמים טעם אָנְהוּ מלעיל, ופעם אחת הטעם מלרע: אָנְהוּ אֲנַחְנוּ עֲלֵים (דב' א, כח). כאן אחרי ה"א המגמה אות גרונית. אמנם מצוי אָנְהוּ לפני אות גרונית 15 פעם וטעמו מלעיל.

(2) נחלה (=נַחֲלָה בסופית ה"א המגמה) שלוש פעמים במקרא. שניים הוטעמו מלעיל, אלו הם: מַעֲצֻמוֹן נַחֲלָה מִצְרַיִם (במ' לר, ה), נַחֲלָה עֵבֶר עַל-נִפְשָׁנוּ (תה' קכד, ד); אחד הוטעם מלרע: מִתְמַר עַד-יָמֵי מְרִיבוֹת קָדֵשׁ נַחֲלָה אֶל־הֵימָּה הַגָּדוֹל (יח' מז, יט); ומסָפֶק גם נַחֲלָה (יח' מח, כח). רד"ק ליחזקאל מז, יט: "כמו נחל והה"א נוספת אף

1. דברים דומים כתב בטכר, F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Leipzig 1866-1868 § 837, סימן 62; § 839.

2. כך גם ספרי הדקדוק של גוניס-קאוטש, Gesenius' *Hebrew Grammar as edited... by...*, 1908, E. Kautzsch, second English edition... by A. E. Cowley, Oxford 1910, § 190, ושל באורא ולאנדר, Hans Bauer und Pontus Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922, עמ' 527, סימן q.

על פי שהמלה מלרע אבל נחלה מצרים מלעיל וכן נחלה עבר על נפשנו". אבל תרגום יונתן: אחסנא, כלומר קניין, נחלת אבות. ואם כן כביכול אינו עניין לכאן. שני נחלה שטעמם מלעיל חיות שלהם שוואה: נַחְלָה, נַחְלָה; ונחלה שטעמו מלרע (בעטייה של אל"ף שאחריו) חיות שלו חטופה-פתוחה: נַחְלָה. זה כלל גדול בלשון³.

(3) צָדָה אֹרְהָ (שמ"א כ, כ). ה"א המגמה נתלית בסופו של שם כמות שהוא, בין השם בצורת הקשר בין השם בצורת הפסק. ומה מְדַבֵּר(-), צָרַפְתָּ (עו' כ), הַשְׁעָר, גַּת, הַעֲרָבָה, עָשׂוּ מְדַבֵּרָה בֵּית אֶזְרָא (יה' יח, יב), מְדַבֵּרָה דְּמִשְׁקָ⁴ (מל"א יט, טו), צָרַפְתָּה... צָרַפְתָּה (מל"א יז, ט-י), הַשְׁעָרָה (דב' כה, ז), גַּתָּה⁵ (מל"א ב, מ), הַעֲרָבָה (יה' יח, יח), אף צד עשה *צָדָה, מלעיל. אם כן, מפני מה אמר לו יהונתן לדויד צָדָה, מלרע? שכיוון שסמך לה גרונית לה"א המגמה: אֹרְהָ, מיד ירד טעם השם להברה השנייה והיה מלרע. אם כן, מפני מה לא אמר יהונתן *צָדָה אֹרְהָ? ששמות שתבניתם פֶּע (כגון צַד), פֶּל (כגון גַּת) הנוטים בתנועת i אין בהם קיום לתנועת a אלא כשהטעם בה, כגון פַת, גַת, צַד. וכיוון שנוספה להם לשמות הללו הברה בנטייה, מיד פקעה זכות קיומה של תנועת a וחזרה תנועת i הנוהגת כשהשם דבוק כינוי הקניין⁶: פְתִי (איוב לא, יז) וכיו"ב, פְתִים (כגון ויק' ב, ו), הַגְתִי (כגון שמ"ב ו, י-יא), גְתִים (נח' יא, לג), גְתָה חֲפָר (יה' יט, יג), (מ' צִדְדָה, צִדְדָה (יח' ד, ד-ט) וכיו"ב, לְצִדִים (ש' ב, ג), צָדָה אֹרְהָ. הַצָּדָה הרווחת היום אי-אפשר, שאין הברה סגורה שתנועתה i יכולה להיות מוטעמת. השווה דברי חנה: שְׁאַלְתִּי, שְׁאַלְתִּי (שמ"א א, כ, כז), ולא אמרה *שְׁאַלְתִּי.

(4) כָּל-אַנְחָתָה הַשְׁפִּתִי (יש' כא, ב). רש"י: "לא מפיק ה"א". רד"ק: "פירוש אנחת בבל... וה"א אנחתה רפה ומשפטה במפיק".

(5) (אֲשֶׁר לֹא-מוֹתָנִי מִרְחֵם וְתִהְיֶה לִי אִמִּי קִבְרִי) וְרַחֲמֶה הָרַת עוֹלָם (יר' כ, יז). מנחת שי לכתוב הזה: "הה"א נחה ועיקרה במפיק... עוד נמסר במסרה גדולה רחמה ד' וגו' [כלומר, רַחֲמֶה ד' פעמים במקרא] וא' ורחמה הרת עולם לא מפיק ה"א".

3. עיין להלן, §2ב.

4. אואלד, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Bundes*⁸, Göttingen 1870, עמ' 552: מְדַבֵּרָה דְּמִשְׁקָ (מ"ם סגולה!). בטכר, 839§, סימן 134: מְדַבֵּרָה דְּמִשְׁקָ (מ"ם סגולה וטעמה סילוק!). גם גוניוס-קאוטש, 90§, סימן c, הביאו דְּמִשְׁקָ!

5. בקונקורדנציה למקרא של אבן-שושן: גַתָּה, תי"ו דגושה!

6. מתחילה כתבתי: "וחזרה תנועת i המקורית לכמות שהייתה". והואיל עורך 'לשוננו' העירני: כשם שאפשר שתנועת צַד המקורית i, ולפי חוק פיליפי הפכה i והייתה a כשהוטעמה התנועה, כך אפשר שתנועת צַד המקורית a דווקא, ולפי חוק ההידקקות הפכה a והייתה i כשירד ממנה הטעם. תיקו.

ב.

חמש תיבות מלרע חבורות ה"א המגמה שהבאתי בזה וכן גָּתָה חָפָר (יה' יט, יג) שהביא הפרופ' בלאו צד שווה בהן: סמוכה לה לה"א המגמה אות גרונית לאחריה. אם כן אפוא הדעת נותנת, אותיות הגרוניות הורידו למלרע טעמן של התיבות חבורות ה"א המגמה שטעמן מלעיל מעיקרא. ספרי הדקדוק ראו גם ראו כוחה של גרונית בראשה של תיבה להוריד טעמה של תיבת מלעיל שלפניה למלרע, כגון בדונם בפרשת לָמָה/לָמָה. עניין זה מסור לנו בהערת המסורה הגדולה לתהלים מג, ב, לכתוב לָמָה וְנִחַתָּנִי⁷. אבל פרשה זו שאנו עוסקים בה, הטעמת מלרע של שמות דבוקי ה"א המגמה, יש מספרי הדקדוק שלא השכילו לראות בה ידה הנטויה של גרונית שבראשה של התיבה הסמוכה, כגון אולסהאוזן. אלו דבריו בדקדוקו⁸, 130§, סימן c: "בכתובים מועטים בלבד משכה עליה סופית המגמה ה' את טעמה שלתיבה, ולא נתחנן טעמו של דבר". מכל מקום ספרי דקדוק הסו כי לא להזכיר גרונית בראשה של תיבה בפרשת שמות דבוקי ה"א המגמה שהוטעמו מלרע. עיין למשל גזניס-קאוטש ובאואר ולאנדר בדקדוקיהם, וכן ברט⁹, עמ' 50, הערה 4. אבל בטכר, 410§, סימן c: "רק בצורות הסמיכות עָתָה קָצָן, גָּתָה חָפָר הוטעמה הסופית ה' לפני ק, ח".

אביא בקיצור דוגמה אחת: ראיתי שבעה לשונות וְהִפִּיתָ (ה) במקרא, שבעתם עבר המהופך זמנם. שניים טעמם מלעיל, אלו הם: וְהִפִּיתָ בצור (שמ' יז, ו), לָךְ וְהִפִּיתָ בַּפְּלִשְׁתִּים (שמ"א כג, ב). ורק אל"ף הגרונית של אֶת-הסמוכה לכינוי נוכח הדבוק ה' הַכְרַע הכריעה לטעם מלעיל והורידתו למלרע. שלוש פעמים במשרתים: וְהִפִּיתָ אֶת-כָּל-יְכוֹנָה (דב' כ, יג), וְהִפִּיתָ אֶת-מִדִּין (ש' ו, טז), וְהִפִּיתָ אֶת-אֶרֶם (מל"ב יג, יז); ושתי פעמים במפסיקים - אחת בגרש: לָךְ וְהִפִּיתָ אֶת-עַמְלָק (שמ"א טו, ג), ואחת אפילו בוקף קטון, המפסיק המלך: וְהִפִּיתָ אֶת-בֵּית אַחָב אֶרְנִיךְ (מל"ב ט, ז). אף מצינו למלרע ומלעיל בדיבור אחד, בהתרסה שהתריס משה עם הקב"ה: לָמָה הִרְעָתָה לְעַם הַזֶּה לָמָה זֶה שְׁלַחְתָּנִי (שמ' ה, כב).

כתב הפרופ' בלאו, "על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה", לשוננו מח (תשמ"א), סעיף 4.2: "תופעה מקבילה של שינוי במבטא, כדי שתישמע הגרונית ברורה יותר, משתקפת במבטא מלרע של לָמָה לפני א, ה, ע". חיסר ח"ת! אכן, דברי בלאו אמת. כתב אוואלד, 243§, סי' b: "הטעמת מלרע המקורית של לָמָה לא נשארה על כנה אלא כשהתיבה הבאה פותחת באותיות ה, א, וכרגיל, באותיות ח, ע". לא דק פורתא. ראיתי ארבעה לָמָה סמוכים לתיבה שח"ת בראשה, וארבעתם

7. מודה אני לפרופ' בלאו, שהעירני הערה זו.

8. J. Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Braunschweig 1861

9. J. Barth, *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen*, I, Leipzig

מלעיל טעמם ובמ"ם דגושה: לָמָּה חָרָה לָךְ (וְלָמָּה נָפְלוּ פָנֶיךָ, בר' ד, ו)¹⁰, וְלָמָּה חֲשַׁבְתָּ פְּזוּת (ש"מ"ב יד, יג), לָמָּה חָפֵץ בְּדָבָר הַזֶּה (ש"מ"ב כד, ג), וְלָמָּה חֲכַמְתִּי אֲנִי אֲזוּ יוֹתֵר (קה' ב, טו). לרנר¹¹, עמ' 16, נתן סימן בלָמָּה: "מלת לָמָּה בקמץ היא מלעיל ובדגש המ"ם, כמו וְלָמָּה תִּכְבְּדוּ (ש"מ"א ו, ו); אולם במשורת לפני אותיות א"ש עז"ה הנגינה מלרע והמ"ם רפי, כמו לָמָּה אמרת (בר' יב, יט), לָמָּה הִרְעַתָּה (ש"מ' ה, כב), לָמָּה עֲזַבְתָּנִי (תה' כב, ב), לָמָּה שִׁכַּחְתָּנִי (ש"ם מב, י), לָמָּה זָנַחְתָּנִי (ש"ם מג, ב)".
במה דברים אמורים? בלָמָּה. אלא כאן ענייננו תיבות מלעיל הסמוכות לתיבות שבראשן גרוניות, למעט לָמָּה. וכאן, דומה, גרמה ח"ת והורידה טעמה של תיבת מלעיל שלפניה למלרע: כנגד וְהִנֵּינִי עוֹתִי בְּכָל-הַגּוֹיִם (עמ' ט, ט), וְהִצִּיקוּתִי לְאֲרִיאֵל (יש' כט, ב), (וְהִכְרַתִּי...) וְהִשְׁבִּיבוֹתִי יְדֵי עַל-עֲקָרוֹן (עמ' א, ח) - כל הפעלים הללו פועלי מלעיל הם - הרי וְהִנֵּינִי עוֹתִי חֲמַתִּי (יח' ה, יג; טז, מב; כא, מב¹²) - כל אלו מלרע - חזקה, ח"ת של חֲמַתִּי גרמה. ושלוש פעמים וְהִנֵּינִי עוֹתִי, מלעיל, סמוך אל לו, לָךְ, לָךְ - אין למדין מהן הלכה, שאנו אומרים, נסיגת הטעם גרמה.
כנגד וּבָאָה אֶל-בֵּית הַגָּבֵב (זכ' ה, ד. תרגום יונתן: וְתִיעוּל), וּבָאָה הַשָּׁמֶשׁ עַל-הַנְּבִיאִים (מ"י ג, ו), עוֹד מַעֲט וּבָאָה עַת־הַקָּצֵר לָהּ (יר' נא, לג) - לשונות וּבָאָה הללו טעמם מלעיל לפני א, ה, ע - הרי וּבָאָה חָרָב בְּמִצְרַיִם (יח' ל, ד), וּבָאָה מלרע לפני ח דווקא¹³.

מלמד, אפשר לא הנסמך עשה גָּתָה, מלרע, כנגד הנפרד גָּתָה (מל"א ב, מ) אלא ח"ת הגרונית של חֲפָר גרמה מלרע. לפיכך גָּת רְמוֹן בה"א המגמה, הדעת נותנת: *גָּתָה רְמוֹן.

כאמור, גרונית בראשה של תיבה הכוח בידה להוריד טעמה של תיבה שמימינה למלרע, אלא אין הדבר בחזקת חוק נתן ולא יעבור. ראינו קודם, סמוך לגרונית נִחְלָה אֶל-הֵימָּה הַגְּדוֹל, מלרע מזה, אבל ראינו גם נִחְלָה עָבַר עַל-נִפְשָׁנוּ, מלעיל מזה. יכול, נִחְלָה אֶל-הֵימָּה הַגְּדוֹל יחידה תחבירית אחת, נִחְלָה עָבַר עַל-נִפְשָׁנוּ שתי יחידות תחביריות, נושא ונשוא - תלמוד לומר: וְהִעֲלִיתָ עָלָיו (דב' כז, ו), וְהִעֲלִיתָ עוֹלָה (ש"ו ו, כו), וְהִעֲלִיתָ אֶת-יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא (יר' לח, י), מלעיל סמוך לגרונית. אבל וְהִעֲלִיתָ אֶת-גִּרְתִּיהָ (ש"מ' מ, ד), וְהִעֲלִיתָ עָלֶיהָ (יח' כו, ג), וְהִעֲלִיתָ עָלֵיכֶם בֶּשֶׂר (יח' לו, ו), וְהִעֲלִיתָ אֶתְכֶם (ש"ם, יב), וְהִעֲלִיתָ עַל-פְּלִמְתָּנִים שָׁק (עמ' ח, י), מלרע סמוך

10. שמא בא לשון לָמָּה מחמת הידמות ללשון וְלָמָּה?

11. ח"צ לערנער, ספר מורה הלשון, ווילנא תרנ"ג. אני מחזיק טובה לר"ר מרדכי מישור, שהסב את לבי ל"סימן" הזה שבספרו של לרנר.

12. וְהִנֵּחְתִּי חֲמַתִּי. טעם וְהִנֵּחְתִּי טיפוח, המפסיק המלך.

13. עיין ישראל בן-דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא, תחביר וטעמי המקרא, ירושלים תשנ"ה (להלן: צורות הקשר), §§3-5.1.1.5.2, 5.1.1.7.1, 5.1.1.8.2, 5.1.1.11.

לגרונית "כדין". אשת בעלת האוב שאלה את שאול כהלכה: למה רמיתני (שמ"א כח, יב), הטעימה למה מלעיל, אבל שמואל שאל את שאול: למה הרגתני (שם, טו), מלעיל סמוך לגרונית.

ג.

עֲתָה (קֶצֶין, יח' יט, יג) שונה משש תיבות מלרע חבורות ה"א המגמה שראינו. כאן אין גרונית סמוכה לה"א המגמה להוריד טעמה למלרע. לפי שתלמוד לומר גִּתָּה חֲפֹר עֲתָה קֶצֶין - יכול, עֲתָה מחמת הידמות אל גִּתָּה נולדה? לאו דווקא. אם כן, למה לא אמר קרא עֲתָה קֶצֶין, כדרך שראינו גִּתָּה? שהשם עֵת לא חל בו חוק פיליפי במסורת טבריה¹⁴, כלומר נשתמרה בו תנועת i בכל הנטיות כולן, לרבות צורת הנפרד, כגון עֲתָד, עֲתָד, עֲתוֹ, עֲתִים, עֲתוֹת. לא תמצא *עֵת במסורת טבריה, כביכול בסיס ל*עֲתָה. מה שאין כן גֵּת, ששמרה גֵּת על תנועת i המקורית בנטיות, אבל בנפרד ובהטעמה הפכה תנועת i והייתה a. אף לא מצאתי בתבנית פֶּע, פֶּל דבוק ה"א המגמה לא פֶּעָה ולא פֶּלָה, כביכול *תֶּלָה (מן תֵּל), *עֲתָה, כדרך שמצינו יִהְיוּ (יש' יג, י) מן יֵהָל (איוב לא, כו), וַיִּסְבּוּ (כגון שו' יח, כג) מן וַיִּסָּב (כגון שמ' יג, יח), וַיִּסְכּוּ (דה"א יג, ג) מן וַיִּסָּב (דה"ב יד, ו). מה מוצא מצאה לשון המקרא? הוֹר, עֲתָה, סמוך לגרונית לאו דווקא.

אגב אורחא נמצינו למדים הלכה במונח שממונחי דקדוק לשון המקרא. מה עֵת עֵשֶׂת (אִישׁ) עֲתִי (ויק' טז, כא), לא *עֲתִי, מה מִסָּב (יר' כא, ד) עֵשֶׂה מִסָּפִי (תה' קמ, י), לא *מִסָּכִי, מה וַיִּסָּב עֵשֶׂה וַיִּסְבֵּנִי (יח' מז, ב), לא *וַיִּסְבֵּנִי, אף מלעיל בסופית יִי אין יכול לעשות מלעילי, כדברי הכול וכניקודי הכול, אלא מלע(י)לי. במקרא בארמית: וְעָלָא מְנַהוֹן (דנ' ו, ג).

ד.

על מִזְרְחָה כתב בלאו, הערה 15: "מִזְרְחָה הוא השריד היחיד של צורות שמעבר הטעם בהן למלרע מתנועה קצרה בהברה פתוחה היה בחינת מעבר סדיר". מִזְרְחָה הרי שלוש פעמים במקרא: מִזְרְחָה הַשָּׁמֶשׁ (שו' כא, יט), מִזְרְחָה הַשָּׁמֶשׁ (יה' יב, א),

14. לא כן מסורת בבל. שם תמצא עֵת לרוב, כשם שתמצא שם לֵב, שֵׁן ועוד. עיין ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, §לו, סימן 35. ושם, עמ' 781: "חוק זה [חוק פיליפי] פעל במסורת הלשון הבבליית יותר מבטברנית, ולפיכך מספר השמות שישודם בתנועת i והם מנוקדים ביחיד נפרד בפתח גדול במסורת הלשון הבבליית מבטברנית". במסורת טבריה סופית הֵה בתואר הפועל עֲתָה: בהקשר עֲתָה, מלרע ופתח, כגון עֲתָה תִרְאֶה (שמ' ו, א), בהפסק של מפסיק קיסר עֲתָה, מלעיל וקמץ, כגון כִּכְחִי אֲזִי וְכִכְחִי עֲתָה (יה' יד, יא); ובהפסק פחות מפסיק קיסר עֲתָה, מלעיל ופתח, כגון מְנַעֲרִינוּ וְעֲדֵ-עֲתָה (בר' מו, לו - כל לשון מְנַעֲרִין... וְעֲדֵ-עֲתָה תמצא בו עתה מוטעמת מלעיל). דומה, לא חשו אבותינו ולא ראו עֵת אמה של עתה.

מְזַרְחָה שְׁמֶשׁ (דב' ד, מא). טעם מלרע של מְזַרְחָה אף הוא, דומה, גרונית ה"א של השמש גרמה. והכתוב האחד והיחיד של מְזַרְחָה שְׁמֶשׁ, בלא ה"א הידיעה, אפשר ההידמות לשני הכתובים שבה"א הידיעה גרמה.

כתב אולסהאוזן, §130, סימן c, לאחר שמנה שמות מלרע דבוקי ה"א המגמה: "וחרן מזה בכמה שמות מקומות, כמדומה, כגון מְרַעֲלָה (יה' יט, יא)". אחריו החרה החזיק ברט, עמ' 50, הערה 4. דימו שני חוקרי לשון הללו מְרַעֲלָה לְמִזְרְחָה, כביכול *מְרַעֲלָה או *מְרַעֲלָה יסודה. אלא ה"א של מְרַעֲלָה ה"א המגמה - גדול ספקה מוודאה. אף לפי תרגום השבעים ולפי תרגום יונתן אין מְרַעֲלָה מחזקת ה"א המגמה.

ה.

בעמ' 11, שו' 3-5 כתוב לאמור: "...בצורה גְּתָה אין התיו מוכפלת כצפוי, וזאת בהשפעת הנפרד גְּת. בדומה אין מכפל בהשפעת הנפרד/הנסמך בצורות הַגְּתָה, פְּרַמְלָה, סְלָה, פְּדָנָה, צְרַפְתָּה". נוכל להוסיף: בְּבָלָה ... בְּבָלָה (מל"ב כד, טו-טז), הַחֲשִׁמְלָה (יח' ח, ב), (בגיא) צְפַתָּה (דה"ב יד, ט), צְרַמְנָה (מל"א ד, יב), שְׁכָמָה (ו' פעמים, כגון בר' לו, יד). הא למדת. אין תי"ו של צרתן קמוצה מעיקרא, כדרך שהביאו מילוני המקרא ואבן-שושן בקונקורדנציה לתנ"ך: צְרַתָּה, אלא קמץ של תי"ו מכוחו של הפסק בא: צְרַתָּה (מל"א ז, מו), צְרַתָּה (יה' ג, טז). כל כך למה? שמשנקרתה צרתן בטעם מפסיק הפחות מזקף קטון, במפסיק שפתו הנמוכה שבפְּתוּת, בגרש, תי"ו פתוחה: צְרַתָּה. עיינו הראות. סופית הַ מצטרפת למילה ואינה עושה בה מהפכה, אינה משנה כלום¹⁵, אינה מכפילה את העיצור שלפניה. לכן אין הכפלת תי"ו בגְּתָה "צפויה" בעיני כל עיקר.

דבר אחר: לא מצאתי הכפלת עיצור בסופה של הברת מלעיל שתנועתה פתח או סגול בשם הדבוק סופית ה"א המגמה. אבל מצאתיה בעיקר כשעיצור מתבלע בהגייה, כגון של פועלי ע"ע: קָלוּ, נָסְבוּ, יָסְבוּ; וכן שָׁתָה, נָתְתָה, ובכינויי גוף הדבוקים בהברה פתוחה, כגון אֲשִׁימָנוּ, יִיעֲדָנָה; ובשמות אֲיָנִי וכיו"ב, הַנְּנִי, הַנְּנוּ (הִנֵּה דבוק כינוי הגוף למדברים), מִמֶּנִּי וכיו"ב. השמות אֲיָכָה, דִּיָּה, מִמֶּה לא ראיתי אלא מוטעמים מפסיקים קיסרים. עיקר תחולתו של סגול הנתון בהברת מלעיל הרי בכינוי נוכח הדבוק של הפסק בכ"ף דגושה, כגון וְתִשְׁמְרָה (מש' ד, ו) - אבל וְיִשְׁמְרָה (במ' ו, כד - כ"ף רפה)¹⁶. הפעלים דָּנְנִי (בר' ל, ו), יִסְרְנִי (תה' קיח, יח), תִּבְרַכְנִי (בר'

15. לפיכך אין לקבל את הכתוב במילון גוניס-בול, Wilhelm Gesenius' hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament¹⁷, bearbeitet von F. Buhl, Leipzig 1915, שהובא בו צְדָה (במ' לר, ח; יח' מו, טו) בערך או *צָדָה. *צָדָה עושה *צְדָה, צד"י קמוצה. השווה הָרַחַם (וי' יא, יח) כנגד הָרַחֶמָה (דב' יד, יז).

16. עיין צורות הקשר, 1.4.1.3.1§.

כו, יט, לא), תִּבְעַתְנִי (איוב ז, יד; ט, לד; יג, כא), בנו"ן הכינוי דגושה, חריגים הם במקרא.

כמה דברים אמורים? בתיבה שטעמה מלעיל, והן רוב התיבות שנתלתה בהן סופית ךֿ. אבל בתיבות מלרע דגש חזק כדן, כדרך שראינו גִּתָּה, צָדָה.

1.

לשון הַצָּדָה והציווי דָּעָה יש בהם צד שווה. שניהם נולדו מחמת אות גרונית בראש התיבה הסמוכה שבמקרא. מה צָדָה אֹרֶה גרם הַצָּדָה, אף דָּעָה חֲכָמָה (מש' כד, יד) גרם ציווי מוארך דָּעָה¹⁷, ולפי דקדוק הלשון אין הציווי הראוי אלא *דָּעָה¹⁸. כללו של דבר. הַצָּדָה אי אפשר בלשון המקרא, אלא * (ה)צָדָה, (ה)צָדָה תִּלָּךְ, אבל (ה)צָדָה אֵלָךְ. והנוסע לתל-אביב אין נוסע אלא *תִּלָּה-אָבִיב¹⁹.

2. גרונית שתחתיה שווא כנגד גרונית שתחתיה תנועה חטופה

להלן דברים אחדים למאמרו של הפרופ' בלאו "על המבנה המורכב של העברית החדשה לעומת המבנה שבמקרא", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 103-114.

א. תי"ו דגושה

כתב הפרופ' בלאו, עמ' 107: "...סופיות העבר מתחילות, בבואן אחרי שווא נח, ברובן הגדול ב־ת' דגושה, אשר שליטתה גרמה שבעלי המסורה נמנעו מלהניע את ל' הפועל בחטף, כדי להימנע מריפוי ה־ת".

(1) מחק "ברובן הגדול", שהרי אחרי שווא נח תי"ו דגושה בעל כורחה ואין היא יכולה להיות רפה. מן הסתם אירעה תקלה בכתיבה או בהדפסה.

(2) אתה מוצא נטייה לדיגושה של תי"ו לאחר גרונית לא בסופיות העבר בלבד אלא גם בתי"ו שהיא עיצור שורש השני בפועל, כגון בשורש עת"ר²⁰. עת"ר נקרה במקרא בבנינים קל, נפעל והפעיל, ולא ראיתי עי"ן מנוקדת חטף-פתח ותי"ו רפה, אלא לעולם עי"ן שוואה ותי"ו דגושה, 16 פעם, כגון וַיַּעֲמֵר (בר' כה, כא ועוד), וַנַּעֲמֵר

17. כתב ברגשטרסר, *G. Bergsträsser, Hebräische Grammatik, II, Verbum*, Leipzig 1929 c26§: "הציווי דָּע, כ, ז ועוד (לעולם בלא [סופית] ה־) - הס ולא הזכיר דָּעָה.

18. עיין גזניוס-קאוטש, 148§.

19. בהערה 16 כתוב: "שהרי חיריק בהברה מוטעמת נעשה צירה". מן הסתם נתכוון הפרופ' בלאו לומר: "חיריק בהברה מוטעמת סגורה", שזה נושא דיונו באותה הערה, שחיריק בהברה מוטעמת פתוחה יש ויש, כגון בעתיד המקוצר של בניין קל בגזרת ל"י בהברת עזר: יָכַל (איוב לג, כא), וַיִּפֶּן, ובנוכחת העבר דבוקת כינוי המדבר: יִלְדָּנִי, לְבַבְתָּנִי, הִכְרַעְתָּנִי.

20. עיין י' בן-דוד, "צורות הנפרד של כמה שמות ביחיד וברבי"ו" ("מן העבודה במילון ההיסטורי" כה), לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 240.

(יש' יט, כב), אַעֲתִיר (שמ' ח, ה), הַעֲתִירו (שמ' ח, ד, כד ועוד). ואפילו רחק הטעם מן העיין עדיין עיין שוואה ותי"ו דגושה: וְנִעְתָּרוֹת (מש' כז, ו), וְהַעֲתִירָתִי (שמ' ח, כה), וְהַעֲתָרְתָם (יח' לה, יג).

כך דרכם של כל השורשים שפ' הפועל שלהם גרונית וע' הפועל שלהם תי"ו. אלו הם: חת"ה, חת"ך, חת"ל, חת"ם, חת"ף, עת"ם, עת"ק, עת"ר.

אבל כשאין ע' הפועל תי"ו הרי תנועה חטופה, כגון הַנְּחַלְמִי (יר' כט, כד, לא, לב), הַנְּחַמְדִּים (תה' יט, יא - כנגד נַחַמְד), נַחְרְבוֹת (יח' ל, ז), נַחְרֶצָה (דני' יא, לו ועוד), הַנְּעֻבוֹת (יח' לו, ד), נַעֲלָמָה (נחום ג, יא - כנגד נַעֲלָם), נַעֲלָמִים (תה' כו, ד), וְהַעֲבִירָתִי (יר' טו, יד ועוד), וְהַעֲבִירְתָם (במ' כז, ח ועוד).

וכן כנגד וְהַחֲזִיקָתִי (יח' ל, כה), וְהַחֲרַבְתִּי (יר' נא, לו), וְהַחֲרַדְתִּי (שמ"ב יז, ב), וְהַחֲרַמְתִּי (במ' כא, ב ועוד), וְהַחֲשִׁכְתִּי (עמ' ח, ט) - כל אלו בחי"ת חטופה-פתוחה - לא אמר ירמיהו (מט, לו) *וְהַחֲתַתִּי אֵלָא וְהַחֲתַתִּי, חִי"ת שווא נח תחתיה.

כיוצא בדבר שורש תעת"ע, בין בפועל: כְּמַתְעַתֵּעַ (בר' כז, יב), בין בשם: תַּעֲתָעִים (יר' י, טו; נא, יח). דוק. לא הגה ירמיה *מַעֲשֵׂה תַעֲתָעִים, כי אם מַעֲשֵׂה תַעֲתָעִים. הוא הדין אפילו בצרור עיצורים: וּמַתְעַתָּעִים (דה"ב לו, טז).

כן המקור המוחלט. כנגד וְנַחַתָם (אס' ח, ח), וְנַעֲתֹר (דה"א ה, כ) המנוקדים שווא נח כשע' הפועל תי"ו הרי וְנַחַתָם (אס' א, ט) - חטף-פתח כשאין ע' הפועל תי"ו. ובבניין הופעל: וְהַחֲתַל (יח' טז, ד) כנגד הַחֲרַב (מל"ב ג, כג).

בכלל זה גם תי"ו הנקבה שבמקור של בניין קל בגורת פ"י וכיו"ב דבוק כינויי הגוף: (מ)רַעֲתִי, לְרַעֲתוֹ, לְרַעֲתִי, קַחְתִּי, (ב)לְקַחְתָּךְ, (ב)לְקַחְתּוֹ, לְקַחְתָּהּ. ואפילו בצרור עיצורים: עַל־רַעֲתָךְ (איוב י, ז).

(3) לא רק אך בפועל תי"ו דגושה לאחר גרונית שוואה אלא גם בשם היא פשוטה: תַּחֲתִּיךְ, תַּחֲתִּיו, תַּחֲתִּיָּה הרי כנגד רַחֲמִיךְ, רַחֲמִיו, רַחֲמִיָּה; מַחֲתָה כנגד מַחֲלָה; הוא הדין בתי"ו שאינה שורשית: אַמְתַּחֲתִּי, אַרְבַּעַתָּם, אַרְבַּעַתִּים, גִּבַּחְתּוֹ, טַבַּעְתּוֹ, מוֹדַעְתָּנוּ, הַמְנַחֲתִי, מְשַׁמַּעְתּוֹ וכיו"ב, מְשַׁפַּחְתִּי, צָרַעְתּוֹ, קָרַחְתּוֹ, תוֹכַחְתִּי, תוֹלַעַתָּם. לא תמצא שמות בתי"ו רפה לאחר גרונית חטופה-פתוחה, מעין תַּחֲתִּיךְ, מַחֲתָה, אַמְתַּחֲתִּי, אַרְבַּעַתָּם וכיו"ב. והשווה גַּעַתָּם (בן אליפז, כגון בר' לו, יא).

(4) יש ששווא נח ותי"ו דגושה מזה וחטף-פתח ותי"ו רפה מזה משמשים ניגוד פונמי במקרא. סימנך: שַׁחַתָּם/שַׁחַתְתָּם. בַּשַּׁחַתָּם (נַחֲפָשׁ, יח' יט, ד, ח) יסודה שַׁחַת (=בֹּר). (וַתַּחֲסֵס עֵינִי עַל־יָהֳם) מַשַּׁחַתָּם (יח' כ, יז) יסודה שַׁחַת (הפועל). שווא נח מעיד שאין התיבה פועל אלא שם. והשווה (לכו) לַחֲמוֹ בְּלַחֲמִי²¹ (מש' ט, ה). שַׁחַתָּם, לַחֲמִי פועל - אי אפשר.

21. כך, חִי"ת בשווא, במקראות גדולות, שוקן תש"ז, ובמהדורות קורן. מנחת שי: "בלחמי... ברוכ

יש' מז, יא: (וּבָא עֲלֶיךָ רָצָה) לֹא תִדְעִי שְׁחָרָה. תרגום יונתן: "לא תדעין למבעי עלה". רש"י הביא את התרגום והוסיף: "את פני מי תשחרי למלטך ממנה". מצודת דוד: "לא תדעי אל מי לדרוש עליה להעבירה ממך", כלומר ראה התרגום וראו רש"י ומצודת דוד שְׁחָרָה פועל. רד"ק הביא שני פירושים: "ולא תדעי עת בואה כמו השחר שבא בבקר כרגע, וי"מ לצאת ממנה אור" וכו'. שְׁחָרָה פועל אי אפשר, שאם פועל, הצורה הראויה *שְׁחָרָה, רי"ש בחטף-פתח²², והוא על דרך לְטַהֵרָה (יח' לט, יד) וכיו"ב, לְכַנּוּלִי (שמ' כח, א, ג, ד), לְנַחֲמוֹ (ז' פעמים, כגון בר' לז, לה), לְנַחֲמֵנִי²³ (יש' כב, ד; תה' קיט, עו), בְּנַחֲמֶךָ (יח' טז, נד), לְפַעֲמוֹ (שו' יג, כה), (לְבַלְתִּי) שְׁחָתָה (יח' כב, ל). אמנם מצינו צורה חריגה: לְיַחֲמֶנָה²⁴ (בר' ל, מא), בשווא²⁵.

ב. כשהטעם סמוך לגרונית לפניו, הגרונית שווא-נחה הוסיף הפרופ' בלאו וכתב שם (עמ' 107):

את צורת המדברים שְׁמַעְנוּ יש לראות כהיקש ליתר הצורות, ותבואנה צורות המדברים עם כינויים, צורות שהיו פחות חשופות להיקש, בחטף [שְׁמַעְנוּהָ] ותוכנה, בו בזמן שלפני ת' אף בצורות עם כינויים תישאר ל' הפועל שוויה (מעין שְׁלַחְתָּנוּ).

ועוד כתב שם, הערה 10:

אין בידי הסבר מתקבל על הדעת לצורת הנוכחות עתיד-ציווי ולצורת הנסתרות של העתיד, שגם הן באות תמיד בשווא שלא לפני ת': תשמענה;

הספרים החי"ת בשו"א לבדו". במהדורות המקרא בין של הפרופ' א' דותן בין של הרב מ' בריאר חטף-פתח תחת חי"ת.

22. מאנדלקרן ואבן-שושן הביאו בקונקורדנציות שלהם שְׁחָרָה בסימן שאלה גם בפועל גם בשם. והביא מאנדלקרן בפועל כותרת משנה: "(שְׁחָרָה) שְׁחָרָה", משמע, הביא בסוגריים את הצורה הראויה בעיניו.

23. חטף-פתח גם בשם שנגזר מן הפועל: נַחֲמֵנִי (נח' ז, ז). בישיבה ה-134 של מליאת האקדמיה ללשון העברית שהייתה ביום ד' בטבת תשל"ח (14 בדצמבר 1977) דנו חברי האקדמיה במשקל פֻעֵל. לא מצאתי בפרוטוקול של אותה הישיבה לא נַחֲמֵנִי ולא נַחֲמֶנֶךָ (חי"ת בחטף-פתח בברכת המזון בכל הסידורים שראיתי), אף על פי שלכאורה עניינם לאותה הישיבה, שכן אפשר לראות בשני שמות הללו קשר בין בניין פיעל ובין משקל פֻעֵל, כשם שאפשר לראות בְּפָרֶן קשור אל כָּפָר, המרבה לכָּפֵר, פָּרַשְׁן קשור אל פָּרַשׁ; ואילו בְּפָרֶן כופר בעיקר, פָּרַשְׁן - המרבה לפרוש.

24. גם צירי שתחת מ"ם תמוה הוא.

25. השווה את הפועל (ו)הִתְיַחֵס (ח' פעמים בעזרא ובדברי הימים, כגון דה"א ז, ה, ז). אמנם מצינו בפועל הזה חי"ת שוואה בין בעבר - הִתְיַחֵסוּ (כגון דה"א ה, יז), בין בבינוני - הִמְתְיַחֵסִים (כגון נח' ז, סד).

לכאורה נראה רחוק במקצת להניח שהשווא בצורת עתיד-ציווי זו בא בהשפעת צורות העבר.

שְׁמַעְנוּ/שְׁמַעְנוּהָ (וכן פִּלְעָנוּ [איכה ב, טז] / פִּלְעָנוּהוּ [תה' לה, כה], יִדְעָנוּ [בר' מג, כב ועוד] / יִדְעָנוּךְ [הו' ח, ב], יִדְעָנוּם [יש' נט, יב], שְׁכַחְנוּ [תה' מר, כא] / שְׁכַחְנוּךָ²⁶ [תה' מד, יח]) הרי על דרך מַעֲלָה/מַעֲלָה, נִחַלָּה (במ' לר, ה; תה' קכד, ד) / נִחַלָּה [יח' מז, יט]²⁷. מה הצד השווה שבצמדי מילים הללו? הווי, כשתנועת הפתח בהברת מלעיל, הגרונית שאחריה מנוקדת שווא נח, וכשאינ תנועת הפתח מוטעמת, הגרונית שאחריה מנוקדת חטף-פתח.

כך מתפרש השווא הנח שתחת הגרונית גם בצורת הנוכחות והנסתרות של העתיד (תְּשַׁמְעֶנָּה [יש' ל, כא ועוד], תְּפַקְחֶנָּה... תְּפַתַּחֶנָּה [יש' לה, ה], תְּכַרְעֶנָּה... תְּפַלְחֶנָּה... תְּשַׁלְּחֶנָּה [איוב לט, ג], תְּפַעֲנָה [תה' קיט, קעא]) והציווי לנוכחות (שְׁמַעְנָה [יש' לב, ט]), השווא הנח של אֶנְחֶנּוּ, נִחְנוּ (בין מילת הגוף למדברים, בין הפועל נוח חבור כינוי המדברים בעבר: וְנִחְנוּ²⁸ עָלֶיךָ [שמ"ב יז, יב]) ושל לְכַלְהֶנָּה (מל"א ז, לו), וכן השווא הנח שבשמות שה"א המגמה אחריהם, כגון יִהְיֶה (במ' כא, כג ועוד), הִיָּעֶרָה²⁹ [יה' יז, טו], שְׁעָרָה [יש' כח, ו], הִשְׁעָרָה (דב' כה, ז), הִשְׁעָרָה (דב' כב, טו; יש' כב, ז)³⁰.

כלל זה אין כוחו יפה אלא בתנועת a. בתנועת o הרי חטף-סגול או חטף-פתח מתחת לגרונית. כנגד גֶרְנָה (מ"י ד, יב), גִּשְׁנָה (בר' מו, כח, כט) תלמוד לומר הָאֵלֶּהָ (בר' יח, ו ועוד), צִעְרָה (בר' יט, כג).

במה דברים אמורים? בהברה סגורת שווא נח מוטעמת (כגון יִדְעָנוּ) מזה כנגד הברה פתוחה הקודמת להברת הטעם שאחריה תנועה חטופה (כגון יִדְעָנוּךָ) מזה. והנה למדתי באחרונה³¹, כבר עמדו מדקדקים קדמונים על תופעה דומה: שווא נח בסופה של הברת הטעם כנגד תנועה חטופה הקודמת להברת הטעם - עיין א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, שער כ"א (עמ' 140). לא ראיתי להביא בזה שער כ"א הזה, שחושש אני, לשונו קשה לדוברי עברית היום. אבל אביא מדבריו של יוסף הקוסטנדיני, בעל מקרא קרא, שכתב בספרו 'עדת דבורים', לפי כ"י לנינגרד, פירקוביץ 2, C 161, B³² דף 61א: "סימן לסופר"

26. הביא אבן-שושן בקונקורדנציה שלו בכותרת המשנה: שְׁכַחְנוּךְ, כביכול כך הצורה הראויה.
27. עיין למעלה, 1.א.2).
28. תרגום יונתן: וְנִשְׁרִי עָלֶיךָ.
29. בשם הזה עיין שוואה גם כשהוא חבור כינוי הגוף: יַעֲרוּ [יש' י, יח, יט], (בְּ)צִעְרָה [יר' כא, יד; מו, כג].
30. השווה לשון גִּבְגָּה המצוי במקרא כ"ט פעמים (כגון בר' יב, ט), וכולן דגושה ב"תן.
31. בעבודתי במערכת המילון ההיסטורי של הלשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית.
32. הספר לא נדפס.

הראשונים על לשון ברכה אשר יפתח³³ ואשר לא יפתח: כאש' יהיה הטעם על אות בית לא יפתח הריש כגון בָּרְכוּ נָא³⁴. וכאש' הטעם באות³⁵ כף יפתח הריש כגון בהתנדב עם בָּרְכוּ³⁶ יי³⁷.

סימנך. רי"ש ותחתיה שווא ורי"ש ותחתיה חטף-פתח בדיבור אחד: בָּרְכוּ (נָא אֶת-ה' אֱלֹהֵיכֶם) וַיִּבְרְכוּ³⁸ (כָּל-הָעָמָל לֵה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיהֶם, דה"א כט, כ). דברים הללו יש בהם משום פן נוסף על מה שכתב מרדכי מישור במאמרו "עה"פ רפה במקור 'לפעל'", שנתפרסם ב'חקרי עֵבֶר וְעָרַב', הוא ספר היובל ליהושע בלאו, תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 383-395. עיין בייחוד סעיף ו, שהביא בו מישור צמדי מילים, כגון יַחְשָׁבוּ/יַחְשָׁבוּ; וְהִשְׁכָּחוּ/הִשְׁכָּחוּ; הִנָּחְמוּ/הִנָּחְמוּ; יַחְקֲרוּ/יַחְקֲרוּ; מַחְסִי-אֶתָּה, מַחְסִי-עוֹ/מַחְסִי; יַצְחָק-לִי/וַתְּצַחֵק; כלומר, ירידת הטעם גורמת פתיחתה של הברה סגורה שווא נח והפיכתו של השווא לחטף-פתח, וכן היעלמותו של דגש קל שאחר הברה הסגורה, כגון לְרֹדֶפֶךָ/לְרֹדֶף, בְּרַכְתִּי/בְּרַכַּת, רִשְׁפִּי-קִשְׁתִּי/רִשְׁפִּי אֵשׁ.

33. יִפְתַּח, כלומר: ינוקד חטף-פתח.

34. דה"א כט, כ. בכה"י אין דגש בבי"ת.

35. בכתב-היד בטעות: באוף.

36. שו' ה, ב. בכתב-היד: בָּרְכוּ, אין תחת כ"ף אלא שווא בלבד!

37. חיבה זו מטושטשת בכתב-היד.

38. בשני כתבי-ידות המעולים של מקרא, בכ"י לנינגרד ובכתר ארם-צובה, כל לשונות ברכה שטעמם אחר כ"ף - רי"ש שלהם מנוקדת חטף-פתח. אף על פי כן בגופו של תנ"ך, מהדורות הרב ברויאר: בָּרְכוּ (שו' ה, ב), וַיִּבְרְכוּ, שווא בלבד, לשיטתו של המהדיר. אבל בסוף הספר, ב"נוסח כתב היד בנביאים", עמ' תיב, שו' ה, ב: בָּרְכוּ, וב"נוסח כתב היד בכתובים", עמ' תיז, דה"א כט, כ: וַיִּבְרְכוּ. ועיין גם עמ' תיח, סופו של טור הראשון וראשו של טור השני.

הערה לעניין שם החיבור השומרוני "תיבת מרקה"

בשנת תשמ"ח ראתה אור מהדורה חדשה לחיבור השומרוני "תיבת מרקה" מידי זאב בן-חיים¹. מבקש אני להעיר הערה קטנה הנוגעת לשמו של החיבור. במבוא למהדורה קבע המהדיר ואף הוכיח כי "כשם שהקרוי 'תיבת מרקה' אינו יצירה אחידה לא מצד הצורה ולא מצד התוכן, כך גם לשונו אינה עשויה מקשה אחת" (עמ' 15). הוא גם קבע כי ששת הספרים העושים את החיבור, לא כולם יצאו מתחת ידו של הסופר השומרוני מרקה, בן המאה הרביעית לספירה. אף הניח לשם המקובל, "מימר [=מאמר] מרקה", ואימץ את השם "תיבת מרקה", שאמנם נמצא כתוב בכותרתו של אחד מכתבי-היד העתיקים של החיבור, ובצדו התרגום הערבי: سفينة² مرقه. לשם המהדורה הוסיף כותרת משנה: "והיא אסופת מדרשים שומרוניים" (ההדגשות כאן ולהלן שלי - מ"פ). את המילה תיבה שבשמו של הספר פירש כפשוטה: 'ארגז'. ונימק:

משער אני שמצא סופר קדמון באחד מבתי העדה בדמשק (ה, ק, וש [כ"י של החיבור] מוצאם ממנה!) תיבה ממש, שנצפנו בה כתבים שנתייחסו למרקה. הסופר לא חשבם חלקים של חיבור אחד [...] אבל בעצם העתקתם לתוך כתב יד אחד גרם שייחשבו הספרים לעושים יצירה אחת. בבחרי אפוא לחזור אל השם "תיבת מרקה" מבקש אני להדגיש כי לא מאמר או חיבור אחד לפנינו, אלא חיבורים אחדים שקובצו יחד, תחילה בתיבה אחת ולבסוף בכתב יד אחד, וכך נמסרו דור אחר דור (שם).

אכן, הקורא את המדרש השומרוני הקשה הזה לאור דבריו של בן-חיים מאמץ את השקפתו. אולם עניין אחד בכל זאת נשאר קשה ומסופק, והוא פירושו של המהדיר למילת תיבה. אמנם זה פירוש מבריק ולא בלתי אפשרי, אך עדיין הוא טעון הוכחה. כי מי יודע אם הייתה תיבה כזאת, ואם הייתה - האומנם היה לה כינוי והוא שימש אחר כך לשם לחיבור שלם?

והנה, תימוכין להשקפתו זו של בן-חיים נמצא בשני מקורות המרוחקים לכאורה זה מזה, האחד שומרוני והאחר ערבי.

1. ז' בן-חיים, תיבת מרקה - והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים תשמ"ח.

2. בתרגום הערבי-שומרוני לתורה עומדת سفينة כנגד תיבה העברית.

המקור האחד הוא התרגום מערבית לעברית-שומרונית של ההוספות לכרוניקה של אבו אלפתח³. תרגום זה עדיין לא ראה אור במהדורה ואת המובא להלן קראתי בשני כתב־יד, שניהם מאוחרים יחסית, מתחילת המאה העשרים⁴.

בעמ' 201 של כ"י בן־צבי⁵ מסופר על פועלו של הכוהן השומרוני הגדול פינחס בן יוסף שחי במאה ה־14. פינחס זה היה רפורמטור גדול ובתקופתו נהנו השומרונים מפריחה תרבותית שכמוה לא ידעו מאות שנים. על אחת מימותיו החיבור מספר:

ובימיו [של פינחס] צוה את הזקן אבי הפתח במאסף [=איסוף] זה ספר המשנה [=חיבור]⁶ ועל פי מימר [=דבר] הרבן הזוכיר [=הנזכר קודם] אסף אתו מן ספינת הרבנים והכהנים מן לשונות מתחלפים [=לשונות שונות] כמה אתקדם לו המדכר [=כפי שנזכר לעיל] בראש זה המשנה.

אם כן, בפקודתו של הכוהן הגדול פינחס אסף אבו אלפתח מ"ספינת הרבנים והכהנים" את חיבורי קודמיו, הכתובים בכמה לשונות, ויצר מהם את חיבורו החדש⁷. הנוסח בכ"י 35 דומה מאוד. בין ההבדלים המעטים אנו מוצאים שם במקום ספינת הרבנים כתיב צפינת הרבנים.

מה כוונת הדברים ומה עיקר משני הכתיבים האלה? ייתכן כי ספינת/צפינת החכמים היא "גניזת הכהנים", ושני הכתיבים עיקר. מילת ספינה גזורה מן השורש ספ"ן המתועד בדברים לג, כא במילה ספון (sāfon בהגיית השומרונים; התרגום השומרוני: טמיר) והיא שקולה במשקל המילה גניזה. צפינה היא מילה אחרת בעלת אותה משמעות. היא גזורה מן השורש צפ"ן, ובמסורת השומרונים היא מתועדת כבר בתורה: "צפנתי פענח" šēfinti fāne⁸ כנגד "צפנת פענח" (בר', מא, מה) שבנוסח המסורה.

3. כרוניקת אבו אלפתח עצמה חוברת בערבית בשנת 1356 לסה"נ.
4. המתרגם הוא השומרוני אב חסדה הכוהן. כתב־יד אחד שמור בספריית יד בן־צבי ומספרו שם 7089 (להלן כ"י בן־צבי), וכתב־היד האחר שמור בספריית Center for Judaic Studies of the University of Pennsylvania (לשעבר דרופסי; לשעבר אננברג) ומספרו שם 35 (המספר הישן 78א; להלן יכונה כ"י 35). אני מודה למכון בן־צבי על הרשות שניתנה לי לעיין בכתב־היד ולבנימים בן רצון צדקה השומרוני אשר מסר לעיוני את תצלום כתב־היד מספריית אננברג.
5. המספר בכתב־היד שגוי: במקום א ובק כתוב אד וק.
6. יעקב בן ישמעאל, בן זמנו של אבו אלפתח ואחד מעורכי הכרוניקה "תולידה", מעיד על עצמו כי "כתבתי זה המשנה בשנה דתקדם דכרה" (עמ' 45 א 50 במהדורה שהתקנתי [בדפוס]).
7. הסיפור מובא גם בהקדמה לספר, שנתחברה בידי אבו אלפתח עצמו. שם כתוב: "והביא מה היה עמו מן הספרים הישנים והחדשים מן ספינת מכתבו העבריה והערביה" (עמ' 1 בכתב־היד). המקור הערבי: "واحضر ما كان عنده من التواريخ القديمة والحديثة العبرانية والعربية (הוצאת וילמאר, עמ' 4 ש' 16). אם כן, התרגום העברי לבדו מוסר מניין נלקחו הספרים.
8. השם מתועד גם ב"תולידה". אותו יעקב בן ישמעאל (הנזכר בערה 6) מכנה את בנו: "שמש דעתה ופען צפינת החכמה" (=שמש הדעת ומפענח צפונת [או צפונות] החכמה; שם).

אולם לפי השקפתו של בן-חיים על ספינת מרקה מתאפשר כאן גם הסבר אחר. ספינה היא עיקר כאן, ואין פירושה במקום הזה אלא תיבה ששומרים בה כתבי-יד עתיקים או אוסף של כתבי-היד האלה (על האפשרות השנייה ראה להלן). כמו התיבה (או האוסף) שנקראה "חיבת מרקה" (ובערבית, כאמור, سفينة مرقه) אף תיבה זו (או אוסף זה), שנקראה "ספינת הרבנים והכהנים", היה מי שליקט ממנה כמה חיבורים ועשאו חיבור אחד - הוא "ספר הימים" המפורסם של אבו אלפתח. מ"ספינת הרבנים והכהנים" לוקטו חומרים ולימים נעשו כרוניקה אחת שעובדו מקורותיה וזכו לפרצוף אחד ואחד. וכמוה "חיבת מרקה". גם ממנה לוקטו חומרים מחומרים שונים, אף הם ב"לשונות מתחלפים", ונעשו חיבור אחד (שלא שוותה לו צורה אחת!), הוא החיבור שאמר עליו בן-חיים כי נקרא על שם כלי אחסונו⁹.

ואם כך הוא, צפינה שבכ"י 35 באה במקום ספינה. חילופי צד"י וסמ"ך מזדמנים לעתים בעברית ובארמית של השומרונים: במקום איסטר נמצא בתה"ש איצטר¹⁰ אבוה (דב' כז, כ ועוד הרבה); במקום הסף (נוסח שומרון כנגד נוסח המסורה הסוף) נמצא בפיוט שומרוני "ותרא את התיבה בתוך הצף"¹¹; ליד הכתיב הרגיל של התיבה רבים ב"תולידה" נמצא באחד מכתבי-היד של החיבור את הכתיב רבץ¹². ב"ספר הימים" נוספה מן הסתם סיבה לחילוף הזה, מפני שאותה ספינה-תיבה, הלא באמת היו צפונים בה החיבורים היקרים.

המקור השני המבהיר את שמו של החיבור הוא מקור ערבי לא שומרוני. לצד המשמעות הרגילה של سفينة בערבית מסתבר שיש למילה זו גם המשמעות של אוסף, לקט וכי'¹³. כך, למשל, כותרתו של כתבי-יד שיש בו אוסף של חיבורים ערביים היא سفينة بحر المحيط¹⁴. לאוסף עצמו כמה כינויים - مجموع, مجموعة וגם سفينة.

9. תגא דמסייע לספינה שהיא 'תיבה' נמצא גם במסורת שומרונית שבעל-פה. לשאלתי - סיפר לי בנימים צדקה כי שמע מאביו רצון ז"ל, חכם ובקי בספרות השומרונים, על "ספינת רבנים" שמוחזקים בה כתבי-יד יקרי ערך.

10. ככל הנראה, זו השפעתה של הט"ת הנחצית על הסמ"ך.

11. A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, Oxford 1906, עמ' 626.

12. באותו מקום בתולידה (23 א 210) ניתן לפרש את המילה מושל. רייס הוא אחד התארים שכונה בהם החכם השומרוני אבו סעיד (ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א, ירושלים תשי"ז, עמ' 133). בחיבוריהם הכתובים ערבית משמשת מילת רייס כנגד התואר רבן.

13. הביא את המשמעות הללו דחי במילונו, בערך ספינה. תודתי לפרופ' ז' בן-חיים שהסב את תשומת לבי לכך.

14. סקר את כתבי-היד א' רודיגר (E. Rödiger) בכתב-העת ZDMG, כרך 16 (1862), עמ' 215-234. אין בדעתי לשער השערות בדבר הגיוון של מילת ספינה, אלא אסתפק בהבאת מקצת דבריו של רודיגר המעמיד על קשר המשמעות שבין כלי קיבול, כגון ספינה, לאוסף של דברים כתובים.

בכך טרם נפתרה שאלת הקשר בין השם העברי תיבת מרקה לשם הערבי سفينة مرقه. אם השם העברי הוא המקורי, הריהו מכוון לתיבה ממש, ואין سفينة אלא תרגום המילה העברית. אולם לא מן הנמנע כי השם سفينة مرقه אינו תרגום השם העברי דווקא (אף שהדבר אפשרי) אלא שם שפירושו 'אוסף מרקה'. כך או כך, דומני שהתחזקה ההנחה שאכן, שמו של התיבור מסמן את מהותו - אסופת מדרשים שומרוניים, בין שהיו מונחים בתיבה, בין שלא היו מונחים בה. העוסק בכתבי-יד וביצירות כתובות בכלל נוטה מדרך הטבע להעדיף את הקדום, הקרוב לזמן חיבורם של הדברים, מן המאוחר, שלעתים קרובות אמנם הוא מתרחק מן המקור שקדם לו. ואולם לעתים מאוחר יכול ללמד על הקדום ממנו, כפי שלימדה אותנו כאן ספינת הרבנים על תיבה מרקה. מקרים כאלה נמצא לא מעט בספרות השומרוניים המאוחרת בת המאה הזאת והמאות הסמוכות לה¹⁵.

15. אציג דוגמה אחת: מילת מדיק - כרגיל משמעה 'משקיף', ונמצאה בתרגום עברי מאוחר של התיבור הערבי (שומרוני) "מולד משה" בתוך המבע זה הנביא דנור פניו מדיק (בכתבי-יד שמסר לי בשעתו פרופ' בן-חיים). הקשרם של הדברים ועצם הדבר שמדיק באה במקום הזה במקום פעלים כגון קרן, הופיע, הניר וגם לבלב מוכיחים שהוראת מדיק במקום הזה היא 'מאיר'. על מקבילה רבת עניין העמידני פרופ' אברהם טל: השליח הנומיק דנור פניו דלק (בפיוטים שבאוסף פירקובין' ועדיין לא הוהדרו [Sam. x, 8 9 10 21]. משמעות זו יש למדיק בפיוט שומרוני בן המאה ה-14: "ראיתי בחלמי אן אני סליק אל הר גריזים והנור עליו מדיק". רוצה לומר: ראיתי בחלומי שאני עולה אל הר גריזים, והאש (או האור; על משמעות זו של נור בארמית ראה בספר המוזכר כאן בהערה 1, עמ' 82, הערה 3 לפסקה 37א) שעליו מאירה.

שיש במקום פלוני = שבמקום פלוני

מבנה ארמי "מאוחר" בתעודות מימי בר כוכבא

בתעודות העבריות מימי בר כוכבא שנתגלו במדבר יהודה נקרה שלוש פעמים מבנה תחבירי מוזר שהרכבו מילת הזיקה, המילה המקבילה לִיש וצירוף יחס המציין מקום. ואלה העדים:

- שאיש בעיר [נ]חש (=שבעיר נחש; מורבעת 24 ג שו' 7)¹.
 - שאש על השטר הוא (=שעל השטר הזה; שטר חוב ממדבר יהודה)².
 - שאש אצלכם ובמחוז (=שאצלכם ובמחוז; איגרת בר-כוכבא, נחל חבר 49)³.
- את המבנה הזה מייחדת תוספת המקבילה לִיש בין מילת הזיקה ובין צירוף היחס המציין מקום. לידועי עברית יֵש נראית מיותרת, שכן המבנה החסר הוא האופייני לעברית, ואין בעברית הקדומה רֵע למבנה המורחב. הדבר אמור לא רק במקרא, שהמילה יֵש נדירה בו, אלא אף בספרות חז"ל שהמילה הזאת נפוצה בה מאוד⁴. אבל בארמית המבנה המורחב שכיח, אף שהוא מוגבל גם בה במקום ובזמן. הוא שכיח במקצת תרגומים ארמיים מן הטיפוס הארץ-ישראלי: בקטעי התרגום שפרסם קאלה⁵ המתורגם מוסיף דרך שיטה את המילה אֵית לציוני המקום, למשל: "ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם" (שמ' ז, כ) - "[...] כל מיא דאית בנהרה לאדם" (קאלה, עמ' 25); "והדרגה אשר ביאור מתה" (שמ' ז, כא) - "ונונייא דאית בנהרא מיתור" (קאלה, שם); "וימח את כל היקום אשר על פני האדמה" (בר' ז, כג) - "ושיצי ית כל קאימייא דאית על אפי ארעא" (קאלה, עמ' 15); "ההרים הגבהים אשר תחת כל השמים" (בר' ז, יט) - "טוריא רמייא דאית תחות כל שמיא" (קאלה, עמ' 15); "וכל תמונה אשר

1. על הצורות באל"ף ראה מגן ברושי ואלישע קימרון, "שטר חוב מימי בר-כוכבא", ארץ ישראל כ (חשמ"ט), עמ' 259.
2. ברושי וקימרון, עמ' 256.
3. יוסף נוה, "עברית לעומת ארמית בממצא האפיגרפי, מאמר ראשון: בימי הבית השני ועד שנת 135", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 311.
4. אף לא במגילת הנוחשת ממדבר יהודה, שהמבנה הנידון תדיר בה. בכ"א של מגילת ברית דמשק ממערה 4 מצאנו "כי כעשב הוא אשר [י]ש הרחש תחתיו". ראה J. M. Baumgarten, *JJS* 41 (1990), עמ' 159. המבנה הזה שונה מן המבנה שבתעודות בר כוכבא, שהרי לא חסרה כאן פרדיקציה והמילה א(י)ש יֵש משמשת כאן אוגר.
5. P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart 1930.

בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ" (שם' כ, ד) - "וכל דמו דאית בשמייה מן לעל ודאית בארעא מן לרע ודאית במייה מן תחות לארעה" (קאלה, עמ' 58).

המבנים הללו שכיחים בתוספות שבשולי כתב-היד הניאופיטי⁶. ראה למשל בראשית ז, יט, כב, כג; לר, כח-כט. ואף בפשיטתא אתה מוצא לפעמים תוספת אית לפני ציון המקום⁷, כגון "מן הדם אשר בסף" (שם' יב, כב) - "מן דמא דאית במאנא". אבל על הצירוף "בדם אשר בסף" שבתחילת הפסוק אין אית נוספת. עוד דוגמאות למבנה המיוחד בתרגום הסורי: שם' יב, כט; יט, טז; וי' יא, ט; יד, לו; דב' ד, יז; ה, יג; ח, כ; יב, ט.

לא מצאתי עדויות לשימוש הזה בארמית הממלכתית ולא בארמית של קומראן⁸, לא בארמית של תעודות בר כוכבא⁹, לא בתרגום אונקלוס לתורה ולא בתרגום יונתן לנביאים.

המבנה הזה זר אפוא לעברית אך אופייני לדרך הארמית שמבנים מורחבים משמשים במקצת ניכיה כנגד המבנים החסרים בעברית. אתה מוצא עוד בניכים מסוימים מבנים עם הפועל הוה שיש בו ציון הזמן, כגון "אשר תחת כל השמים" (בר' ז, יט), בתרגום הסורי הארץ-ישראלי: "דהו תחות שומיא"¹⁰. אפשר אפוא לראות במבנים האלה שבתעודות בר-כוכבא שאילה ארמית בעברית. אמנם יש קושי מסוים בהשקפה הזאת, שהרי בארמית המבנה הזה מתועד רק בטקסטים מאוחרים יותר מימי בר-כוכבא, אך אפשר ליישבו בנימוק שהטקסטים שהגיעו לידינו אינם מייצגים אלא את מקצת הניבים הארמיים שהיו קיימים לפני מרד בר כוכבא. לא קשה למצוא בעברית הקדומה עוד יסודות שיש לדון אותם כשאוילים מן הארמית אף על פי שתיעודם בארמית מאוחר מן התיעוד בעברית. הנה דוגמות מספר:

א. הצירוף **בְּשָׁל אֲשֶׁר** (קה' ח, יז) הוא, כנראה, תרגום שאילה מן **בְּדִיל דִּי** הארמי. בארמית הוא מתועד בפעם הראשונה בטקסטים מקומראן, למשל בתרגום איוב (לז, יז).

6. A. Díez Macho, *Neophyti 1: Targum Palestinense. MS de la Biblioteca Vaticana*, Madrid-Barcelona 1968

7. אני מודה לידידי מר שרגא אסיף שסיפק לי את העדויות מן התרגום הזה. לדוגמות ממקורות סוריים אחרים ראה Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, עמ' 242.

8. כאן עדיין משמש המבנה החסר, כגון במגילה חיצונית לבראשית כא 8-9, 19, 24, 28-30.

9. השווה "וכל די בה" (י' נוה, על חרס וגומא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 97); "כול די בה" (שם, עמ' 99).

10. הוספת אית נמצאה גם במבנים שונים במקצת, כגון "וית כל נפש דחייה דאית עמכון" (קטעי תרגום בר' ט, י; קאלה, עמ' 31).

- ב. המילה עֶקֶר בארמית היא גם מילת יחס במשמעות 'אצל'. שימוש זה נתגלה בעברית של קומראן, ואילו בארמית הוא מתועד רק בניבים מאוחרים¹¹.
- ג. המילה שֶׁדֶךְ (שֶׁדֶךְ) 'שלוה' נמצאה בטקסט עברי מקומראן 386 II 3:7: "השלום והשדך", ובארמית היא מצויה רק בטקסטים מאוחרים יותר¹².
- ד. מילת השעבוד בְּגִלָּל שֶׁ- היא, כנראה, תרגום שאילה מן בְּגִלָּל דִּ- הארמית. בעברית היא מופיעה במקצת מעשי התורה מקומראן, ואילו בארמית תיעודה מאוחר יותר¹³.
- ה. השם רַחֵשׁ יִחְלֵ' נמצא בקטע ממגילת ברית דמשק ממערה 4 בקומראן¹⁴. אין הוא מתועד בארמית קדומה יותר.

11. ראה קימרון, "טקסטים חדשים מקומראן ותרומתם למילון העברית", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 649-650.

12. על פי מילונים לארמית.

13. E. Qimron and J. Strugnell, *Miqṣat Ma'ase Ha-Torah* (= DJD x), Oxford 1994, עמ' 99.

14. ראה בפרסום שבהערה 4.

לשונות מתן תורה

מתן תורה, יום סיני, מעמד הר סיני

נחיתת התורה נקראת בדרך כלל "מתן תורה", היינו המעשה של טוב ה' שנתן את התורה, ולפרקים אנו קוראים על "קבלת התורה", היינו מצד ישראל המקבלים. ובדברים ד, י נאמר: "יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בח'ר'ב", והוא המקום היחיד שנוכרת בו עמידת העם לפני ה' לקבל את התורה.

אבל בדברי חז"ל רגיל הלשון "עמד לפני ה' סיני" או "עמד על הר סיני"¹, "עמדו [ישראל, אבותיו] על הר סיני", והוא הלשון הרגיל. ויש שאמרו חז"ל "יום סיני", וכך אף בשירה ובפיוט (עיין לקמן, סעיף א). ויותר ממנו נתקבל הלשון "מעמד הר סיני" (עיין לקמן, סעיף ב).

ובארמית ראוי להזכיר את מימרתו של ר' שמעון בן יוחאי בירושלמי ברכות פרק א הלכה ב: "אלו הוינא קאים על טורא דסיני בשעתא דאיתיהיבת תורה לישראל הוינא מתבעי קומי רחמנא דיתברי לבר נשא תרין פומין חד דהוי לעי באוריתא וחד דעבד ליה כל צורכיה" וכו'. ויש כאן רמז למה שאמרו בכמה מקומות, כגון מכילתא יתרו על "וכל העם רואים את הקולות", ובשיר השירים רבה פרק ד אות טו: "בשעה שעמדו ישראל לפני הר סיני ואמרו נעשה ונשמע אותה שעה לא היו בהם לא זבים ולא מצורעים ולא חגרין ולא סומין" וכו'. היינו שאז היו כולם תמימים וזו הייתה שעה שאפשר לתקן מה שצריך תיקון.

ומן הראוי לפרש את מאמר חז"ל שכל הנשמות של כל הדורות היו במעמד הר סיני (שמות רבה פרק כח ד), ולצד אחר הביטוי "שלא עמדו אבותיו על הר סיני" כגון בנדרים כ ע"א: "מי שאין לו בושת פנים בידוע שלא עמדו אבותיו על הר סיני", ולא אמרו שהוא לא היה בהר סיני. וכיוצא בו אמר בעל מדרש הגדול בדברים ה: "ה' אלקינו כרת עמנו ברית מכאן אמרו כל הפורק ממנו עול תורה בודאי שלא עמדו אבותיו על הר סיני".

ובלקח טוב לדברים ה צירף את שני המאמרים יחד: "לא את אבותינו, מלמד שכל הדורות שהיו עתידין להיות עמדו על הר סיני בשעה שאמר הקב"ה אנכי. וכל מי שהוא עז פנים לא עמדו אבותיו על הר סיני".

ורגיל בתפילה: "זמן מתן תורתנו", "מתן תורה", מכילתא ראש פרשת יתרו, ו"מתן תורה" כתב אף הרמב"ם פעמיים במורה נבוכים חלק ג פרק מג. הרמב"ן

בפירוש התורה לויקרא כג, לו: "יום מתן תורה". והפתיחה לפסיקתות "עשרת הדברות" רשום עליה: "פרשת מתן תורה" (מהדורת איש שלום, דף צד ע"ב). וכן הזכיר ב'מחזור ויטרי', עמ' 315, בסופו: "שנינו בפרק מתן תורה שפתח להם [הקב"ה] ו' רקיעים והראה להם כסא כבוד שלו", פסיקתא, שם צח ע"ב, לא בלשונו. ויש להוסיף ציון זה ב'הדרשות בישראל' ליו"ט ליפמאן צונץ, ירושלים תש"ז, עמ' 120, ומצוי הרבה.

א. יום סיני

במכילתא דרשב"י, על הכתוב "ואשא אתכם על כנפי נשרים" אמר ר' אליעזר: "זה יום הר סיני" (עמ' 130). ועיין במכילתא דר"י ומדרש הגדול שם. ורב שמואל הנגיד אומר בשיר "נגלית ישרה", בסופו: "ובפי אני יש דבר תורה אשר מיום סיני ועד יום השם לא מסלפת".

ורב יוסף בן סהל בקינתו על רב יצחק אלפאסי אומר: "הרים כיום סיני לך רעשו" (כיום לא ביום, כמו שנדפס במקומות הרבה, כי הרי"ף לא נפטר ביום מתן תורה אלא בעשרה בסיוון, עיין במחברתי 'בלשון קודמים', עמ' 66 והערה שם). והרמב"ן בפירושו לתורה לדברים לד, יא: "כי לא היה כיום סיני לפניו ולאחריו". ועיין לעיל ולקמן, מדברי הרמב"ן ועוד. וכן בפיוט "יה צורי אור נרי הנשא והנעלם" לר"צ גיא, שפתי רננות - ג'רבה קסט ב, אוצר השירה והפיוט, ח"ב, עמ' 306, מס' 1073; והוסף 'אהבת קדמונים', ירושלים תרמ"ט, יט ע"א: "יה לעיני ביום סיני שחו גבעות עולם".

הרשב"א בהקדמה לפירוש האגדות: "שכל המצות שנהגו יום סיני נוהגות להורות לעולם בלי הפסק", ומזכיר שם לעולם מצות יום סיני או ברית חורב (פרלס, רשב"א, החלק העברי, עמ' לו).

רב משלם דאפיארה: "שמע נא מצעיר ימים הלכה כיום סיני במדבר סין בסינים / כיום סיני והשמע לאזנך יסוד חקים בתעלומה ספונים" (ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ספר רביעי [תר"ל], עמ' ס, יז-יח). ושם: "ומי יתן ותאמר עצתי ביום סיני ותכתב במרה" (עמ' צו נב). ור' סעדיה גאון ב'אמונות ודעות', מאמר שני, פרק יא, סוף ד"ה "ועל הזמן": "מיום אני הוא", ישעיה מג, יג, רומז בו על יום מרום, על יום סיני או מה שדומה לו (כאן במובן קצת אחר, שכן במקרא נאמר מפורש "יום").

ואמר רב אברהם אבן עזרא בשיר: "אני אני כמו [=בתוך] אני וטוב שנה וחיש פנה כיום סנה" וכו' (אוצר השירה והפיוט לדוידסון, עמ' 299, סימן 6581, עכשיו אף בספר 'שירי הקדש', מהדורת ישראל לוין, עמ' 394), במובן אחר. וכן יום חורב: למשל בלשון ר' משה ריאטי, מקדש מעט: "נמשך כל יום כיום חורב" (דף נא ראש ע"ב).

ב. מעמד הר סיני

במילונים נרשם הביטוי מעמד הר סיני מלשון הרמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ח ה"א ומתרגום רב יהודה בן תבון לכוזרי, מאמר א, אות צז (ועיין לקמן). קשה לחשוב שהרמב"ם הוא הראשון שהשתמש בביטוי זה, ועל כל פנים מצאנו את הביטוי הזה כבר בדברי ראב"ע בפירושו לישעיה מג, יג: "לפני לא נוצר אל, יש אומרים לפני מעמד הר סיני".

ספק אם זה לשונם של "יש אומרים", ונמצא שהביטוי קדום יותר או הוא לשונו של ראב"ע.

ראב"ע בפי' הארוך שמות יט, יז: "והנה היו במעמד הר סיני בדרך שהציב משה בניהם". ובפירושו הארוך לשמות כ, ב, בד"ה "שאלני ר' יהודה הלוי": "והנה בעבור האות שעשה השם במצרים אמר משה אתה הָרָאָתָ לְדַעַת [דברים ד, לה] שהכל ראו זה, חכמים ושאינם חכמים גדולים וקטנים, גם הוסיף עוד בדבר מעמד הר סיני" וכו'.

בפירושו לדברים לג, א: "מסיני בא, ויאמר הגאון [=רב סעדיה] ז"ל כי הר סיני ושעיר ופארן קרובים, וזה הכתוב הוא על מעמד הר סיני" וכו'. הפירוש הוא של הגאון והלשון שלו (ובהמשך: "ובצעד השכינה בישימון לא היה יום מתן תורה"). הרמב"ם השתמש בביטוי זה בכתביו, בין באלה שכתב ערבית, כגון מורה נבוכים, חלק ב, פרקים לב, לג, לד, והרבה ב'אגרת תימן', ואין כדאי לציין כי רבים הם, ובין באלה שכתב בעברית: במשנה תורה הלכות יסודי התורה, פרק ח הלכה א. ומכאן ואילך אתה מוצא את הביטוי אצל הרבה ראשונים.

בוא וראה, רב יהודה בן תבון מתרגם ככוזרי, מאמר א, אות צז: "ונשאר העם מצפים לדרת משה והם על ענינם לא שנו תארים ועדים ובגדיהם אשר עמדו בהם יום מעמד הר סיני". אבל רב יהודה הלוי כותב בערבית: "יום אלטור", היינו יום סיני = ההר!

ועיין למשל מדרש שיר השירים רבה סוף פ"ג: "ביום חתונתו זה סיני. וביום שמחת לבו זה מתן תורה". וההפרש בין הר סיני ובין מתן תורה נרמז אף בהגדה של פסח: "אילו קרבנו להר סיני ולא נתן לנו את התורה אילו נתן לנו את התורה" וכו'. ויש להאריך קצת בזה אבל אין כאן המקום.

מאור האפלה (נור אלצ'לאם לרבנו נתנאל בן ישעיה, תימן, מהדורת יוסף קפאח, ירושלים תשי"ז): "אנשי מעמד הר סיני" (עמ' קח, וכן עמ' קלא ועמ' שטו). בעמ' קלא: "חרדו בניו במעמד הר סיני". בעמ' שטו: "חטאו נדב ואביהוא במעמד הר סיני".

ולביטוי שנתרווח אני מציין עוד לברייתא שנמצאת בהרבה מקומות, כגון מכילתא בחדש פ"ז, דיבור "זכור את יום השבת", על דברים שנאמרו בדיבור אחד, ובמדרש אגדה פרשת תרומה, עמ' קסח ניסח את הדברים בצורת שאלה: "והלא אמר לך וצוך

במעמד הר סיני לא תעשה לך" וכו'. "מעמד הר סיני" אינו בשום מקום שמצוין במהדורת המכילתא ואף במדרש אגדה!

ספק הוא מה שאנו קוראים במדרש הגדול לדברים ד, י, "אשר ילמדון ליראה אותי מגיד שלא בא מעמד הר סיני אלא ללמד לישראל היאך ייראו את המקום" (עמ' ט). מגיד הוא לשון מדרשי ההלכה, אבל כאן אין מקור לדברי בעל מדרש הגדול וכנראה הוא לשונו.

כיוצא בו שם, עמ' צה: "ד"א עלי שור אמרו ישראל במעמד הר סיני עלינו לקבל עשרת הדברות". אף כאן אין מקור ללשון המדרש. (ועיין שם, עמ' תשצא: "לעיני כל ישראל זו עמידת הר סיני וירידת הענן עליו", בנוגע למשה רבנו!)

ואנו לומדים בוזה, פרשת פקודי, דף רכו סוף ע"ב: "במסכו דא מעמד הר סיני". כל מה שכתבתי נוגע לעברית, אבל בלשון הערבית מצאתי שכבר רב סעדיה גאון השתמש בביטוי זה. רס"ג אומר, במאמר שביעי פרק שלישי ובראש המאמר השמיני ב'אמונות ודעות': "ומוקף הר סיני", ותרגם בן תבון לנכון: "ומעמד הר סיני".

ורב יהודה בן תבון בתרגום 'אמונות ודעות', מאמר שני, פרק יא, קרוב לסופו: "הזמן" - על "מיום", ישעיהו מג, יג: כך "גם מיום אני הוא רומז בו אל יום נכבד, יום מעמד הר סיני", ואולם במקור לא כך כתוב, אלא "וכדלך גם מיום אני הוא יומי בה אלי יום מפצל אמא יום סיני ומא אשבהה". ובפירושו ל'עשר שירות', בפירוש שירת דוד, היינו השירה השישית, הוא אומר: "וכדאך פי מוקף הר סיני וכדלך פי יום וקוף אלשמס ליהושע אלך" = וכך במעמד הר סיני וכך ביום עמידת השמש ליהושע (כתב־יד המוזאון הבריטי, סימן 8658, דף 19, מכון לתצלומי כתב־יד, סימן 43096, דף 19 ע"א). רב יהודה הלוי לא השתמש בלשון רב סעדיה אלא במונח ערבי, כמות שראינו!

והרמב"ם ראש הלכות אישות אומר: "קודם מתן תורה" וכו'. בא בעל 'האמונה והבטחון', שמיוחס לרמב"ן ואינו אלא של רב עזרא, ופותח את הפרק השישי של הספר: "קודם מעמד הר סיני היו כל המראות מתעוררות מעצמן מלמעלה" וכו'! (הרשב"א בתשובה, חלק ד, סימן שיד, השתמש בדברי רמב"ם אלו אלא ששינה בהם לפי העניין. וזה לשונו: "דקודם מתן תורה אדם פוגש אשה בשוק" וכו', עיין שם.)

אבודרהם, ב'סדר תפלת ראש השנה ופירושה', מביא בשם רב סעדיה עשרה עניינים בטעם תקיעת שופר בראש השנה, והטעם השלישי הוא: "להזכירנו מעמד הר סיני שנאמר בו וקול שופר חזק מאד ונקבל על עצמינו מה שקבלו אבותינו על עצמם נעשה ונשמע". אלא שגוף דברי רב סעדיה לא הגיע אלינו ואיננו יודעים מה לשון אמר.

והקרוב לדברי אבודרהם הוא מה שכתב ר"י אברבנאל בפירושו לפרשת אמור, שחשב ז' בחינות לתקיעת שופר: "שמורה על דרור, מורה על המלכת מלך, התעוררות תשובה, לזכור עקדת יצחק, לזכור להם יום מתן תורה, לזכור קברן גליות,

והשביעית לזכרון תחיית המתים" (הוצאת בני ארבאל, ירושלים תשמ"ד, עמ' קלז עמודה ב). וחסרים שלושה טעמים שמביא אבודרהם. "יום מתן תורה" ולא מעמד הר סיני, אף על פי שהוא יודע את הביטוי הזה, לא בלבד מדברי הרמב"ם ב'מורה נבוכים', פרק לב ח"ב קפה ע"א שם פרשת יתרו עמ' קנט ע"ב, אלא אף בלשונו שלו, כגון שם יתרו עמ' קסא ע"א ועוד. והרי יש אצל אברבנאל אף "מעמד בין הבתרים", למשל עמ' קו ע"ב, בפרשת בא.

ומעמד הר סיני בא למשל בפירוש הרמב"ן לתורה, פרשת ויגש מו, א, "מעמד הר סיני ומתן תורה". וכן בפרשת יתרו כ, טו (ורבינו בחיי שם בהוספה), וכן רמב"ן במדבר טז, כט.

כתב הרשב"א בתשובה, חלק ד, ראש סימן רלד: "עוד אמרת שהוגד לך בשמי מה שמאמין אני במעמד הנכבד מעמד הר סיני" וכו'. וחלק גדול ממנה, מן דיבור המתחיל "על כן", הובא בדרשות רב יהושע בן שועיב לפרשת בשלח: "וכתב מורי הרשב"א באגרת, על זה הענין וזה לשונו אינו כנמנע [...] עד כאן לשון מורי ז"ל שכתב על דברי הרמב"ם ז"ל כמה שכתב במעמד הר סיני כי לא השיג הנבואה באותו המעמד רק הראוי" (היינו מה שכתב הרמב"ם ב'מורה נבוכים', חלק שני, פרק לב).

ומן הרמב"ם, כנראה, נתפשט הביטוי מעמד הר סיני, והוא מלא בכל הספרים, בעיקר אלו שעסקו במחשבה הדתית-פילוסופית, והרבה בפירוש רב אברהם בן הרמב"ם לתורה ובשאר מקומות. ורואה אני להעיר שבתשובה סימן קנו אומר רב אברהם בלשון הערבית: "בעד אלמעמד", והמתרגם כתב: "אחרי מעמד הר סיני". ולמשל, רב משלם דאפיארה, מתנגדו של הרמב"ם בעניני מחשבה, אומר בשירו: "לא כל ישיבה מעמד הר סיני" (ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ד, עמ' יז), וכן שם (אל הרמב"ם): "תן לבך אל מעמד הר סיני בו רעשו הרים" (עמ' קב ע"ג; השתמש בלשון הרמב"ם בהתנגדותו אליו!).

כתב רב תנחום הירושלמי בפירושו לחבקוק ג, יג: "על הכתוב אלוה מתימן יבוא וג' הוא אומר: אבתדא מן תלך אלאפעאל אלכרימה בדכר מעמד הר סיני". וכן במפרש שמביא דברי רב תנחום: "ואנמא דכר לקאולא מעמד הר סיני אלך" (כ"י קמברידג' T-S N.S. 168/9).

ומדרש בראשית רבה פרשה סח אות יב: "והנה סלם, זה סיני", מנסח רד"ק בפירושו לבראשית (וכן בעל הטורים, אבל לא בפירוש הטור לתורה): "זה מעמד הר סיני" (ראב"ע שם: "ודרך סיני להיות סמך או על מספר סיני" וכו').

באוצר הכבוד של רב טרוס אבואלעאפיה נמצא את הביטוי כמה פעמים כגון לברכות ו ע"ב דף 8 ועוד הרבה.

וכן ב'מלמד התלמידים' לרב יעקב אנטולי ישנו כמה פעמים, למשל בפרשת יתרו בדבור "אנכי" (מקצי נרדמים, 1866).

ומתרגם פירוש המשניות לרבמ"ם, סדר מועד, דפוס ראם קפז ע"א: "וזכות אבות ומעמד הר סיני".

ולא אימנע מלהזכיר את שירו אל האר"י שאנו שרים בכל ליל שבת, יום זה לישראל: "צוית פקודים במעמד הר סיני". ויזכר אף הביטוי "מעשה הר סיני", לקח טוב, סוף פרשת ברכה.

ובפיוט עוד אומר רב אברהם ב"ר חלפון: "היום יום מעמד הר סיני" (ציונים לזכר שמחוני, ברלין תרפט, עמ' 71).

וצורה אחרת יש אצל רב יצחק בן גיאת בפיוט "יום מעמד סיני עת בא ברעיוני" (דוידסון, אוצר השירה והפיוט, כרך ב, עמ' 344, סימן 1841 וכרך ד, עמ' 313 לסימן הנ"ל). ומאוחר ממנו בפיוט לשבועות לרב יצחק לאמפרונטי: "יום מעמד סיני אשים במו אזני ימלאון מתני פחד ורוב חילה" (דוידסון כנ"ל, עמ' 343, סימן 1840 וכרך ד, עמ' 313 לסימן הנ"ל).

חריות הפיוטים ודרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז הקדומים

א. החרוזה כמקור להגייה - בעיית החרוזה הגרפית

מסורת ההגייה של בני אשכנז וצרפת הקדומים (במאות הי"א-י"ג) נתבררה בכמה מחקרים חשובים¹, המסתמכים על עדויות משולבות של תעתיקי עברית באותיות לטיניות, על דרכי ניקוד של מחזורים ועל התבטאויות של מדקדקים המתייחסים לענייני מבטא. עוד מקור חשוב לעניין זה הוא דרכי חריזתם של פייטנים בני הזמן והמקום, והוא הובא בחשבון², אם כי לעתים רחוקות יחסית. חומר פייטני חדש, שראה בזמן האחרון את אור הדפוס, יש בו כדי להוסיף על העדויות שנאספו עד כה ולשוב ולאשש את מסקנות החוקרים בכמה נקודות חשובות.

לכאורה, פשוט הוא שדרכי חריזתם של פייטנים יעידו על הגייתם, שכן החרוזה ביסודה בנויה על שוויון בין צלילים, אולם בהקשר של פיוטים קדומים הדבר טעון זהירות מסוימת. פייטנינו למדו את כללי החרוזה מן המופתים הכתובים שהגיעו לידיהם. לצרפת ולאשכנז הגיעו פיוטים מארץ-ישראל, אשר אמנם שיקפו מערכת תנועות הדומה ביסודה לזו שהייתה נהוגה באשכנז ובצרפת³, אך בפרטי הגיית

* אני מבקשת להודות לפרופ' אילן אלדר, אשר קרא את כתב-היד של המאמר בתשומת דעת והעירני הערות מאלפות.

1. הבולטים שבהם הם י"ג גומפרץ, "הגיית האותיות בצרפת וגלגולה לאשכנז", בספרו מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 1-23 (להלן גומפרץ); אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית - מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, כרך א - ענייני הגייה וניקוד (=עדה ולשון ד), ירושלים תשל"ט (להלן אלדר); וראה אצל אלדר, עמ' יט ואילך, סקירה של ביבליוגרפיה קודמת.

2. ראה למשל גומפרץ, עמ' 9, וכן מאקס ויינרייך, "בני-הית ובני-חית באשכנז: הבעיה ומה היא באה להשיענו", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 85-101 (להלן ויינרייך), בעיקר בעמ' 88. נציין שהעיצורים המשתתפים בחרו, שנבסס עליהם את דיוננו מכאן ואילך, הם כל העיצורים של ההברה האחרונה (למן העיצור שלפני התנועה האחרונה בכל טור ועד לסוף הטור), על פי נורמת המינימום של החרוזה בימי הביניים, כפי שכיר בנימין הרושובסקי, "השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט עד ימינו", הספרות ב (תשל"א), עמ' 738 ואילך. בחרוז הקלירי המופסק, המשתף בחרוז לפחות שניים מעיצורי השורש (הרושובסקי, שם), לא נוכל להתחשב, כי אצל פייטני אשכנז וצרפת לא הייתה זו נורמה אלא לכל היותר העשרה מקומית שאין בה כדי ללמד על הגייה.

3. הכוונה בעיקר להגיית הקמץ ("הגדול") כפתח (הקמץ ה"קטן" הגוי בדרך כלל כחולם) והצירי כסגול; ראה חנוך ילון, "שבילי מבטאים", קונטרסים לענייני הלשון העברית א (תרצ"ח), עמ'

העיצורים שיקפו שיטה שנבדלה מההגייה המקומית בכמה פרטים, כפי שנבאר. אולם הפייטנים האירופיים לא שינו את כללי החריזה לפי המציאות הפונטית של מקומם, אלא ניסו לשמור על הכללים שנמצאו בפיוטים בעלי היוקרה ששימשו להם מקור לחיקוי. הבחנה קפדנית בין עיצורים בחריות הפיוטים, כל זמן שהיא מתאימה לנהוג בפיוטים הארץ-ישראליים, אין בה אפוא כדי ללמד על דרכי ההגייה המקומיות. רק סטיות מן המקובל, מקריות בדרך כלל, יש בהן להעיד על מבטאו המיוחד של הפייטן.

באופן כללי ניתן לכנות את החריזה בפיוטים האירופיים "חריזה גרפית": צלילים שונים זה מזה המסומנים באות אחת יחרזו זה בזה, אך הפייטנים יימנעו מלחרוז צלילים דומים המסומנים באותיות שונות זו מזו. הדבר בולט במיוחד בחריות בגרפ"ת דגושות ורפות: בכל תולדות הפיוט לא נמנעו פייטנים מלחרוז אותן זו בזו, גם כאשר יש עדויות ברורות שבפיהם היו אלה צלילים שונים זה מזה, אף שכמובן, השינוי במקרה זה הוא בעיקר באופן החיתוך: במעבר מסותמים לחוככים - בסיס החיתוך נשאר קרוב, ועל כן אולי גם הזרות הצלילית לא צרמה את האוזן⁴.

ב. החריזה הלא-גרפית כנורמה

מובן שאין תיאור זה משקף את החריזה בעת התגבשותה, בתקופה הקלסית בארץ-ישראל. בקביעת דרכי החריזה של ינאי או של ר' אלעזר בירבי קליר היה להגייה הממשית מקום נכבד, ובמקרים רבים עולה מפיוטיהם חריזה של עיצורים שונים זה מזה (גם בכתיבם!). כיוון שפיוטים קלסיים, בייחוד קליריים, שימשו דגמים לפייטני אירופה הקדומים, גם דרכי חריזה לא-גרפיות שנמצאו בפיוטים האלה נחשבו אצלם תקניות.

63-66; הנ"ל, "הגייה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שלאחריו", עניני לשון, אייר תש"ב, עמ' 16-31; אלדר, עמ' 16-30 ועוד.

4. דוגמה קיצונית לחריזה גרפית שאיננה בגדר הנורמה באה בחריות אותיות נחות באותיות הגיות, כגון לְקִרְאָת/קְרָאָת/מְרַבְּאָת/לְהִלָּאָת (א"מ הברמן, רבינו גרשם מאור הגולה - סליחות ופזמונים, ירושלים תש"ד [להלן רבנו גרשם מאור הגולה, הברמן], עמ' יב). כאן אין הברת סיום שווה למילים החוררות, והפייטן מסתפק בהופעה הגרפית של א בסמיכות לחולם לפני ת, בין שהיא נחה ובין שהיא הגויה. אך מקרה זה חריג, ולעת עתה לא מצאתי כיוצא בו אלא עוד בשתי סליחות אנונימיות. ראה דניאל גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים תשכ"ה (להלן סליחות ליטא), עמ' קצט, שו' 25-28: נְטַמְאָת/לְצָאָת/נְלָאִית/אָת, וכן דניאל גולדשמידט ואברהם פרנקל (מהדירים), לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, ירושלים תשנ"ג (להלן לקט), עמ' 752, שו' 9-10: מְשָׁאָת/נְכָלָאָת/שְׁאָת/אָת. וראה עוד הסבר לחופעה זו להלן, הערה 29.

חריוה שאיננה גרפית באותיות שיש להן מימוש עיצורי ולא תנועתי⁵ אפשר למצוא בפיוטים מצרפת ומאשכנז הקדומה בעיקר בשלוש פינות, וכולן יש להן יסוד בפיוט הארץ-ישראלי הקלסי:

1. ב/בֹּ/ו

בצד ב דגושה הנחרות בֹּב רפה פייטנים חורזים גם בֹּו, וממילא גם בֹּו. כך, דרך משל, כבר ר' שלמה הבבלי, פייטן איטלקי שיצירתו השפיעה רבות על פייטני אשכנז, חורז בחופשיות בֹּ בֹּו⁶. גם ר' יוסף טוב עלם, מהראשונים והחשובים שבפייטני צרפת, חורז בֹּ בֹּו: טוֹבִים/שְׁלוֹוִים (פסח⁷, 575, 27-28); סְבִיב/פְּשָׁבִיב/חֲבִיב/אֲבִיו (סוכות, 346, 17-18). ואצל רבנו גרשם מאור הגולה ור' שמעון בירבי יצחק, מראשוני הפייטנים באשכנז, גם בֹּב, כגון לְהַזְבִּיד/הַעֲבִיד/הַכְּבִיד/לְדוֹד⁸, וכן אצל עוד פייטנים רבים, אך אין זה חידוש אירופי וכך נהוג גם בפיוטים ארץ-ישראליים קלסיים⁹.

2. מ/ם/ן

חילופי מ/נ בסוף מילה מקורם כבר בלשון חכמים, והם מצויים - אם גם לא בשפע רב - אף בפיוטים ארץ-ישראליים. על טשטוש בהגיית מ/ן באשכנז ובצרפת כבר העיר גומפרץ, ואף ציין לחריות פיוטים, בעיקר של ר' שמעון בר' יצחק, ואפשר להוסיף על כך עוד דוגמאות רבות¹⁰.

5. אין צורך לומר שאמות קריאה שאינן הגויות אינן מובאות בחשבון אף בעת החריוה הגרפית. כך בסופי מילים: א רה המציינות תנועת a, י, א רה המציינות תנועת e או ו רה המציינות תנועת o, באות זו בצד זו בחופשיות לאורך כל תולדות הפיוט ובכל מרכזיו. גם אותיות נחות בתוך המילים אינן מובאות בחשבון. על רקע זה בולטות עוד יותר בזרותן הדוגמאות שהובאו בהערה הקודמת.

6. ראה עזרא פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, מבוא, עמ' 81.

7. רוב הפיוטים להלן יצוינו על פי מחזורי בני אשכנז לענפיהם: מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת דניאל גולדשמידט ויונה פרנקל, ירושלים ה'תשמ"א (להלן סוכות), ומחזור פסח, מהדורת יונה פרנקל, ירושלים ה'תשנ"ג (להלן פסח). המספר הראשון לאחר הציין "פסח", "סוכות" וכדומה הוא מספר העמוד במחזור; המספר השני - מספר השורה בעמוד. הדוגמה מפיוטי ר' שמעון בירבי יצחק. ראה פסח, 461, 13-14; א"מ הברמן, פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, ברלין-ירושלים תחר"ץ, עמ' לט, שר' יג-יד (להלן ר' שמעון בירבי יצחק, הברמן). אצל רבנו גרשם מאור הגולה ראה הברמן, עמ' כה: כה/כָּה/כָּה/נָחָא/הָהּ.

8. לעניין הגיית ב רפה כ"ו באשכנז ובצרפת ראה גומפרץ, עמ' 8; אלדר, עמ' 157. לשורשי חריזה זו בפיוט הארץ-ישראלי ראה מנחם זולאי, "מחקרי יניי", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (תרצ"ו), עמ' רמה. בספרד לא נהגה חריזה זו, ואכן, אברהם אבן עזרא בפירושו לקהלת ה, א מותח ביקורת על הופעתה בפיוטים קליריים. וראה לעניין זה גם יוסף יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 193.

9. על חילוף זה בלשון חכמים ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 1230-1232; יחזקאל קוטשר, "מחקרים בארמית גלילית", תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 38-43; זאב בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל",

3. ש/ש

כידוע, חילופי ש שמאלית ו-ס, גם באקרוסטיכון וגם בחריזה, הם מן התופעות הקבועות ביותר בפיוט בארץ-ישראל, ומסורת זו עברה לכל מרכזי הפייטנות האחרים, ובכללם זה שבמרכז אירופה. התפתחות מיוחדת לאשכנז ולצרפת שהושפעה מהחילוף הזה נראה עוד בהמשך.

כל ה"סטיות" הללו מן החריזה הגרפית נעשו לחלק מן הנורמה הקבועה של החריזה, ברב או במעט: חילופי ש/ס, למשל, מרובים יותר מחילופי ס/ן, אך אלו ואלו אינם נחשבים חריגים.

ג. סטיות שהיו לנורמה חדשה

על אף הניסיון לחרוז על פי המסורת לא יכלו פייטני אירופה להימנע מלחרוז - אם גם רק כפעם בפעם - בהשפעת מסורת ההגייה שלהם. נראה שחריגות יחידות חדרו מתחילה לפינות של הפיוטים, אולי כפליטות קולמוס, אך פייטנים מאוחרים יותר, שראו את החריזות החריגות שהתאימו למבטא שבפיהם, מצאו בהן אישור לחרוז כיוצא בהן בהרחבה ואפילו בחופשיות. נציין כאן כמה סטיות כאלה.

1. ש/ש/ס

בצד פייטנים רבים המקפידים על חריזות ש ימנית ב-ש ימנית בלבד אנו מוצאים לא מעט סטיות מהנורמה, שיש בהן כדי ללמד על הגייה ייחודית של ש בפי יהודי אשכנז וצרפת: פייטנים לא מעטים חוזרים, ואף מחליפים באקרוסטיכון, ש ב-ש וב-ס¹¹. התופעה עולה מתחילה בכמה פינות של הפיוטים, ואצל ראשוני הפייטנים במאות העשירית והאחת-עשרה ניכר ניסיון שלא להיכשל בה, אך פייטנים בני המחצית השנייה של המאה השנים-עשרה, כר' ברוך ממגנצא ור' אפרים מבונא,

לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 232-233. לתופעה זו בפיוטים ראה גומפרץ, עמ' 9, המדגים על פי פיוטי ר' שמעון בירבי יצחק ור' יוסף טוב עלם, ומציין גם לפיוטי ינאי; וראה גם זולאי, שם. גם תופעה זו גינה אבן עזרא, שם. עוד דוגמאות לחילוף פזוורת בשפע יחסי במחזורי אשכנז וצרפת, ואין טעם לאספן כאן.

11. כך, לדוגמה, אצל פייטני צרפת ואשכנז האלה: ר' שמחה בר יוסף טוב עלם (סוכות, 49, 16): יְחֻשֶׁן/פֶּסֶךְ; ר' אליעזר בר שמשון (סוכות, 19, 10-12): מַעֲשֶׂר/לְחֶסֶד וְיֶשֶׁר וכו'; ר' מנחם ברבי יעקב (פסח, 354): לְהַתְחַדֵּשׁ/פָּרֶדֶס וכו'; ר' יוסף בר נתן (סוכות, 292, 5): מְנַשִּׁי/לְהַשִּׂיא/נְשִׂיא; ר' מאיר ברבי אלעזר (פסח, 383): שְׁמִשִּׁי/שְׁמוֹשִׁי/מְשׁוֹשִׁי וכו'; ר' משה בר שמואל בר אבשלום (סוכות, 337, 7-8): נַעֲשֶׂה/תְּמַשֶּׁה/נְנֶשֶׁה/מְשָׁה; יהודה (פייטן צרפתי, סוכות, 355, 30): נוֹשֵׂא/נֶשֶׂא/הוֹשֶׁה/מְשָׁה; וכיוצא באלה אצל ר' יואל בר יצחק הלוי (סליחות ליטא, פ, 2-1); ר' דוד בר קלונימוס ממינצבורג (לקט, 177, 13-16 ועוד); ר' מנחם בר יעקב מוורמזא (לקט, 415, 34, 46 ועוד); ר' אברהם בר שמואל משפירא (לקט, 19, 25-26); ר' נתן בר יצחק (לקט, 507, 23-24 ועוד); ר' שמחה בר שמואל משפירא (לקט, 641, 3-6) ועוד רבים אחרים.

חורזים ש ב־ס בחופשיות גמורה¹². חילופי ש/ס מצויים גם באקרוסטיכון, וצוינו אצל ר' בנימן בר שמואל¹³, והם מופיעים בפיוטי ר' בנימן בר עזריאל שיידון להלן: שָׁנָאוּ בפתחת טורה שלאות ש (פסח, 585, 11), וכן שָׁטָן, שָׁנָעָר, שָׁעִיר במקום שמתבקשות שלוש תיבות הפותחות ב־ש (שם, 599, 116). בחילופים האלה יש עוד עדות לצדקת קביעתו של י"ג גומפרץ שבמאות הי"א-י"ג בצרפת ובאשכנז איבדה ש את ייחודה ונהגתה בדומה ל־ש ול־ס¹⁴. החריוה המאוחרת אפוא משקפת כאן את ההגייה בפועל ולא נורמות חריזה קדומות. פריצת מסורת החריוה בהיקף רחב כל כך דווקא בפינה זו דורשת הסבר. דומה שהדבר נעוץ בטשטוש המסורתי של ההבחנה הגרפית בחריות ש ב־ס. כיוון שהמחסום הגרפי הנראה לעין לא עמד כאן בפני הפייטנים, עירובו של ש, הוזה בכתיבתו ל־ש, בשעה שנודתה עמה גם בצלילה, היה כמעט בלתי נמנע במצב הזה.

2. כ/ק

אין ספק שבתקופה קדומה יחסית כבר איבדה ק את הגייתה הענבלית ונהגתה בדומה ל־כ¹⁵, ואולם פייטנים הוסיפו להבחין הבחנה גרפית בין ק ל־כ ברוב יצירותיהם. עם זה, כבר אצל כמה מהקדומים ומהחשובים שבפייטנים אנו מוצאים לעתים חילופי כ/ק. אפילו אצל פייטן קפדן כר' שלמה הבבלי נרשמה, כשגגה שיוצאה מלפני השליט, חריזות כ/ק במקום אחד: כַּרְקָרְקָרְסָקָר וכו'¹⁶. גם רש"י חורז פעם אחת מְלִקוֹת/לְקָקָת/אֵין כַּח/פָּקָח קוֹת¹⁷. מכאן ואילך חריזה זו מצויה בשולי הפיוטים, והיקריותיה מתרבות והולכות עד אשר בפיוטי ר' אפרים מרגנשבורג (במאה הי"ב) חריזות כ/ק רגילה לחלוטין ובלי התניות, ואולם גם אחרי ימיו פייטנים לא מעטים משתדלים להימנע מלחרוז כ/ק, וחריוה זו לא תימצא אצלם

12. את דרכו זו של ר' ברוך ממגנצא כבר ציין פליישר, "אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן", קבץ על ידי יא (כא, תשמ"ה), עמ' 25, הערה 87; אצל ר' אפרים מבונא ראה חריזות ש ב־ס במהדורת א"מ הברמן, "פיוטי ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ז (תשי"ח), עמ' 229, 29-30; 260, 5-6 ועוד.

13. פליישר, שם. מן המפורסמות הוא שכבר בפרקים אֶלֶף-ביתיים שבמקרא ש מחליפה ש, אך אין לכך כל קשר לתופעה הנדונה כאן, גם משום מסורת בת מאות שנים של פייטנות הרואה ב־ש - ס לכל דבר וגם משום שבמקרים שלפינו אין דין ש כדין ש בלבד אלא גם כדין ש רס, שתיהן גם יחד.

14. ראה גומפרץ, עמ' 13-15, וביתר פירוט אצל הנ"ל, "השייץ טלטוליה וגלגוליה", בספרו הנ"ל בהערה 1, עמ' 33 ואילך; והשווה לדברי הרד"ק לשופטים יב, ו, המעיד במפורש על "בני צרפת שאינן מבינים לקרוא השייץ וקוראין אותה כמו תי"ו רפה" (ראה גומפרץ, עמ' 15, ופליישר, שם). על הגיית רפה כ־ס ציין עוד להלן.

15. ראה גומפרץ, עמ' 15.

16. ראה בנרשם לעיל, הערה 6. הכתיב קרקר על פי חילוף הנוסח שם, בעמ' 244, וראה שם בביאור.

17. ראה א"מ הברמן, פיוטי רש"י, ירושלים תש"א, עמ' כו, מה-מח.

אלא באקראי¹⁸. יש לציין שגם כאן אין החריזה הגרפית מתבטלת, וכך כ' רפ, שיש להן מסורת של חריזה זו בזו, חורזות מעתה שתיהן ב-ק.

3. ת/ט

כיוצא בחריזות כ/ק מצאנו דוגמאות לחריזות ת/ט. ט איבדה את הגייתה הנחצית באירופה ונהגתה כמו ת (דגושה!)¹⁹, אך דומה שההיקריות של חריזות ת/ט מועטות מאלו של כ/ק. גם תופעה זו עולה פעם אחת כבר אצל אחד מראשוני הפייטנים באשכנז - רבנו גרשם מאור הגולה, בפיוטו המפורסם "זכור ברית": וְהַשְׁכֵּטִים/עֲתִים וכו' (סליחות ליטא, קיט, 25-26; הברמן, לג). בכל זאת לא רבים הפייטנים שלמדו ממנו היתר זה, ורק בשולי היצירה באשכנז הוא מבצבץ. חריזה כמעט חופשית של ת/ט, כמו חריזות כ/ק, שבה ומופיעה אצל ר' אפרים מרגנשבורג²⁰.

ד. סטיות מקומיות ברוח הפיוט הקדום - הגיית העיצורים הגרוניים

ערעור הגיית העיצורים הסדקיים (א, ה) והלועיים (ע, ח), להלן בקיצור ("הגרוניים") בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית הביא לידי חילופים רבים ביניהם בחריזות הפיוטים הקדומים²¹. דוגמאות לחריזות אלו ודאי היו לפני פייטני אשכנז וצרפת, אך נראה שמעולם לא שימשו להם מקור להיתר כללי. אפשר שהסיבה לכך,

18. חריזות כ/ק אצל פייטני צרפת ואשכנז ראה, למשל, בפיוט ר' יואל בר יצחק הלוי (סליחות ליטא, ער, 4-3; עז, 33-34; קנח, 3-4); ר' מנחם בר יעקב מוורמייזא (לקט, 413, 4; 416, 61; 417, 68; 421, 45); ובאקראי גם אצל ר' דוד בר קלונימוס ממינצבורג (לקט, 172, 40); ר' גרשם בר שלמה בר יצחק (לקט, 151, 5-6; 152, 17-18); עזריאל (לקט, 519, 18); וכן בסליחה אנונימית (כמנהג אשכנז המערבי, לקט, 710, 9-10) ובמיוחס מספק לר' אלעזר הרוקח (י' מיליש [מהדיר], שירת הרוקח - פיוט רבי אלעזר מוורמייזא, ירושלים תשנ"ג, 302, 21-24). ר' ברוך ממגנצא מקפיד בדרך כלל על ההבחנה בין כ ל-ק, ובכל זאת ראה בפיוטיו, מהדורת א"מ הברמן, בידיעות המכון לחקר השירה העברית ו (תש"ו), עמ' פט, נא-נב: בְּזִיכִים/נִפְסָקִים וכו', ועמ' קמא, ג-ד: מְסַקֵּל/קֶלֶקֶל/נְתָקֶל/אָפֶל. אצל ר' אפרים מרגנשבורג הדוגמאות רבות. ראה בפיוטיו, מהדורת א"מ הברמן, בידיעות המכון לחקר השירה העברית ד (תחר"ץ), עמ' קלב, כג (נְמַלְקִים/צוּעִקִים/מְכִים); קלח, ל (לְצִקִּי/מְזוֹכָר/יְחָקוֹר); קמא, א-ד (הַקָּרְבָּן/עַל כֵּן/עֲזָן; תְּפִירָה/נִפְרִיר/יָקִיר/קִיר) ועוד דוגמאות רבות.

19. ראה גומפרץ, עמ' 12.

20. חריזה אקראית של ת/ט ראה אצל ר' יצחק בר משה בעל אור זרוע (לקט, 363, 25-28); בסליחה המיוחסת, כנראה, בטעות לר' שלמה הבבלי (סליחות ליטא, קג, 10) ובסליחה אנונימית (כמנהג אשכנז המערבי, לקט, 707, 13-14). בפיוט ר' אפרים מרגנשבורג הדוגמאות רבות יחסית. ראה במהדורת הברמן (לעיל, הערה 18), עמ' קלב, מג (לְצִמְתוֹת/לְחִילְטוֹת/קְרִיתוֹת); קמ, יא (נְכָתִים/מְבָטִים/מְשַׁפֵּטִים) ועוד.

21. ראה ש"י ראפפורט, "תולדות ר' אלעזר הקליר", בכורי העתים תק"ץ, וכן בספרו תולדות, וורשה תרע"ג, עמ' 208, הערה 10; זולאי, "מחקרי ייני" (לעיל, הערה 9), עמ' רמה; והשווה גם קוטשר, "מחקרים בארמית גלילית" (לעיל, הערה 10), עמ' 43-60.

לפחות בצרפת, נעוצה בהגייה מסורתית של הגרונים, הגייה שמנעה את עירובם בשעה שלא ניטשטשו בפי הדוברים²². בכל זאת יש מקרים המעידים על החלשה ועל עירוב של הגרונים בפניות מפינות שונות של הפיוטים. נסקור את הדברים על פי העיצורים המתחלפים.

1. ה/ח

החילוף המצוי ביותר בין העיצורים הגרונים בארץ-ישראל הוא חילוף ה/ח. באשר לאשכנז ולצרפת החוקרים מסכימים כיום שהגיית ח לא הייתה שווה בשני המרכזים: בצרפת ובגלילות הריינוס נהגתה ח בדומה ל-ה, ואילו בגרמניה נהגתה ח בדומה ל-כ, אף שהעדויות מלמדות על תקופה מאוחרת יחסית (בערך באמצע המאה הי"ג)²³. הממצאים של חריות ה/ח בפיוטים אינם רבים, וכמעט כולם עולים מיצירותיהם של פייטני אשכנז הקדומים דווקא. כבר ביצירתו של ר' שלמה הבבלי באיטליה נמצאת תופעה זו פעם אחת²⁴, ובאשכנז היא עולה בשולי יצירתם של רבנו גרשם מאור הגולה (הברמן, יב: אָלוֹהַ/לְפִלוֹחַ/לְסִלוֹחַ), ר' שמעון בירבי יצחק (הברמן, מו, ג-ה: הַר/יִבְחָר), ר' בנימין בר זרח (לקט, 131, 21-24), ר' מאיר ש"ץ (פסח, 32, 1-3) ועוד פייטנים מעטים. ממצאים אלו מאשרים שההגייה הקדומה של ח באשכנז הייתה, בדומה להגייתה בצרפת, קרובה ביותר ל-ה.

2. א/ע

חילופי א/ע מצויים גם הם לעתים, אך נדירים יותר. אמנם יש עדויות על הגייה גרונית ברורה של ע בצרפת²⁵, אך מצאנו כבר אצל ר' אליהו הזקן חריות יִתְאַו/נְתַעַב/לְדָאב/הָאָב²⁶. באשכנז ידועה הזדהות ע ו-א²⁷; בפיוטים אפשר למצוא את החילוף אצל ר' יואל בר יצחק הלוי (סליחות ליטא, פב, 23-24) ור' אברהם בר שמואל משפירא (לקט, 18, 11-12), והוא מצוי עוד בכמה מקרים בפיוטים שאת מקום כתיבתם אי אפשר לזהות²⁸.

22. החוקרים מסכימים כי הגיית העיצורים הגרונים בצרפת לא הייתה שווה להגייתם באשכנז. להבחנה המסורתית בהגייה הגרונית של ה ו-ע בצרפת ראה גומפרץ, עמ' 20-21.
23. ראה גומפרץ, עמ' 20-21; אלדר, עמ' 62, 70, ובייחוד ויינרייך, עמ' 85-86. ויינרייך אף מציין לדיון המעניין של י"י גורלינג, המנסה ללמוד על ההגייה המדויקת של ח מחרוזיהם של הקלירי ורגמ"ה (יוסף אומץ, פורנקפורט ענ"מ תרפ"ח, עמ' 6, סימן כא).
24. ראה בנרשם לעיל, הערה 6. גם על חילוף זה של ה/ח בחרוזה הקלירית נמתחה ביקורתו של אבן עזרא (ראה לעיל, הערה 9, ואצל יהלום, שם, עמ' 192). אפשר שחריות ה/ח נבחר שיהלום מציין שלא מצא בפיוטים קליריים אינה אלא הדוגמה הרשומה בסמוך, המובאת מפיוטי ר' שמעון בר יצחק, והוא נתחלף לר' אברהם אבן עזרא בר' אלעזר בירבי קליר.
25. ראה גומפרץ, עמ' 21-22.
26. ראה מרכזי סלוצקי (מהדיר), אזהרות לחג השבועות לרבינו אליהו הזקן, ורשה 1900, עמ' 64. בדוגמה זו בא, בצד חילוף א/ע, גם חילוף ב/ו.
27. ראה אלדר, עמ' 71-73.
28. ראה סליחות ליטא, צ, 33-36; צג, 77-78; לקט, 153, 3-4.

דוגמאות מסוג אחר מלמדות על היאלמות מוחלטת של א רע: תיבת מאד נחרות לעתים בהברת מוד, כאילו ה־א נחה וה־מ חלומה. כך כבר אצל ר' שמעון בר יצחק בכמה מקומות (הברמן, מח, יט-כ; ג, ה-ו; קנג, ז-ח) ואצל ר' אלעזר הרוקח (לקט, 86, 11), ר' יצחק בר יצחק (לקט, 345, 22-23) ועוד. התופעה מאששת את מסקנתו של אילן אלדר, ש"במבטא הקדם-אשכנזי המזרחי אל"ף עיצורית שאחרי שוא נע נאלמה, והעיצור השואי ירש את תנועתה"²⁹. שלא אחרי שווא הדוגמאות נדירות, אך נמצאת חריזות מְכַלְאֵךְ/הִכְלֵךְ (בסליחה אנונימית מכתב־יד צרפתי, לקט, 670, 7). תופעה מקבילה של היאלמות ע עולה מחריזות עוֹבֵר/גָּבֵר/לְבָעַר (ר' נתן בר יצחק, לקט, 512, 13).

3. א/ה; ע/ה

חילופי א/ה, ע/ה נדירים עוד יותר, אך אפשר למצוא חריזות אֱלֹהִים/לְבָלְהִים/ מְתֵהִים/חֲטָאִים (ר' אליעזר בר נתן [הראב"ן], לקט 68, 15), וכן וְנִטְבָּע/וְגִבְהָ/שׁוֹבֵעַ/ רוֹבֵעַ (סליחה אנונימית מכתב־יד אשכנזי-מזרחי, לקט, 758, 5-8).

כל החילופים הללו מאשרים שהגיית הגרוניים הייתה חלשה, עד להיאלמותם בהקשרים מסוימים.

ה. סטיות מקומיות ייחודיות

סטיות אחרות בחריזה, שאף הן לא היו לנורמה אך הן מצויות לעתים, אינן סומכות על הפיוט הקדום אלא הן פרי חריזה פונטית מקומית על פי ההגייה של בני אשכנז וצרפת.

1. א/י

החילוף הראשון מסוג זה שנתבונן בו קשור בהגייה הייחודית של י, ובעיקר י חרוקה. בפיוטים רבים נפוצה חריזות יִים/אִים (ראה אצל ר' אלעזר הרוקח, פסח, 363, 3, ור' מנחם בר יעקב מוורמייזא, לקט, 411-412, 33-36), והיא מצויה בעיקר בחריזות יִים בהברת אִים. התופעה בולטת בעיקר בפיוטי ר' בנימן בר עזריאל החבר מצרפת (ראה עליו עוד להלן), והוא חורז: מְחַלְאִים/מְצַרִים (פסח, 592, 34), וכן סוֹבָאִים/מִים (פסח, 594, 51). לאורך פיוט שלם באה חריזה זו בזולת שלו "אזכיר

29. אלדר, עמ' 71; ואין צריך לומר שכבר במדרשי חז"ל מצאנו דרשות המבוססות על היאלמות דומה של א, כגון טוב מאד-טוב מות (בר"ר ט, ה, עמ' 70; וראה גם ביטול הקוליות של ד בדרשה זו). הדוגמאות שהובאו לעיל בהערה 4 אפשר שהן מעין "תיקוני יתר" של פייטנים לאחר היאלמות א: עם העברת תנועתה לעיצור הקדם לה נשארו המילים החורזות בלא עיצור שווה לפני תנועתן האחרונה, ובכך אין הן מקיימות עוד את נורמת המינימום של החריזה בימי הביניים. כיוון שהפייטנים ידעו שמותר לחרוז ב־א ובגרוניות אחרות, אף על פי שאין שומעים אותן, לא הבחינו עוד בין א נחה ל־א עיצורית (שהרי במבטאם היו שתיהן נחות).

בתחן" (פסח, 470-473)³⁰, ומופיעים בו חרוזים כגון נוֹרָאִים/יְהוֹדָאִין (בתוספת חילוף מן/!)/פְּלָאִים/מְצָרִים/גְּבוּלִים/חֲלָאִים/מְצָרִים/נִרְבָּאִים/שְׁמִים/עֵינִים/מְצָרִים, וכיוצא באלו עוד הרבה בהמשך הפיוט. תופעה דומה, שכבר נרשמה במחקר, ניכרת גם בפיוטי רבנו תם³¹, אף על פי שהפיכת י (חרוקה) ל-א בצרפת תוארה בראש מילה דווקא³². ברצף יִת־ראה תופעה דומה בפיוטי ר' גרשם בר יצחק: פְּלָאִית/שִׁית/יִת/פִּית (לקט, 145, 33-36). מחילופים אלו עולה ש-ים (או יִת) נקרא למעשה י־אִים (או י־אִית).

החלשת הגיית י עולה גם מהתייחסות ל-י עיצורית חרוקה כאילו היא נחה. כך בסליחה לפייטן ששמו מנחם (הכותב כבר במשקל הכמותי הספרדי, לקט, 405, 22): מְלִפִּי/פִּי/בְּכִי. כל העדויות הללו מאששות את המסקנה בדבר דלדול י חרוקה בצרפת ובאשכנז, והגייתה הדומה ל-א (אשר אף היא הידלדלה, כפי שראינו)³³. מקרה נדיר הוא חילופי י/א גם כאשר י איננה מנוקדת בחריק. תופעה זו ייחודית ולא תועדה עד עתה. היא מופיעה פעמיים בסליחה אנונימית, מכתב-יד צרפתי (לקט, 688, 5-6): יִנְשָׁאן/ <יִקְרָאן > /יִתְּיִן/יִתְּיִן, ובהמשך אותו פיוט (690, 39-40): אוֹת/צָבָאוֹת/לְהִיט/נִפְלְאוֹת; כאמור, התופעה הזאת נדירה, ואולי אינה אלא קוריוז מקומי.

2. ס/ש/צ

חילוף אחר, המזדמן רק באקראי, וכנראה רק בצרפת, הוא של צ ב-ס או ב-ש שמאלית. כך אצל ר' בנימן בר עזריאל הנ"ל: לְהַצֵּר/טַפְסֵר (פסח, 595, 59); לְהַצִּיג/בְּסִיג/אֶשִׁיג (שם, 65), וכן בסליחה לפייטן ששמו שמואל, בכתב-יד צרפתי (לקט, 618, 11-14)³⁴. החילופים הללו מועטים, אך הם שבים ומאששים את מסקנת

30. פיוט זה ראוי לתשומת לב גם מצד מבנהו: לכאורה באות כאן מחרוזות מרובעות שטוריהן מחולקים בציוורה היוצרת חריזה מסורגת, כנהוג בפיוטי זולת אירופיים (ראה פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 688-689). אבל בזולת הזה העמיד המחבר סיומות מקראיות המסתיימות תמיד במילה מְצָרִים, ולכן בפיוט בא למעשה חרוז אחיד (שכן כל טורי כל המחרוזות צריכים לחרוז במְצָרִים), ולצדו חרוז פנימי "פרטי" לכל סטרופה, היוצר בה חריזה מסורגת. את הפיוט תיאר בקווים כלליים פליישר, היוצרות, שם, הערה 21, אך תיאורו טעון תיקון על פי האמור כאן.

31. ראה גומפרץ, עמ' 17.

32. ראה גומפרץ, עמ' 15-18; וראה עוד הנ"ל, "לתולדות הגיית היו"ד", בספרו שנוצר לעיל, הערה 1, עמ' 51 ואילך.

33. מסקנות דומות הסיק אלדר, עמ' 76, על פי כתיבים כגון יופי במקום יופי או שאים במקום שִׁים במחזור אשכנזי.

34. בסליחה אנונימית בכתב-יד צרפתי בא הנוסח (המשובש!) הזה (לקט, 667, 28): נְהַרְסָה/נְדוּשְׁצָה. שתי התיבות אמורות לחרוז זו בזו על פי תבנית הפיוט, אך לתיבת נְדוּשְׁצָה אין כל משמעות. נראה שהפייטן כיוון לומר נְדוּשָׁה (בחילופי ש/ס, כמקובל), והמעתיק, אשר צ נשמעה לו דומה ל-ס ול-ש, הוסיף אותה מסיבה כלשהי. לבטי כתיב אחרים של המעתיק באים

החוקרים בדבר איבוד הנחציות של צ בפי בני צרפת והגייתה בדומה ל-ס (ול-ש)³⁵.

1. סטיות חד-פעמיות

אמנם הסטיות מן החריזה הגרפית מרובות, אך אין הן מצויות אלא בחלק קטן מן הפיוטים. רוב הפייטנים השתדלו להקפיד בחריזתם, וחילופים למיניהם כל זמן שלא "הוכשרו" ונעשו נורמה באים אצלם כנראה בלא משים, כפליטות קולמוס מקומיות, ומשום כך דווקא המידע הפונטי העולה מהם חשוב במיוחד. אולם לעתים רחוקות נקרה על דרכנו פייטן אשר איננו מקבל כלל את "חוקי" החריזה הבלתי כתובים של הפיוטים, כנראה מתוך אי-הבנה, והוא מבכר חריזה פונטית, על פי שמיעתו שלו, מהחריזה המסורתית, ובכך הוא מתעד דרכי הגייה אשר ברגיל לא הגיעו לידי תיעוד בחריזות הפיוטים.

בסעיפים הקודמים הזכרנו דרכי חריזה חריגות אצל הפייטן ר' בנימן בר עזריאל, אך לא בודדנו אותן לגמרי, משום שמצאנו כיוצא בהן אצל עוד פייטנים (מעטים!). אולם דרכי החריזה של ר' בנימן בר עזריאל חורגות לחלוטין מן המקובל גם בפניות אחרות. פייטן זה פעל בצרפת, כנראה בסוף המאה ה"א או בראשית המאה ה"ב³⁶. כל פיוטיו שהגיעו לידינו ידועים היום מכתב-יד יחיד³⁷, והם ובכללם קדושתא מקיפה לשביעי של פסח נדפסו לא מכבר במחזור לפסח במהדורת "פרנקל"³⁸. פיוטיו מלמדים על שליטה מרשימה במסורות של לשון הפיוט ובמהלכיו התוכניים, אם כי בצדדים הטכניים נראה שמקצת המסורות היו רופפות בידי³⁹. מתוך עיון בחרוזי פיוטיו מתברר שפייטן זה הקפיד פחות מחבריו על הכללים הקבועים של החריזה. אמנם הוא משתמש בחריזה הגרפית המסורתית גם כאשר ברור שהצלילים

בטור הבא בסליחה זו: חסום פה / והשפה ואספה / עלימו רעות. כפילות והשפה ואספה מיותרת, והנוסח קשה; נראה לקבל את דעת א' פרנקל שצ"ל והספה, בצורת ציור; המעתיק החליף מתחילה ס ב"ש, וחזר ו"תיקן" - אך ניסה (בלא צורך) להתאים את הצורה לפסוק (בדב' לב, כג). בין כך ובין כך, לבטי הכתיב של המעתיק בן צרפת משקפים הגייה דומה של ש, ס רצ.

35. ראה גומפרץ, עמ' 12.

36. ראה Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, עמ' 144-145.

37. הוא כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 1056 (=Add. 11639); ראה פסח, מבוא, עמ' נ.

38. ראה לעיל, הערה 7. ואלה הפיוטים: גוף היוצר "אומרה לאלי בהגייתי", בעמ' 433 ואילך; הזולת "אזכיר בתחן ובאהב" (שהזכרנו קודם) בעמ' 470 ואילך; הקדושתא "אבוא בגבורות" בעמ' 580 ואילך.

39. הדבר בולט במיוחד בחלוקה האקרוסטיכנית הבלתי שגרתית של החוליה הראשונה בקדושתא. נטייה למנייריזם ניכרת בשילוב הקבוע של הסימומ המקראיות באקרוסטיכון בקטעי פיוט רבים.

הנחרזים אינם זהים⁴⁰, אך מדי פעם בפעם מופיעים אצלו חילופי ההגיינים הבלתי שגרתיים, המובאים להלן.

1. ד/ז

בארבעה מקומות בקדושתא ר' בנימן בר עזריאל חורז ד רפה ב־ז: לְצַעוֹד/מְעוֹד/עוֹד/עוֹד (פסח, 581, 9-10); יִכְרְדוֹן/יִחְפְּזוֹן/יִרְגְּזוֹן (597, 97); יִיחְרְדוֹן/יִאֲחֻזוֹן (599, 114); לּוֹעֵז/מוֹעֵד/וָעֵד (שם, 122). התופעה החוזרת מוכיחה שאין זה מקרה, וכיוון שהיא חריגה ביותר, ניתן ללמוד ממנה על הגייתו של הפייטן, אשר ד רפה נשמעה לאוזנו דומה ל־ז⁴¹. ממצא זה מאשר את קביעות החוקרים בעניין קיומה של ד רפה בצרפת במאה ה־12⁴². לא נוכל לקבוע על פיו אם ד רפה נהגתה בדיוק כמו ז או בהגה קרוב⁴³, אך למראה החילופים האלה קשה שלא להיזכר בדברי יחב"י הנקדן: "וקצת בני צרפת הוציאו את הדל"ת כמו הזי"ן" ובהזרותיו מפני עירוב עד בעז ומפני טשטוש ההגייה של ד רפה הסמוכה ל־ז, כגון וילד זקונים⁴⁴.

2. ת/ס

חילוף ת רפה ב־ס מצאנו אצל ר' בנימן בר עזריאל פעם אחת: רִינְת/עֲנְת/פְנְת/לְהִנְס (585, 3), אך לצד חילופי ד ב־ז ודאי שאין זה מקרה, וזו אפוא עדות גם להגיית ת רפה בדומה ל־ס - תופעה שנרשמה גם היא בצרפת הקדומה⁴⁵, וכידוע, נהגה ברוב ארצות אירופה עד ימינו.

40. כך הוא חורז, דרך משל, ד או ת רפות בדגושות; בסמוך נראה שבהגייתו הבחין יפה בין רפה לדגוש בעיצורים האלה.

41. פרנקל, בפירושו למחזור לפסח, הבלית חריות חריגות אלו. נראה שעל פי דרכו זו של הפייטן ניתן אף לפרש לשון קשה במקום אחר בקדושתא: המשלש (עמ' 583, 29-30) נפתח במילים: סֶתֶר סֶלָה תְּחִיָּה וּמַעוֹד / סֶפֶךְ אֱלִי בְּלִי לַמַּעוֹד. לשון לְמַעוֹד קשה להולמה, והצעת המהדיר שהיא לשון הסתר, על פי ישעיהו ל, ב, קשה, שגם בישעיה הפירוש הרגיל ללשון לעוֹד במעוֹד הוא לשון חזק (ת"י: לאתקפא בתקוף) ולא לשון הסתר. אך כיוון שראינו את חילופי ד/ז בחריות הפייטן הזה, נראה מעתה שאין לְמַעוֹד אלא לְמַעוֹד, והלשון מיושב בלא כל קושי. הכתיב ב־ז יכול להיות "תיקון" המעתיק לשם החרח או שיבוש מתוך אי הבחנה שבהגייה.

42. ראה גומפרץ, עמ' 9-11; אלדר, עמ' 106-107.

43. גומפרץ, שם, מוכיח על פי תעתיקים שהיה הכול בין ד רפה ל־ז: לדעתו, ד הייתה אינטרדנטלית (בין־שנית), ואילו ז - פוסטדנטלית (מכתשית).

44. ראה הבאות אלו ופירוט נוסף בעניין אצל אלדר, עמ' 106 (בעיקר בהערה 207), 107.

45. גומפרץ, שם; אלדר, שם. במקום אחד מצאנו לכאורה חילוף דומה גם אצל ר' יוסף טוב עלם: מְצִמְתִּים/נְעִמְסִים/מְתִים/מְתִים/מְתִים/מְתִים (פסח, 165, 17-19). אולם ר' יוסף טוב עלם מקדיד בדרך כלל בחריזות ואין אצלו חריגים כגון זה, והפיט הזה הגיע אלינו בכתב־יד אחד בלבד, ומבחינת עניינו אפשרי גם הנוסח נְעִמְתִים במקום נְעִמְסִים. משום כך חייבים אנו לשקול את האפשרות שלא הפייטן החליף כאן ת ב־ס אלא המעתיק. מכל מקום מדובר בכתב־יד צרפתי קדום, ואם ראה להגיית הפייטן אין כאן, ראה להגיית המעתיק יש כאן. עוד היקרות של חילוף זה באה בסליחה אנונימית, גם היא בכתב־יד צרפתי, ובה נחרים: מְעִשִׁי/נוֹגְשִׁי/מְנָכְסִי/מְחִי (לקט, 665, 21-24). מדובר בשיר מעין אזורי, והצלעית החוזרת במתי באה בראש

3. טשטוש הקוליות בגרמניה

פייטן אחר שלא הקפיד בחריזתו ופתח פתח לחריגות היה ר' מנחם בר יעקב מוורמזא. בהיותו בן גרמניה, רוב סטיותיו מלמדות על טשטוש ההבחנה בין הגיים קוליים למקביליהם הלא-קוליים, בעיקר בסופי המילים, תופעה שנרשמה לא אחת אצל יהודי גרמניה ומאפיינת את הגייתם עד ימינו.

חילופים אחדים מסוג זה מופיעים אצל ר' מנחם:

א. ד/ת: אַרוּחַת/נְשָׁחַת/נִכְחַד/מְנַחַת (לקט, 430, 17-20)⁴⁶; ושלא בסוף מילה: הָאָדָם/מִידָם/אֲדָמָתָם/נִרְדָם (שם, 428, 2-1).

ב. ו/ף: אֵלִיו/שְׁתִּילִיו/חֻלְף/עֲלִיו (לקט, 425, 35-36)⁴⁷.

ג. ז/ס/ש: לְבוּז/רְמוּס/חֲמוּשׁ/תַּמּוּז (לקט, 429, 1-4). כאן מצטרף חילוף ש/ס המקובל אל טשטוש הקוליות המתבטא בצירוף ה־ז לקבוצה הנחרזת.

הבאנו דוגמאות לחילופי הגיים בחריזות הפיוטים, אשר יש בהם משום תוספת עדות לדרכי ההגייה של בני צרפת ואשכנז בעיקר במאות ה"א וה"ב. ניסינו לעמוד על הזהירות הדרושה בשימוש בפיוטים כבמקור ללמוד ממנו על דרכי הגייה, וכן להראות מידות של השפעה פונטית על חריזות הפיוטים. מובן שאין בדברים האלה אלא משום פתיחת פתח לעיון מקיף יותר בחריזתם של פייטני אשכנז וצרפת הקדומים, ואפשר שפרסום עוד פיוטים יוסיף עדויות למבטאם הקדום של פייטנינו באירופה.

הטור הנושא את החרוז הקבוע. בנקודה זו בפיוטים קיימות לעתים חריגות בחריזה, ואפשר שמשום כך הרשה לעצמו הפייטן לסטות כאן מן המקובל, אך ברור שגם בפיו נהגתה ת רפה כ"ס.

46. חילוף זה נזכר גם באזהרות יהב"י הנקדן, המגנה את ההוגים מילים כגון גז/גת, תמיד/תמית בלא הבחנה ביניהן. ראה אלדר, עמ' 107. דוגמה דומה באה בלשון ר' ברוך ממגנצא, החורז: עֲרֻבֹת/לְשֻׁבוֹת/עֲרֻבוֹת/כָּבוֹד (מהדורת הברמן, נח, ו-י); אך כאן שוב באה תיבת כבוד החריגה בצלעית הראשונה בטור הנושא חרוז מעין אזורי (ראה בהערה הקודמת). חריגה בוטה יותר באה פעם אחת אצל ר' אפרים מבונא, החורז גם הוא שלא בסוף מילה (הברמן, 248-249, 69-70): לְעֹדֶר/גִּדֹר/לְסֹתֶר/דֹר. כיוון שמדובר במקרה יחיד בפיוטיו המרובים, נראה שאין זו אלא פליטת קולמוס ולא שיטה, אך הלימוד העולה ממנה מעניין.

47. לעניין זה ראה גם את אזהרת יהב"י הנקדן מפני החלפת המילים ריצף/ריצו, כף/קו. מילים אלו הביא אלדר, עמ' 157.

נשילת יו"ד סופית אחר שורוק במסורת ליטא

מתוך האזנה לסרט הקלטה של קריאת המשנה לפי מסורת ליטא שבמפעל מסורות הלשון¹ העליתי שהרצף יו"י ממומש יו. מוקד ההתעניינות שלי היה מסכת פאה, ולאישוש תופעות שעוררו בי תמיהה השלמתי את התייעוד מתוך מסכת ברכות ומסכת דמאי. ואלה העדויות שרשמתי: a'tamxu = התמחוי² (פאה ח, ז), 'osu = עשוי (דמאי ה, ד). הדברים כתובים בעבודה סמינריונית שהגשתי לפרופ' שלמה מורג בשנת תשכ"ז, בהיותי סטודנט בחוג ללשון העברית של האוניברסיטה העברית. מאז לא נודעו לי פרטים נוספים על התופעה הזאת, וכל מה שאומר להלן עומד על שתי הדוגמאות האלה בלבד. אבל מתוך נוסח הדברים שנקטתי שם אני למד שלא מצאתי חריגים באותן שלוש מסכתות שבדקתי, כלומר, זה המצב גם בשאר ארבע העדויות ללשון עשוי במסכת דמאי.

העובדה שלא הסתפקתי בעדות היחידה שבמסכת פאה מרמזת שהתופעה הנדונה הוזקה בעיניי לאישוש. למען האמת, גם לאחר הסיוע שהושיטה לנו מסכת דמאי אין הדברים מאוששים כל צורכם. ייתכן שחשיפת מעט העובדות הידועות על התופעה הנדונה לפני ציבור החוקרים תביא לידי גילוי פרטים מסייעים. חשוב לציין שהטקסטים המנוקדים - אפילו המנוקדים ניקוד אשכנזי "וולגרי"³ - אינם נוהגים להורות על "כתיבין ולא קריין" מעין זה⁴, והדרך היחידה להעלות חומר על התופעה אינה אלא התייעוד שבעל-פה. העדות הכתובה היחידה בטקסט בעל רקע אשכנזי שעלתה בידי היא הערך "מחוי" (=מיחוי) באוצר של רש"י פין (כרך ג, 1912). הדבר

1. סרט לח/107; ראה עדה ולשון ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 28. המסרן: הרב דוד רגנשברג; פרטים עליו ראה מרדכי מישור, "חקר מסורות אשכנזי - בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט) (להלן: מישור), עמ' 94.
2. על דרכי הניקוד של תמחוי בכתב-היד של התורה שבעל-פה ראה הספרות המובאת אצל אלישע קימרן (להלן, הערה 9), עמ' 261, הערה 10. על הניקוד החריג תמחוי (בחולם) שהביא ב"צ גרוס, לשוננו ל (תשכ"ו), עמ' 189-190, מן המילונים של לוי, קהוט ודלמן הוסף את ח"ג ביאליק, ששה סדרי משנה, זרעים, תל-אביב תרצ"ב.
3. על ניקוד "וולגרי" ראה מישור, עמ' 90-91.
4. השווה מה שנאמר על סימן החולם המכוון לחנועת [o] (לעומת [ej]), מישור, עמ' 90.

מנוגד, כאמור, לנוהג הדפוסים, ועולה על הדעת שזו סתם טעות דפוס. אף על פי כן אולי דברים בגו.⁵

מכיוון שהדרתנועה י"י נדירה למדיי - בכל מסכת ברכות אינה מזדמנת אפילו פעם אחת - התחמק מעיני המחקר מה דרך מסורת אשכנז נוקטת במימושה⁶. עכשיו מתברר לנו שמסורת אשכנז - על כל פנים בגיבושה הליטאי - נוהגת בה דין מיוחד, שלא כדין שהיא נוהגת בדר תנועה י"י⁷. ועד כמה שהדברים ידועים, מסורת זו שונה בפרט הזה משאר מסורות היהודים⁸.

לשם השלמת פרטי התופעה, על המחקר -

- א. להאזין להמשך ההקלטה של המסרן שלנו ולעמוד על מידת הסדירות במסורתו;
- ב. להשוות את הממצא לגרסתם של מסרנים אחרים בני אותה מסורת;
- ג. לבדוק מה התנהגות הדרתנועה י"י במסורות אשכנז אחרות שגם בהן שורוק נהגה [u] ולעמת את התוצאות עם הממצא במסורות שבהן שורוק נהגה [i] או [y] (מעוגלת);
- ד. להגדיר בדחיפות את הפרטים הצריכים תיעוד מסייע, כל עוד יש תקווה למצוא מסרנים שלא ניטשטשה גרסתם בדרך המגע עם מסורות אחרות ועם העברית המדוברת.

נספח

נשילת יו"ד של הדרתנועה י"י מתועדת כבר בחיבורים קדומים, והדברים ידועים⁹. אזכיר את הצורה העשו בנוסח המסורה לאיוב מא, כה, שמסורת פרשנית מבינה בו 'כמו העשוי' (רש"י), ואת הכתיב וצפו שם טו, כב - קרי וְצָפוּי¹⁰. במגילות מדבר

5. על הסוכסטרט האשכנזי באוצר של פין ראה מישור, עמ' 111, הערה 136 (מדובר שם בדר תנועה י"י).
6. הדרתנועה י"י אינה מוזכרת אצל קציעה כ"ץ, קריאת המשנה במסורת יהודי ליטא: הפונולוגיה (עבודת גמר מוגשת לפרופ' מורג, האוניברסיטה העברית, תשכ"ח); עבודתה של כ"ץ מבוססת על קריאת אותו קריין, אבל עיקר התיאור הוא של הממצא במסכת ברכות.
7. על הדרתנועה י"י במסורת אשכנז ראה מישור, עמ' 111-112.
8. התייעוד המועט בחקר המסורות החיות מורה על קיום הדרתנועה י"י במסורת תימן, ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 207; וכן במסורת ג'רבה, קציעה כ"ץ, מסורת הקריאה של קהילת ג'רבה במקרא ובמשנה (=עדה ולשון ב), ירושלים תשל"ח, עמ' 308 (בתצורת הבינוני הפעול של פעלי ל"י): "התצורה כבטברנית", בלא תעתיק פונטי, ומכלל שלא הוער על ייחוד בהגייה יש ללמוד שהדרתנועה מתקיימת כתקנה. על מסורת השומרונים ראה להלן.
9. ראה סיכום וביבליוגרפיה אצל אלישע קימרון, על דיפתונגים והגייה מעבר במגילות מדבר יהודה, מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 259-278.
10. מקובל לראות בשתי צורות אלו השתקפות של גזרת ל"ו. ראה בדקדוקו של גוניוס, סעיף v75.

יהודה מצינו כתיבים מעין ראו (=ראוי), גלו (=גלוי) וכן בלוי (=כלוי), ובאיגרת של בר כוכבא פניו (=פניו)¹¹ - המורים אף הם, ככל הנראה, על נשילת יו"ד (בצד כתיבים המורים על קיום הדו-תנועה או על פיצול ההברה). גם במסורת החיה של השומרונים יש נשילה של יו"ד בדו-תנועה סופית יו"ד, כגון galo (=גלוי), אף היא בצד פיצול ההברה.¹²

בכתב-היד של התורה שבעל-פה יש דוגמאות אחדות להיעדר יו"ד בכגון זה, ומכיוון שלא ראיתי שהדבר יוזכר בתיאור המסורות של ימי הביניים¹³, זה המקום להביא את מעט החומר שליטתי בעבודתי במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. ראש לכול - עדות (כנראה יחידאית) מכ"י קאופמן של המשנה, פסחים ו, א: "ומיחו קרבינו" - תוקן ביד אחרת: ומיחו¹⁴ (העובדה שהצורה הזאת מוזכרת לעיל מתוך האוצר של רש"י פין נראית לי כתעתוע של יד המקרה). מכילתא דרשב"י יד, טו, כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב, 268 (אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, 59): "כבר הר המוריה נעקר ממקומו ומזבחו של יצחק בנו על גביו" (=בנוי). תנחומא חדש, צו, כ"י ניו יורק 5029 (מאן¹⁵ כה): "כאילו מזבח בנו" (=בנוי). שמות רבה כט, ד, כ"י ירושלים 5977 24⁰: "וכי לא גלו לפני הקב"ה" - תוקן: גלוי. אסתר רבה ד, ד, כ"י קמברגי, Add. 495: "הוא דאת אמרת במלחמה, ברם במינו 'רואי פני המלך'" (=במינוי). מדרש עשרת הרוגי מלכות, נוסח רחב כו, כ"י ליוורנו, הקהילה 8 (לא פורסם): "'אם ענה תענה', אחד ענוי מרובה ואחד ענו מועט". תפילה לאחר העבודה של יום הכיפורים, כ"י אוקספורד 1096, 201 (ד' גולדשמידט, מחזור יו"כ, ירושלים תש"ל, 487): "וענו נפשנו תהי כפרתנו" - תוקן: וענוי. ודוגמה אחת מתוך תרגום ופירוש של פרקי היפוקרט לשבתאי דונולו ודוד בן יוסף, כ"י לונדון Or. 12252 (ז' מונטנר, קורות ה, תשל"א, 466): "ראו להאכיל את החולה" (=ראוי). ובצד היעדר יו"ד יש גם כתיב יו"ד על דרך הדוגמאות שהובאו לעיל מכת מדבר יהודה ומאיגרת של בר כוכבא. בבלי מגילה כו ע"א, כ"י קולומביה X 893 - T 141: "ורצועה היתה יוצאה [...] לחלקו שלבנימין ובה המזבח בניו" (=בנוי). תנחומא חדש, שמיני, כ"י ניו יורק 5029 (מאן¹⁶ לה): "הייתי [סבור] שהדבר תלוי בי או בכ" (=תלוי). ושם (מאן לו): "שאם עבד והוא שתוי יין עבודתו פסולה" (=שתוי). כמובן, קומץ זה

11. שם (לעיל, הערה 9), עמ' 262, הערה 15.

12. זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 46.

13. על עיצור יו"ד בסוף תיבה במסורות ימי הביניים ראה א' קימרן, שם (לעיל, הערה 9), עמ' 261-062, ובעיקר בספרות המזכרת בהערה 10.

14. כלום ריחף לגנר עיני הסופר הלשון מיחו קרוביו (בכ"י קאופמן דומיו: מיחוהו קרובים) שבמשנה נזיר ד, ו?¹⁷

15. J. Mann & I. Sonne, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, II, Cincinnati 1966

16. שם.

נבלע בתוך שפע של כתיבים תקינים (י"י), ואין לנו כל ביטחון במהימנות הגרסה, כל שכן שאין שום עדות הנתמכת מן הניקוד (אדרבה, יש שיד מאוחרת משלימה את היו"ד החסרה). מצד ביקורת הטקסט, היעדר יו"ד יכול לשקף השמטה של גרש מחמת רשלנות הסופר, והכתיב י"י יכול להיות שיכול בעלמא. ובכן, מן הזהירות להניח את הדוגמאות האלה בחזקת ספק.

קשה להאמין שבני ליטא של הדורות האחרונים ממשיכים בפרט הזה מסורת הגייה רצופה, שמקורה בנוסח המסורה לאיוב, והגיעה על ידי כת מדבר יהודה ובר כוכבא ועדת השומרונים - בתיווך כתיב-היד של ימי הביניים או בלעדיהם - אל סרט ההקלטה שלנו: ברצף (המדומה) הזה בולט חסרונה של החוליה המכרעת - המסורת הקדם-אשכנזית¹⁷. מדובר, ככל הנראה, בעיצוב מחודש של המסורת החיה, מתוך חזרה על תהליך הידוע מלשון העבר¹⁸. בהופעה ה"אטבסיסטית" של התהליך הנדון ייתכן שהייתה יד לשון הדיבור: בידיש אין דר-תנועה י"י (במילים העבריות בעלות סיומת י"י שנשאלו לידיש ההטעמה היא מלעיל, ובכגון זה ההברה הסופית נהגית בתנועת [e] = roe = ראוי, ile = עילוי¹⁹. יש לזכור שהתרומה של חקר המסורות הצעירות איננה רק בחשיפת תופעות מקוריות אלא גם בעקיבה אחר ההתגבשות המחודשת של המורשת שב-על-פה²⁰.

17. ראה אילן אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א, ענייני הגייה וניקוד (=עדה ולשון ד), ירושלים תשל"ט, עמ' 159 ואילך.

18. מסתבר שכל עצמה של מערכת הגייה אשכנזית בעלת שבע פונמות תנועתיות המקבילות לתנועות הטברניות אינה אלא היערכות מחודשת על יסוד מערכת "ספרדית" (בעלת חמש תנועות), בתהליך משני שמקורו בלשון הדיבור; ראה אלדר, מסורות ההגייה של העברית, מסורות ג-ד (תשמ"ט), סעיפים 3.2-3.2.1, עמ' 29-31 (והוסף דיפתונגזציה של תנועת החולם).

19. אוריאל וויינר, מאָדערן ענגליש-יידיש ווערטערבוך, ניר-אָק 1968.

20. ראה מ' מישור, על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה, דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ישיבות מרכזיות, הלשון העברית והארמית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 57.

שמות העופות וסדרם בכתובת דיר עלא

עשרים שנה חלפו מאז נתפרסמה כתובת בלעם בן בעור מדיר עלא¹, ואף על פי שטובי החוקרים טורחים בלימודה מאז ועד היום², עדיין הסתום רב בה על המפורש. גרמו לכך הקשיים בקריאת הכתובת ובשיבוץ הקטעים, הלשון המיוחדת שזיהויה עדיין שנוי במחלוקת והתוכן המיוחד: החלום מעצם טיבו סתום הוא³. בחלקה הראשון של הכתובת (המכונה "הצירוף הראשון") בלעם בן בעור ("ברבער") מספר חלום. בחלום נמנים תריסר שמות של עופות (שורות 7-9) ועוד מיני אותות מבושרי רע. מקצת השמות סתומים, וכמוהם אף הפעלים המציינים, לדעתנו, את קולות העופות, אך כלום אלה קולות מיוחדים או צווחות של ביזוי? מה הקשר בין העופות לבעלי החיים שבהמשך הדברים? האם נועדה הפרשה הזאת להראות את שינוי סדרי הטבע או להתריע על פורענות קרבה? בדעתנו להציע רעיונות אחדים שיש בהם לסייע סיוע כלשהו להבנת מקצת הדברים. הנה נוסח הקטע:

(7) [...] כי ססעגר חר

(8) פת נִשָּׂר וקָל רחמָן יענה חַן]בְּנִי נַעֲץ וצִדָּה אפרחי אנפה דרר נשרת

(9) יֹון וצפר]יֵין []

בקטע תריסר שמות של עופות, שלושה פעלים (חרפת, יענה, נשרת) ושלוש היקרויות של וי"ו החיבור. לדעתנו, העופות מסודרים כאן בצמדים ואולי בשלוש קבוצות של צמדים: בכל קבוצה זוג צמדים, והצמד השני שבה הוא משפט חסר שנשואו הפועלי נמשך מן הצמד הראשון. בשלושה (או ארבעה) מן הצמדים השם השני בא בלשון רבים.

1. J. Hoftijzer & G. van der Kooij, *Aramaic Texts from Deir 'Allā*, Leiden 1976
2. סימפוזיון בין-לאומי הוקדש לדיון בכתובת זו על כל צדיה והדברים הועלו על הכתב בידי המהדירים הראשונים: J. Hoftijzer & G. van der Kooij (eds.), *The Balaam Text from Deir 'Allā Re-evaluated*, Leiden 1991. הפרסום האחרון הוא של שמואל אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 265-286.
3. ניכר כי "עיקרי תוכנה של הנבואה הם פורענות", כדברי משה ויינפלד (שנתן למקרא ה-ו [תשמ"א-תשמ"ב], עמ' 143), אך האומנם אלכסנדר רופא צודק בדבריו שתכלית הכתובת "להקים בית קדשות וליסד פולחן פוריות שימנע את האלה מלעצור את השמים" (ספר בלעם, ירושלים תש"ס, עמ' 69)?

אנחנו מניחים שבכל אחד מן הצמדים העוף הראשון קטן במידה ניכרת מרעהו, והקטן דווקא הוא הצוות ומחרף את בן זוגו הגדול ממנו. הנחה זו מסייעת בביאור שמות העופות וסדרם, והיא מתאימה לאופי הכתובת. והרי ששת הצמדים כסדרם:

א. "כי ססעגר חרפת נשר".

הכול מסכימים כי ססעגר הוא העוף הנזכר בשני פסוקים במקרא: "כסוס עגור כן אצפצף" (יש' לח, יד); "ותר וסוס [קרי: וְסִיס] ועגור שמרו עת באנה" (יר' ח, ז). בכתובת אין סימן הפרדה לאחר סס. מכאן אנו למדים כי מלכתחילה ססעגר היא תיבה אחת, לא הרכב של שתיים. בישעיהו נכתב השם הארוך ויוצא הדופן כצירוף של שתי תיבות⁴, ובירמיהו כבר נתפרשו שתי התיבות כשמות לעופות שונים זה מזה⁵.

הפועל חרפת⁶ מלמד שמינה הדקדוקי של ססעגר הוא נקבה ועניינו גידוף. וכי אפשר לייחס לעוף יכולת לגדף? נראה שהוראת חרפת בעיקרה היא 'השמעת קול'. שאול ליברמן הראה שהפועל לחרף מציין קול נחרה, והפועל הנרדף לנאץ מציין קול צווחה של חזיר⁷. לדעתו, פועלי הגידוף האלה (נאץ וחרף) נשתלשלו מפעלים אונומטופאיים המחקים קולות. אם כן, אפשר שמלכתחילה שימשו פעלים אלו (ואחרים) לציון קולות צווחה, ובדרך של מטונימיה ציינו גם הוראת 'גידוף'; והרי דיי לצרף מושא לפועל שהוראתו 'הרמת קול', ובזאת לשנות את ההוראה ל'גידוף',

4. מגילת ישעיהו השלמה גורסת "כסוס עוגר". יחזקאל קוטשר הראה שגרסת נוסח המסורה נתמכת בתעתיקים קדומים (הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 244). בצדק העיר אחיטוב: "לא נתפרש מדוע נקראת הסיס בשם המורכב סוסעגור, או סיסעגור" (לשון ועברית 7 [1991], עמ' 41). אמנם שם בן חמישה עיצורים נדיר בשפות השמיות, אך דווקא בשמות בעלי חיים יש פה ופה דוגמה כמו צפרדע בעברית או פרחדורא 'עטלף' בסורית. נדירותם של שורשים מחומשים יכולה להסביר מדוע נתפצל השם ומדוע נתפרשו רכיביו - שלא כדין - כמילים עצמאיות.
5. אך צירוף זה הוא גרסה קדומה שעמדה כבר לפני המתרגמים הראשונים. עיין משה גושן-גוטשטיין, ספר ישעיהו, כרך שני, ירושלים תשמ"א, עמ' קסח.
6. כיצד לנתח את הצורה מבחינה דקדוקית? ג'ו אן האקט מפרשת את חרפת כצורת עבר נסתרת, ומביאה שם דוגמות לצורות עבר אחרות המציגות גם פעולה מתמשכת והרגלית (J. A. Hackett, *The Balaam Text from Deir 'Allā*, Chico 1980, עמ' 104). אחיטוב לעומתה מנתח את הצורה כבינוני נקבה (חֲרָפָה). אמנם אין בכתובת הזאת עדות בטוחה לסופית הנקבה - החוברת אל צורת הבינוני, ורנדל גאר מציין שסיומת הנקבה המצטרפת לשם מסומנת בכתובת זו ב־ה (את כהנה בשו' 11 הוא מפרש 'כוהנת'; W. R. Garr, *Dialect, Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.*, Philadelphia 1986, עמ' 59), אך בכל זאת אין לשלול את האפשרות שזו צורת בינוני.
7. שאול ליברמן, "הוראות נשכחות", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 94-97; תוספתא כפשוטה, ניר ירוק תשכ"ב, סדר מועד, חלק ה, עמ' 1363-1364.

כעדות הפסוק "את מי חרפת וגדפת ועל מי הרימות קול" (מל"ב יט, כב). העמדתו של הנשר (ושל שאר השמות שבצמידים) ביחסת המושא הישר מראה שאין כאן רק השמעת קול אלא גם ביוזי, ויהיה זיהויו eagle או vulture⁸.

ב. "וקל רחמן"

זה הצמד השני בקבוצה הראשונה, והוא משפט חסר (בן השלמה) שנשואו, הפועל חרפת, נמשך מן הצמד הראשון.

המילה הראשונה, וקל, אם אמנם קריאת הלמ"ד נכונה, אין לבארה 'צליל', כמקובל, אלא שם עוף, דורס לילה. כבר היינריך אוואלד הציג בכיאוורו לצפניה ב, יד שבתיאור נינוה החרבה ("גם קאת גם קפד בכפתריה ילינו קול ישורר בחלון חרב בסף") נזכרים ארבעה עופות השוכנים בחורבות: קאת, קיפור, קול וחורב. הסימוכים הפילולוגיים שהביא אוואלד מפוקפקים. משה זיידל הוא שייסד את ההצעה הזאת על בסיס פילולוגי איתן⁹, ואף הוסיף עוד מראה מקום לאישוש דעתו - "מקול אנחתי, דבקה עצמי לבשרי, דמיתי לקאת מדבר הייתי ככוס חרבות" (תה' קב, ו-ז). אולם גם דבריו לא השאירו רושם בספרות המחקר ואין להם זכר לא במילונים, לא בפירושים ואף לא בספרות המחקר. הרי לנו שני מקורות עתיקים המאירים זה את זה, ומעתה ראוי לכלול במילון המקרא את המשמעות שנשתכחה, דהיינו קול הוא דורס לילה לא גדול, אולי תנשמת, Barn Owl, אשר אף שמה ניתן לה על שום קולה (הנשמע כהתנשמות)¹⁰.

רחמן היא בוודאי צורת הריבוי של רָחַם, דורס יום גדול, שיש לזהותו עם העוף הקרוי כך גם בימינו (Egyptian Vulture) או עם הדיה (Kite)¹¹. זה אפוא פשר הצמד השני: דורס הלילה הקטן, קול, מחרף את דורסי היום הגדולים, הרחמים.

ג. "יענה חן" [בני נצץ]¹²

אין לדעת אם יענה כאן הוא פועל או שם.

8. על בעיית זיהויו של הנשר עיין G. R. Driver, "Birds in the OT", *PEQ* 86 (1955) עמ' 9-8, וכן בוויכוח שבין מנחם דור לזאב בן-חיים (ואחרים) בלשונו כז-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 294-290, ובזיכרונות האקדמיה ללשון העברית י-יא (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 222-230, יט-כ (תשל"ב-תשל"ג), עמ' 89-96, ובעת האחרונה בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 356-361; דור, "הנשר והעיט", בית מקרא לח (קלג), עמ' 171-174.
9. משה זיידל, חקרי מקרא, ירושלים תרצ"ב, עמ' 54-57.
10. עיין למשל דור, לקסיקון דברי לזואולוגיה, ב, עמ' 689.
11. עיין למשל דור טלשיר, שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים, ירושלים תשמ"א (להלן טלשיר), עמ' 193-194.
12. בגרסה הקודמת של המאמר הסבנו את יענה אל קל שבצמד השני, קראנו "וקל רחמן יענה", וביארנו שהעוף קל נותן בקולו על הרחמים. אנחנו מודים לגייל טלשיר שטענה בצדק שאם נחלק כך את הקטע, יישארו הצמידים השלישי והרביעי משפטים חסרים (כלי פועל). על פי הצעתה מתקבל מבנה תחבירי אחיד: משפט מלא ומשפט חסר לסירוגין.

מצד אחד, יענה שם עוף הוא, דורס לילה הנזכר בעברית שבמקרא בצירוף בת היענה ובריבוי בנות יענה ואולי אף יענים (קרי, איכה ד, ג), וכן במקורות הכתובים ארמית, כגון יענה בתרגום איוב מקומראן בעמודה יז¹³. על פי ההקשר במקרא עוף זה נזכר בחברתם של דורסי לילה אחרים (אוחים), שוכן בחורבות ומצטיין בקולו הצורם ("אעשה מספד כתנים ואבל כבנות יענה", מיכה א, ח). דורס הלילה הקטן ביותר הוא השעיר, Otus Scops, ובהיותו קטן מכן הנץ (המתקרא "בוז" בפינו) אפשר שאליו מכוונים הדברים, רוצה לומר השעיר מתקלס בנץ. במקרה כזה התיבה החסרה היא בוודאי פועל שעניינו גידוף או הרמת קול.

אפשרות אחרת היא לראות ביענה פועל במשמע 'ללת בעלי חיים', כשימוש בפסוק "וענה איים באלמנותיו ותנים בהיכלי ענג" (יש' יג, כב)¹⁴, והתיבה החסרה היא שם עוף, אולי ח'טף] (خطاف), היא הסנונית¹⁵.

החוקרים חלוקים בשאלה אם יש לקרוא נחץ או נצץ. הגרסה בני נצץ (=בני נץ) עדיפה מבחינת העניין¹⁶. בלהגי הארמית המילה משמשת בכמה חלופות, ואף הצירוף הפותח בבן (בארמית בר) מאשש את הגרסה הזאת¹⁷.

ד. "וצדה אפרחי אנפה"

בצמד הרביעי "וצדה אפרחי אנפה" קשה להכריע מה שמו של בן הזוג הראשון. צדה - כשם עוף - נזכרת בכתובת ספירה (א 33), וידועה בלהגים הארמיים בהוראת

13. עיין טלשיר, עמ' 180-181.
14. כהצעת משה ויינפלד במאמרו הנזכר בהערה 3, עמ' 145, ויפים לכאן דברי רש"י בביאורו לתהלים כב, כה: "כל ענייה שבמקרא לשון צעקה". ואין עניינו מגורים, כסברת אחדים. גם מקארטר מעדיף לפרש את יענה כפועל (P. K. McCarter, "The Belaam Texts from Deir 'Allā: épigraphie", *BASOR* 239 (1980) 'Allā', עמ' 54), אף שהוא שוגה בויהי יענה עם הגדול שבעופות, Ostrich.
15. עיין טלשיר, עמ' 229-230. אמנם שם זה יכול לציין הן 'סיס' הן 'סנונית', כי ההבחנה בין סיס לסנונית קשה, ועל כן "כל העמים חושבים את הסיס לסנונית" (ישראל אהרני, זכרונות וזאולוג עברי, ב, תל-אביב תש"ו, עמ' 217), אולם אפשרויות ההשלמה כאן רבות (בייחוד שהחיית מסופקת).
16. כהצעת למר ופואש בעקבות מקארטר (לעיל, הערה 14 - שם, עמ' 55) - A. Lemaire, "L'inscription de Balaam trouvée à Deir 'Allā: épigraphie", *Biblical Archaeology Today* (ed. by J. Amitai), Jerusalem 1985, E. Puech, ibid ; 318, עמ' 356.
17. עיין טלשיר, עמ' 118-121, 323. אפשר שחילופי נץ-נצץ הם כחילופי לב-לבב בעברית ובארמית. עיין ברברי המבוא שבמילון: L. Köhler & W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1953, עמ' XLII-XLIII. עיין גם ז' בן-חיים, "נוציציא - נוצה?", תרכ"ג (תשמ"א), עמ' 200-202. בלשון חכמים נשתווה שימושם של נץ ובן נץ, עיין טלשיר, עמ' 119, הערה 1. עוד דוגמה: "נץ" - זה בן הנץ", ספרא שמיני פה, ה (ראש עמ' ריב במהדורת פינקלשטיין).

'כוס', דורס לילה קטן¹⁸. אכן, אפרוחיה של האנפה, שהיא עוף גדול¹⁹, יכולים להיות גדולים מן הכוס הקטנה (Little Owl). כנגד זאת להיות הכוס עוף דורס, ולעומתו אפרוחי האנפה אינם גדולים כל כך - הרי הניגוד בין השניים אינו מובהק²⁰ - שמא יש להעדיף את הקריאה ברי"ש, העדיפה מבחינה פלאוגרפית²¹, ולחבר את צרה עם צֶרֶ, בערבית ציפור שיר קטנה, קְתָלִי, Wall Creeper, Tichodroma²².

ה. "דרר נשרת יון"

העופות הנמנים בצמד החמישי אינם דורסים אלא אוכלי זרעונים שמשכנם ביישוב. דרר היא אל נכון ציפור השיר הקטנה, דרור הבית הנפוצה, "שדרה בבית כבשדה" (ביצה כד ע"א), ויון היא יונה (יונת הבית או יונת הסלעים) הגדולה כמה מונים מן הדרור. הצורה יון הגויה בדרתנועה, מעין *yawn, ובלא סיומת הנקבה, כדרך הגיית המילה בלהגים ארמיים אחדים, כגון יְוֹנָה בשרידי התרגום מהגניזה, ויוֹנָה בסורית²³.

הפועל נשרת נתפרש על פי האכדית 'קריעה' או 'החלשה'²⁴. פירוש זה אינו הולם את ההקשר, ומתבקש כאן פועל שעניינו השמעת קול, כעניין שאר הפעלים. ובאמת כמדומה שיש בידנו לבאר את נש"ר בהוראה זו.

בבראשית רבה פרשה נד - על פי כ"י וטיקן 60, עמ' 102 א - מובא המדרש הזה: "וישון הפרות בדרך" - נשרן ואזלן, מהלכות בישורות הופכות פניהן כלפי מערב ואומרות שירה". מכאן אנו למדים שנש"ר בארמית עניינו געייה ("הלכו הלך וגעו", ש"מ א, יב)²⁵.

ובמדרש לקח טוב לשמות - מהדורת בובר, עמ' פב - נאמר: "יגר לא תונה" - לא תוננו בדברים, שלא תאמר לו: הפה שהיה אוכל נבלות וטרפות שקצים ורמשים, עכשיו הוגה טעמי תורה; עד עכשיו היו חזירין נושרין מבין שינך ועובר היית לכל".

18. עיין טלשיר, עמ' 64-65.

19. ויהיה זה קורמורן, אנפה (Heron) או פלמינגו. עיין במאמרו של דרייוור (לעיל, הערה 8), עמ' 18-17; A. Salonen, *Vögel und Vögelfang im alten Mesopotamien*, Helsinki 1976; עמ' 120, 162-163; טלשיר, עמ' 234.

20. הולמת יותר הגרסה *וצדה - אנפה, כלומר שהכוס הקטנה מתקלסת באנפה הגדולה.
21. בכתובת הזאת רגלה של הרי"ש ארוכה מזו של הדל"ת (ראה למשל כיצד כתובה דרר שבהמשך השורה).

22. למשל במילונו של ליין, E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1872, עמ' 1672. אברהם שרני, המילון המקיף ערבי-עברי, ב, תל-אביב 1987, עמ' 804 מזהה אותו עם הפְתָלִי. אפשר שביסוד השם עומדת צֶרֶ שעניינה ציץ.

23. "כמין יון אית להון", ירו' ע"ז מד ע"ד. עיין טלשיר, עמ' 61; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat-Gan 1990, עמ' 237. אפשר שהכתיב המלא העקיב בווי"ו במקרא, יונה - מלמד גם הוא על הדרתנועה המקורית בהגיית השם בעברית.

24. עיין למשל האקט (לעיל, הערה 6), עמ' 49.

25. את מראה המקום מביא סוקולוף במילונו הארמי הנ"ל (לעיל, הערה 23), עמ' 362.

ומבאר שאול ליברמן²⁶: "כשאתה הוגה טעמי תורה [...] עדיין אני שומע את קול החזירים שאכלת שקמו לתחיה והם נוצרים [לפי גרסתנו: נושרים, כלומר 'צווחים'], כאלו הם בחיים". ליברמן העדיף את הגרסה נוצרים המתועדת היטב בלהגי הארמית, אך גם הגרסה נושרין שבמהדורת בובר - יש לה, כאמור, על מה שתסמוך²⁷.

אפשר לטעון שאין ללמוד מקולן של הבהמות על שירת הציפורים, ולכן אין נש"ר שבמדרשים דומה לנש"ר שבכתובת שלנו. אך יש להשיב שפעלים המציניים קולות - רבים מהם משותפים לעופות וליונקים. כך למשל יונה הוגה (יש' לח, יד) והאריה הוגה (יש' לו, ד); צריחה הקול שמשמיעים העורב (תוס' שבת ו, ו) והנמר²⁸; צפצוף הוא קולו של הסיס (יש' לח, יד), קולו של העכבר (ירוש' דמ' כב ע"א) וקולו של התינוק (בר"ר סה, כ); נהמה היא קול היונה (ברכ' ג ע"א) וקולו של הארי (מש' כח, טו); המיה היא קולה היונה (יח' ז, טז) וקולם של הדוב (יש' נט, יא) והכלב (תה' נט, ז); שריקה היא קול הַרְחָם (חול' סג ע"א) וקול הצפרדע (סנה' סז ע"ב), וכך נצ"ר הוא שורש המציין (בארמית) את קולם של הסנונית, החזיר והצרצר²⁹.

ו. "וצפרן" אין

כנראה, נזכר בקבוצה האחרונה עוד צמד "צמחוני" בהקבלה לקודמו, כפי שמלמדת ההקבלה שבין צפור לדרור במקומות אחרים במקרא, כגון "גם צפור מצאה בית דרור קן לה" (תה' פד, ד וכיו"ב מש' כו, ב)³⁰. בהתחשב בכך שבצמד הראשון עומדת היונה כנגד הדרור, אפשר לשער שכנגד הציפור עמדה תור, אל נכון בצורת הריבוי, וכך התקבל סימטריה מושלמת: לעומת בני הזוג הקטנים, הדרור והציפור, יאה שיעמדו בני הזוג הגדולים מהם, היונה והתורים. אך הכול בחזקת השערה גרידא.

26. לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 96.

27. נוסף כאן כי יש שפירשו את נִשָּׁר בהוראת 'השמעת קול' בפסוק "אל חכך כנשר על בית יהוה" (הושע ח, א); עיין במילון בן-יהודה, ח, עמ' 3841. פחות מסתבר לקרוא בכתובת שלנו נשרת ולחבר את הפועל אל נצ"ר בארמית ואל nazāru 'לנאץ' באכדית. אמנם חילופי ש/צ (ו) באים בכמה שורשים בעברית, כגון שח"ק/צח"ק, ויסודם בחיתוך הצדי של העיצורים הפרוטושמיים q, š (ראה R. C. Steiner, *The Case for Fricative-Laterals in Proto-Semitic*, New Haven 1977). אולם במקרה שלנו ההנחה שמקור הצד"י בשורש נצ"ר הארמי הוא q פרוטושמי מצריכה אותנו להידחק ולומר שחל כאן מעתק הגיים חריג, אף שחריגה כזאת אפשרית ליד עיצורי השטף (שטיינר, שם, עמ' 149-154).

28. אהרן ילינק, כסא ואיפרודומין של שלמה המלך, בית המדרש ה (1872), עמ' 35.

29. עיין מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א, עמ' 234.

30. עיין טלשיר, עמ' 87. אפשר גם שצפר הוא הרכיב הראשון בצירוף, כנהוג למשל בסורית (צפר גמלא, צפר קלא).

לסיכום הנה הצעתנו למבנה קטע העופות, ותרגומו בצדו. הקטע מסודר כאן בשש שורות ובכל שורה צמד עופות:

הטקסט	תרגום חופשי
(7) [...] כי ססעגר חר (8) פת נשֶׁר	כי ססעגר (=סיס) מחרפת נשר
וקלֵ רחמֶן	וקול (=תנשמת) - רחמים
יענה חֵ [] בְּנֵי נֶצֶץ	יענה (=שעיר) [מגרפת] בני נץ
	הצעה אחרת:
	יענה (=מרים קול) חֵ[טף] (=סנונית)
	בני נץ
וצדֶה/צֶרֶה אפרחי אנפה	וכוס/כְּתִלִי - אפרוחי אנפה
דרר נשרת (9) יֶון	דרור צווחת על יונה
וצפר [] ין	וצפור [...] [על תורים]

ב י ק ו ר ו ת

אסתר בורוכובסקי

נפתלי שטרן, מילון הפועל, ערכיות ותפוצה של פעלים בעברית החדשה,
הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1994, 321 עמ'

עיקרו של הספר הוא מילון של פעלים מן העברית החדשה, המשתרע על פני 217 עמודים והכולל 1430 ערכים המסודרים בסדר א"ב של האות הראשונה של הפועל (ולא של השורש). בשורה הראשונה בכל ערך מופיע הפועל על אפשרויות ההצרכה שלו, ואחר כך ניתנות דוגמות המתאימות בדרך כלל לאפשרויות התחביריות המוצגות בשורה הראשונה. אחרי הדוגמות מופיעות מגבלות מסוימות באשר לצ"שים (הצירופים השמניים) הרלוונטיים למסגרת התחבירית של הפועל הנדון. בסוף כמה מן הערכים מופיעות תוספות כגון הערות למשמעות הפועל, תרגומו לאנגלית ולגרמנית, הופעותיו במקורות, הסיבות להשלט אחד מרכיביו, השוואת משמעות הפועל הנדונה בערך מסוים אל משמעויות אחרות של אותו הפועל, הערות לעניין סוג המשלימים של הפועל, יחסים טרנספורמטיביים ועוד.

אחרי המילון ניתנת רשימה ביבליוגרפית ואחריה נספחים המביאים את הקורפוס הלשוני שנבדק לצורך המחקר ורשימה של פעלים-ערכים (456 במספר) שלא פורטו במילון אף על פי שנמצאו בקורפוס הנבדק. לבסוף מופיע מפתח - רשימת כל הפעלים שבמילון.

החלק הראשון של הספר, המופיע לפני המילון והמשתרע על פני 78 עמודים, מכיל שלושה פרקים: הפרק הראשון מציג עקרונות והגדרות של מושגים ומונחים שמשמשים הרבה במהלך הספר. הפרק השני, הארוך מבין השלושה, מכיל את מיון הפעלים על פי תבניותיהם בצירוף הערות על המאפיינים של כל קבוצה. הפרק השלישי הוא מבוא כללי, טכני בעיקרו, הכולל הבהרות לדרך הצגת הפעלים במילון. הספר, כדברי מחברו, הוא "הראשון מסוגו בארץ, המנסה להציג גישה חדשנית בהצגת הערכים-הפעלים במילון, שכן מלבד הדוגמות המלוות כל ערך ניתנות הן ההתניות התחביריות של הפועל-ערך והן ההתניות הסימנטיות של הסביבה התחבירית המחויבת על ידו" (עמ' 13). אכן, נעשה כאן ניסיון חלוצי מבורך להעמיד את תבניתו התחבירית של הפועל ואת התניותיו הסמנטיות במקום המכובד הראוי להן במילון. כל מי שמצוי במילונים לסוגיהם ער לעובדה שאין בהם התייחסות מיוחדת לא לסביבתו התחבירית של הפועל ולא לטיבם הסמנטי של שמות העצם

הבאים בסביבתו. הפועל זוכה להצגה דומה לזו של יתר חלקי הדיבר על אף ערכו המיוחד. כידוע, הפועל מכתוב במידה רבה את מבנהו התחבירי של המשפט שהוא בא בו וקיים קשר הדוק בין טיבו של הפועל ובין טיבם של הצירופים השמניים המופיעים במסגרתו התחבירית. ספר זה ממלא בהחלט חסר זה, ואין ספק שכל העוסק בחקר הפועל ימצא בו עניין ועזר רב. עצם חיבור מילון מיוחד לפועל מדגיש את חשיבותו ואת ייחודו של חלק דיבר זה. שני התחומים שלעיל, ובעיקר המסגרת התחבירית, זוכים להתייחסות רצינית ומעמיקה. המילון תורם רבות לחקר הפועל גם בהציגו מבנים תחביריים אחדים לפועל אחד, במקרה שהדבר רלוונטי למשמעותו, והמעין יכול למצוא דוגמות מן העברית החדשה למבנים לסוגיהם. אין ספק אפוא שאנו יוצאים נשכרים מחיבורו של מילון הפועל.

המחבר מדגיש במקומות אחדים (למשל, בעמ' 73 למעלה) כי "הצגת הערכים, כפי שהודגמה כאן, היא הכרח בעיקר במילון דו-לשוני". אילו הייתה זו מטרתו היחידה של המילון, להציג את המבנה התחבירי על מילות היחס המוצרכות לרווחתם של לומדי עברית, היה ניתן לומר שהמטרה הושגה במידה רבה (בהסתגנויות מערכים מסוימים ומעניינים עקרוניים שיוכאו בהמשך). ואולם כיוון שבפתח הספר מוצגת מטרה כללית ומחייבת - "להניח יסודות לתיאור ממצה של הפועל במילון מודרני" (עמ' 13) - הריני מבקשת להעמיד סוגיות מדעיות עקרוניות מסוימות על דיוקן ולהביא לדוגמה ערכים במילון שבהצגתם באים לידי ביטוי אי-דיוקים עקרוניים. עוד אעיר הערות אחדות על הספר כחיבור מדעי בכלל וכמילון בפרט. ברצוני להדגיש שאין ההערות גורעות מן החשיבות הרבה של המילון. אך טבעי הוא שבעבודה חלוצית ומקפת מעין זו יש אי-דיוקים וטעויות. תקוותי היא שבמהדורה מתוקנת יביאו הערותיי סיוע מסוים לכותב.

הערות למבואות (פרק ראשון-שלישי)

הערות כלליות

1. בפרק הראשון ובפרק השני הפעלים מובאים רק לשם הדגמה של סוגיות עקרוניות. לא ברור מדוע לעתים נבחרו להדגמה משפטים מאולצים שאינם קיימים בעברית החדשה, בוודאי לא ברובד הרווח. אם לא נמצאה דוגמה מקובלת יותר, שמא ראוי להטיל ספק בחקפות הסוגיה המודגמת כולה, ואולי התופעה שולית מאוד ואין צורך להזכירה. כך, למשל, בפרק הראשון, בעמ' 18, המתבר מבקש להראות שקיום או אי-קיום של גלגול סביל הוא עניין עקרוני המבדיל לעתים בין שתי משמעותות של הפועל. המשפט הנבחר לצורך זה - "הוא איחר את הרכבת" - אינו מאפשר גלגול סביל; "מנהל התחנה איחר את צאת הרכבת (בשל תקלה במסילה)" - אפשרי גלגול סביל; "צאת הרכבת אחרת על-ידי מנהל התחנה". והלוא המשפט

האחרון הוא משפט בלתי מקובל בעברית החדשה. גם בפרק השני, כשהמחבר דן בפועלי את חסרי גלגול סביל, הוא חוזר על דוגמה זו (עמ' 33). גם הנושא של "משולשים" המכילים סביל מצב מודגם בדוגמות קשות ולא חד-משמעיות (בעמ' 20 למעלה).

2. לא ברורה תרומת הטבלאות המסכמות בסופי הסעיפים את תפוצת הפעלים בבניינים. המחבר אינו מסביר מה הוא למד מכך ומה המידע הזה מוסיף על הידוע לנו מכבר על משמעותות הבניינים. בעמ' 26, למשל, מוצגת תפוצת הפעלים בבניינים, ואין כל ניסיון לקשר בין המיון ובין התבנית צ"ש + פועל שהטבלה מיוחסת אליה.

בדרך כלל רצוי להימנע מהצגת מיונים לא רלוונטיים. הדבר מסרב ומבלבל. מיון אינו יכול להיות מטרה לעצמה, ולעולם הוא צריך להצדיק את קיומו באפשרות להסביר בעזרתו תופעה אחת לפחות. בספר זה נעשים מיונים רבים שהצדקתם אינה ברורה מאליה ולכן לא ברור מדוע אין המחבר מסביר את המניעים לעריכתם. למשל, בעמ' 27 למעלה מסווגים הפעלים החד-אתריים בהפעיל לפעלים גזורי שמות ולפועלי הפעיל אחרים. המיון אינו רלוונטי, אף אין הכרח שפועל גזור שם יהיה חד-אתרי (ראה, למשל, הפעלים גידר, הבריש ורבים אחרים, שהם גזורי שם ואינם חד-אתריים). עוד דוגמות למיונים לא רלוונטיים - להלן, בסעיף "הערות על עריכת מילון", 3.

3. נושאים שנדונו רבות בספרות המחקרית נזכרים בספר בלי הפניה לביבליוגרפיה הנוגעת להם. במיוחד בולט חסרון הביבליוגרפיה בנושא ערכיות הפועל שנחקרה הרבה מאוד בעברית, בעיקר בעבודותיהם של אליעזר רובינשטיין ושל יצחק צדקה. רוב ההפניות לדברי רובינשטיין, והן רבות, מפנות אל ספריו המוקדמים. אין כל התייחסות למאמרו הרבים העוסקים במישרין בנושאים הנדונים בספר (פרט למאמר "גרימה בגרימה" הנזכר ברשימה הביבליוגרפית). גם ההפניות לדברי צדקה הן אל הספר 'תחביר העברית כימינו', שבעיקרו הוא ספר לימוד, ואילו לספרו 'תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות', ירושלים 1978 (?) ולמאמרו הרבים, העוסקים בנושאים הנוגעים לעניין, אין המחבר מתייחס כלל.

להלן דוגמות לסוגיות שנדונות בספר בלא הפניות ביבליוגרפיות כלשהן. בכל מקרה הבאתי אני לדוגמה מחקרים העוסקים בנושאים אלו (כמובן, אין בכוונתי למצות את כל החומר שנכתב).

א. בנושא המשלים המקודם הנזכר בעמ' 50 באמצע ראוי להזכיר את מאמרו החשוב של רובינשטיין "עיונים בהצרכת הפועל", בתוך מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה (בעריכת מ' בראשר ואחרים), ירושלים תשמ"ג.

ב. בנושא המגבלות על שמות העצם בסביבתו התחבירית המוצרכת של הפועל (הנדון בספר במקומות רבים, כגון בעמ' 20 למטה, בעמ' 31 למטה ועוד) חסרות

הפניות למאמרו של רובינשטיין בנושא (המכונה אצלו "גילום ארגומנטים"), כגון "ערכיות תחבירית וערכיות סמנטית", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 3-19. כמו כן נדונה התופעה בהרחבה אצל אסתר בורוכובסקי, המשמעות הספציפית של הפועל: גילום ארגומנטים וליכוד פרדיקטים אדוורביאליים, עבודת דוקטור באוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ט. בעמ' 51, 2.9.5.1, הדוגמות מתאימות למה שנקרא במחקרים הנ"ל "גילום מותגה".

ג. בעמ' 27, בסעיף 2.1.3, העוסק בתבנית פ + א"נ, אין התייחסות לשני מאמרים העוסקים בדיוק בנושא זה: מאמרו של צדקה "הפועל קרה ותפוצתו", לשוננו נא (תשמ"ז), עמ' 60-78, ומאמרו של רובינשטיין "פעלים שנושאים מימוש פרופוזיציה", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 147-154.

ד. נושא המושא הפנימי (הנוכח בספר במקומות אחדים, למשל בעמ' 28-29) מפורט למשל אצל צדקה, תחביר המשפט לאור תיאוריות חדשות, פרק 5.2.

ה. סעיף 2.7.1 עוסק בתבנית פ + עם וכן בהבחנה בין עם אובליגטורית ובין עם אחרת. הנושא נדון רבות הן בספרות הכללית הן בעברית, למשל אצל צדקה, שם, סעיפים 5.3 ו-5.4.

ו. בסעיף 2.9.11 המחבר דן בפועל איים ודומיו בלא שהזכיר מאמר העוסק כולו בפועל זה: אורה עמבר, "כוחו של איום מהו?", בלשנות עברית חפ"שית 25 (1987), עמ' 51-58.

ז. בהציגו את הערך "קרא" (מס' 1310 במילון) אין המחבר מזכיר את המאמר של עמבר "מרכיב התנועה במבנה הסמנטי של הפעלים קרא, הזעיק, צעק", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 219-231.

הערות על עריכת מילון

1. אחד העקרונות החשובים בכתיבת מילון הוא התמצות והיעילות, ולכן למילון דרוש מבוא מפורט הכולל את כל המידע הנוגע לערכים רבים ככל האפשר. בגוף המילון יסופק מידע זה בדרך של סימון סמלי, ורק פרטים המיוחדים לפועל מסוים שיש בהם משום חריגה מן הנאמר במבוא יצוינו במפורש בערך המתאים.

המילון שלפנינו אינו עקיב בנקיטת שיטה זו. למשל, בהרבה מערכיו מוצגות חלופות תחביריות שהן למעשה צפויות מראש בהיותן מותגות כתופעות תחביריות ידועות. הצגה חוזרת ונשנית של חלופות אלו בקשר לערכים מסוימים במקום הצגה חד-פעמית במבוא היא בעייתית לא רק מפני שהיא מסרבלת ומייגעת, אלא גם משום ששיטה זו מביאה לידי השמטות מזדמנות של הפרטים הללו, בין בהיסח הדעת ובין מתוך כוונה שלא לייגע את הקורא. כבר בפרק העוסק במיון הפעלים לפי תבניות (פרק שני) המחבר מביא לעניין קבוצות מסוימות של פעלים הערות פרטיות לכאורה, שמן הדין היה לרכזן במבוא בהיותן כלליות למעשה. המבוא לפרק זה

כללי מאוד, קצר ואינו עוסק בעניינים המשותפים לכל הקבוצות או לקבוצות אחדות. להלן דוגמות אחדות.

א. המחבר מבחין בצדק בין צירופי יחס המשלימים את הפועל ואינם ניתנים להשמטה ובין אלה הניתנים להשמטה. מובן מאיליו שאין הכוונה להשמטה המתאפשרת בגלל ההקשר הטקסטואלי או החרץ-לשוני, כפי שהמחבר מפרט בפרק "מושגים ומונחים" בעמ' 20, שכן, כידוע, השמטות אלו אפשריות בכל משלים, ולמעשה, בכל אחד ואחד מרכיבי המשפט ולכן אינן מעניינות. הערה מעין זו - דיי היה להביאה פעם אחת במבוא. ואולם המחבר מביא אותה לעתים מזומנות, בניסוח לא שלם, למשל בעמ' 40, בסעיף 2.6.2, מוזכרים רק "בתנאי אליפסיס טקסטואלי או בשל apo koinou"; בעמ' 44, סעיף 2.8.1: "להוציא כמובן אליפסיס של טקסט המאפשר נשילת כל מרכיב של מבע"; בעמ' 46, שו' 9-12, בעמ' 47, סעיף 2.9.1.1 (כאן נזכר רק אליפסיס בשל הקשר טקסטואלי) ועוד. במקרים אחרים הערה כזאת חסרה, כגון בסעיפים 2.4.2, 2.5.2 ועוד.

ב. הפעלים בספר ממוינים בעיקר על פי מילות היחס המוצרכות המתקשרות אליהם. ברור מאיליו וראוי לציין פעם אחת במבוא שאין המחבר מביא דוגמות שמילות יחס מצטרפות בהן אל הפועל אך אינן מוצרכות. ההערה מובאת בנפרד בסעיף 2.7.1 בעמ' 42 לעניין הקטגוריה פ + עם.

ג. גם שתי ההערות הבאות כלליות ומקומן במבוא בלבד ולא, למשל, בעמ' 46, במבוא לסעיף על פעלים תלת-אתריים: (1) "פעלים שהם ממוצא אחד מבחינה דיאכרונית [...] עשויים לשמש מבחינה סינכרונית כלקסימות שונות". ושוב בתחתית אותו העמוד: "פעלים רבים עשויים לבוא, כמובן, בסעיפים שונים, כאשר יש הברלי משמע ואשר על כן הם רב-ערכיים, לאמור הם מוצגים במילון כערכים שונים"; (2) "אין בהצגת העדריות והקטיגוריציות משום נקיטת עמדה לגבי הגדרתם התחבירית-האנליטית של המשלימים למיניהם כפי שזה מקובל בתחביר הקונונצינאלי".

ד. יש לציין במבוא שסדר המשלימים של הפועל כעברית חופשי בעיקרון. אך ניתן לדבר על סדר מילים רגיל, והשינויים בו מלמדים בדרך כלל על רצון להבליט רכיב כלשהו. כמובן. אין צורך להזכיר תופעה זו בפרקים הבאים, כפי שמחזר, למשל, בעמ' 51 בסעיף 2.9.5.1, א ובעמ' 52 למעלה.

כאשר אחד ממשלימי הפועל ארוך יותר מן האחר באופן ניכר (למשל, כאשר הוא משפט), מובן מאיליו שהמשלים הארוך יבוא אחרי המשלים הקצר. זו תופעה ידועה ויש טעם לציין פעם אחת במבוא ולא במקרים פרטיים, כמו למשל בעמ' 53 למעלה.

ה. הפיכת המושא לנושא במשפט הסביל והפיכת עושה הפעולה למשלים, ככתוב למשל בעמ' 52, החל בשורה 8, היא תופעה ידועה וקבועה, ומקומה במבוא בלבד. ו. המחבר מזכיר בעמ' 50 שו' 14 את תופעת המשלים המקודם (בלא ציון

ביבליוגרפיה רלוונטית, כמצוין לעיל, הערות כלליות, 3), והוא מציין שמשלים זה אינו מחויב. אף על פי כן במקרים רבים מאוד בספר משלים מקודם כזה מובא כאיבר מחויב, בלא כל הסתייגות. למעשה, המשלים המקודם עשוי לעתים להיות בקבוצת בחירה עם משלים אחר כגון משפט מושאי ואפילו להיות מחויב פורמלית¹. על כל פנים, אין להביא דוגמות עם משלים מקודם בלא כל ההתייחסות מיוחדת, כפי שנעשה, למשל, במקרים להלן (המשלים המקודם מודגש):

עמ' 38, סעיף 2.4.3, הפועל המליץ מוצג כאילו ניתן להמיר את המשלים על שלו באיבר משלים: המליץ עליו / לקבלו לעבודה / שיקבלוהו. המשלים עליו הוא, כמובן, משלים מקודם, ולכן אינו בקבוצת בחירה עם המשלימים האחרים, אלא הוא עשוי להיתוסף עליהם: הוא המליץ עליו שיקבלוהו. עצם הצגת המשלים על כמבנה היסודי העשוי להיות מומר בשם פועל או באיבר משלים אינה נכונה. משמעות הפועל הנדון מכתיבה את המשפט המשלים כחלק ממבנהו היסודי, והתבנית עם המשלים על דווקא היא תוצאה של טרנספורמציה.

עמ' 39, סעיף 2.5.4, מצוין שאין מניעה להוסיף למשפט "האם דאגה שיצא בלבוש חם" את המשלים ל-: "היא דאגה לבנה, שיצא בלבוש חם". לא נזכר עצם היות המשלים לבנה משלים מקודם - דבר המסביר בקלות את ההתנהגות הנדונה. עמ' 47 למעלה: "הם האשימו אותו בגניבה" (אכן, כאן המשלים מחויב, אך עם זה מבחינה סמנטית הוא משלים מקודם¹).

עמ' 48, סעיף 2.9.3.2: "הוא לימד אותנו על סופרים".

עמ' 50: "הוא קרא על ארצות רחוקות"; "הוא שמע על ארצות רחוקות".

עמ' 51: "את זה לא האמנתי עליו".

עמ' 52 למטה: "הוא גרם לנו נזק", וכן המשלים ל- של הפועל אפשר.

עמ' 53: "הוא כתב לו מכתב ארוך על הבחירות".

עמ' 55: "היא ציפתה ממנו, שיעשה זאת למענה".

בעמ' 56 מזכרים שלושה פעלים: דיבר, התווכח, שוחח בעלי המשלים על שלמרות היותו רגיל להופיע הוא למעשה משלים מקודם.

אכן, נושא המשלים המקודם סבוך וענף ויש קושי בזיהויו. במיוחד קשים המקרים שבהם הוא מוצרך פורמלית¹. על כן ראוי לדון בו בהרחבה ובדקדוק במבוא, ובסעיפים מסוימים אין מנוס מלעסוק בו גם באשר למקרים פרטיים.

ז. פעלים רבים המובאים בספר מצריכים השלמה של משפט מושאי (איבר משלים - א"מ, במינוח של המחבר). תופעה ידועה היא שבמקום המשפט המושאי עשוי להופיע תחליף משפט בצורת שם פעולה הגזור בדרך כלל מן הפועל שבמשפט המושאי או לחלופין מילת תוכן כגון הדבר, זאת ועוד רבות. יש מקום להעיר על

1. ראה לעניין זה אסתר בורוכובסקי ופנינה טרומר, "הפרדת מישורים בניתוח התחבירי - הדגמה בסוגיית ההצרכה", בלשנות עברית 36 (תשנ"ב), בעיקר סעיף 3.3.

מילת היחס המקדימה את תחליף המשפט בכל מקרה שאין היא מילת היחס הצפויה, אך אין כל טעם בהצגה חוזרת ונשנית של אפשרות המרת המשפט המושאי בתחליפו, כפי שנעשה פעמים רבות, למשל (תחליף המשפט מודגש):

בעמ' 31 למעלה: "הוא הבין את הבעיה" / "הוא הבין שזו בעיה". על פי ניסוחו של שטרן נראה שאין הוא רואה באת הבעיה תחליף משפט, ובכל מקרה דרך הניסוח של אפשרויות ההמרה מציגה את הפועל כאילו צפוי שיקבל משלים את, והנה איבר משלים מחליף את המשלים הצפוי. למעשה, הפועל הבין, בהיותו פועל תפיסה, צפוי לבוא עם משלים-משפט, והמשלים את הוא רק תחליף למשפט הצפוי (או משלים מקודם: הבנתי אותו).

בעמ' 48 למטה: "הוא שאל את אביו על כך" (ניתן לראות בעל כך גם משלים מקודם), ולעניין אותו הפועל בעמ' 49 למעלה: "הוא שאל אותך משהו". בעמ' 50: "הוא שמע הרצאה על הנושא".

בעמ' 51 למעלה המחבר מעיר בהסתייגות על ההמרה הקבועה והברורה בתחליף משפט (באשר לפעלים האמין והעיד).

ח. גם המרתו של האיבר המשלים בדיבור ישיר או באיבר שואל היא תופעה רווחת וידועה, ואין צורך להזכירה שוב ושוב, כמו בעמ' 48, בתבנית לימד + את + א"מ ועוד. כמובן, יש מקום לדון בגושים כאלה כאשר במקרה מסוים הפועל נוהג באופן שונה מן הצפוי, לדוגמה כאשר אין המרה זו אפשרית, למשל, הפועל שאל (דיון בעמ' 48) שאינו מאפשר איבר משלים אשר אינו איבר שואל או דיבור ישיר.

ט. דומה לשתי הסוגיות לעיל סוגיית המרת א"מ בש"פ. במילון עצמו, בעמ' 214, המחבר מעיר לעניין הערך "כתב": "ש"פ וא"מ הם ביחס טרנספומטיבי חלקי: ש"פ מאפשר תמיד הפיכתו לא"מ [...], אך א"מ מאפשר טרנספורמציה לש"פ רק אם הנושא הדקדוקי של א"מ זהה לצ"ש²". ההערה נכונה ובניסוח כללי קצת יותר היא מתאימה בהחלט להופיע במבוא ולא בערכים פרטיים כמו זה.

2. במילון כמו זה שלפנינו, שמטרתו הכמעט בלבדית היא להציג את התבניות התחביריות של הפעלים, הקורא מצפה למצוא את כל התבניות האפשריות לכל פועל. אמנם המחבר מסביר (בעמ' 58 ובמקומות אחרים) שהוא מביא רק "פעלים ותבניות כפי שהם מתועדים בקורפוס הלשוני המוגבל, שנאסף ונחקר לצורך מחקר זה", ואולם במקרים רבים היעדר מבנה תחבירי מוכר ורווח פוגם בתמונה השלמה, למשל היעדר הסביל של הפועל החמין בעמ' 128, ערך 301. משפט כגון "המלפפונים הוחמצו בבית" נראה רגיל וקל לשחזור.

3. מילון מעצם הווייתו אמור לעסוק במשמעות המילים. בספר שלפנינו המחבר אומר במפורש (בפתח הספר, עמ' 14) שאין הוא מביא את פירושי הפעלים וש"במילון שלם, כשיכתב, חייבים להינתן הפירושים בכל מקרה". עם זאת קשה להתרגל לעובדה שרוב הערכים המילוניים המובאים הם, למעשה, רשימת דוגמות

לשימוש בפועל בלא דיון כלשהו במשמעות. במילון כזה דווקא מתבקשת העמדת מבנים תחביריים שונים זה מזה כדי להראות כיצד הם משקפים משמעות אחדות (אף המחבר, בעמ' 16 למטה, מציין שמערכת היחסים שבין הפועל ובין רכיבי המשפט האחרים משפיעה השפעה מכרעת על משמעות הפועל בתוך מבע נתון). מצד אחד המחבר מנסה לתת תיאור תחבירי טהור בלי להיכנס לדיונים סמנטיים, אך מצד אחר הוא מעיר הרבה הערות סמנטיות מודמנות, הן בפרקים הראשונים העוסקים במין הכללי של הפעלים הן בערכים פרטיים במילון עצמו. ההערות, בהיותן מראש הערות אגב, אינן מדויקות ואינן מקושרות אל הקטגוריות התחביריות הנדונות. הדברים מובאים כאילו אין כל קשר בין שייכות פועל לתבנית מסוימת ובין היותו בעל משמעות זו או אחרת.

כל מיני מיונים סמנטיים נראים בלתי מדויקים ובלתי רלוונטיים, ואין ניסיון כלשהו לקשר בין מיון סמנטי ובין התבנית התחבירית שהוא משתייך אליה. להלן דוגמות לכך.

הערות סמנטיות ומיונים סמנטיים בפרקים הכלליים

א. מכל האוסף הגדול של המאפיינים הסמנטיים של הפועל המחבר מציין בעקיבות (כפי שהוא מפרט במבוא למילון, עמ' 72) רק אם משלים הפועל הוא אדם או לא-אדם (אגב, אין אחדות במונחים: לעתים ההבחנה נעשית בין אדם ללא אדם - למשל בעמ' 37, סעיף 2.4.1 ולעתים בין מישו למהו - למשל בסעיף 2.9.1, עמ' 47 למעלה). כמו כן מצוין אם הצ"ש הוא בעל חיים (אגב, הניסוח המדויק צריך להיות שהצ"ש מייצג/מסמן/מממש לשונית וכו' בעל חיים), ואם הוא שם מופשט או מוחש. אין הסבר מדוע תכונות סמנטיות אלה דווקא נראות למחבר הרלוונטיות ביותר או היחידות הרלוונטיות למילונו. המיון הזה אינו מספיק, והוא גורם, למשל, ששני הפעלים הלעיט את ב' (הם הלעיטו אותנו במאכלים) והאשים את ב' (הם האשימו אותנו בגניבה) נמצאים באותה קבוצה, כיוון ששניהם מחייבים משלים ב' שהוא משהו - מוחש או מופשט. מכאן נראה כאילו ההבדל בין שמות העצם מאכלים וגניבה משני לעומת ההבדל המהותי מאוד בין מישו למהו. למעשה, רב המרחק בין שם העצם המוחשי מאכלים ובין שם הפעולה גניבה, והוא רק רמז למרחק הרב מאוד בין שני הפעלים המובאים בלברית באותה קבוצה: הפועל הלעיט (במשמעותו היסודית) מתאר באמת התרחשות הקשורה בעצמים מוחשיים, ואילו הפועל האשים עניינו העברת מסר מאדם לאדם, והמסר עשוי להתממש במשפט בצורת שם מופשט, שהוא שם תוכן המחליף את המשפט המושאי המוצרך.

לעתים יש אי-דיוקים בקביעה הנוגעת לתכונות מחייבת זו או אחרת, למשל, הקביעה שהמשלים ב' של הפועל החליף את ב' הוא מישו - עמ' 47, סעיף 2.9.1.2 (נראה שאין כל פסול במשפט "הוא החליף את הספר בתמונה"), או מיון הפועל קינא ב' בין הפעלים שצ"ש 2 שלהם הוא לא-אדם (סעיף 2.3.2, עמ' 36). גם בערך 995 - נזכר ב' ש"פ/א"מ - המחבר מציין שצ"ש 2 יהיה מופשט, ונראה שמשפטים

כגון "נוכרתי בספר/בבית הוריי" וכו' מקובלים מאוד. בערך 795 - "חילץ את + מן" מצוין שצ"ש לא יהיה מופשט, ושוב ימצאו משפטים כגון "הם חילצו את המו"מ מן המשבר", והדוגמות רבות.

ב. בעמ' 30, בסעיף 2.2.2.3 המחבר כותב: "מבחינה סמנטית ראוי להעיר, כי רוב הפעלים ברשימה מביעים רגש, יכולת, רצון וכיו"ב [...]", אך אין כל התייחסות לשאלה מדוע קבוצה סמנטית זו דווקא תבוא בתבנית הנדונה.

ג. בעמ' 32 למעלה "רבים מן הפעלים של קטיגוריה זו [פועלי את העשויים להשיל את משלימם] מכנה משותף להם: הם מצביעים על פעולה מקצועית או תפקודית, כגון: אימן, גנב, הבריח, הדרך. קבוצה אחרת של פעלים מביעים פעולה חוזרת ונשנית: זרע, קצר, חרש, ילדה" (אין זה מדויק לראות בהכרח בפעלים האחרונים סימון של פעולות חוזרות ונשנות, בוודאי לא בפועל ילדה!). ושוב אין ניסיון לקשר בין המיון ובין היות הפעלים משילים את מושאם.

ד. בעמ' 35 באמצע: "רוב הפעלים שבסעיף 2.2.4.2 הם מודאליים או אספקטואליים, ועל כן אין אפוא כל תימה שחסרים הם ביטוי סביל". רוב הפעלים המובאים לדוגמה בסעיף זה הם פועלי חשיבה דווקא, ויש גם פועל רגש. ה. בעמ' 36, סעיף 2.3.2: "אפשר שניתן לאפיין שתי קבוצות על פי השדה הסמנטי של צש2: א. צש2 הוא אדם... ב. צש2 הוא לא אדם..." המיון נראה לא רלוונטי, וגם אינו מדויק (הפועל קינא ב' מובא בקבוצה של "צש2 לא אדם", והנכון שהוא עשוי לבוא הן עם משלים אדם [דוד מקנא ביוסף] הן עם משלים שהוא עצם מופשט, וגם אז העצם מקושר לאדם [דוד מקנא בחכמת]).

דוגמות להיעדר התייחסות סמנטית במקרים שהדבר מתבקש

א. בעמ' 30, בסעיף 2.2.2.2 בדונו בפעלים הפסיק, החל ודומיהם אין המחבר מזכיר כלל את הקבוצה הסמנטית של הפעלים (=פעלים אספקטואליים). הוא מציין שאיבר משלים מנוע מלבוא עם פעלים אלו, ואינו מזכיר את הסיבה - יש זהות של חובה בין הנושא של הפועל הראשי ובין הנושא הפוטנציאלי של הפועל שהיה צפוי להיות באיבר המשלים.

ב. בעמ' 31, סעיף 2.2.2.4, המחבר מציין שהפועל הבין מנוע מלקבל השלמה של שם פועל. חסר ההסבר, והוא שבכל מקרה שעושה הפעולה או מקבלת אינם גם חלק מן התוכן המשלים (דבר הטבוע במשמעות הפועל הנדון) לא ייתכן שהפועל יקבל השלמת שם פועל.

הערות הנוגעות לסוגיות תחביריות-סמנטיות מסוימות

1. סוגיית המשלים המקודם - כאמור וכמודגם לעיל (הערות הקשורות לעריכת מילון - 1.1), מרובים מאוד אי-דיוקים בכל הספר בכל מה שנוגע לזיהויים של משלימים מקודמים.

2. סוגיית גילום ארגומנטים - המחבר מזכיר במקרים רבים את חסרונו של משלים הפועל בגלל היותו מוכר בסביבה התרבותית שמתרחשת בה פעולה מסוימת (למשל בעמ' 20 למטה, לעניין הפעלים הרטיב וינק). בדיונו בפעלים רבים הוא מביא גם מגבלות מסוימות שחלות על שמות העצם המוצרכים בסביבתם. הדברים מובאים בהתעלמות מוחלטת מן התופעה המכונה "גילום ארגומנטים": באיזו מידה אפשר לחזות מראש את שמות העצם שיופיעו בסביבת פועל מסוים ועד כמה אפשרות החיזוי משפיעה על המימוש התחבירי של אותם שמות. התופעה נזכרת (כמפורט לעיל בין ההערות הכלליות, 3) במאמרים אחדים של רובינשטיין (ראה שם) ונדונה בהרחבה אצל בורוכובסקי (ראה שם).

3. סוגיית משלימי המקום המחויבים - כך חיים רוזן מכנה את משלימי המקום של פועלי תנועה ופועלי מקום (עברית טובה, מהדורה שלישית, עמ' 307 ואילך). המחבר מזכיר פעמים אחדות משלימים אלו, אך אמירותיו בעניין זה אינן בהירות. כבר בסעיף 1.2, בעמ' 15 הוא רומז על האפשרות לכלול בערכיות הפועל גם תיאורי פועל מסוימים אובליגטוריים. בעמ' 17, בסעיפים הדנים במרחיבים ובמשלימים המחבר מציין מחד גיסא שיש פעלים המחייבים השלמה אדוורביאלית, ומאידך גיסא הוא מגדיר את המשלימים בדרך שעשויה בהחלט להתאים גם למרחיבים: "המשלימים הם תלויי פועל מוצרכים, דהיינו הפועל לא ישלים השאתו בלעדי המשלים, המתקשר על פי רוב אל הפועל בצירוף יחס מוצרך".

המסרים הבלתי ברורים נובעים מאי-הכרה בעובדה שההבדל בין שתי הקבוצות הנ"ל אינו לא בהצרכה הסמנטית ולא בהצרכה הפורמלית (ראה הערת שוליים מס' 1). בהחלט ייתכנו הן משלימים הן מרחיבים שהפועל לא ישלים את השאתו בלעדיתם. אם כן, יש להגדיר בבירור את ההבדלים בין המשלימים ובין המרחיבים בלא הסתמכות על היותם אובליגטוריים או פקולטיביים (למשל, הבהרת ההבדלים בסוגי מילות היחס והתנהגותן או הסתמכות על משמעות הפועל).

4. סוגיית המושא הפנימי - בהזכירו את "המושא הפנימי" (עמ' 28, סעיף 2.2.1, עמ' 49, 2.9.3.3, עמ' 50, 2.9.4.2) המחבר מביא דוגמות למשלימי פועל שהוא מכנה "מושא פנימי" ושעל פי כל הקריטריונים לא ניתן לכנותם בשם זה, מפני שהם מושאים אמתיים. בעמ' 28 למטה הוא מחלק את מה שהוא מכנה "מושאים פנימיים" לשתי קבוצות (שוב מיון בלתי רלוונטי לעניין הנדון). בקבוצה הראשונה מובאים שלושה פעלים בצירוף "המושאים הפנימיים" שלהם. אכן, מבין הדוגמות המובאות אכילה בדוגמה "אכל אכילה גסה" היא מושא פנימי. בדוגמות "הנית הנחה" ו"חוקק חוקים" יש מושאים אמתיים מוצרכים תחבירית וסמנטית, ואך מקרה הוא שהם גזורים משורש הפועל. הנחה וחוקים במשפטים אלו אינם שמות פעולה מבחינת הוראתם על אף היותם זהים להם בצורתם. כידוע, מושא פנימי הוא לעולם שם פעולה והוא מופיע בתוספת שם תואר, והצירוף כולו מתפקד כעין אדוורב של

הפעולה המסומנת בפועל במשפט (כך בדוגמה בעמ' 28: אכל אכילה גסה). עצם תקינותם של המשפטים הנ"ל (הניח הנחה; חוקק חוקים) בלא לוואי למושא, לעומת ההכרח במימושו הלשוני של הלוואי למושא אכילה, מבליט את ההבדל בין שני סוגי המשלימים. גם בקבוצה השנייה של המושאים הפנימיים מובאות דוגמות שבהן מושאים אמתיים: "הוא שר מנגינה מוכרת"; "הוא הלחין שיר". לא ברור מדוע המחבר רואה את ארבעת המשלימים, המצוינים לעיל בהדגשה, מושאים פנימיים. כולם מממשים משתתפים סמנטיים, כלומר הם מוצרכים סמנטית, רובם מוצרכים אפילו פורמלית, והם עשויים להפוך לנושא במשפט הסביל (רק אכילה, שכאמור הוא מושא פנימי, אינו עשוי להפוך לנושא תחבירי * "אכילה גסה נאכלה"). תמוהה מאוד ההבחנה בין "אכל אכילה גסה" ובין "ישנתי שינה ערבה", שכן אין כל הבדל בהתנהגות המושא הפנימי שלהם.

גם בעמ' 49 למעלה במשפט "הוא שאל אותו שאלה" אין המשלים שאלה מושא פנימי. כמו הנחה וחוקים לעיל זה תחליף משפט הבא במקום לפרט את התוכן המוצרך לפעלים הנדונים. משלים המחליף משלים מוצרך אינו עשוי אלא להיות מוצרך אף הוא, וודאי לא מושא פנימי שאי-מוצרכות היא מתכונתו הכולטות. בעמ' 31 המחבר מביא את המשפט "הוא הצהיר הצהרה" כדוגמה לנומינליזציה של הפועל במעמד של מושא פנימי-אטימולוגי. בעמ' 50 הוא מביא רשימת פעלים "שניתן לצרף להם צ"י 'אח', שהוא מושא פנימי: חלם חלום; חשב מחשבות; קרא קריאה; שמע שמועה". כל משלימי הפועל הנ"ל הם שמות תוכן הממלאים את מקומו של המשפט המושאי הצפוי לבוא אחרי פעלים אלו, ולא מושאים פנימיים.

הערות על מיון של פעלים מסוימים (בפרק השני)

להלן דוגמות למיון של פעלים בקבוצה שאינה מתאימה להם:

1. בעמ' 33, 2.2.4.1, מצוינים הפעלים חיפש את, סיר את (האחרון אינו שימושי בעברית חדשה) בין הפעלים חסרי הסביל "שרובם מביעים מצב". הפעלים הנ"ל בוודאי אינם מביעים מצב.

2. בעמ' 34, 2.2.4.2, ב מצוין שדיבור ישיר אחרי הפעלים זכר, ידע, זמם מנוע לעומת פועל כמו תיאר לעצמו המאפשר דיבור ישיר: "הוא תיאר לעצמו: אני אראה את כל הילדים". אם המשפט האחרון אפשרי, לא ברור מדוע מנועים משפטים כגון "הוא ידע: 'אין לי סיכוי'"; "הוא זכר: 'אני צריך להיות בקיבוץ'".

3. עמ' 38, 2.4.4, לא נראה נכון לשייך את הפועל צעק בין "פועלי 'על' המציינים מצבים אמוציונאליים" כמו התרגז, כעס ורגז. הפועל צעק אינו פועל רגש, אם כי במקרים רבים מצוי יסוד של רגש בהנחתו המוקדמת.

4. עמ' 39, 2.5.4, פ + ל- / ש"פ - הצגת הפעלים בסעיף זה אינה מדויקת:
א. המחבר מציג את הפעלים דאג לו / דאג לחנכו; הסכים לדבריו/לקבלו; התבונן

לבחינה/לבוא כאילו מדובר במשמעות אחת העשויה להופיע בשני מבנים, ולא היא! דאג הראשון הוא פועל רגש ומשמעותו מעין 'חשש לגורלו'. דאג השני - משמעותו 'עשה כמה פעולות כדי להשיג מטרה כלשהי'. גם הסכים והתכוון אינם זהים במשמעותם בשני המבנים, אם כי המשמעויות כאן קרובות יותר.

ב. המחבר טוען שכמעט כל הפעלים בסעיף (דאג, הסכים, התנגד, קיווה) עשויים לקבל גם משפט מושאי, אך אינו מציין זאת בכותרת, שכן לדבריו משלים זה אינו מונע את המשלים ל-: "הוא התנגד לרעיון, שיתערבו"; "היא דאגה לבנה, שיצא בלבוש חם". בשני המקרים לא יפלא שאין מניעה להופעת שני המשלימים, שכן שני הפעלים מצריכים ביסודם דווקא את המשפט, וכצפוי לפני המשפט עשוי להופיע רכיב נוסף. במקרה הראשון מופיעה מילת תוכן כללית והמשפט הוא מעין תמורה למילת התוכן, במקרה השני מופיע לפני המשפט משלים מקודם, וזה, כידוע וכמפורט לעיל, ברוב המקרים אינו מונע את מימוש המשפט המושאי.

ג. המחבר מדגיש "כי בבוא פ + ש"פ מבצעי הפעולה הם אחד: האם דואגת לחנכו - היא הדואגת ו-היא המחנכת [...] אך כשיצורף איבר, מבצעי הפעולה אינם זהים: האם דאגה, שבנה יצא בלבוש חם - היא הדואגת ו-הוא היוצא בלבוש חם. אין אפוא אלטרנטיבות בין ש"פ לבין א"מ". הפרטים נכונים והמסקנה שגויה. המצב המתואר הוא המצב הרגיל והצפוי. הפרטים רק מתארים אילו תנאים צריכים להתמלא כדי שתחול האלטרנטיבה הנדונה. הפעלים מצריכים משפט מושאי משלים. המקרה שמבצעי הפעולה זהים בו הוא מקרה פרטי שיופיע בו ש"פ במקום א"מ. כך המצב בשפע של פעלים, לדוגמה, הפועל רצה במשפט "רציתי שתבואו לארוחה" מושלם באיבר משלים, אך אם במקרה יהיה זיהוי בין הנושאים במשפט הראשי ובמשפט המשלים יבוא שם פועל במקום האיבר המשלים: "רציתי לבוא לארוחה".

5. בעמ' 42 מופיע הפועל התחבר עם הן בסעיף 2.7.1 הן בסעיף 2.7.2. על פי ההבדל המובהק בין שתי הקבוצות אין הדבר מתקבל על הדעת (הפועל מתאים רק לסעיף השני).

6. סעיף 2.7 עוסק בפועלי שיתוף והדדיות. סעיף 2.7.4 - פ + אחר - מציג קבוצת פעלים שהם ברובם פועלי תנועה ובשום אופן לא פועלי שיתוף והדדיות (דלק אחר, עקב אחר, רדף אחר ועוד). המחבר מוצא שיש קושי בהמרת המשלים אחר בתואר הפועל. הדבר נכון, אך ודאי שאין זו סיבה שלא לראות בהם פועלי תנועה. אי אפשרות ההמרה קשורה, כנראה, לעובדה שהמשלים אחר אינו משלים היעדר המתחלף כרגיל בתואר הפועל. יש במשמעותם של הפעלים תוספת מעבר להיותם פועלי תנועה.

7. בסעיף 2.8.1, בעמ' 44 מוצגים פעלים בתבנית פ + ש"פ, בהם הפעלים אין + ש"פ; בושש + ש"פ. סעיף 2.8.2 מציג פעלים אדורביאליים באותה תבנית, ונראה ששני הפעלים האחרונים מתאימים יותר לבוא בו.

8. בעמ' 47, סעיף 2.9.1.2 מופיע הפועל החליף את + ב' 0 כאילו המשלים ב' שלו חייב להיות "מישהו" ולא "משהו". האמת היא שהוא יכול להיות גם מישהו וגם משהו: דוד החליף את משה בן / דוד החליף את התמונה באגרטל.
9. הפועל השליט מופיע בעמ' 50, בסעיף 2.9.3.1 בין הפעלים הבאים בתבנית פ + את + על והמחייבים משלים את שהוא מישהו. להלן שתי הסתייגויות:
- א. נראה שניתן להשיל את המשלים על שלו, כמו בדוגמה "המנהל השליט סדרים חדשים". גם הפועל בחן המופיע באותו הסעיף עשוי להשיל את המשלים על שלו.
- ב. הפועל עשוי להופיע גם עם המשלים על שהוא משהו ולא מישהו, כמו בדוגמות "המנהל השליט סדרים חדשים" או "המפקד השליט את מרותו על פקודיו".
10. הפועל הטיל מופיע בעמ' 50 בסעיף 2.9.4.4, בתבנית פ + על + את/ש"פ, ומצוין במפורש שאיבר משלים מנוע. המשפט הבא נראה בהחלט תקין: "הם הטילו עליו שימין את המכתבים".
11. הפועל ניבא מובא בעמ' 53, בסעיף 2.9.6.2, בתבנית פ + ל' 0 + (את)/א"מ/מ/על, ומצוין שש"פ מנוע מלהיות בה משלים. נראה שהפועל ניבא עשוי לקבל השלמת שם פועל, כגון "הוא ניבא לילד להגיע רחוק". גם הפועל איחל המופיע בסעיף 2.9.5.6 באותו עמוד, ואשר גם לעניינו מצוין שמשלים ש"פ מנוע, עשוי לבוא בעברית החדשה, בעיקר המדוברת, עם השלמת ש"פ, כגון "הוא איחל לילד להצליח בלימודים".
12. בסעיף 2.9.7.4, בעמ' 55 מובאים הפעלים הסיק מן + (את)/א"מ רציפה מן + (את) ל' א"מ. על שניהם המחבר מציין שהמשלים מן מגזע מלהיות מוחלף במשלים 0. בשני המקרים נראה המשלים 0 אפשרי, כמו בדוגמות "הוא הסיק מסקנות והתפטר", "הוא הסיק שאני לא מעוניין בקשר הזה", "ציפיתי שהוא יבין אותי". אשר לפועל האחרון - מובן מאיליו שאפשר להשמיט את מן, שכן הוא משלים מקודם (כמפורט לעיל).

הערות על המילון עצמו (פרק רביעי)

- לעתים המחבר מפריד ניב מן המשמעות היסודית של הפועל וקובע אותו ערך נפרד, כפי שראוי לעשות (למשל, ערך 15: "אחר את המועד"). במקרים אחרים הניב מובא בין הדוגמות בלא כל ציון מיוחד (כגון ערך 1: "אבדה הכרתו", ערך 2: "הנהג לא איבד עשתונותיו", ערך 10: "הוא אחז בציפורניו במעקב", ערך 352: "הלך לו קלף").
- גם שימושים מטפוריים בפועל אינם מטופלים באופן אחיד. לעתים המחבר מביא אותם עם אוסף הדוגמות בלא כל התייחסות מיוחדת, כגון ערך 2 - "החוק מאבד

משמעותו"; ערך 795: "הממשלה יכולה לחלץ את המפעל ממצבו הכושל". בערך 893 על יד הדוגמה "כיוונתי את הרנ"ט לעבר הטנק" - שימוש פיזי יסודי, מופיעים השימושים המטפוריים: "ויכוון את מאמציו אל ארצות הברית" / "פעולות שכוונו כנגד עצם קיומה", ואילו במקרים אחרים הם מובאים כערכים נפרדים, למשל, ערכים 553 ו-554. בראשון הפועל השקיע מובא במשמעות פיזית יותר - השקעת כסף (יש משמעות יסודית עוד יותר החסרה במילון: לגרום לדבר שיהיה שקוע באופן פיזי במקום), ובשני במשמעותו המטפורית יותר - להשקיע זמן/מרץ וכו'.

3. כאשר אין המחבר מבחין בין המשמעות היסודית ובין המשמעות הנובעות ממנה בדרך של מטפורה או בדרך אחרת, היה רצוי להביא את הדוגמות על פי הסדר הלוגי של משמעותיהן: קודם המשמעות היסודית, הראשונית, ואחר כך המשמעות הנובעות ממנה. כך, לדוגמה, בערך 2 היה ראוי להביא קודם כול את הדוגמה "איבדתי פנס" ורק אחר כך את הדוגמות האחרות "החוק מאבד משמעותו" וכן הלאה. בערך 795 דוגמות 1 ו-5 מציגות את המשמעות הראשונית ("ברגע האחרון חילצו את המזוודות מן המכונית"), ודוגמות 2 ו-4 מציגות את המשמעות המושאלת ("הממשלה יכולה לחלץ את המפעל ממצבו הכושל"), כלומר, אין סדר הגיוני.

4. לעתים מוצגות משמעותות שונות זו מזו בתוך אותו הערך, שלא ככוונתו המוצהרת של המחבר (המובאת למשל בעמ' 46). כך, למשל, משמעות הפועל איבד במשפט "איבדתי פנס" (=התהווה המצב שאין אני יודע היכן הפנס שהיה לי) שונה ממשמעותו במשפט "הוא איבד רגל". שתי המשמעותות הנ"ל הן משמעותות פיזיות. באותו הערך מופיעות דוגמות גם לשימושים מטפוריים, כאמור לעיל.

5. האופי התמציתי של מילון מכתוב חסכנות בהצגת דוגמות. ראוי להביא כל דוגמה המחדשת דבר מה (הן מבחינת המבנה הן מבחינת המשמעות). הצגת דוגמות זהות (במבנה ובמשמעות) בתוך ערך אחד עשויה לכלבל את הקורא, והיא מיותרת. ערכים רבים מציגים דוגמות אחדות זהות, כגון "הם אהדו את הקבוצה" / "הוא אוהד את מכבי תל-אביב"; "הוא הודיע לנו את הבשורה" / "תודיע את זה לכולם".

6. המילון אמור לשקף את המצוי בעברית חדשה, ולכן אין מקום להביא בו פועל שאין העברית החדשה משתמשת בו שימוש פעיל, על אחת כמה וכמה במילון כמו זה שלפנינו, שממילא אינו מתיימר להיות שלם גם במה שנוגע לעברית החדשה. כאשר הפועל נמצא בתוך ביטוי כבול, יש לציין במפורש שאין הפועל קיים מחוץ לביטוי. דוגמה לכך הפועל איבד, המובא בדוגמה "כל המאבד נפש, כאילו איבד עולם מלא". איבד במשמעות 'גרם לדבר שיחדל להיות קיים' - אינו קיים בעברית חדשה.

7. כל מיני פרטים מובאים באקראי, ואין הקורא מבין מדוע נזכרו בערך הגדון דווקא

או מדוע במקרים אחרים לא נזכרו פרטים דומים. למשל, לעתים מובאות הערות על הופעותיו של הפועל הנדון במקורות. דוגמה לכך היא הפירוט הנרחב של הופעות הפועל הוכיח במקרא בסוף ערך 246, אף על פי שהמרחק בין השימוש המקראי ובין זה שבעברית החדשה רב מאוד. בערך 286 מופיעה הערה לעניין השימוש בפועל החזיר במשנה, ושוב אין זה ברור מדוע ערכים אלו דווקא זכו להתייחסות מסוג זה. הניסיונות להסביר ביצוע 0 של אחד הרכיבים מובאים לעתים בלי שיטה נראית לעין. למשל, ההסבר מופיע בערכים 556, בהערה ב, ב־611, ואינו מופיע במקרים רבים, כגון 286, 549, 551, 582 ועוד.

8. בערכים רבים מובאים רכיבים בלתי ערכיים. מדובר בראש ובראשונה במקרים שמובא בהם המשלים המקודם כאיבר ערכי (דוגמות רבות לכך לעיל, בהערות על עריכת מילון, 1), אך לא רק שם. למשל, בהציגו את הערך הלך + ל־/תה"פ/ש"פ, בעמ' 134 מוצגת הדוגמה "הוא הלך למטבח" לצד "לכו לשחק כדורגל" ואפשר להבין כאילו שם הפועל לשחק ממיר את משלים היעד למטבח. הצגה זו אינה מדויקת. ודאי שאם רואים בפועל הלך במשפט השני פועל חנועה - שם הפועל אינו שם מקום אלא תיאור תכלית. הסבר אחר עשוי להיות שהמשלים לשחק בא במקום המקום שמשחקים בו. אפשר לראות את הפועל כאילו זו במשמעותו לכיוון של מעין פועל אספקטואלי, ואז יהיה המשלים ערכי, אך במקרה זה יש להציג את הפועל בערך נפרד. דומה המצב בדוגמה "הלכנו לעבוד/לעבודה".

9. במקרים מסוימים נראה שאין הצדקה סמנטית או אחרת להעמיד שני ערכים. כך, למשל, הפועל כתב את בערך 904 וזה לפועל כתב ל־/0 + את/על/ש"פ/א"מ בערך 905.

ת ג ו ב ו ת

יחזקאל דוד

תגובה למאמרו של יוחנן ברויאר, "פטרוה - פיטרוה: לשון בבל והשפעתה על פירוש המשנה בתקופת התנאים", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 11-21.

ברויאר טען במאמרו זה שלשון פטור לגירושין היה ידוע בבבל, ואילו בארץ-ישראל לא היה ידוע. בין ראיותיו לקביעתו זו ציין את נוסחי הגטין מתקופת הגאונים, שכולם מכילים את הביטויים פטריה וגט פיטורין. כנגדם הוא מביא את גט מצדה, שלא נזכר בו השורש פט"ר כלל וכלל.

כרם, כנגד הגטין מתקופת הגאונים בבבל יש להביא גטין שנכתבו באותם ימים בארץ-ישראל ולא את גט מצדה, שהוא מתקופת התנאים הקדומה (זמנו המשוער 71 לספירה, ראה ראובן ירון, "גט מצדה", האומה 10, תשכ"ד, עמ' 337).

גטי ארץ-ישראל פרסמם מרדכי מרגליות בספרו הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' קיט-קכג. בעמ' קכא מובא נוסח גט שנכתב בירושלים בשנת 872 או 873 לספירה. הפועל פטריה מופיע בו פעמיים. פטריה מופיע בגט שנכתב בטבריה בשנת 939 לספירה (שם, עמ' קכ), ופטריה נמצא בגט מרמלה (שנת 1027) ובגט מיפו (שנת 1077), ושם בא אף הצירוף גט פיטורין (שם, עמ' קיט ועמ' קכב). גם בגטין קראיים שנכתבו בארץ-ישראל במאה הי"א מופיע הצירוף אגרת פטורין (אשר גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 86). בגט חירות נוסח ארץ-ישראל משנת 828 לספירה מופיע הפועל פטריה (מרגליות, שם, עמ' כז).

פרופ' מ"ע פרידמן העיר לי שבכתופה הכתובה בנוסח ארץ-ישראל, שנכתבה בצור בשנת 1079, כתוב "ויפטרה בגיטא"¹.

מתברר אפוא שכל גטי ארץ-ישראל שמזמן הגאונים השתמשו במילים מן השורש

* חייב אני תודה למו"ר מ"ע פרידמן על שהואיל לעבור על דברי התגובה ולהעיר לי הערות חשובות. אחריות הדברים עליי בלבד.

1. M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine - A Cairo Geniza Study*, II, Tel-Aviv and New York 1980-1981, עמ' 133.

פט"ר כלשון גירושין. נוסף על כך פירש ברויאר את המשנה בגטין פ"ח מ"ד: "פטר אדם את אשתו בגט ישן" ואת המשנה בכתובות פי"ג ה"ה פירש: "או כנוס או פטור", כלשון "שחרור יותר משימוש משפטי של גירושין" (שם, עמ' 16). אולם כיוון שבמשניות המצוטטות מדובר בזיקת אישות, אין הזיקה פוקעת בשחרור אלא בגירושין, וראה פירוש אלבק למשניות האלה.

בירושלמי גטין פ"ט ה"ט נ ע"ד מופיעה הלשון פטור כלשון גירושין: "או זון או פרנס או פטור". גם תרגום יונתן משתמש פעמים רבות בלשון פטר לתרגם לשונות שילוח לאישה, ראה ברויאר, עמ' 17.

מתברר שהפועל פטור הוא לשון גירושין אך יש לו גם שימושי לשון אחרים, וכיוון שרצו חכמים להשיג בהירות רבה בכל הנוגע לגירושין, פסקו שהאומר "פטורה" לא אמר כלום, כי הלשון אינה חד-משמעית (ראה נח עמינח, "לתקפן ההלכתי של נוסחי הגט", דיני ישראל ב, תשל"א, עמ' 52).

מכל מקום, השימוש בשורש פט"ר בגטי ארץ-ישראל מתקופת הגאונים משקף התפתחות מסוימת לעומת גט מצדה. לעניין הופעת הנוסח גט פיטורין בגט ראה גם יחזקאל דוד, הגט ונוסחאותיו על פי תעודות מהגניזה ומקורות אחרים², עמ' 76-80.

2. עבודת מחקר לשם קבלת התואר מוסמך באוניברסיטת תל-אביב, בהדרכת פרופ' מ"ע פרידמן, תל-אביב תשנ"ב.

תשובה לתגובה

מר יחזקאל דוד הביא עדויות מגטי ארץ-ישראל שנכתבו בתקופת הגאונים, ובהם כבר רווח השורש פט"ר - דבר שלדבריו משקף "התפתחות מסוימת לעומת גט מצדה". ואולם כזכור, לא רק ביחס לגט מצדה יש כאן התפתחות אלא ביחס לכל לשון תקופת התנאים והאמוראים בארץ-ישראל, בין העברית בין הארמית. שהרי לא רק בגט מצדה השורש חסר אלא אף בנוסח הגט שבמשנת ארץ-ישראל וגם בתרגומי המקרא הארץ-ישראליים, כפי שהראיתי במאמרי. לפיכך אין זה מדויק לומר שהקבלתי את גטי תקופת הגאונים עם גט מצדה. הקבלתי את לשון בבל כולה - מן התנאים ועד לגאונים - עם לשון ארץ-ישראל כולה.

גטי ארץ-ישראל של תקופת הגאונים אינם עניין לכאן. בתקופת הגאונים הייתה השפעה בבליית חזקה בארץ-ישראל, ואין ספק שהשורש חדר אל נוסח הגט הארץ-ישראלי בתקופה זו מתוך השפעה בבליית. אין כאן "התפתחות" סתמית אלא השפעה בבליית מוגדרת. לפיכך לעניינינו של המאמר, העוסק בתקופת חז"ל, עדויות מתקופת הגאונים בארץ-ישראל לא מעלות ולא מורידות. לא כן העדויות שהבאתי מתקופת הגאונים בבבל, העולות בקנה אחד עם מנהג בבל הקדום ומצטרפות לסעדו ולאששו. אמור מעתה: מנהג בבל בתקופת הגאונים, הממשיך את מנהג בבל הקדום, מצטרף לעדויות על מנהג בבל; מנהג ארץ-ישראל בתקופת הגאונים, המשנה ממנהג ארץ-ישראל הקדום ומחזיק דווקא במנהג בבל - אינו מעיד אלא על השפעת בבל על ארץ-ישראל בתקופת הגאונים.

אשר לשימוש פט"ר בהקשר של גירושין - עצם הדבר שטרחו חכמים לציין במפורש שלשון פטר אינו לשון גירושין מעיד שלשון זה עשוי להיקרות בהקשר של גירושין, שלולא כן לא היו מזכירים אותו כלל. לפיכך אין זה מפתיע למצאו לעתים בהקשר של גירושין. ואולם היקרותו בהקשרים אלו - ובהם, כמובן, פירושו 'לגרש' - אינה מלמדת שזו הוראת השורש. טול למשל את המשנה "המגרש את האישה והחזירה" (יבמות יג, ו), שהפועל החזיר בה פירושו המעשי הוא 'קידש', ואיש לא יטען שהחזיר = קידש. וכך הפועל יוציא, הנקרה פעמים רבות בהוראת 'גרש', כגון "אף המדיר את אשתו מלעשות מלאכה יוציא ויתן כתובתה" (כתובות ה, ה), ואף על

פי כן התלבטו בתלמוד (גטין סה ע"ב) "איבעיא להו: 'הוציאווה' - מהו?", שכן אף על פי שבהקשר מסוים יוציא פירושו 'יגרש', ספק אם זה שימוש הברור והמובהק. במקומות שנקטו התנאים את השורש פט"ר כדי לציין גירושין שורש זה בא להבליט את שחרור האישה מכבלי זיקתה אל הבעל, כגון במשנת כתובות יג, ה: "הפוסק מצות לחתנו ופשט לו את הרגל תשב עד שילבין ראשה... אילו אני פסקתי לעצמי אשב עד שילבין ראשי, עכשיו שאבא פסק עלי מה אני יכולה לעשות, או כנוס או פטור". ואף על פי ששחרור זה מושג בגט, אין ללמוד מכך שפטור הוא לשון גירושין מובהק, היינו שפטור = גירש.

אל נא נטשטש את ההבדל שבין שני הסוגים הללו, בין לשון גירושין מובהק ובין לשון גירושין שאינו מובהק. הבדל זה הוא החוצץ בין שתי הרשימות המופיעות במשנה (גטין ו, ה), שלפיה "כְּתָבוּ גִט וְחָנוּ לְאִשְׁתִּי, כְּתָבוּהָ, כְּתָבוּ אֶגְרָת וְחָנוּ לָהּ" הם לשונות גירושין מובהקים, ואילו "כְּתָבוּהָ, כְּתָבוּ לָהּ כְּנִימוֹס, כְּתָבוּ לָהּ כְּרָאוֹ" לאו. נדגיש שנית: גם לשונות הרשימה השנייה עשויים להיקרות בהקשר של גירושין, ומשום כך דווקא נזקקו חכמים לפסלם במפורש, לפי שאינם לשונות גירושין מובהקים.

בארץ-ישראל נמנה פטר עם הלשונות שברשימה השנייה. בבבל נחשב פטר לשון גירושין מובהק, כמו לשונות הרשימה הראשונה, ועל כן הכשירו ר' נתן הבבלי.

היש לשמות יישובים דקדוק?

מאמרי "היש דקדוק לשמות יישובים" (לשוננו נ, תשמ"ו) זכה לשני מאמרי תגובה: "השם והמקום" מאת יהודה זיו, לשוננו נג (תשמ"ט); "יש דקדוק לשמות יישובים" מאת ישראל בן-דוד, שם.

שלא כמילים מחודשות שלרוב אין אנו יודעים דבר על נימוקי היווצרותם, שמות היישובים הם תוצר של ועדה שנימוקיה מתועדים בפרטי-כול מפורט, ועל כן ניתן להעמיד להם דקדוק יצירה המוביל מחומר הגלם (נימוקי הוועדה) אל התוצר - שם היישוב. במאמרי הנזכר קיבלתי עליי לנסח דקדוק כזה והוא העומד לביקורת הקוראים המלומדים.

שני מאמרי התגובה הנ"ל לא כוונו אל דברי ולא ביקרו את דרכי. הם כוונו להחלטותיה של ועדת השמות.

יהודה זיו (גאוגרף וחבר בוועדת השמות) העיר על שאלת השמות הערביים. זיו אומר: "בכווננו לבחון שמות יישובים שקבעה 'ועדת השמות' מן הראוי לבדקם תחילה על פי דרך זו של שימור שם מקום ערבי ולא לפי דקדוקם בלבד". אין ספק שיש מקום, כאמור, לבדיקה כזאת, ואולם אין היא נוגעת למאמרי.

ולעצם עניין מקורות ערביים לשמות היישובים. משום ריבוי ההשערות בדבר מקורם של שמות, בין שאלה אטימולוגיות למדניות בין שאלה אטימולוגיות עממיות, הגבלתי עצמי רק לנימוקים שהובאו בדוחות הוועדה. מאמרי נתפרסם בשני גיליונות נפרדים של 'לשוננו', וזיו פרסם את ביקורתו אחרי החלק הראשון. לו היה ממתין לחלק השני, היה רואה כי בכל מקום שהובא השם הערבי בנימוקי הוועדה - הוא הובא גם במאמרי (ראה אודם, קשת, יצהר, אגוז ועוד). השאלה אם נכלל שם ערבי בנימוקי הוועדה או לא היא, כמובן, החלטה של ועדת השמות (ונוגעת לענייני זיהוי, מרחק נ"צ וכד', שאינם קשורים לצד לשוני) ולא החלטה שלי כבלשנית.

ביקורתו של ישראל בן-דוד נסבה רובה ככולה על שאלת ניקוד השמות. מאמרי שלי מכון לתיאור שמות היישובים כפי שקבעה אותם ועדת השמות, והוא ניסיון להעמיד דקדוק סינכרוני כולל בעל כוח הסבר ויכולת ניבוי. ברוב המקרים שבן-דוד מעלה (להוציא ליקויי הגהה בין הניקוד שבגוף המאמר ובין הניקוד שבמפתח) מתגלה אי-ההתאמה בין הניקוד שקבעה ועדת השמות ובין הניקוד המקראי. בן-דוד הכיר בזאת, ואת דוגמתו הראשונה, למשל, הוא פותח במילים "במאמר הנידון הובא השם הזה מלא וי"ו: אלמוג, כדרך שקבעה ועדת השמות הממשלתית".

דיוקי המקרא המנחים את דרכו של בן־דוד - "ההערות שעניינן תורת הצורות וניקוד הרי יסודן דקדוק לשון המקרא שקיבלנו במסורת חכמי טבריה" - דין היה שיהיו מושמעים כלפי ועדת השמות אך לא כלפי מאמרי. עם זה, הבטחתו ש"אין המעיר מבקש לכפות את כל דיוקי המקרא הר כגיגית על כל הציבור דובר העברית" אינה עולה בקנה אחד עם רציונל ביקורתו.

ספרים שנתקבלו

אליצור שולמית, פייטן בעידן של מפנה; ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשנ"ד, 307 עמ' + מפתחות.

אליצור שולמית, שארית יוסף, פיוטי ר' יוסף הלוי החבר; יוצאים לאור עם מבוא, פירוש ושינויי נוסח, מאגנס, ירושלים תשנ"ד, 113 עמ' + מפתחות.

בירנבאום גבריאל, פרקים בתורת ההגה והצורות של לשון המשנה על-פי קטעי גניזה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת-גן תשנ"ד, 265 עמ' + מפתח.

בן-דוד ישראל, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא; תחביר וטעמי המקרא, מאגנס, ירושלים תשנ"ה, 358 עמ' + מפתח.

ברויאר יוחנן, העברית בתלמוד הבבלי על-פי כתבי היד של מסכת פסחים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשנ"ד, 343 עמ'.

כ"ץ קציעה, מסכת שביעית במסורות הקריאה של שלוש עדות, עדה ולשון יז, מפעל מסורות הלשון, ירושלים תשנ"ד, 121 עמ'.

מחקרי תלמוד ב; קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת משה בר-אשר ודוד רוזנטל, מאגנס, ירושלים תשנ"ג, 533 עמ'.

מסורות ז; מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים בעריכת משה בר-אשר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, 192 עמ'.

עיוני מקרא ופרשנות ג; ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין בעריכת משה בר-אשר, משה גרסיאל, דבורה דימנט וישעיהו מאורי, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ג, 437 עמ'.

צבר יונה, ספר דברים בארמית חדשה בניכום של יהודי זאכו; עדה ולשון יח, מפעל מסורות הלשון, ירושלים תשנ"ה, 159 עמ'.

קיסטר מנחם, אבות דר' נתן, עיונים בבעיות נוסח, עריכה ופרשנות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשנ"ד, 302 עמ'.

רבי יעקב, לשון בריאה, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, 353 עמ'.

שיטרת יוסף, השירה הערבית-יהודית שבכתב בצפון אפריקה; עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים, משגב ירושלים, ירושלים תשנ"ד, 382 עמ' + מפתחות.

Bar-Asher Moshé, *La composante hébraïque du judéo-arabe algérien*, Magnès, Jérusalem 1992, 161 pp. + Index.

- Bunis David M., *A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements in Modern Judezmo*, Preface by S. Morag, Magnes & Misgav Yerushalayim, Jerusalem 1993, 462 pp. + Index.
- Malone Josephe L., *Tiberian Hebrew Phonology*, Eisenbrauns, Indiana 1993, 204 pp.
- Zohary Michael, *Plants of the Bible*, A Complete Handbook to all the Plants with 200 Full-Color Plants, Cambridge University Press, Cambridge 1982, 207 pp. + Indices.

summaries

Mordekhai Breuer

Insoluble Problems

The editor of the biblical text often faces insoluble problems. One of them concerns the *Ge'ayot*. In the Aleppo Codex they have been signed at random, while in the accepted printed editions they have been signed by rules not based on the old manuscripts. The editor faces a difficult choice between these methods. Moreover, there are several methods of punctuating a word where *qere* and *kethiv* differ, but none is satisfactory.

The author of this article has found a method of establishing the correct reading wherever manuscripts differ in orthography with the exception of some twenty words which remain doubtful.

Israel Ben-David

Two Comments on Morphology

A. *צָדָה < צָדָה אֹרֶה, *תָּלָה-אָבִיב *

Some Remarks on Professor J. Blau's "The Morphology of Nouns Terminating in Paragogic (Directional) -āh," *Language Studies V-VI, Israel Yeivin Festschrift*, Jerusalem 1992, pp. 7-11.

1. To the three ultimate-stressed nouns with paragogic -āh cited in n. 15, I would like to add: אָנָה (Deut. 1:28); נָחֵלָה (Ezek. 47:19); צָדָה (1 Sam. 20:20); and the more doubtful אָנְחָתָה (Isa. 21:2) and רָחֵמָה (Jer. 20:17).
2. On all these nouns the paragogic -āh is followed by a guttural letter. It seems likely that the guttural letters reduced the primarily penultimate stress of the words connected by paragogic -āh to ultimate.
3. The following verse contains an example of both penultimate and ultimate stress: לָמָה הִרְעַתָּה לְעַם הַזֶּה לָמָה זֶה שְׁלַחְתָּנִי (Exod. 5:22).

4. The word הַצִּדָּה current in modern Hebrew is impossible in biblical language, where biblical grammar suggests the forms *הַצִּדָּה תֵּלֶךְ, *הַצִּדָּה אֵלֶיךָ, but הַצִּדָּה אֵלֶיךָ.

B. A guttural vocalized with a *šawa* as opposed to a guttural with an ultra-short vowel (תנועה חטופה)

Remarks on Professor J. Blau's "On the Multilayered Structures of Biblical Hebrew in the Light of Modern Hebrew," *Lěšonenu* LIV (1990), pp. 103-114.

1. ת - *Taw with a dageš lene*. There is evidence of a tendency to place a *dageš* in the *taw* after a guttural, not only in suffixes that indicate the past tense, like: שָׁמַעְתִּי, שָׁכַחְתִּי, but also in *taw* which is the second consonant in the root, as חַתָּ"ם, חַתָּ"ךְ, חַתָּ"ל, חַתָּ"ם, עַתָּ"ק, עַתָּ"ר; as well as כָּמַתְעָצַע and פָּעַתְעִים. In noun forms we find: מַחְתָּה vs. מַחְלָה, מַחְתִּיךְ vs. מַחְתִּיךְ, and בָּשָׁחָתָם from the noun שָׁחַת vs. מִשְׁחָתָם the infinitive of שָׁחַת.

2. When the accent immediately precedes a guttural, the guttural is vocalized with a latent *šawa*. For example: in the pairs שָׁמַעְנֶה/שָׁמַעְנוּ, מַעֲלֶה/מַעֲלֵה, נַחֲלֶה/נַחֲלֵה, the latent *šawa* appears when there is penultimate stress, and an ultra-short vowel (*ḥaṭaf-pataḥ*) appears where the stress is ultimate. Note also the examples from the 3rd person fm. plural future (and imperative) tenses, including: תִּשְׁמַעְנָה (ת), תִּפְקְחָנָה, תִּפְלָחָנָה, and תִּבְעָנָה.

Moshe Florentin

An Observation on the Name of the Samaritan Midrash

Tibāt Marqe

In 1988, Z. Ben-Hayyim published a new edition of the Samaritan Midrash *Tibāt Marqe* (سفينة مرقة in the composition's Arabic translation). The editor interpreted the noun תִּיבָה in its usual meaning, i.e., 'chest' or 'box', and argued "that the development of the title 'Tibāt Marqe' was as follows: *separate* works, all attributed to Marqe, were stored in a single chest in a public collection of books, perhaps that of Samaritan synagogue in Damascus... An early scribe copied all the works contained in the chest into a single manuscript, thus creating - probably

unintentionally - the source of what was later, as it was copied over and over again, understood to be a single, uniform literary text" (p. v).

This interpretation of the Hebrew word תיבה is brilliant, but it still needs to be proven. Indeed, we have two sources which support Ben-Hayyim's conjecture regarding תיבה (and سفينة). The first source is the Samaritan-Hebrew translation of Abu-Alfath's Arabic chronicle. The author of the chronicle relates that the High Priest פִּינְחָס בֶּן יוֹסֵף (14th century) ordered Abu-Alfath to compile a chronicle from material found in הרבנים והכהנים (in another manuscript: ספִּינִת (צפִּינִת). Hence, we see that the Samaritan priests used to keep important compositions in a chest called ספִּינִת. Here, one must remember that سفينة is parallel to תיבה in the Arabic translation of the Samaritan Pentateuch.

The second source is a collection of Arabic (non-Samaritan) manuscripts published 150 years ago. There we find the Arabic word سفينة in another meaning: compilation, or collection, of written works. Hence, the Arabic name سفينة مرقة can be understood as "The Collection of Marqe", while תיבת מרקה can be understood as "The Chest of Marqe". In any event, the conjecture that the names ספִּינִת מרקה and תיבת מרקה reflect the heterogeneous nature of the Samaritan composition is strengthened by the two sources presented here.

Elisha Qimron

The Use of שִׁישׁ בַּר 'Which Is In...' - An Aramaism in the Bar Kokhba Documents

Expressions such as שִׁישׁ בַּעִיר נַחֲשׁ 'which is in 'Ir Naḥaš' occur three times in the Bar Kokhba documents. This usage is not found in other early Hebrew texts, but is frequent in some Aramaic works. Thus the Palestinian Targum published by P. Kahle frequently employs דָּאִית in expressions of place, e.g., הַמִּים אֲשֶׁר בִּיאָר (Exod. 7:20): מִיָּא דִּאִית בִּנְהָרָא. It is therefore suggested that this usage be considered an Aramaism, even though the attestations in Hebrew predate the Aramaic ones.

Shulamit Elizur

Rhymes of *Piyyutim* and the Pronunciation of Hebrew in Medieval France and Germany

The rhymes of *piyyutim* provide important clues to the pronunciation used by these poets and their public. But we must exercise caution when trying to draw conclusions from them since the French and German medieval Hebrew poets used graphic rhymes based on the form of the letters rather than their phonetic features. Non-graphic rhymes appeared only when the poets found examples in classic *piyyutim* as well as in the *piyyutim* of marginal poets who ostensibly did not understand the "rules" of rhyming. This article presents examples of these unusual cases of non-graphic rhymes, ranging from widespread phenomena like the interchange of ש (š) / ש (š) / ס (s), to infrequent cases like the interchange of ו/ד and ס/ת, or ת/ד and ה/ו.

Mordechay Mishor

Loss of Final *Yod* after [u] in the Lithuanian Tradition

In tape no. 107/ל of the Hebrew University Language Traditions Project (see *Massorot* III-IV, 1989, pp. 92-93) the loss of final *yod* after [u] in the Lithuanian tradition has been detected: *a'tamxu* (= התמחור), *'osu* (= עשוי). The same phenomenon is reflected (sporadically) in ancient Hebrew sources, namely the Massoretic text and the Dead Sea Scrolls, as well as in the Samaritan tradition (and perhaps in mediaeval rabbinic and liturgic manuscripts). Such a feature is not attested in the pre-Ashkenazi tradition. It appears then that our Lithuanian "atavisism" is actually a new phenomenon, probably attributable to the influence of Yiddish, which lacks the diphthong [uj].

Elisha Qimron and David Talshir

The Birds in the Deir 'Allā Inscription

The Deir 'Allā inscription contains a list of twelve birds screaming at each other. Upon consideration of the section's syntactical structure, we suggest that this inscription juxtaposes pairs of birds in which the smaller one challenges the larger one(s).

Following is a paraphrase of the inscription:

For the <i>swift</i> reviles the <i>eagle/vulture</i>	(7) [...] כי ססעגר חר (8) פת נשָׁר
and the <i>barn owl</i> - the <i>Egyptian vultures</i>	וקלֵ רחמֶן
the <i>scops owl</i> [insults] the <i>falcons</i>	יענה חַן [בְּנֵי נֶצֶץ
another suggestion:	
[the <i>swallow</i>] raises its voice against the <i>falcons</i>	
and the <i>little owl</i> - the young ones of the <i>heron</i>	וצדָה אפרחי אנפה
the <i>sparrow</i> yells at the <i>dove</i>	דרר נשרת (9) יוֹן
and <i>songbird</i> (?) - [at the <i>turtle doves</i>]	וצפרן [יֵן

Esther Borochofsky

Book Review

Naftali Stern, *Dictionary of Hebrew Verbs*, Ramat Gan:
University of Bar Ilan Press, 1994, 321 pp.

This book, a dictionary of modern Hebrew verbs, contains 1430 different items, arranged alphabetically according to the first letter of the verb (and not of the radical).

In the first row of each entry the verb appears with all its complementary prepositions, followed by some illustrative examples. Semantical restrictions regarding the noun phrases relevant to the syntactic structure of the verb in question follow. Some entries include additional remarks regarding the verb's meaning, its translation into English and German, its use in the Bible or other early writings, or other specific traits.

The introduction, which precedes the dictionary proper, consists of

three chapters. Chapter 1 presents definitions of frequently-used terms. Chapter 2 categorizes the verbs into groups according to their syntactic structures, with added remarks regarding each group's characteristics. Chapter 3 is a general introduction, mainly technical, which includes some further clarification regarding the presentation of verbs in the dictionary.

The book, as its author attests, "is the first of its kind in Israel, attempting a modern approach to presenting verbs in a dictionary". Indeed, a new commendable attempt has been made here to place the syntactic structure of the verb and its semantic features in their proper position. Verbs have not been treated separately until now, and this book certainly fills a gap. Undoubtedly, everyone who studies the verb will find it both interesting and helpful.

This review examines some scientific issues, and cites some individual items in the dictionary, which are inexact. In addition, there are remarks concerning the book as a scientific work in general, and as a dictionary in particular. I would like to stress that, these remarks notwithstanding, this is an important dictionary. It is quite natural that such a pioneering and comprehensive enterprise would suffer from some inadequacies, and I hope that my remarks will be of some help in improving the next edition.